شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: خالىق ساتى
ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(24)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

FROM THE LIBRARY OF GULAMETTIN PAHTA
EAST TURKISTAN NATL RESEARCH CENTER INC

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (24)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشى ش ئۇ ئا

كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئۆزۈك كوچىسى 54 №)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا 3 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1092 × 787 1/32؛ باسما تاۋىقى 14، قىستۇرما ۋارىقى 1

1988 - يىلى 2 - ئاي 1 - نەشرى

1988 - يىلى 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تىراژى: 1 ——— 10,000

ISBN7—228—00518—X/K·44

باھاسى: 1.50 يۈەن

(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلدۇ)

مۇندەرىجە

1. يەكەنلىك ئون يىللىق تارىخى ھەققىدە تەسلىمە
.... ئابدۇرىشىت يۈسۈپى 1
2. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە
.... چاۋار يۈسۈپ 80
3. چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا ....
.... تىلىۋالدى ھوشۇر 98
4. ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى ....
.... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار 190
5. لوپ ناھىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى
.... لوپ ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش 145
6. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە ......
.... مۇھەممەت قۇربان ئەزىز يارى 179
7. ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە .... ئېلى ئېزىز 189
8. يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... مۇھەممەت فايىتېم 232
9. شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىچكى
ئۆلكىلەرنى ساياھەت قىلىشى .... پەرىدە ئېلىيوۋا 239
10 - خىيمەت ھېكىمى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... پەرىدە ئېلىيوۋا 250
11. ئاتاقلىق شەخس باي سىجاڭ ....

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار 262
12 ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە ....
ئابدۇرشىت خوجەخمەت 270
13. گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈ-
زەشتىلىرىم .... ۋاڭ خۇڭچىڭ رەتلىگەن 275
14. ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى
شىنجاڭ تاشيوللىرى .... لىيۇلىگجەن 281
15. ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ماي-
تاغ نېفىتلىكىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى ...
ۋاڭ لىيەنفاڭ 311
16. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى مايتاغ
نېفىتلىكى .... خابدۇللا 321
17. مايتاغ — شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى
ئەلىيوپ 430
18. 14 - ساندىن 23 - سانغىچە ئېلان قىلىنغان
ماقالىلەرنىڭ مۇندەرىجىسى 436

يەكەننىڭ ئون يىللىق تارىخى ھەققىدە ئەسلىمە

(1939 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە)

ئابدۇرىشىت يۇسۇپى

مەن ئازادلىقتىن بۇرۇن 1938 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلاردىن ئابدۇغېنى ھەسەن، ئابدۇرېھىم ئەھمىدى، ئابدۇلھېمىت ئىمىن ھاجى تۆتىمىز مۇشۇ ئانا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدۇرۇلدۇق. 1939 - يىلى 1 - ئايدا قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىدىن دارىلمۇئەللىمىن مۇدىرى ئابدۇقادىر سىدىق (ئازادلىقتىن كېيىن پەيزاۋاتتا ھاكىم بولغان)، دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەن خوجائەھمەد ھۈسەيىن بىز ئۈچ كىشى يەكەن مائارىپ خىزمىتىگە بەلگىلىنىپ باردۇق. مۇدىر ئابدۇقادىر سىدىق ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە، مەن مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرلىقىغا، خوجا ئەھمەد مەكتەپلەر مۇپەتتىشلىكىگە تەيىنلىنىپ خىزمەتكە كىرىشتۇق. يەكەن ئىككى ناھىيىدە بىرلا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، بىر خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بولۇپ، ئۇيغۇر

ئۇيۇشمىسى كونشەھەردە، خەنزۇ ئۇيۇشمىسى يېڭىشەھەر-
دە ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كونا - يېڭىشەھەر ناھىيىسىنى ئا-
ساس قىلغىنى ئۈچۈن دائىرىسى كەڭ، باشقۇرىدىغان ئورۇنلىرى
كۆپ ئىدى. پۈتۈن باشلانغۇچ مەكتەپلەر، مەدەنىيەت - سەنئەت
ئورۇنلىرى قىرائەتخانا، باغچا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ئىككى ناھىيىدە ھۆكۈ-
مەت تەمىناتىدا ئىككىلا مەكتەپ بولۇپ، كونا - يېڭىشەھەردە تو-
قۇز سىنىپلىق ئۇيغۇر، يېڭى شەھەردە ئۈچ سىنىپلىق خەنزۇ باش-
لانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى، بۇلار شەنلى مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ
ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن باشقۇرۇلاتتى. مەن 1939 - يىلدىن
1949 - يىلغا قەدەر يەكەن مائارىپ ساھەسىدە ئىشلەپ
ئىلگىرى - كېيىن ئوقۇتقۇچى، قىسقا مۇددەتلىك ۋىلايەتلىك
ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى، ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى،
ھاكىمى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولدۇم. مۇشۇ 10 نەچچە
يىللىق ۋەزىپە ئۆتەش جەريانىدا كۆرگەن - بىلگەن ۋە
باشتىن كەچۈرگەن ئەھۋاللار ئۈستىدە بۇ قىسقىچىنا
ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم. ھېچ بولمىغاندا بۇ ئەسلىمىنىڭ
ئۆتكەن ئىشلارنى تولۇقلاش ۋە ناھىيە تەزكىرىسىنى يېزىش-
تا ئاز - تولا ياردىمى بولار دەپ ئويلىدىم. يىراق
ئارىدا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆز-
گىرىشى، ياشنىڭ يۇقىرىلىشى بىلەن ئەسلەش ئىقتىدارىمى-
نىڭ تۆۋەنلىشى تۈپەيلىدىن ئۆتكەن ئىشلارنىڭ ئەي-
نەن يېزىلىشى، يىل - ئايلارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ
قېلىشى، شۇنىڭدەك بەزى ئېنىق بولمىغان جاي-
لارنىڭ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. شۇ يىللاردا
يەكەندە خىزمەت قىلغان ياكى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆرگەن

ۋە ئائىلىغانلارنىڭ تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەسكەرتىش: 1 ـ بۇ ئەسلىمىنى 1939 ـ يىلىدىن باشلاپ يەكەنگە ھاكىم، ۋالىي بولغانلارنى چۆرىدىگەن ھالدا يىل تەرتىپى بويىچە يېزىپ چىقتىم.

2 ـ شۇ دەۋرلەردىكى ۋەزىيەتتە دارىنلار ئىسمىنىڭ باش ھەرپىگە ئەمەلىنى قوشۇپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن بولغاچقا ئىسمىنى ئېنىق بىلىدىغان، يادىمدا بولغانلىرىنى ئەينەن يازدىم. ئىسمى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن، ئۆز ۋاقتىدا ئوچۇق بىلەلمىگەنلىرىمنى باش ھەرپىگە ئەمەلىنى قوشۇش ئادىتىگە ئاساسەن يېزىپ چىقتىم.

3 ـ يەكەن ھەققىدە قىسقىچە ئۆز تونۇشلىرىمنى قىسمەن شەخسىيلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئىزاھلاپ كىرگۈزدۈم.

* * *

يەكەن شەھىرى قەدىمى چوڭ شەھەرلەردىن بولۇپ، شىنجاڭدىكى شەھەر ۋە ناھىيىلەر ئىچىدە تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى چوڭ، نوپۇسى كۆپ جايدۇر. خەلق ئاغزىدا 16 مىڭ قەشقەر، 32 مىڭ يەركەن دەپ ئاتىلىشىمۇ يەكەننىڭ چوڭلۇقىنىڭ ئىنسپاتىدۇر. يەكەن دېگەن بۇ شەھەرنىڭ ئىسمى كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى جانلىق تىلىمىزدا «يەكەن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ كەلدى. 1939 ـ يىلدىكى ئەھۋالغا نەزەر سالغىنىمىزدا، كونا شەھەرنى دائىرىگە ئېلىپ تۇرغان سېپىل ئىچىدە(شەھەر ئىچىدىلا) 15 20 مو يەر كۆلىمىنى ئىگىلىگەن ئۇرغۇن باغلار، زور تېرىلغۇ يەر ۋە كۆكتاتلىقلار، بىرنەچچە ئون مۇ يەرنى ئىگىلىگەن چىلتەن مازار، ئال-

تۈزۈن مازار، شەھەر خەلقىنىڭ زاراتلىقى، ئۆزبېك زاراتلىقى (ھازىرقى ترانسپورت ئورنى) ئاشلىق جوۋلىرى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شەھەر ئىچىدە بولغاننىڭ سىرتىدا، يەنە 44 مەدرىس، 16 خانىقا، 119 مەسچىت، 91 كۆل، چوڭ ھاممام (مونچا)، بىرنەچچە چوڭ ساراي ـ دەڭلەر، ھەممىسى شەھەر ئىچىگە جايلاشقان. شەھەردىكى مەھەللىلەرنىڭ ئىسمى شۇ مەھەللىدىكى كۆل ئاساسىدا ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن: ئورا كۆل، سارايكۆل، چارسۇكۆل، ياڭاق كۆل، قىزىل كۆل، ھوشۇۋاقى كۆل، جۇۋىچىكۆل، سالغان كۆل، كىچىك كۆل، ھەلەمدان كۆل، مانجۇ كۆل، تۆمۈرغوجاكۆل، سەگەنياز كۆل.... بەزى ئىچكىرىكى كوچىلاردا، كۆل يوق مەھەللىلەرمۇ بارئىدى. بۇلار ئايرىم ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئىچكىرىكى خەندەك، كەشمىلە كوچىسى، قوچقارئاتا مەھەللە، شاخالا كوچىسى، سوپىكا مەھەللىسى، نوتوۋى .... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئاھالىسى

ئاھالىنىڭ تۈپ ئاساسى ئۇيغۇرلارنى گەۋدە قىلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۆزبېك، خۇيزۇ، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز خەلقلىرىمۇ ئورۇنلاشقان. يەنە ئافغانىستان،پاكىستان (بۇرۇن ھىندىستان دەپلا ئاتىلاتتى) ۋە خانلىقلارمۇ بارئىدى. يەكەن شىنجاڭ بويىچە چەتئەللەرنىڭ (سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق دۆلەتلەرنىڭ) پۇقرا ۋە تىجارەتچىلىرى كۆپ ئورۇنلاشقان جايلارنىڭ بىرى بولغان. 1937 ـ يىلغىچىلىك تاشقور-

غان، سانجۇقوشتاغلار ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىدىغان ئىمـ
پورت ماللىرىدىن ئېلىنىدىغان خارجى باجلار يەكەندە ئېلىـ
ناتتى. تاۋۇزنا ئورنىمۇ يەكەندە ئىدى. يەكەننىڭ دورى
قازا، ھىجى خالتا، كەشىلە كوچىسى دېگەن كوچا - مەـ
ھەللىلىرى، ھىندىستانلىقلار كۆپرەك توپلىشىپ ئولتۇراقـ
لاشقان جايلىرى ئىدى. بۇلار شەھەر رەستىلىرىدە دۇكان
ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. ئەڭ چوڭ باي مەدەمىرخانـ
نىڭ شەھەر ئىچى ۋە يېزىلاردا كاتتا قورۇ - جاي ۋە يەر -
زېمىن، باغلىرى بارئىدى. ئابلىمىت ئاقساقال، تىللاـ
خان ئاقساقال، سېيىت مويدىنخان ئاغا قاتارلىقلار ئۇۋـ
لارنىڭ ئەتىۋارلىق نامدارلىرى ۋە پاكىستانلىقلارنىڭ
ئاقساقالى ئىدى. ئاقساقاللار ئۆز ئىچىدىكى ئىشلارنى
ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەـ
سىلىلەرنى باشقۇرۇش رولىنى ئوينايتتى. يىلدا بىرەر
قېتىم قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئىنگلىز (ھىندىستان) كونسۇلـ
لىرى كېلىپ ئاقساقاللار ئۆيىگە چۈشۈش بىلەن پۇقراـ
لىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تۇغۇلغان ئىشـ
لارنى بىر تەرەپ قىلىپ قايتىشاتتى. تۆمۈرغوجا كۆل
بويىدىكى ھىندى سارىيىدا بىرنەچچە ھىندى سودىگەرلىرى
بارئىدى. 1935 - يىللاردىن باشلاپ شېڭ شىسەي ھاكىـ
مىيتى ھىندىستانلىقلار (ئىنگلىز پۇقرالىرى دېيىلەتتى)
بىلەن ئالاقىلىشىشنى قاتتىق چەكلىگەن. بۇلار بىلەن
گەپ - سۆز، ئالاقە قىلىش پەقەت توختىغان. مۇشۇ يىللاردا
تۇتقۇن قىلىنىپ، قولغا ئېلىنغانلارنىڭ بىرقىسمى پەقەتلا
بۇلار بىلەن ئالاقە قىلدى، دېيىلىپ تۈرمىگە تاشلانـ
غان ۋە كۆپلىرى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن. دېمەك نوپۇسى

كۆپ بۇ چوڭ شەھەردە يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپچىلىكلەرمۇ بارئىدى.

يەكەندە مەدەنىي - مائارىپ

يەنە مۇشۇ ۋاقىتلاردا يەكەن مەدەنىي - مائارىپىدا خەلقنىڭ ھۆرمەت ئېتىشىگە ئىگە بولغان شەھەر مۆتى-ۋەرلىرى، دىنىي زاتلار، سودىگەرلەر ۋە زىيالىيلاردىن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم، سالىخ ئەلەم ئاخۇنۇم، مەمەد ئابلاخان خوجام، توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، قۇل ئەھمەت ئاخۇنۇم، تۇردى يارقازى ئاخۇنۇم، ئىمىن ئاخۇنۇم، ئاب-دولىتىپ ھاجىم، ئابدۇمىجىت مۇفتى ئاخۇنۇم، قادىرخان خوجام، ھاجى ئابلامەخدۇم، ئارتۇق ھاجى داموللام، ئاب-لاخان تۆرەم، نىياز مەمەتخان ھەزرەت، موبىدىن مەخدۇم، ئابلا داموللام، ئايۇپ قارى ئاخۇنۇم، زىيائىدىن قارى ھاجىم، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى، ھاجى نۇرۇللا، پازىل-جان ئاكا، توخسىنخان، پازىلجان رەھىم، ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، قەمەردىن ئەپەندى، سىرىق نىيازھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم، روزى بېگىم، ئابدۇقادىر بېگىم، بەدرى-دىنلار شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق نامدار، ۋەتەن سۆيەر، مەرىپەت-پەرۋەر كىشىلىرىدىن ئىدى. بولارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەسلىگەندە ئابدۇ سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم خەلقنىڭ ئىلىم مەرىپەت بىلەن ئويغىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىدى. ئۇ كىشى يەنە قەشقەردە قىرغىنچىلىق قىلىپ يەكەنگە كەل-گەن ماخۇسەننىڭ يەكەننى پاراكەندە قىلىش، خەلقنى قى-رىشتەك ياۋۇز ھەرىكىتىنى ئۆتكۈر تەدبىر قوللىنىپ توسۇپ،

پۈتۈن خەلقنى بۇ زور بالادىن قۇتقۇزۇپ قالغان. مەمەت ئابلاخــان غــوجــام يەكەندە تۇنجى مەتلەئىل ئىرپان مەكتىپىنى قۇرۇپ يەكەن مائارىپىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان. ئارتۇق ھاجى داموللام 1934 - يىلى ئۆز ھويلىسىدا يېڭىچە ئارتوقىيە ناملىق يېڭىچە مەكتەپنى قۇرۇپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارنى يېتىشتۈرگەن. خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلدۇرغان.

ئابدۇلېتىپ ھاجىم ئۇستا ھۆكۈما، مىللىي دوختۇر بولۇپ، دوختۇر يوق مۇشۇنداق بىرچوڭ شەھەردە بىرنەچچە ئون يىللىق ئۆمرىنى خەلقنى داۋالاش ئۈچۈنلا سەرپ قىلىپ، خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان.

پازىلجان ئاكا، زىياۋىدىن قارى ھاجىم، ھامى نورۇللا، توخسىدىنجانلار 1935 - يىللىرىدىلا سانايى نەپىسەنى تەشكىللەپ ئۆزلىرى قاتنىشىپ، يەكەن سەنئەت ئىشلىرىنى يولغا قويغان. ئابدۇقادىر بەگ 1939 - يىلى ئۆز ئىقتىسادى بىلەن ياتاق، ئىشخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شامالباغ چاچاقدا سەككىز سىنىپلىق زامانىۋى يېڭى مەكتەپ سېلىپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆرتكە بولغان. شۇ چاغدا ئۇ مەتبۇئاتنا ئېلان قىلىنىپ يۈيرۈق ئارقىلىق تەقدىرلەنگەن. ھەلمىدىن ئاخۇنۇم، ئۆمەي ئېلى داموللام، بەدرىدىن، مەھەممەت ئىمىن ئىسلامى قاتارلىقلار يېڭىدىن قۇرۇلغان يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۆپلەپ بىلىم ئەھلىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. شۇنىڭغا ئوخشاش قالغان دىنىي زاتلار ۋە زىيالىيلارمۇ شۇ ۋاقىتتا مەدەنىي - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ ئاساسىي تەشكىلاتچى بولغان

ئۇيغۇر مەدەنى خەلق ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ ۋە ئۇنىڭغا يېقىندىن ياردەم بېرىپ، يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى قولـلاپ ماددىي ـ مەنىۋى جەھەتتىن مەدەت بېرىپ، يۇرتىنىڭ تەرەققىياتى، خەلق مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە پائال كۈچ چىقارغان.

خەنزۇلار ئاساسەن يېڭى شەھەر (خەنچېڭ) گە ئولتۇراقلاشقان، شۇڭا يېڭى شەھەر خەنزۇ شەھىرى دەپمۇ ئاتىلاتتى. گەيشەڭ ۋە كونا شەھەردىمۇ بىرنەچچە ئائىلىلىك خەنزۇلار بارئىدى. بۇلار يەرلىك ۋە ئىچكىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ماللار بىلەن دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشاتتى. بەزىلەر هاراق ـ ئاچچىقسۇ چىقىرىش سېتىش (شوپاڭ ئېچىش)، دورىكەشلىك، گۆرەكەشلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئالمات، ئاۋات، خاڭدىن، قىزىل ئاۋات دېگەن يەرلەردە يەر زېمىنلىرى بار خەنزۇلارمۇ بولۇپ، بۇلار دېھقانچىلىقمۇ قىلىشاتتى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك هۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلاتتى. لىجۇ دارىن (خەنزۇ ئۇيۇشما رەئىسى)، دەن مىشۇ (يېڭىشەھەر ناھىيىلىك هۆكۈمەت كاتىبى)، ياڭ مىشۇ (كوناشەھەر كاتىبى)، كوڭ شانپىيا (ناھىيىلىك هۆكۈمەتتە ئۇزۇن يىللىق كاتىپ، كېجاڭ بولغان)، زۇسى (دۇكاندار هاراقكەش). شۈي شاڭزۇڭ (چوڭ دۇكاندار، خەنزۇلار ئاقساقىلى)، خو خۇيجاڭ (سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى)، چېڭ پاشاڭ (دورىكەش)، ليوپوسىڭ (ناھىيىلىك هۆكۈمەت كادىرى) قاتارلىقلار خەنزۇلار، ئىچىدىكى نوپۇزلۇقلار بولۇپ، جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىشتىراكچىلىرى ئىدى. مۇندىن باشقا يەنە يېڭىشەھەر ـ كونا شەھەرلەردە گۆرەكەشلىك

بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق خەنزۇلارمۇ بار-
ئىدى.

خۇيزۇلار ئاساسەن گەيشاڭدا ئولتۇراقلاشقان. بۇلار-
نىڭ ئۆي - دۇكان ۋە يەر - زېمىنلىرى بولۇپ،
ئاچچىقسۇ، پىنتوزا ئىشلەپچىقىرىش، دۇفۇ، تۇرلۇك يېمەك-
لىكلەر (لەگمۇك، گازىر، خاسىڭ قاتارلىقلار)نى سېتىش
بىلەن شۇغۇللىناتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نامدار كىشىلەر ئېلى
ئاخۇنباي، خەن دارىن، ھاشىم ئاخۇن، سېيىت ئاخۇن، رامزان
ئاخۇن، چاڭسائاخۇن، مالوسى، لوياخۇن، دەنداخۇن قاتارلىقلار
ئىدى. خەن دارىن (داۋۇت خەلپە) يەكەن، قەشقەردە توڭلىڭ
(ھەربىي ئەمەلدار) بولغان. شېڭ شىسەي 1937 - يىلى
تۈرمىگە قاماپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

يەكەن خەلقى يۇۋاش، ساددا، ئاق كۆڭۈل، ئەمگەك-
چان، مەرىپەتسۆيەر، ئۆز-ئارا ئىناق بولۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتى
ياخشى ئىدى. يامان ئەھۋاللار (ئوغرىلىق، جېدەل - ماجرا،
قاتىللىق كەبى ناچار كەيپىياتلار) يوق دېيەرلىك ھالدا
ئىدى. 80 نەچچە ياشلىق روزى بېگىم شۇنداق ئىزاھلاپ:
«مىنگونىڭ 18 - يىلى بېيجىڭ خاندىنى ناھىيىنىڭ ئومۇم-
يۈزلۈك ئەھۋالى، خەلقىنىڭ مىجەز - خاراكتېرىنى سوراپ
بۇيرۇق كەلدى، شېڭلۇچى يېزىسىنى ئېچىپ ئاۋاتلاشتۇرغان
ئامبال ليۇدارىن «يۇۋاش، ساددا، ئىناق، ئەمگەكچان» دې-
گەن تۆت خەت بىلەنلا بېكىتىپ مەلۇم قىلغان» دەيدۇ.

خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق، تۈرلۈك قول سانائەت، قوشۇمچە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇششاق ھۈنەرۋەنلەرمۇ كۆپ. قول سانائەت تەرەققىي قىلغان. بەقەسەم، ئەتلەس، شايى، زىلچا توقۇش كەڭ راۋاجلانغان. بۇلار داڭلىق تاۋارلاردۇر. شىرىڭدەك چەكمەن، شەتلەنكى (كاتەكچە)، تولما، چوتا، يۇڭ چەكمەن، ھەر خىل رەڭدار گىلەم (پالاس)، كىگىز، پىيما، يۇڭ پايپاق، يۇڭ بەلباغ، باش - ئاياغ كىيىملىرى، مىس ئەسۋابلار، ناھايىتى نەپىس - كۆركەم ئىشلەپچىقىرىلاتتى. ياغاچتىن قىرىپ ئىشلەنگەن قاچا - قۇچىلار ۋە تۈرلۈك ئۆي بۇيۇملىرى ئەڭ بازارلىق ھۈنەر مەھسۇلاتى ھېسابلىناتتى. قۇيمىچىلىق، كەشتىچىلىك، بوياقچىلىق، نەققاشلىق، ياغاچ ئويما قاتارلىقلار بىلەن بىناكارلىق ئىشلىرىمۇ كۆپ ئىلگىرىلىگەن. باغۋەنچىلىك شەھەر - يېزىلار بويىچە كەڭ ئومۇملىشىپ راۋاج تاپقان، مېۋىلەرنىڭ تۈرى كۆپ. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئەرزان، مەمۇرچىلىق ئىدى. قەشقەر، ئاقسۇ ۋە باشقا ناھىيىلەرگە بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ، زىغىر، ماش ئۈنى، پىنتوزا، ياڭاق قاتارلىقلارنى يۆتكەپ تىجارەت قىلغۇچىلار كۆپ ئىدى. يىل بويى ئاشلىقلار چەت ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە يۆتكىلىپ سېتىلاتتى. شۇنداق شارائىتتىمۇ يەنىلا يەكەندە ئاشلىق كۆپ، باھاسى ئەرزان، بازارلار ئاۋات ئىدى. 1939 - يىلى بىر نان ئىككى سېنت (ئىككى فۇڭ)، بىر تاغار بۇغداي بىر كوي ئىكەن. ئۆيۈشما ئاشخانىسىدىكى تاماق تۈرى، باھاسى يېزىلغان جەدۋەلدە بىر كىشىلىك پولۇ 10 سېنت، پىشۇرۇلغان تۇخۇم (ياغدا) ئىككى سېنت، دەپ

بېزىلغان. شۇنداقتا 3 ـ 2 خىل تاماق بىلەن غىزالانغۇ-
چىغا ئاران 25 ـ 20 سېنت كېتەتتى. مۇشۇ يىلى
ئۆلكىدە خەجلىنىۋاتقان بىر سەرلىك، بەش سەرلىك،
لىكپىيو، دۇبەن دەيدىغان تىزا پۇللار (قەغەز پۇللار) ئورنىغا
بىر كويلۇق، ئۈچ كويلۇق، 50 ، 20 ، 10 ، 5 ، 2، 1 سېنت-
لىق پۇل چىقىرىلىپ، كونا پۇللار تېگىشىپ بېرىلدى. بۇلار
ماۋزېمىن مالىيە نازارىتىگە نازىر بولغان ۋاقىتتا چىقى-
رىلغان پۇللار ئىدى.

1939 ـ يىلىدىكى يەكەن (كونىشەھەر ـ يېڭىشەھەر ناھىيىسى) نىڭ ئەھۋالى

كونىشەھەر (يېرچياڭ)

كونا شەھەردىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەكەن جامەسىنىڭ
ئارقا تەرىپى خانىقا دەرۋازىسىغا چىقىدىغان چوڭ يول
ئۈدۈلىغا (ھازىرقى پارتىيە مەكتىپى ئورنى ـــ ى) جايلاشقان.
كونىشەھەرنىڭ ئالتۇن، خانىقا، قاۋۇغات، تېرەباغ
دەپ ئاتىلىدىغان تۆت دەرۋازىسى بولۇپ، ساقچى ئىدارى-
سىنىڭ شەھەردىكى شۆبىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.
ئاخشىمى سائەت 11 لەردە تاقىلىپ، ئەتىگىنى 5 ـ 4
لەردە ئېچىلاتتى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى

ـــ ھاكىم (شيەنجاڭ)، (مائاۋىن ھاكىم بەلگىلەش
بۇ چاغدا رەسمىيلەشمىگەن) كاتىپ (مىشۇ)، ئىچكى ئىشلار

بۆلۇمى (مىنجىڭكو)، مالىيە بۆلۇمى (سەيجىڭكو)، قورۇلۇش بۆلۇمى (جەنشىكو)، مائاردىپ بۆلۇمى (جاۋيۈيكو)دىن ئىبارەت تۆت بۆلۇم بولۇپ، ھەر بۆلۇمدە بىر بۆلۇم باشلىقى، ئىككىدىن كېيۈەن (بۆلۇم ئەزاسى) بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا ھېساباتچى، زاقخوز، باجگىر، تەرجىمان، چارۋا تېخنىكى، توپ بېشى، لوزۇڭ (ئىدارە مۇھاپىزەتچىلىرى، ياپىدوغىلارنى باشقۇرغۇچى)، ھارۋىكەش، ئات باقار، قاراۋۇللار بولۇپ، جەمئىي 84 كىشى ئىشلەيتتى. ئىدارە قاراۋۇلى بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان، بۇلار قوراللىق ئىدى. بۇلار توپ بېشى ياكى لوزۇڭ، دەپ ئاتىلىدىغان كىشى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. ناھىيە بويىچە زېمىن بېجى (ئۆي، زېمىنلار سېتىپ ـ ئېلىشتىن ئېلىنغان باج) بولۇپ، بۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن زېمىن بېجى ئېلىشقا مەسئۇل باجگىرلار تەرىپىدىن ئېلىنىپ، ئايدا بىر قېتىم بانكىغا تاپشۇرۇلاتتى. زېمىن بېجى ئېلىش بۆلۈمىدە ئۈچ كىشىلا بولۇپ، ئاساسىي مەسئۇلى مەمەت توختىبەگ ئىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى تۇردى بەگ، بۇ كىشى شۆتاڭ (كونا خەنزۇچە مەكتەپ) تە ئوقۇغان. توپ بېشى جۆمە بەگ، ئاۋۇتخان بەگلەر ئىدى.

ناھىيىنىڭ پۈتۈن سۇ ئىشلىرى ئىككى زۇڭ مىراپ ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى. ھەر بىر بەگلىكتە بىردىن مىراپ بار ئىدى. بەگلىك مىراپلار زۇڭ مىراپلارنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. زۇڭ مىراپ ۋە بەگلىك مىراپلارنىڭ توختاملىق مائاشى يوق بولۇپ، ئۇلارغا يىللىق غەللىدىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىلەتتى. بەگلىك مىراپلىرىغا دېھقانلاردىن مەلۇم مىقداردا ئاشلىق يىغىپ بېرىلەتتى

ھەر بىر بەگلىكتە بىر مائاۋىن بەگ، توپ بېشى (كاتىپلارنى، ئىچكى ئىشلارنى، دوغىلارنى باشقۇرغۇچى)، بىرنەچچە دوغىلار، بەگلىكنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ 20 دىن 30 غا قەدەر يۈز بېشى، ھەر بىر كەنت (يېزا) نى ئاساس قىلىپ يۈز بېشى تەۋەلىكىدە 30 غا قەدەر ئون بېشىلا تۇرغۇزۇلغان. بەگلىكنىڭ شتاتلىق مائاشى يوق. بۇلار يىللىق غەللە ـ پاراقتىن پىرسەنت ئايرىپ بېرىش، بەگلىككە ۋە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق زېمىنلارنى خەلق كۈچى بىلەن تېرىغۇزۇش، مىراس، تەقسىمات، زېمىن بېجى، تۈرلۈك دەۋا سوراش، مۆھۈر ھەققى ئېلىش، يۇرتقا چېچىلغان ئالۋاڭلارنى كۆپەيتىشلەر ئارقىلىق تەمىنلىنەتتى. ھەر ھالدا بەگ، يۈز بېشى، مىراپلارنىڭ پايدىلىنىدىغان ئىقتىسادىي كىرىملىرى كۆپ بولۇپ، بەگلەرنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازى، تەسىرى يۇقىرى ئىدى.

گونشەھەر ھاكىمى باقىرجان

باقىرجان ئۆزبېك بولۇپ، 65 ياش (ئۆزىنىڭ شۇ چاغدا ئېيتىشى)، ساقىلى ئازراق قىرقىپ قويۇۋېتىلگەن، كۆك كۆز، ئوتتۇرا بوي، سېرىق چىراي، چاققان، دىنىي پەننىي مەلۇماتقا ئىگە، سۆزچان ئادەم ئىدى. 1938 ـ يىلغىچە يېڭىسار ناھىيىسىدە ھاكىم بولغان. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا يەكەنگە يەلگىلىنىپ كەلگەن. باقىرجان يېڭىلىقنى سۆيىدىغان، خەلق ئىچىگە چۆكۈپ، خەلق بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، خەلققە كۆيۈنۈپ ئىشلەيدىغان كىشى ئىدى. ئۇ، شەھەر كوچىلىرىنى كېڭەيتىپ، ئىسلاھ قىلىش بىلەن شەھەر

قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن. مائارىپ، سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مەدەت بېرىپ، تەشۋىقات ئىشلىرىنى ناھىيە بويىچە قانات يايدۇرغان. پۈتۈن ئىمام، مەزىنلەردىن ئىمتىھان ئېلىپ يارامسىزلارنى قالدۇرغان. مەكتەپلەرگە ئۆزى بېرىپ بىۋاسىتە تەكشۈرۈپ رەھبەرلىك قىلغان. خۇراپى ئادەتلەر (باخشى، داخان، رەممال، ئىشانلىق)نى قاتتىق چەكلەپ مازارلارنىڭ توغ، شەددەلىرىنى ئالدۇرۇۋەتكەن ۋە كىچىك مازارلارنىڭ گۈمبەز ـ پەشتاقلىرىنى ئالدۇرۇۋېتىپ خەلق-نىڭ ئاڭلىق ھالدا ئىلگىرىلىشى، بىلىم، مەدەنىيەتنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان ئىلغار زىيالىي كىشىلەردىن ئىدى.

1940 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا شىڭشىسەيگە قاراشلىق ئەك-سىيەتچىلەرنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق 40 ـ تۈەن (پولكى)دىن باقىرجان مەجلىسكە چاقىرتىلىپ قولغا ئېلىنىدۇ ۋە باقىرجان-نىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئولتۇراق ئۆيى پېچەتلىنىپ ئائىلىسىدىكىلەر چىقىرىۋېتىلىدۇ. باقىرجان كېچىسى گۆڭتەنجۈيگە تاپشۇرۇلۇپ بىرنەچچە كۈن قاماپ قەشقەر ساقچىغا ئەۋەت-ىلىپ، 1944 ـ يىلى تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئاڭلىنىدۇ. باقىرجان قولغا ئېلىنىپ ئەتىسىلا يەكەندە يەنە زور كۆ-لەملىك قولغا ئېلىش يۈرگۈزۈلۈپ، بىرنەچچە كۈن يەكەن-نىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىنى قورقۇنچ ـ ئارامسىزلىقلار قاپ-لىدى. يەكەن ساقچىنىڭ ھوقۇقدار ئەمەلدارلىرىدىن مى-شۇجاڭ دېيىلىدىغان تۇراپبەگ (خالىجىئو)، رەستە شۆبە ساقچىنىڭ باشلىقى مەھەممەدئىمىن يۈسۈپ قاتارلىقلار كېچە ـ كۈندۈز شەھەر ـ يېزىلارغا قاتناپ تېررورلۇق يۈر-گۈزگەنلىكتىن، خەلق ئىچىدە خاتىرجەمسىزلىك، مۈككۈنۈۋېلىش، قېچىپ كېتىشتەك كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بېرىپ، خەلقلەر ئۆز

ئۆيلىرىدە تىنچ بولالمىدى. بىرنەچچە كۈن دۇكانلار تا-قالدى. شەھەرنى قورقۇنچ، جىمجىتلىق، سۈرلۈك ھالەت قاپلىدى. مۇشۇ ئۇتقۇندا توختى ئەلەم ئاخۇنۇم، ئابدۇ-مىجىت مۇفتى ئاخۇنۇم، زاكىرھاجىم، روزى مەمەت ھاجىم، قەمەردىن ئەپەندى، گوگشەنپا، غاپپارخان غوجا، ئىبلى ئاخۇنباي، شېرىپ ھاجىم قاتارلىقلار ۋە يەكەن نەمۇنە شىركەت (يەكەندىكى ئىقتىسادلىق كىشىلەر ئۇيۇشۇپ نۇر-غۇن پۇل سەرمايە بىلەن رەستىدە چوڭ بىر تىجارەت ماگىزىنى قۇرغانىدى) نىڭ 18 ئەزاسى قولغا ئېلىندى. بۇلار شۇ ۋاقىتتا يەكەندە ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىما، داڭدار باي ۋە زىيالىي كىشىلەر ھېسابلىناتتى.

يەكەن ئىككى ناھىيىدىكى تەشكىلىي ئورۇنلار

كونا شەھەر ناھىيىسى

1. ناھىيىلىك ساقچى

باشلىقى ياك فۇلىن(قۇربان) خەنزۇ-ئۇيغۇر ئىككى قاندىن بولغان. مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە باش كاتىپ تۇراپبەگ (خاك جىئو)، دوساجاك ئابلەھمىتجان. ساق-چى ئىدارىسىنىڭ ئورنى ئۆتەك بازىرى (كونا ھىندى سا-رىيى ئورنىغا سېلىنغان بىنا) دا ئىدى. ساقچى ئىدارىسى-نىڭ شەھەر رەستىدە، خانىقا دەرۋازىسىدا ماگدىرىدە بولۇپ، ئۈچ شۆبىسى بار ئىدى. بۇلارغا سەئىدۇللا، مۇھەممەد ئى-مىن يۈسۈپ، مەھەممەتنىياز سايىتلار باشلىق ئىدى. مە-ھەممەتنىياز كېيىن پوسكامغا ناھىيىلىك ساقچى باشلىقى بولدى.

2. ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى

ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىغا زولەنچىلىك جۇيجاڭ، مۇئاۋىن جۇيجاڭجاڭ × × ئىدى. مالىيە ئىدارىسىنىڭ ھەر بىر يۇرتتىكى بازارلىرىدا باج ئېلىش ئورۇنلىرى تەشكىل قىلىنغان ۋە بۇلار قارمىقىدا خاڭتو (باج ئالغۇچى)لار بەلگىلەنگەن ئىدى. بۇلار مالىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

3. جىسادۇي

بۇ ئورۇن ناھىيىلىك ساقچى قارمىقىدا بولۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي جىنايى ئىشلار - ئوغرىلىق، ئۇرۇش - تالاشقا ئوخشاش ھەرىكەت تۇغدۇرغۇچىلارنى تۇتۇپ، بىرنەچچە كۈن توختىتىپ قويۇپ، چوڭ راقلىرىنى ساقچىغا ئەۋەتىپ شەھەر تىنچلىقىنى قوغداشتا ھەمكارلىشىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلاتتى. بىرنەچچە دوغىلار ئارقىلىقلا ئىش بېجىرەتتى. بۇنىڭ باشلىقى قەشقەرلىق ئىسمايىل بەگ (ئىسمايىل جىسا دەپمۇ ئاتىلاتتى)ئىدى. ئورنى جامە يېنىدىكى چوڭ مەكتەپ ئالدىدا (ئەڭلىككچى كوچىدىكى بىر سارايدا) ئىدى.

خەلق تەشكىلاتلىرى

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

(قىسقارتىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇقادىر سىدىق، مائاۋىن رەئىس ئابدۇرەھمان ھاجىم ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مائارىپنى تەممىنلەش ھەيئەتلىرى، كاتىباتە تەشكىلات مەدەنىيەت، تەشۋىقات، مالىيە، تەۋقاپ (ۋەخپىلەر-

نى باشقۇرغۇچى)، ھېساب‌ات، سانايىنەپىسە، ئاممۇۋى قىرائەتخانا. باغچا باشقۇرغۇچى دېگەن بۆلۈمچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بار ئىدى. ئۇيۇشما مەدەنىي مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاساسلىق ئاممىۋى تەشكىلات ئىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كوناشەھەرنى ئاساس قىلغان بولۇپ، باش كاتىپ قوشۇمچە تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى مىرئادىلجان، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى زىيائىدىن قارىم، مالىيە مۇدىرى پازىلجان رەھىم، مەدەنىيەت بۆلۈم مۇدىرى ئابدۇرىشىت يۈسۈپ، ئاۋقاپ مۇدىرى ئارتۇق داموللام، سانايىنەپىسە مۇدىرى ھاجى نۇرۇللا، باش بوغالتىر ئىمىن ئەھمەت (4 ياردەمچى بوغالتىر)، ئامبارچى ئىلياس قارىملار ئىدى.

2. شاڭيۇخۇي (سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى)

شاڭزۇڭ پازىلجان ئىدى. 40 - يىللىرى گوڭشاڭخۇيغا ئۆزگەرتىلىپ، دائىرىسىنى كېڭەيتىپ تەشكىللەندى. بۇ چاغدا ئىچكى تەشكىلىمۇ كېڭىيىپ، 15 تىن ئارتۇق خىزمەتچىدىن تەركىب تاپتى. بۇ، ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلدى. رەئىسى غوپۇر قاسىم، مائاۋىن رەئىسلىرى خوخۇيجاڭ، خۇيزۇ سىيىت ئاخۇنلار ئىدى. بۇ چاغدا ھەر كەسىپ بويىچە تىجارەتچى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، ئاقساقاللار ئارقىلىق ھەربىر ھۈنەرۋەن، تىجارەتچىلەر شۇ ئۇيۇشمىغا ئۇيۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن: تىجارەتچىلەر ئاقساقالى ھېمىت قارى،

ماشىنىچىلار	〃	يۇسۇپخان
ياغاچچىلار	〃	ئەبەيدۇللا
خامچىلار	〃	جۇمەئاخۇن

قاسساپلار 〃 ئەبەيخان، ئابدۇرىھىم ئاخۇن
ھارۋۇكەشلەر 〃 موساشاكىيۇ
بەقەسەمچىلەر 〃 قادىر ئاقساقال

غا ئوخشاش ئاقساقاللار بىرنەچچە ئونغا يەتتى. ھەربىر بەگلىكتە بىرنەچچىدىن كالتە ئاقساقاللار بەلگىلەنگەن. ھەربىر ھۈنەرۋەن، تىجارەتچىلەر شۇلار ئارقىلىق ئىگىللەپ ئىدارە قىلىنغان.

3. دېھقانلار ئۇيۇشمىسى

بۇ ئىككى ناھىيىنى بىرلىك قىلغان ھالدا كونا شەھەردە قۇرۇلغان. باشلىقى ئىدرىس بەگ ھاجى، بەگلەردىن بىرنەچچىسى مۇئاۋىنى ئىدى. بىر ماگىزىن، كىچىك دائىر دىلىك بەقەسەم ـ شايى توقۇيدىغان كارخانىسىمۇ بار ئىدى ۋە ھەربىر بەگلىك بويىچە خەلقتىن توپلانغان ئاشلىقلار ساقلىنىدىغان ئېھتىيات ئامبىرىمۇ ئۇيۇشما قارمىقىدا ئىدى. ئىككى ناھىيەنىڭ ھەر بىر بەگلىكىدىكى خەلقلەردىن توپلانغان ئاشلىق بىرنەچچە مىڭ چارەككە يېتەتتى (كونا جىڭدا بىر چارەك 14 جىڭ).

4. قازىخانا (شەرىئەت مەھكىمىسى)

قازىخانا دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ مىراس، نىكاھ، مەسچىت، مەدرىس، دىنغا دائىر دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇنى مەھكىمە شەرئىيە دەپ ئاتاش رەسمىيلەشكەن. تەشكىلى مۇنداق:

باش قازى ــ ئەلەم (باش ھۆكۈم قىلغۇچى)
توختى ئەلەم ئاخۇنۇم
2 ـ قازى مۇپتى (كىتابقا قاراپ پېكىتكۈچى، پەتىۋا

چىقارغۇچى) ئابدۇمىجىت مۇپتى ئاخۇنۇم.

3 ـ قازى رەئىس (دىنىي ئەمرى مەرۇپ قىلغۇچى ۋە تەپتىش) ئابلاخان ھاجىم.

4 ـ قازى (قوشۇمچە ئىشلارنى بېجىرگۈچى) قادىرخان غوجام.

5 ـ ئەتتە قازىسى (مەخسۇس نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى) موسا قازى ئاخۇنۇم.

قازىخانىدا سوراق قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىپ ھۆكۈم چىقىرىلغانلار، ھۆكۈمگە كۆنمىسە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىنىدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىمۇ بەزى دىنىي ئىشلارغا دائىر دەۋالارنى قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيىيە) گە يوللاپ بېرىلىدۇ. قازىلا مۆھۈر ھەققى ئالىدۇ. قازىخانا ئورنى جامەدە ئىدى. بەزىدە ئەلەمنىڭ ئۆيىدە ئىش بېجىرەتتى. قازىخانىمۇ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى. ئازادلىقتىچە يەكەندە ئەلەم بولغانلار سابىق ئەلەم، سالە ئەلەم، توختى ئەلەم، ئابدۇقادىر ئەلەم، ئەڭ ئاخىرقىسى ئابلىھېمىتخان غوجام ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھەربىر بەگلىكتە يۇرت قازىسى بەلگىلىنەتتى. بۇلارنى قازىخانىدىن بەلگىلەيتتى. ئارالدا ئىسھاق قازى، خاكدىردا مەھەممەد ھاجى، راۋانچىدا ئىلى قازى، كاچوڭدا چاۋارقازى، ئاۋاتتا نۇر مەھەممەد قازى، شۇنىڭدەك ئىككى ناھىيە 16 بەگلىكتە 16 قازى بار. قازىلارنىڭ يۇمىلاق شەكىلدە كۈمۈشكە ئويۇلغان مۆھۈرلىرى بولۇپ، مۆھۈرگە ئىسمى، فامىلىسى ۋە قازىلىق ئەمىلى چىرايلىق خەت بىلەن نەزمە شەكلىدە ئويۇلغان. يەكەن سابىق ئەلەم ئاخۇنۇم مۆھۈرى مۇنداق ئويۇلغان.

«ئىبنى ماۋلىۋى ئابدۇسادىق ئەلەم
قازىل قۇززات ئابدۇسابىق ئەلەم»

يېڭىشەھەر (شاچې) ناھىيىسى

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇيغۇر، خۇيزۇلارمۇ بار ئىدى. شەھەر ئىچى بىرلا چوڭ كوچىدىن ئىبارەت بولۇپ، شەھەر ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چوڭ بىر جاينى ئىگىلىگەن بولۇپ، قەدىمى يامۇل فورمىسىدا سېلىنغان. بۇ بىنا ئۈچ داتاڭ، قارا تۆرۈكلۈك راۋاق، ئۇزۇن كەتكەن كارىدور، باغچا ۋە ھاكىم باشلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق جايلىرىدىن تەركىب تاپقان. 42 - يىلى ۋىلايەت بولغىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كونا شەكلى ئۆزگەرتىلمىگەن، يېڭىشەھەر دائىرىسى كىچىك بولغانلىقتىن سېپىل، سېپىل ئۈستىدىكى ئۈچ دانە راۋاق (ئىككى دەرۋازا ئۈستىدە ئىككى راۋاق، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى سېپىلدا بىر راۋاق بار ئىدى) سېپىلغا يانداپ سېلىنغان خەندەك بار ئىدى. سېپىل كونا شەھەر سېپىللىرىغا قارىغاندا ئېگىز ھەم بۇزۇلمىغان ئىدى. يېڭىشەھەرنىڭ قەشقەر دەرۋازىسى (خەنزۇچە دۇڭمېن)، كونا شەھەر دەرۋازىسى (شىمېن) دەپ ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى تەشكىلى كونا شەھەرنىڭكىگە ئوخشىشىدۇ.

يېڭىشەھەر ھاكىمى ۋېن جىن، كاتىپى دەن ×× (يەرلىكتە ئۇزۇن تۇرغان، ئۇزۇن يىل كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن)، تەرجىمان گۇسۇن، ئىمىن بەگلەر ئىدى.

يەرلىك ئاساسىي قاتلاملارغا بۆلۈنۈشى

شەھەر توشۇلۇپ قوققۇز بەگلىككە بۆلۈنگەن، ئومۇمەن

ئېيتقاندا بەگلىك تۈزۈم شىنجاڭنىڭ باشقا ناھىيىلىرىدە بار بولسىمۇ «ھېكىم بەگلىك» ئۇنۋانى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەكەندىلا مەۋجۇت ئىدى. مەشھۇر ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىدىن كېيىن سەھنىگە چىققان ھوشۇر ھېكىمبەگ (1825 ـ 1919 ـ يىللار) نىڭ كەڭ دائىرىلىك ھاكىملىقىدىن كېيىنمۇ بەگلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ۋە زۇلمى ناھايىتى ئارتۇق بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ھوشۇر ھېكىمنىڭ يەكەندە ئىگىلىگەن يېرى توقسان توققۇز مىڭ موغا يەتكەن (بۇيەرلەرنىڭ تولىسى چارەك يېزىسىنىڭ نەزەرباغ كەنتىدە ئىدى). خالىق تۈزۈمدە يەر يۈزمىڭ موغا يەتسە غەللە ئېلىنمايدىغان بولۇپ، ھوشۇر ھېكىمبەگنىڭ يېرىگە مىڭ مو كەملىگەن.

يەكەن يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ھۆكۈمەت ئىدارىلىرى

1) 40 ـ تۈەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر پولك ئورۇنلاشقان (ھازىرقى ھەربىيلەر ئورۇنلاشقان جاي)، بۇ ئاتلىق پولك بولۇپ، تۈەنجاڭ جاڭ × × ئىدى. 1940 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا تۈەنجاڭ قەشقەرگە سىجاڭ بولۇپ يۆتكىلىپ، ئورنىغا گۇەن تۈەنجاڭ (گۇەن زىيۇەن) كەلدى. پولك ئىسمى 36 ـ پولك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

2) ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى. ئورنى كونىشەھەرگە كىرىدىغان دەرۋازا يېنىدىكى ئورۇن (كېيىن مائارىپ ئىدارىسى، مىن جاۋگۇەن قىلىنغان ئورۇن)، باشلىقى غۇلجىدا ئۆسكەن ئابلىمىپ (قەشقەردىكى دوختۇر ئابدۇروپنىڭ

ئىدىسى)، ساقچىنىڭ گەيشاگىدا ۋە كورىۋاتتا ئىككى شۆبىسى بار ئىدى.

3) تېلېگراف ئىدارىسى. يېڭىشەھەر ئاشلىق ئامبىرىنىڭ يېنىدا ئورۇنلاشقان، باشلىقى ۋاڭ × تەيجاڭ بولۇپ ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلاتتى.

4) بوچتىخانا. دائىرىسى كىچىك، ئورنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئالدىدا. ئىككى ئېغىز ئۆيىنى ئىگىلىگەن قورو ئىدى. خەت توشۇغۇچى بىلەن 5 ، 6 لا ئىشچىسى بار ئىدى. باشلىقى ياڭ × ئىسىملىك ئۇيغۇرچىنى تولۇق بىلىدىغان خەنزۇ ئىدى. خەتلەر ئات ئارقىلىق توشۇلاتتى.

5) بانكا. گەيشاگىدىكى يېڭى سېلىنغان بىنادا.

6) تۈرمە. ھازىرقى يەكەندىكى تۈرمە ئەينى بولۇپ، باشلىقى تۇردى بەگ ئىدى. بۇ كىشى قەشقەر - خوتەنلەردە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تۈرمە باشلىقى بولۇپ كەلگەن. كونا خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان ئادەم ئىدى.

خەنزۇ تەشكىلاتلىرى

خەنزۇ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى. ئورنى گەيشاگىدا بولۇپ، قارىمىقىدا يېڭى ياسالغان بىر بىنا، 3000 كىشى سىغارلىق كۈلۈپ، تىجارەت ماگىزىنى بار ئىدى. ئۇيۇشما قارىمىقىدا بىرەر مەكتەپمۇ يوق ئىدى. رەئىسى ليۇ خۇيجاڭ (بۇرۇن بىر نەچچە يىل يەكەندە ئامبال بولغان)، خەنزۇ ئۇيۇشمىنىڭ ئارتۇقچە پائالىيەت خىزمەتلىرىمۇ يوق ئىدى.

ۋىن شەنجاڭ (ۋىن جىن) ھەققىدە

ۋىن جىن باقىرجان قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن كونا شەھەرگە ھاكىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. ب.ۋ. 1940 - يىلىنىڭ

باشلىرى ئىدى. ئۇ شىۋە مىللىتىدىن بولۇپ، 45 ياش چامىسىدا ئىدى. ئۇيغۇرچىنى (خەت-سۆزنى) ئوبدان بىلىدىغان بىلىملىك، سەزگۈر، غەيۇر ئادەم ئىدى. ئەسلىدە تاشقورغاندا بىر نەچچە يىل ھاكىم بولغان. 1938 - يىلى يەكەن يېڭىشەھەرگە ھاكىم بولۇپ يۆتكىلىپ كەلگەن. يېڭىشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن ناھىيىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسىنى يېڭى، زامانىۋى ئۇسلۇبدا ياساپ چىققان. ۋىن جىن خىزمەتتە دادىل، يۈرەكلىك ئىشلەپ ئوبدان نەتىجىلەر قازاندى. بۇنىڭ ئىش-ئىزلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئالدى بىلەن شەھەر يوللىرىنى ياساپ، تاش ياتقۇزۇپ، قاتناشنى راۋانلاشتۇردى. كوچىلارنى رەتكە سېلىپ، شەھەر مۇھىتىنى ياخشىلىدى. پۈتۈن شەھەردىكى كۆل ئەتراپىنى ياغاچ شادا بىلەن ئېھاتە قىلدۇرۇپ سۇنىڭ تازىلىقى، بۇلغانماسلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ خەلق ئېھتىياجى ۋە سالامەتلىكىنى تەمىن ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىچكى جەھەتتىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەشكىلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ چىڭىتتى. خىزمەت سۈرئىتىنى ئىلگىرىلەتتى. خىيانەت، پارىخورلۇقنى قەتئىي چەكلەپ، پاكلىقنى ئورناتتى. خىيانەت ئىشلىرى كۆرۈنگەن ھامان جازالاش، ئىشتىن بوشىتىش، ئوچۇق ئېلان قىلىشنى قوللىنىپ، بىر نەچچە بەگنى ئىشتىن بوشاتتى. خەلقنىڭ ئەرز - داتلىرى ۋە ھەرقانداق خەت - چەكلەرنى ئۈچ كۈنگىچە بىر تەرەپ قىلىشنى ئىزچىل يولغا قويدى. بىۋاسىتە يۇرتلارغا چىقىپ تەكشۈرۈش، تۈيغۇزماي ئۆزى كۆزدىن كەچۈرۈش ئارقىلىق خىزمەت سۈپىتىنى ئۆستۈردى.

2) ھەر بىر يۇرت، بەگلىكلەرنى تەرتىپكە سېلىپ،

رايونغا ئۆزگەرتتى. ھەر بىر رايوندا بىر رايون باشلىقى، بىر مۇئاۋىن رايون باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر توپ بېشى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىشلەش ۋاقتى، ھەر بىر ئىشلىگەن خىزمىتىدىن خاتىرە قالدۇرۇش، دوكلات بېرىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى.

مائارىپ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە، مائارىپ ئىشلىرىغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى. ئۇرۇمچىدە ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن لى×× نى مائارىپ بۆلۈمىگە كېچاڭ قىلىپ بەلگىلەپ، ئايرىم مەكتەپ تەكشۈرگۈچىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ شەھەر ۋە يېزىلاردىكى بارلىق مەكتەپلەرنىڭ سان ـ سۈپەت تەرتىپىنى ياخشىلاش، رايون باشلىقلىرىنىڭ مەكتەپلەرگە ياردەم بېرىش، ئۆز دائىرىسى بويىچە مەسئۇل بولۇشنى ئورناتتى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كېلىش نىسبىتى 99% كە يەتتى ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى 10 سىنىپلىق بىر باشلانغۇچ مەكتەپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى تولۇق سىنىپلىق مەكتەپنى 21 سىنىپقا، ئوقۇغۇچىنى مىڭغا يېقىن ئوقۇغۇچىغا يەتكۈزدى. بۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر ئۇيۇشما يېڭىدىن ئۈچ ئوغۇل ـ قىز مەكتىپى تەشكىل قىلىپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 1500 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن مەكتەپنى تولۇقلىدى.

3) ئۇيغۇر ئۇيۇشما بىلەن بىرلىكتە پىلانلاپ، ھەر بىر رايون خەلقلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق خەلق باغچىسى بىنا قىلىندى. باغچا ئىچىگە تەنتەربىيە مەيدانى، قىرائەتخانا، ئاشخانا قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ باغچا ئۇيغۇر ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا بولۇپ، خەلقنىڭ سەيلە قىلىش، كۆڭۈل ئېچىش جايىغا ئايلاندۇرۇلدى. 1940 ـ يىلىنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ باۋچەن باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كېلىپ ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالنى كۆزدىن كوچۇرۇپ، يەكەننىڭ ئىسلاھات، مائارىپ جەھەتتىكى ئىلگىرىلەشلىرىنى تىلغا ئالدى. شەنلى مەكتەپ (ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ) ۋە ئۇيۇشما قارمىقىدىكى دارىلئېيتام مەكتەپلىرىنى بىر ئايلىق مائاش بىلەن (مەكتەپ ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ئايلىقى ئىچىدە) مۇكاپاتلىدى. ۋىلايەت بويىچە ۋەكىل قاتناشتۇرۇلۇپ قەشقەردە تەپتىش ئۆمىكى خۇلاسە چىقىرىش يىغىنى ئاچتى. يىغىنغا يەكەندىن 15 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا يەكەن تەقدىرلەندى. ئارتىس ئابدۇقادىر مويىدىن، خەيرىنسا تۆلەندى، يۈسۈپ زىيالار ئايرىم مۇكاپاتلاندى.

1941 - يىلى ئىچىدە بولغان ۋەقەلەر

1. يەكەن كونىشەھەر ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى سەئىدۇللا مامۇت (يەكەن ناھىيىسىگە خوجاڭ، دەكتكە ھاكىم بولغان) شۇ يىلى بىرىنچى ئايلاردا يوقىلىپ كەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن قېچىپ كەتتى، دېگەن خۇلاسە چىقىرىپ ئۇقتۇرۇش قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن ساقچى كىيىملىرىنى كىيىپ ئاشكارا بولۇپ، خانىقا دەرۋازا شۆبە ساقچىغا باشلىق قىلىپ تىكلەندى.

2. شۇ يىلى 3 - ئايلاردا ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئابدۇقادىر سىدىق بىر پارچە خەت بىلەن مېنى قەشقەر مائارىپ ئىدارە باشلىقى ساۋۇت ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈش-

گە ئەۋەتتى. خەتنى مەخپىي تۇتۇشۇمنى ۋە ئۆزىگە تاپ-
شۇرۇشۇمنى جېكىلىدى. خەتنىڭ مەزمۇنىدا: «مۇشۇ خەت
تېگىش بىلەن مېنى يۆتكەپ كېتىڭلار! بىرەر كۈن كېچىكسە
ساقچىدىن مېنى تۇتۇپ كېتىدۇ»، دېيىلگەن. مەن قەشقەرگە
يېتىپ بېرىپ ساۋۇت ئەپەندىگە خەتنى تاپشۇردۇم. ئەھ-
ۋالنى ئېغىز ئارقىلىقمۇ مەلۇم قىلدىم. ساۋۇت ئەپەندى:
«مەن بۈگۈنلا جاڭ سىلىڭ بىلەن كۆرۈشىمەن. ساقچىلار
ھېچنېمە قىلالمايدۇ. سىز خاتىرجەم دەم ئېلىپ قايتىپ
كېتىڭ. ئابدۇقادىر ئەپەندىگە خەۋپ يەتمەيدۇ، دېدى.
مەن بىر ھەپتە تۇرۇپ يەكەنگە كەلسەم، ئابدۇقادىر سىدىق
قەشقەرگە كەتكىلى ئۈچ كۈن بوپتۇ. مەن. كېلىپ بەش كۈن
بولغاندا، ھاكىم ۋېن جىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىدا ئۇيۇشما ھەيئەتلىرى، يەرلىك ئىدارە باشلىقلىرى،
خەلقلەردىن بولۇپ 150 چە كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن
ئۇيۇشما ھەيئەتلىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئېچىلدى»
يىغىندا ناھىيە ھاكىمى ۋېن جىن، «ئۇيۇشما رەئىسى ئاب-
دۇقادىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قولغا ئېلىندى»
دەپ ئېلان قىلدى. ئەسلىدە ئابدۇقادىر سىدىقنىڭ ئۆزى-
نىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇ قەشقەرگە بېرىش بىلەن قەشقەر
يارباغ دەرۋازىدا كۈتۈپ تۇرغان بىر نەچچە ئەسكەر تۇ-
تۇپ ساقچىغا قامىغان ئىكەن. ئۇيۇشمىنىڭ كېڭەيتىلگەن
يىغىنىدا مەن ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسلىكىگە
سايلاندىم.

ۋېن جىننىڭ قولغا ئېلىنىشى

3. 1941 ـ يىل 3 ـ، 4 ـ ئايلاردا يېڭىشەھەردە

چوڭ يىغىن ئېچىلدى. بۇنىڭغا ئىككى مىڭدەك ئادەم قاتناشتى.
قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، مۇئاۋىن سىجاڭى باشلىق
ھەربىي ۋە ساقچى ئەمەلدارلارمۇ كېلىپ يىغىن سەھنىسى-
دىن ئورۇن ئالدى. سائەت سەككىز دە يىغىن ئېچىلدى.
دەل شۇ چاغدا، ھاكىم ۋىن جىن، شەنلى مەكتەپ مۇدىرى
ئابدۇرېھىم ساۋۇتلار قوللىرى ئارقىغا قىلىپ باغلانغان
ھالدا، قوراللىق ساقچىلار تەرىپىدىن مەيدانغا ئېلىپ كې-
لىندى. تۇيۇقسىز بولغان بۇ ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتىن ھەم-
مەيلەن ھەيران قېلىشتى. يىغىندا قەشقەرنىڭ مۇئاۋىن
ۋالىيسى ×× سۆزگە چىقىپ تۇتقۇنلارنىڭ جىنايىتىنى ئېلان
قىلدى. ئۇ: «ۋىن جىن جاھانگىرلىككە سېتىلىپ، ھۆكۈمەت-
نىڭ دىنىي سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. مەدرىسلەرنى
چاقتى، بۇنىڭ بۇ قىلمىشى، ئالتە بۈيۈك سىياسەت ۋە سەككىز
ماددىلىق خىتاپنامىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلىك، شۇنىڭ
ئۈچۈن ۋىن جىن ئوچۇق سوت قىلىنىپ قولغا ئېلىندى»
دېدى. ئەسلىدە يەكەن جامە قېشىدىكى شەنلى ئوغۇللار مەكتەپ،
ئالتۇندىكى دارلئېتام ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلار مەدرىسىنىڭ
ئورنىدا ئىدى. ئەمما بۇرۇنقى مەدرىسىنىڭ دەرۋازا، پەش-
تاق، گۈمبەزلىرى ئۆز پېتى ساقلانغان. ۋىن جىن ھاكىم
بولغاندىن كېيىن بۇ دەرۋازا، پەشتاق، گۈمبەزلەرنى ئال-
دۇرۇۋېتىپ مەكتەپ دەرۋازىسى شەكلىگە كەلتۈرگەنىدى.
ئەسلىدە بۇ ياخشى قىلىنغان ئىش ئىدى. ئەكسىچە ئەم-
دى كېلىپ بۇ ۋىن جىننىڭ جىنايىتى بولۇپ قالدى. مۇ-
ئاۋىن سىجاڭ ۋە باشقا ئەمەلدارلار ۋالىينىڭ سۆزىنى
قۇۋۋەتلەپ سۆز قىلىشتى. ئارقىدىن قانداق پىكىرىڭلار بار؟
دەپ خەلقتىن پىكىر سورالدى. بۇ يەردە كەيپىيات بىردىنلا

ئۆزگىرىپ بەزى مۇتەئەسسىپ موللا، ئىشان، ئۆك-
تەم جاھىللار، بولۇپمۇ يېشىل مەدرىسە مۇددەرىسلىرى
بولۇپ، ئاز سانلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ «ئۇيۇشما
مەكتەپ قىلىۋالغان مەدرىسىنى قايتۇرسۇن، ئاياللار يۈزى-
نى ياپسۇن، ۋەخپە يەرلەر قايتۇرۇلسۇن» دېگەنگە ئوخ-
شاش پىكىرلەرنى ئارقا - ئارقىدىن بىرىشتى. نۇرغۇن
ئادەملەر بۇلارغا ئەگەشتى. قارشى پىكىر بەرگۈچىلەرمۇ
بولدى. شۇنىڭ بىلەن يىغىن باشقىچە تۈس ئېلىپ، قالاي-
مىقانچىلىققا ئايلاندى. يىغىن يېپىلىپ ۋىن جىنلار كەل-
تۈرۈلگەن پېتى قايتۇرۇپ كېتىلدى (مەجلىس تارقىغاندىن
كېيىنلا ۋىن جىن كونىشەھەر گۇڭئەنجۈيگە ئاپىرىلىپ،
زور زىيابەت ئۆتكۈزۈلگەن). ۋىن جىننىڭ ئېيتىشىچە مەج-
لىس ئېچىلىشتىن بىر كۈن بۇرۇن شېڭ شىسەي ۋىن-
جىنغا: «ھازىر ئالتايدا شېرىپخان، بايدا ئاخۇنلار قوزغى-
لاڭ كۆتۈرۈپ ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەت قىلدى. بۇنى
باستۇرۇش ئۈچۈن سىزنى خەلق ئالدىدا جازالىغان بولۇپ
بوشىتىمىز ۋە قولغا ئېلىنىسىز. ئەمما بۇ سىزنىڭ خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكىڭىز بولىدۇ»، دەپ تېلېگرام بەرگەن. شۇنىڭ
بىلەن ۋىن جىن گۇڭئەنجۈيدە ئالاھىدە كۈتۈلگەن. ۋىن-
جىن قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن گۇڭئەنجۈينىڭ جاڭ× ×
ئىسىملىك كاتىپى مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. بۇ ۋەقە تۈ-
پەيلىدىن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ يامان تەشۋىقى بىلەن
مەدەنى - مائارىپ، خەلق ئاقارتىش خىزمەتلىرىگە ئېغىر
تەسىر يەتتى. ئۇيۇشما كىرىمىنى (ئۆشرە، ۋەخپەلەرنى)
يىغىشتا قىيىنچىلىق يۈز بەردى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەك-
تەپكە كېلىش نىسبىتى ئازايدى. كونا دىنىي مەكتەپلەر

قايتا بىخ ئۇرۇشقا باشلىدى. خۇراپاتلىق ئەۋج ئالدى. بۇ تەتۈر قۇيۇن يېزىلارغىچە كېڭەيدى. مۇشۇ جەرياندا مەرىپەتپەرۋەر ئاخۇنۇملار، مائارىپ ساھەسىدىكى زىيالىيلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن بولغان قادىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئۆمەر ئېلى داموللام، ئارتۇق ھاجى داموللام، ياقۇپ مۇفتى ئاخۇنۇم، ئابدۇلخان خوجام، موساقازى ئاخۇنۇم، تۇردى بېك ھاجىم، مائارىپچىلاردىن مۇھەممەت پاتى زىيائىدىن، ئابدۇراخمان سايىت، مىرئادىلجان، مامۇت نۇر، پازىلجان رەھىم، مەھەممەت ئوبۇلقاسىم، سادىر توخسۇن، مەھەممەت نىياز ئىمىن، ئەبەيدۇللا رېھىم، مەھەممەد ئىمىن توختىنىياز، ئابدۇسېلىم، ئابدۇقادىر مويدىن قاتارلىقلار كەڭ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ ئاممىغا تەشۋىق قىلىش، ئەمەلىي پاكىت، دىنىي دەلىللەر ئارقىلىق داۋلى سۆزلەش، ئاممىۋى سورۇن، جامە - مەسچىتلەردە، بازار كوچىلىرى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق ئەھۋال پەسىيىشكە باشلىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دىنىي ساھەدىكى ئىلغار ئاخۇنلاردىن تاللاپ شەھەر ۋە يېزا مەكتەپلىرىگە ھەپتىدە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس بېرىشكە بەلگىلىدى. ئۇيۇشما بىناسىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان مۇناسىۋىتى بىلەن كەڭ دائىرىدە مەۋلۇد ئۆتكۈزدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «ئەقايىدزۆرۆرىيە» دېگەن دىنىي ئەسىرىنى ئۇيۇشما مىللىي مەتبەئەسىدە نەچچە مىڭ نۇسخا باستۇرۇپ تارقاتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىجرائىيە، تەپتىش، مالىيە ھەيئەتلىرىگە ئىلغار ئاخۇنلاردىن ئەزالىققا بەلگىلەپ قاتناشتۇردى. بۇرۇن چىقىلىپ كەتكەن تېرەباغ

مەدرىسىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، موددەرىسلەر قولىغا تاپشۇرۇلدى. مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ تەسىرى پەسەيتىلىپ، بۇرۇنقى ھالەت ئەسلىگە كەلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا كامرا مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇكېرىم نىياز ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە بەلگىلەندى.

مۇشۇ يىلى ۋىن جىن قولىغا ئېلىنىپ ئىككى ئايدىن كېيىن، يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا ياڭ چىڭيۈەن، مۇئاۋىن ھاكىملىققا روزى ئەھمەد، كونىشەھەر ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا چى ××، مۇئاۋىن ھاكىملىققا ۋاڭ × دېگەنلەر بەلگىلىنىپ كەلدى (مۇئاۋىن ھاكىم بەلگىلەش مۇشۇنىڭ بىلەن باشلاندى). كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە لاڭ دۈكىرى (خەنزۇ، قەشقەر يېڭىشەھەرلىك، ئۇيغۇرچە خەت، سۆزنى بىلىدۇ)، كېچاڭ، تەرجىمان بولۇپ بەلگىلەندى.

ئىككى ناھىيىنىڭ يېڭى ھاكىملىرى ئورۇنلاشقاندىن كېيىنكى ئىشلار (1941 - يىل)

1. مۇشۇ يىل 3 - ئايلاردا ھەر ئىككى ناھىيىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما (فەندىخۈي) نىڭ شۆبىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇرۇلدى. ئورنى ھەر ئىككى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بولۇپ، ھاكىملار باشلىقلىقنى ئۈستىگە ئالدى (مەن كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تەشكىل بولغان شۆبە ئۇيۇشمىغا قاتناشتىم). شۇ ۋاقىتتا 10 نەچچە ئەزا ئىدى، ئارتۇقچە پائالىيىتىمۇ يوق. پەقەتلا ھەپتىدە بىر كەچقۇرۇن ئۆگىنىش قىلاتتى. ئۆگىنىش ماتېرىيالى پەلسەپە ئىدى.

2. مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناھىيىنى بىر لىك قىلغان ھالدا، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە «سىياسىي ھەيئەت» (جىڭجۇ ۋېيىۋەنخۇي) تەشكىل قىلىندى. باشلىقى يېڭىشەھەر ھاكىمى ياڭ چۇنيۈەن بولدى. مۇئاۋىنلىقتا كونىشەھەر ھاكىمى چى × ×، ھەيئەت ئەزالىقىغا باج ئىدارە باشلىقى زولەنچىڭ، ساقچى باشلىقى × ×، غوپۇر خۇيجاڭ، ئىدرىس بەگ ھاجى، ياقۇپ قازى، ئېلى خېتىپ، ئاشىق بەگ، ئەھمەد جان (يەكەن نەمۇنە شىركەت بوغالتىرى) قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بەلگىلەندى. ھەپتىدە بىر مەجلىس ئېچىلاتتى. ھەر بىر ھەيئەتكە ئالاھىدە توختاملىق مائاش بېرىلەتتى (ھاكىم دەرىجىدە مائاش بېرىلىدىغانلىقىنى ئىشتكەن).

3. يېڭىشەھەردە ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىللەندى. بۇنىڭ رەئىسلىكىگە يېڭىشەھەر تەۋەلىكىدىكى تىجارەتچى توختى ھاجى سايلاندى. ئورنى خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا ئىدى.

تۇراپ بەگ (خاڭجىئو) بىلەن داۋۇت ھاجى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقە

داۋۇت ھاجى قەشقەردىن، 20 ياش، قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ 1938 - يىلى يەكەن ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولۇپ كەلگەن. 1939 - يىللىرى × × × ئوقۇتقۇچى × × × بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ، بۇلار ئىناق ئۆتۈشۋاتقان پەيتتە، تۇراپ بەگ × × × ئىككىنچى خوتۇنلۇققا ئېلىشقا

ئورۇنۇپ، ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بۇلارنى ئاجرىشىشقا مەجبۇرلايدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قىز تەرەپنى مەجبۇرى ماقۇللىغا كەلتۈرىدۇ. داۋۇت ھاجى ئاجراشماسلىقتا چىڭ تۇرغاندىن كېيىن ساقچىغا ئاپىرىپ قىستايدۇ. ھەتتا بىرنەچچە كۈن قامايدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابدۇرېھىم ساۋۇتنىمۇ داۋۇت ھاجىنى كۆندۈرۈشكە قىستايدۇ. نەتىجە چىقمايدۇ. ئاخىرى «ئىنگلىز ئىشپىيونى» دېگەن نام بىلەن داۋۇت ھاجىنى قولغا ئېلىپ تۈرمىدە قاتتىق قىيناپ، تۇراپ بەگ ئۆزى ئويدۇرۇپ چىققان جىنايەتكە ئىقرار قىلدۇرۇپ، تۈرمە ئىچىدىلا ××× نى ئاجراشتۇرۇپ بىرەر ئاي ئۆتمەيلا ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ. داۋۇت ھاجى قەشقەر ساقچىغا ئەۋەتىلىدۇ. داۋۇت ھاجى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئەھۋالىنى پاش قىلىپ، ئۈرۈمچى باش ساقچىغا ئەرز قىلىدۇ. بۇ يەردىن كىشى كېلىپ ئەھۋالنى ئېنىقلاپ، تۇراپ بەگنى قولغا ئېلىپ داۋۇت ھاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. داۋۇت ھاجى ئىككىنچى قېتىم يەكەنگە كەلمىدى. تۇراپ بەگ ۋۇجوگشىن ئۆلكە رەئىسى بولغانغا قەدەر ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە ياتتى.

ئىككى بۇيرۇق

1941 - يىلى 2 - ئايلاردا كونىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىغا تۆۋەندىكى ئىككى بۇيرۇق چۈشتى. 1 - بۇيرۇقتىكى ناھىيىلىك ساقچىنىڭ ئالاقىسىدا: «دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشى بويىچە (بۇ گۇڭئەن گۆەنلىجۈدىن كەلگەن) شەنلى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى مەھەممەد ھەسەننىڭ ئاتا - بوۋىسى ئافغانلىق ئەجنەبى

بولۇپ، تارىخى پاك ئەمەس. مۇنداق ئادەم ھۆكۈمەت شتاتىدا خىزمەت قىلىشقا بولمايدۇ. ئىشتىن بوشىتىلسۇن دېيىلگەن. مۇشۇ ئالاقە بىلەن مەكتەپتىن بوشىتىپ ئۆيۈشمىغا ئەۋەتتۇق. ئۆيۈشمىدىن خىزمەت بەرسەڭلەر بولىدۇ» دېيىلگەن. 2 - بۇيرۇقتا: «ئۆيۈشما باش كاتىپى مىرئادىلجان قەشقەردىكى ئۆزبېك ئابدۇسالام بىلەن بىرلىشىپ ئۆزبېك ئۆيۈشمىسى قۇرىمىز، دېگەن پەردە ئاستىدا ھۆكۈمەتكە قارشى تەشكىللەنگەن. تېزدىن بوشىتىپ نازارەت قىلىنسۇن. ئۆيۈشما بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ تېز ئۈچۈر بېرىلسۇن»، دېيىلگەن. مۇشۇ بۇيرۇق ئاساسىدا ئامالسىزلىقتىن مىرئادىلجان خىزمەتتىن توختىتىلدى. مەھەممەد ھەسەن ئۆيۈشما قارىمىقىدىكى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپكە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

تەكسى ھەيئىتى (پىڭجياۋېيۋەنخۇي)

مۇشۇ يىل ئەتراپلىرىدا ئىككى ناھىيىنى ئاساس قىلىپ، يېڭىشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مال باھاسىنى توختىتىش تەكسى ھەيئىتى قۇرۇلدى. ئىككى ناھىيىنىڭ ھاكىملىرى، ھەيئەت باشلىقلىرى، ساقچى ئىدارە، مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئۆيۈشمىسى، سودا - سانائەتچىلەر ئۆيۈشمىسىنىڭ باشلىقلىرى ۋە خەلق ۋەكىللىرى بولۇپ 60 تىن ئارتۇق كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا بەلگىلەندى. يېڭىدىن يېپىشچە پۈتۈن ماللارغا باھا قويۇش قاتتىق ئېلىپ بېرىلدى. قويۇلغان باھانىڭ ناھايىتى تۆۋەن بولۇشى، دۇكانلارنىڭ قوغدىلىشى ۋە تاقىلىشى، يېزىلاردىن

شەھەرگە نەرسە كىرمەسلىكى خەلق ئۈچۈن زور ئاپەتلەرنى كەلتۈردى. خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشتى. شۇنداق چوڭ شەھەردە ئوچۇق ھالدا بىرەر نان سېتىۋېلىش، تۇخۇم چاغلىق نەرسە تېپىش مۇمكىن بولمىدى. ئۆي ئاختۇرۇش، تارتىۋېلىش، مەيداننىڭ ئۈستىدىلا تەكسى بويىچە ساتتۇرۇشنى قوللىنىپ، ئالغۇچى ئالالمىغان، ساتقۇچى ساتالمىغان ھالەت شەكىللەندى. مۇشۇ مەزگىلدە ھوشۇر ھېكىمبەگ، ئايالى دانا خېنىم قازا تېپىپ يەرلىكتە قويۇشقا كېپەنلىك سېتىۋالالماي ئىككى كۈن دەپنە قىلىنمىدى. ئەھۋال مۇشۇ دەرىجىدە ئېغىرلاشتى.

قۇرۇلۇش زايومى

مۇشۇ يىل 5 - ئايلاردا شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 1، 3، 5 كويلۇق زايوم تارقاتتى. زايوم تارقىتىش ناھايىتى جىددى ئېلىپ بېرىلدى. ئىككى ناھىيىنىڭ زايوم سېتىۋېلىش ئىشىنى دولقۇنغا كۆتۈرۈش ئۈچۈن قەشقەر ۋالىيسى چىڭ فاڭبەي كەلدى. قەشقەر ئويۇشما سەنئەتچىلىرى كېلىپ شەھەر مەركىزىدە ئويۇن قويدى. ئىككى ناھىيە بەسلىشىش ئارقىلىق نەق مەيداندا زايوم سېتىش باشلاندى. ئالدىن تىزىملاش، ئۆزىگە ئېيتقۇزۇش، مەجبۇرلاش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، شۇ بىر كۈنلۈك زايوم سېتىشتا بىرنەچچە يۈز مىڭ دوللارلىق زايوم سېتىلدى. ناھىيە باشلىقلىرى ھەر بىر بەگلىكلەرگە چىقىپ رايون بويىچە زايوم سېتىشنى دولقۇنغا كۆتەردى. بۇنىڭغا ئويغۇر ئويۇشما سەنئەتچىلىرىمۇ قاتنى-

شىپ ئويۇن قويۇش، تەشۋىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ھەر ناھىيىدە 10 كۈندىن 15 كۈنگىچە ۋاقىت بې- رىلاردا زايوم سېتىش بىلەن ئۆتتى. كونا شەھەر ناھىيىسى زايوم سېتىۋېلىشتا ئۇستۇن سانىنى ئىگىلىدى.

زايوم سېتىشنىڭ كاچۇڭدىكى جەريانى، چاۋار قازىمىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

يېڭى شەھەر ھاكىمى ياڭ چىڭيۈەن، مۇئاۋىن ھا- كىم روزى ئەھەت باشچىلىقىدىكى زايوم سېتىش گۇرۇپ- پىسى (ئۇيغۇر ئويۇشما، گۇڭشاڭجۈي باشلىقلىرى، ئەرتىسلەر بولۇپ 30 دەك كىشى) يېڭى شەھەرنىڭ ھەربىر بەگلىك رايونلىرىغا چىقىپ زايوم سېتىشنى باشلىدى. قوشراپ كا- چۇڭ خەلقلىرىنى توپلاپ كاچۇڭ بازاردا 4000 چە كىشى- نىڭ قاتنىشىشى بىلەن زور كۆلەملىك يىغىن ئېچىلدى. يىغىن باشلىنىش ئالدىدا زايومنى تەشۋىق قىلىدىغان كونـ سېرتلار قويۇلدى. زايوم ھەققىدە گوسون ئىمىن بەگنىڭ تەرجىمانى لىيقىدا، ھاكىم (ياڭ چۈنيۈەن) ئۇزۇن دوك- لات قىلدى. ئاخىرىدا ھاكىم تۆۋەندىكى ئىككى شوئار بىلەن سۆزنى ئاياقلاشتۇردى.

جەنشى شىن شىنجاڭ (يېڭى شىنجاڭ قۇرايلى)، پەن- دۈيرېن دىگوجۈيى (ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇراي- لى)، تەرجىمان بىرىنچى شوئارنى ئەيتىمۇ «شيەنجاڭ ھەم- مىڭلار دەگلا! سۈپۈرۈپ پاكىزە قىلايلى. يىغىلغان جايلار- نى ياسايلى. نېمىنى يول - كۆۋرۈكلەرنى»؛

ئىككىنچى شوئارى: «تۇسۇۋالايلى، كىرگۈزمەيلى،

يول بەرمەيلى، نېمىگە؟ ياپون جاھانگىرلىكىگە» دەپ تەرجىمە قىلدى (مۇشۇ ئىككى شوئار تەرجىمىسىدىن ھاكىمنىڭ ئۇزارغان سۆزىنىڭ تەرجىمىسىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ).

چاۋار قازىنىڭ قولغا ئېلىنىشى

بۇ 70 گە كىرگەن كىشى بولۇپ، قوشراپ كاچۇڭنىڭ قازىسى موللا ئادەم ئىدى. يۇقىرىقى تەرجىمان تەرجىمە قىلىشتا زايوم دېگەن سۆزنى بىنەت (بېلەت) دەپ تەرجىمە قىلغان ئىدى. ھاكىمنىڭ سۆزى تۈگەش بىلەن قازى ئاخۇنۇم سۆزگە تەكلىپ قىلىندى. قازى ئاخۇنۇم: «ھەي جامائەت بۇ بىنەتنى ئالساق بىزگە پايدىسى بار. بىزنىڭ يۇرتتىكى ئىنگلىز پۇقرالىرى (پاكىستانلىق) نىڭ قوللىرىدا پۇقرالىق بىنىتى دەپ ئېيتىمىز، بۇ بىنەت شۇنىڭغا ئوخشاش بىنەت دەپ سۆز باشلىغان ئىدى. مۇشۇ سۆزنى مۇتەلجان خەنزۇچىغا ئۆرۈپ تۇراتتى. ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ بېلىتىگە ئوخشاش دېدى، دېگەن سۆز بىلەن نەق مەيداندا قولغا ئالغانلىقىنى ئېلان قىلدى. قازى ئاخۇنۇمنى ئادەم قوشۇپ ساقچىغا كىرگۈزۈپ بەردى. «چالا فەنىيى ئادەم ئۆلتۈرەر» دېگەن تۇراقلىق ئىبارىنىڭ ئەمەلىيىتى بۇ يەردە ئېنىق كۆرۈلدى (چاۋاز قازىم ئۈچ يىلدىن كېيىن تۈرمىدىن چىقىپ ئۆز ئەجىلىدە ئۆلدى).

1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەر تەرجىمانلار يېتىشتۈرۈش مەكتىپىدە ئوقۇغان خوجا ئەبەيدۇللا يېڭىشەھەرگە تەرجىمان بولۇپ كېلىپ تاكى ئازادلىققا قەدەر مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

ئىككى ھاكىم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت

يۇقىرىدىكى زايوم سېتىش ھەرىكىتى يەنە بىر زىددىيەتنى
كەلتۈرۈپ چىقاردى. كونىشەھەرنىڭ دائىرىسى كەڭ، نو-
پۇسى كۆپ بولغاچقا تىجارەتچىلەر، ئىختىساسلىق كىشىلەر كۆپ
بولۇپ، بۇ ئەۋزەللىك شارائىت زايوم سېتىشتا ناھايىتى
ئۇستۇن تۇردى. كونا شەھەر ھاكىمى تەقدىرلەندى. سې-
تىلغان زايوم يېڭى شەھەرنىڭكىدىن بەش ھەسسە ئارتۇق
بولدى. بالدۇر ئۇ ناھىيىنىڭ دەرىجىسى بويىچە ئۆزىنى
ئۇستۇن، دەپ ھېسابلايدىغان ياڭ شيەنجاڭ، بىرىۋاللا تۆ-
ۋەنلەشتى، تەنقىدكە يولۇقتى. بۇ سەۋەپ زىددىيەتنى كەسكىن-
لەشتۈردى. يېڭىشەھەر ناھىيىسىگە چىققانلاردىن كونشەھەر
ھاكىمى گۇۋاھلىنىدىغان، تۆۋەن قاتلامدىكىلەر ئۇلار-
نى تەھدىت ئاستىغا ئالىدىغان، يېڭى شەھەر ھاكىمىمۇ
شۇنىڭغا ئوخشاش پوزىتسىيىدە بولىدىغان ئەھۋال شە-
كىللەندى. يېڭى شەھەرنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى روزى ئەھەت
ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەپتىش ھەيئىتىنىڭ جۇرىنى بولۇپ بەل-
گىلەندى. بۇنىڭ بىلەن زىددىيەت يەنىمۇ كۈچەيدى.

يەكەندە دوختۇرخانىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى

ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەزرىتى پىردىكى دارىلئىتام مەكتى-
پى ئىچىگە بىر نەچچە ئېغىز ئۆي سېلىپ، ئىسلاھ قىلدى.
سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەر-ئايال ئىككى نەپەر رۇس دوخ-
تۇرى كېلىپ ئورۇنلىشىش بىلەن 40 - يىلىنىڭ بېشىدا
تۇنجى دوختۇرخانا تەسىس قىلىنىپ، رۇسچە تەرجىمانلىققا

يەكەندە بار ئۆزبېكلەردىن ئىسمائىلجان بەلگىلەندى. كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن بۇ دوختۇرخانىنىڭ يېنىغا يانداپ دارىلئېتام مەكتىپى سېلىندى.

يەكەندە كىنونىڭ رەسمىي قويۇلۇشى

1940 - يىلى ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 4000 سەر يىمپەككە قەشقەر سوۋېت كونسۇلخانىسى ئارقىلىق بىردانە كىنو ئاپاراتى سېتىۋالدى. كىنو قويىدىغان مېخانىكنىڭ ۋە كۆلۈپ قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، 1941 - يىلىنىڭ بېشىدا رەسمىي كىنو قويۇلۇشقا باشلىدى. يەكەندە تۇنجى قېتىم مېخانىك بولۇپ يېتىشىپ چىققان ئابدۇسېلىم مامۇت، ئىپتىدائىي مەكتەپتە ئوقۇپلا ئەلا نەتىجە بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئۇستا رەسسام بولۇپ، شەنلى مەكتەپنە رەسىم ئوقۇتقۇچىسى، ئۇيۇشما تەشۋىقات بۆلۈمىدە قوشۇمچە رەسساملىق خىزمىتىنى قىلاتتى. ئۇچ ئايچە ئۆگىنىپ رەسمىي مېخانىك بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە كىنو قويۇلىدىغان بولدى.

1942 - يىلدىكى ئىشلار

1. مۇشۇ يىل ئەتىياز پەسلىدە گۆكتەن گوەنلىجۇنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى سو ×× يەكەنگە كېلىپ، ئىككى ئاي تۇرۇش بىلەن ساتقىنى ۋىلايەتلىك ساقچى قىلىپ تەشكىللەپ قايتتى. ئاردىن بىر ئاي ئۆتۈپ، مىڭ دۆكشاڭ

ۋىلايەتلىك ساقچىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ ئورۇنلاشتى. مۇ-
شۇ ۋاقىتتا يېڭى شەھەر ناھىيىلىك ساقچى قىسقارتىلدى،
ئابدۇلىتىپ قايتتى. مىڭ دۇڭشاڭ كېلىپلا ساقچى دائىرىسىدى-
كى سەنئەتتىن خەۋەردار كىشىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سەنئەت
ئۆمىكى قۇردى. تۇراپ بەگ، سەئىدۇللا، ئابلىز (سوجاڭ)
قاتارلىقلارمۇ ئارتىس بولۇپ رولغا چىقتى. ھەپتىدە بىر
قېتىم ساقچى ئىچىدە ئويۇن قويۇشنى رەسمىيلەشتۈردى.
بۇنىڭغا خەلقلەرمۇ قاتناشتى.

2. ھىندىستانلىق (پاكىستان، ئافغان) پۇقرالارغا
دۈشمەن دەپ قارىتىلغان ئوق ئۇچى، بىرىۋولىلا ئۆزگىرىپ
سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلدى. بولۇپمۇ يەكەن دوختۇرخا-
نىسى نازارەت ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. دوختۇرخانىغا
چىققۇچىلار كۆزىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوم-
مۇنىستلارغا قارشى بېسىلغان كىتاب تەشۋىق ۋاراقلىرى
يوشۇرۇن ھالدا تارقىتىلىشقا باشلىدى.

3. كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ بۆلۈ-
مىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە تەرجىمان لاڭ دىڭرى (خەنزۇ)
يەكەندىن ھوشۇر ھېكىمبەگنىڭ نەۋرىسىنى زۆھرە ئىسكەن-
دەر (يەكەن بويىچە گۈزەل ساھىبجامالاردىن ئىدى.
دادىسى 1937 - يىلى شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلگەن)
بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا ئورۇنۇپ ھاكىم ×× ×× شيەن-
جاڭغا ئېيتىدۇ. ھاكىم بۇنىڭغا ئىگە بولۇپ، مەجبۇرى ھال-
دا ئائىلىسىنى ماقۇلغا كەلتۈرىدۇ. ئەل ئىچىدە غۇلغۇلا
پەيدا بولۇپ، يامان تەسىر قوزغايدۇ. ھاكىم ساقچى
ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشلىتىپ، ئۆزى تۆپىدە، تۇرۇپ
توينى قىلىدۇ. نارازىلىق بىلدۈرگۈچىلەردىن بەشكەنت

ئىبراھىم بەگنى ئەمەلدىن قالدۇردۇ. بىرنەچچە كۈن ئۆتـ
كەندە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەتلىرى يىـ
غىلسۇن، دېگەن بۇيرۇق كەلدى. ئەتىسى ئۇيۇشمىنىڭ ئوتـ
تۇزدىن ئارتۇق ھەيئەتلىرى، بۆلۈم باشلىقلىرى بولۇپ
ئەللىكتەك كىشى يىغىلدى. ھاكىم ۋە ساقچى باشلىقلىرىمۇ
قاتناشتى. مەجلىستە ھاكىم سۆزلەپ، ئۇيۇشما رەئىسى ئابـ
دۇرېشىت ئىنىۋا تاراتتى، بۈگۈن ئورنىغا باشقا كىشى سايـ
لايمىز، دەپ ئېلان قىلدى. ساقچى باشلىقى مۇشۇ مەزـ
مۇندا قوشۇمچە سۆزلىدى. ھاكىمنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن
قەشقەر مائارىپىدىن مەكتەپ تەكشۈرۈشكە كەلگەن روزى
ھاجى رەئىسلىككە سايلاندى. ساقچى ئىدارە تەرجىمانى
جاڭ بىڭسىڭ (خەنزۇ) يەكەن شەھەر قىزلار مەكتەپ
ئىلمىي مۇدىرى خەيرىنسا مۇھەممەت رېھىم (مۇھەممەت
رېھىم ئاخۇنۇم چارسوكول مەدرىسىنىڭ ئاخۇنى) بىلەن
تۇرمۇش قۇرماقچى بولدۇ. ساقچى 2 ـ بۆلۈمنىڭ مۇـ
ئاۋىن باشلىقى سەئىدۇللا ئارقىلىق سىياسىي بېسىم ئىشـ
لىتىپ، مەجبۇرى ھالدا توي قىلدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن
يەكەن مۇفتىسى ئابلاخان ھاجىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدۇ.

يەكەننىڭ ۋىلايەت بولۇشى

1. يەكەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا بەلگىلەنگەن كاڭ مىڭـ
يۈەن، ئۆزى بىلەن خەن ×، خاڭ ×، دەي ياچىڭ قاتارلىق
بەش كىشىنى بىرگە ئېلىپ كېلىپ 1943 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ
1 ـ كۈنى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلـ
دى. شۇ كۈنى بەش يۈزدىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى
بىلەن يېڭى شەھەر ھاكىم ئىدارىسىنىڭ ئىچكى سەھنىسىدە

مەجلىس ئېچىلدى، ۋالىي تونۇشتۇرۇلدى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ
ئورنى يېڭىشەھەر ھاكىم ئىدارىسى بولۇپ، تەرتىپ بويىچە
ئونىنچى ۋىلايەت دەپ بېكىتىلدى (مۇشۇ ۋاقىتلاردا ۋالىي
شىڭ جېڭجاڭ دەپ ئاتىلاتتى. گومىنداڭ دەۋرىدە جۇەن-
يۈەنگە ئۆزگەرتىلگەن). مۇشۇ يىلى 2-ئايلاردا گۈڭ دېگەن
(قەشقەر ۋالىيسىنىڭ ئوغلى) يەكەن ۋىلايەتلىك مائارىپ
ئىدارىسىغا باشلىق بولۇپ كېلىپ، خەنزۇ ئۇيۇشما بىناسىدا
رەسمىي مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى.

كونىشەھەر رەستىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كونا بى-
ناسىدا ۋىلايەتلىك سوت (فايۈەن) قۇرۇلدى. تۇنجى بول-
غان سوت باشلىقى جاڭ فامىلىك كىشى ئىدى.

2. مۇشۇ يىل 4 - ئايلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مەر-
كىزىي تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بۇجاڭى لياڭ خەنساۋ يەكەنگە
كەلدى. ھەربىي ۋە خەلقلەردىن بىر نەچچە مىڭ كىشى
مىشار بويىدىكى چاچاڭغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئىككىنچى
كۈنى يەكەندىكى 36 - تۈەن كۇلۇبىدا لياڭ خەنساۋ دوك-
لات مەجلىسى ئاچتى. ھەر بىر ئىدارە جەمئىيەت ۋە خەلق
ۋەكىللىرى بولۇپ ئالتە يۈزدەك ئادەم قاتناشتى. لياڭ
خەنساۋ سەنمىنجۇيىنى شەرھىلەپ سۆزلىدى. يەكەن خەلقى
نامىدا ۋالىي مەھكىمىسىدىن تەييارلىنىپ قىزىل تاۋار-
دىن ئىشلەنگەن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «مەر-
كىزىي ئىجرائىيە ھەيئەتكە، ھەربىي كومىتېتقا، گومىنداڭ
ئىجرائىيە ھەيئىتىگە تەقدىم»، دەپ خەت يېزىلغان ئۈچ
دانە لەۋھە تەقدىم قىلىندى. مۇشۇ يىل 8 - ئايلاردا گومىن-
داڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقەسىدىن يەكەنگە ئەۋەتىل-
گەن ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيىەن، تەشكىلات تەش-

ۋەقات خىزمەتچىلىرى ساۋىر قاسىم، ھەسەن نەسىرىدىنـ
لەرنى ئېلىپ كېلىپ يەكەن مائارىپ ئىدارىسى قىلـ
غان خەنزۇ ئۇيۇشىيا بىناسىدا ناھىيىلىك
بۆلۈمنى رىسمىي قۇردى (مائارىپ ئىدارىسى يېڭى
شەھەردىكى ناھىيىلىك ساقچى ئورنىغا يۆتكەلدى). ۋالىي كاڭ مىـ
يۇەن پىرقە كومىسسارى بولدى. شۇكۈندىن باشلاپ يەكەندىكى
پۈتۈن ئىدارە جەمئىيەت باشلىقلىرى، كادىر خىزمەتچىلەر گو-
مىنداڭ پىرقىسىگە قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى. ھەربىر ئىدارە
جەمئىيەتلەردە، رايونلۇق ۋە شۆبە رايونلۇق بۆلۈمچىلەر
قۇرۇلدى. ياڭ ۋىيەن يەكەندە ھەربىيلەردىن باشقا پۈتۈن
ئىدارە جەمئىيەتلەرنى ئۆز قولىغا كىرگۈزدى. ۋىلايەتنىڭ ۋالىيـ
سىدىن تارتىپ ھەممىنى ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇ-
غان، ھەممە شۇنىڭ مەسلىھەت پىكرى بىلەن ئىش قىلـ
دىغان ھالەت شەكىللەندى. بۇ ئىچكىرىدىن يېڭىلا چىققان
بولۇپ ئاچچىقى يامان، قوپال، قىزىققان، ئاز ئىش ئۈچۈن ئۇ-
رۇشقا قول يۈگۈرتىدىغان ئورۇق، 40 ياش چامىسىدىكى ئادەم
ئىدى. ھەرھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھەپتىلىك خاتىرە يىغى-
نى، ھەر ئايدا بىر قېتىم دۆلەت خەلقى ئايلىق خاتىرىلەش
يىغىنى ئېچىشنى، ھەربىر ئىدارە، جەمئىيەت ئورۇنلار بىلەن
مەكتەپلەر بايراق چىقىرىش مومىسى بېكىتىپ، ھەر كۈنى
ئىشقا چۈشۈشتىن بۇرۇن توپلىشىپ سەنمىنجۇيىنى شىئىرى-
نى ئوقۇش بىلەن بايراق چىقىرىشنى رەسمىيلەشتۈردى.
ھەپتىدە بىر قېتىم، ھەر بىر رايون ۋە شۆبە رايون پىر-
قەلەر ئۆز ئورۇنلىرىدا سەنمىنجۇيىنى مۇزاكىرە قىلىش
ئۇيۇشتۇرۇلدى. شەنداڭبۇ پىرقە بۆلۈمىگە كېرەكلىك نەر-
سىلەرنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇرت بەگلىرىگە بۇيرۇق چۈ-

شۇرۇپ ئورۇنداپ بەرگەنلىك سىرتىدا، ياڭ ۋېيىەن ئۆز ئال‍ـ
دىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ياكى چاقىرتىپ ئورۇندايدىغان، يەر-
لىكتە ھەممە ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدىغان بولدى.

سەنمەنجۇيى كالتىكى ۋە تۇرمۇش ھەرىكىتى

ناھىيىلىك پىرقىلەر بۆلۈمى ئىشخانىسىدا ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئاق، قىزىل، يېشىل بويالغان بىر نەچچە ئون كالتەك يۆلەپ قويۇلدى. بىرەر چوڭ يىغىن ئېچىلغاندا، تەرتىپ ساقلىغۇچىلار بۇ كالتەكنى تۇتۇپ تەرتىپ ساقلىدى. بەزىلەر ياڭ ۋېيىەن تەرىپىدىن بۇ كالتەك بىلەن ئۇرۇلدى. ياڭ ۋېيىەن بىرەر كىشىگە ئاچچىقلانسا ياكى ئۇنىڭغا بۇيرۇق چۈشۈرمەكچى بولسا كالتەكنى قولىدا تۇتۇپ ھەيۋە قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كالتەك سەنمەنجۇيى كالتىكى دەپ ئاتالدى.

يېڭى تۇرمۇش ھەرىكىتى

مۇشۇ يىل 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيىەن، يېڭى تۇرمۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىمىز، دېگەن نام بىلەن پىرقە بۆلۈم كادىرلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى باشلىقلىرى، ئۇيۇشما ئەرتىسلىرىدىن ئىبارەت 35 كىشىدىن تەركىپ تاپقان تەشۋىق قىلىش ھەيئىتى تەشكىللەپ، يەكەننىڭ 16 رايون (بەگلىك) كە چىقىپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. بۇنىڭ ئومۇمىي مەسئۇلى ياڭ ۋېيىەن، تاماق باشقۇرۇشقا سودا ـ سانائەتچىلەر رەئىسى سەمەت قارى، ئويۇن قويۇشقا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن

مەن مەسئول بولدۇم. هەر بىر رايونغا بارىدىغان هار-
ۋىنى شۇ رايون باشلىقى تەييارلاپ بېرىدۇ. هەر رايوننىڭ
ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلىپ سەهنە ياسىلىدۇ. رايون باشلى-
قى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئادەم كېچىسى ئۇخلىماي ئوت
قالاپ چىقىدۇ. هەر رايوندا بىر كۈن مەجلىس ئېچىلىدۇ.
ئويۇن قويۇلىدۇ. ياڭ ۋېيىەن يېڭى تۇرمۇش هەركىتىدىن
سۆزلەيدۇ. سۆز تۈگىگەندىن كېيىن كىگىز ئويگە چاپلانغان
رەسىم كۆرگەزمىسى كۆرسىتىلىدۇ. پىرقە بۆلۈم تەشۋىقات،
تەشكىلات باشلىقى ساۋىر قاسىم، هەسەن نەسىرىدىنلەر
كۆرگەزمىدىكى رەسىملەرنى خەلققە چۈشەندۈرىدۇ. رەسىملەر
پەقەتلا ئامېرىكىنى تونۇشتۇرىدىغان ئامېرىكا زۇڭتۇڭلىرى
سايلاملىرى، سانائەت، شەهەر قۇرۇلۇشلىرى، زاۋۇتلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە يۈز پارچە رەسىمدىن ئىبارەت. تەشۋىققا
چىققانلار كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. تاماق يەيدىغانلار 35 كىشى،
ئەتىگەنلىكى بىر چوڭ چىنىدىن سۈت، تۆت تۇخۇم، چۈشتە
هەر بىر ئادەمگە پۈتۈن پىشۇرۇلغان بىردىن توخۇ، قوي
گۆشى بېسىلغان پولو، ئاخشىمى ئەتكەن چاي بىلەن نان.
بۇلار تەشۋىقات هەيئىتى كېلىشتىن بۇرۇن تەييارلىنىدۇ،
ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ تەييارلىقنى كۆزىتىدىغان ئا-
دەملىرى بولغانىنىڭ سىرتىدا شۇ رايوننىڭ باشلىقى، يۈز-
بېشىلىرى بىلەن چىققانلار يۆتكەلگەنگە قەدەر كەتمەي تۇرىدۇ.
ناهىيىنىڭ هاكىمى، جۈيجاڭلىرى ئىككى كۈندە بىر نەقمەي-
دانغا بېرىپ ئىشنىڭ قانداق بېجىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆز-
دىن كەچۈرۈپ قايتىدۇ. بۇنداق بولغانلىقىدىن بەگلەر ئۆز
تەييارلىقىنى ئارتتۇرۇپ ئورۇندايدۇ. مۇشۇ جەريانىدا سەنمىن-
جۈيى كالتىكىنىڭ رولى تازا ئىشقا سېلىنىدۇ. مەجلىسكە ئا-

دەم توپلاش، يىغىن ئورنىدا تەرتىپىنى ساقلاش ئىشلىرىدا كالتەك مىلتىق ئورنىدا ئىشقا سېلىندى. «مەجلىسكە ئادەم يىغىلمىدى»، «ۋاقتىدا كەلمىدى» دېگەن بانايى - سەۋەبلەر بىلەن بىر نەچچە بەگ ۋە يۈز بېشىلار ياڭ ۋېيىەن تەرىپىدىن كالتەك بىلەن جازالاندى. بىر كۈنى تاماق ۋاقتىغا ئۈلگۈرمىدى، دەپ سەمەت قارىمۇ كالتەك جازاسىغا ئۇچرىدى. بىر قېتىم ئويۇن ۋاقتىدا باشلانمىدى، دېگەن سەۋەب بىلەن مەنمۇ كالتەكتە ئۇرۇلۇشتىن قۇرۇق قالمىدىم. مۇشۇ بىر ئايلىق ۋاقىت ئىچىدىكى تۇخۇ، تۇخۇم، قوي قاتارلىق نەرسىلەر خەلققە چېچىش يولى بىلەن ھەل قىلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئۈستىگە يەنىمۇ نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار يۈكلەندى، ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. يەنە ۋىلايەت بويىچە باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇش ھەرىكىتى يۈرگۈزۈلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نوپۇسنى ئاساس قىلىپ يېزىلاردا باۋجاڭ، جاجاڭلار بەلگىلىنىپ، رەسمىي سىستېمىلاشتۇرۇلدى. بۇرۇنقى بەگلىكنى «يېزا» (شاڭ) قىلىپ يېزا باشلىقى، شەھەردىكىلەرنى «گەي» قىلىپ گەيجاڭ دەپ ئاتايدىغان بولدى. كونىشەھەردە گەيجاڭ بەنسىچۇ قۇرۇلۇپ ھىدايەتخان مۇدىر، ھەبىبۇللا بەگ مۇئاۋىن مۇدىر قىلىپ تەيىنلەندى. بۇلارنىڭ مائاش راسخوتلىرىنى گوڭگەنجۈي تەمىنلىدى. ئورنى تۆمۈر كۆل ئۆدۆلىدىكى قاسىم شاڭزۇڭ سارىيى قىلىندى، شەھەر بويىچە بەلگىلەپ چىققان گەيجاڭلار، گەيجاڭ بەنسىچۇ قارمىقىدا مەركەزلەشتۈرۈلدى. باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇش بىلەن يەكەننىڭ نوپۇسى تەكشۈرۈلۈپ، نوپۇس ئېنىقلاپ چىقىلدى. مۇشۇ ۋاقىتتا ئېلان قىلىنغان ستاتىستىكىدا يەكەننىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 317.000 (ئۈچيۈز ئون يەتتە مىڭ) دەپ ئېلان قىلىندى.

يەكەن دەريا كۆۋرۈكىنىڭ ياسىلىشى

يەكەنگە قاراشلىق تۆت ناھىيە (يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت) خەلقلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، يەكەن دەرياسىنىڭ چوڭ كۆۋرۈكىنى ياساش مۇشۇ يىل بېشىدىلا باشلاندى. ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن بىر نەچچە تېخنىكتىن باشقا كۆۋرۈكنىڭ ئومۇمىي مەسئۇللۇقىغا ئارال بېگى تالىپ سوپۇرگە بەلگىلەندى. كۆۋرۈكنى ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ھەر ناھىيىدىكى بەگلەر ئۆز دائىرىسىگە مەسئول قىلىندى. ھەر بىر يېزا (بەگ) ئۆز ئىشخانىسىنى دەريا ئىچىگە قۇردى. دەريا ئىچىگە ياسالغان كەپە ئۆيلەر، گەمىلەر، ئاماقخانا — ياتاقخانىلارنىڭ تولىقى بىلەن دەريا ئىچى بىر شەھەر تۇسىگە كىرگەنىدى. ئون مىڭ ھاشا كۈچى بۇيەرگە جەم بولدى. بىرنەچچە مىڭ ئات، كالا، ھارۋىلىرىدا توشۇلۇۋاتقان ياغاچ — شومبۇلار دۆۋە-دۆۋىلەنگەن، يېزىلاردا ئادەم قالمىغاندەك دەريا بويىغا ھەيدەلگەنىدى. ھەرناھىيە ھاكىملىرىمۇ ئىش ئۈستىدە تۇرۇشتى. مۇشۇ يىل 4 - ئايدا خوتەن، قەشقەر، يەكەن بۇ ئۈچ ۋىلايەت ۋالىيلىرىنى شېڭ شىسەي ئۆز ۋەكىلى قىلىپ كۆۋرۈكتە ئىشلىگۈچىلەردىن ھال سوراشقا بەلگىلىگىنى ئۈچۈن، ئۈچ ۋىلايەت ۋالىيلىرى ۋە ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى يەكەنگە توپلىشىپ، كۆۋرۈكنىڭ ئىش مەيدانىغا چىقىپ ھال سورىدى. كۆۋرۈككە قوزۇق تۇرغۇزۇش جەريانىدا توختىماق چۈشۈپ كېتىپ سەككىز ھاشارچى ئۆلدى.

كاڭ مىنيۈەن ۋە ئۇنىڭ يۆتكىلىشى

يەكەن ۋىلايىتىگە تۈنجى ۋالىي بولغان كاڭ مىنيۈەن، دوغبېيلىق، ئېگىز بوي، يوغان كۆز، گەۋدىلىك، 50 ياش چامىسى-

دىكى ئادەم ئىدى. ئۇ، يەكەن ۋىلايەت بولۇپ، بىرىللا ۋالىيلىق
قىلدى. ئۇنى شېڭ شىسەي تۇرمىدىن چىقىرىپلا ئەۋەتكەنلىـ
كى ئۈچۈن ئۇ ناھايىتى قورقۇنچاق، ۋالىيلىق سالاپىتىمۇ
يوق بولۇپ، پەقەت ساقچى ۋە پىرقە باشلىقلىرىغا يۆلىنىپلا
ئىش بېجىردى. يەكەن ۋىلايەت بولغان بولسىمۇ ۋىلايەتـ
لىك ئاپپارات ۋە ۋالىينىڭ هوقۇقى تولۇق يۈرگۈزۈلمىدى. ھەتـ
تا ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈم باشلىقىنىڭ ئادەم ئۇرۇش، ئۆز
ئالدىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈش، ھاكىملىقنى ئىشقا سېلىشتەك
يولسىزلىقلىرىنىمۇ توسيالمىدى. ئومۇمەن جەھەتتىن ۋالىيـ
نىڭ رولى بولمىدى. مۇشۇ يىلنىڭ 10 ـ ئايلىرىدا خەنزۇ
ئۇيۇشمىسى كۇلۇبىدا ئىدارە، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئىشچى ـ
خىزمەتچىلىرى، شەھەر خەلقى بولۇپ، ئۈچ مىڭدەك كىشىـ
نىڭ قاتنىشىشى بىلەن ناھىيىلىك گومىنداڭ پىرقە باشلىـ
قى ياڭ ۋېيبۇەننىڭ رىياسەتچىلىكىدە كاڭ مىنيۇدىنى ئۇـ
زىتىش دېگەن نامدا مەجلىس ئېچىلىپ، كاڭ شىن جىنـ
جاڭ ئالتاي ۋالىيلىقىغا بەلگىلەندى، بۈگۈن ئۇزىتىمىز،
ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دىنكۇي مۇۋەققەت ۋالىيلىقنى
قوشۇمچە ئىشلەيدۇ، دەپ ئېلان قىلىندى. شۇ چاغدا بىلىنىشـ
چە، ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيبۇەن ئۆزى ۋالىي بولۇش
غەرىزىدە كاڭ مىنيۇەن ئۈستىدە شېڭ شىسەيگە مەلۇمات
بەرگەن. شېڭ شىسەي بۇنىڭ مەلۇماتى بويىچە كاڭ مىنـ
يۇدىنى بوشىتىپ، جاڭ دەنكۇينى مۇۋەققەت ۋالىيلىققا بەلـ
گىلەپ تېلېگرامما بەرگەن. كېيىن ئۇقۇلغان خەۋەردە
كاڭ مىنيۇەن ئۈرۈمچىگە بېرىشىغىلا قاماپ قويغان.
يەنە مۇشۇ يىلنىڭ 2 ـ ئېيىدا مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشـ
مىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ

ۋىلايەتلىك سايلامى ئۆتكۈزۈلدى. تۆت ناھىيە خەلق ۋەكىللىرى قاتناشتۇرۇلۇپ چەك تاشلاش ئۇسۇلى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن سايلامدا، 31 ھەيئەت سايلىنىپ ئىجرائىيە ھەيئەت تەسىس قىلىندى. ھەيئەتلەر ئىچىدىن يوشۇرۇن ئاۋاز بىلەن رەئىسلىككە ئابدۇرېشىت يۈسۈپ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئابدۇسەمەت مەخسۇم سايلاندى.

جۇ فاڭگاڭ يەكەندە

جۇ فاڭگاڭ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرەپتىن 1943-يىلى شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىسى يولغا قويۇش ئۈچۈن، «جۇسەنيى» نامى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا كەلگەن. شۇ يىل ئاخىرلىرىدا يەكەنگە كېلىپ ۋالىي مەھكىمىسىگە چۈشكەن. خىزمەتكە قاتنىشىپ ئىچكى جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلغان. شۇ يىل 2 - ئايدا ئوقۇغۇچىسى دەي جېچېڭنى ئېلىپ، يەكەنگە رەسمىي ۋالىي بولۇپ كەلدى. بۇ يەكەننىڭ 2 - قېتىملىق ۋالىيسى ئىدى. ئۇ يەكەنگە كېلىش بىلەن ئاچقان چوڭ يىغىندا: «مەن ئىچكىرىدىن شىنجاڭدا باۋ، جا سىستېمىسىنى يولغا قويۇشتا رەھبەرلىك قىلىشقا چىققاندىم. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خىزمەتلەرنى تۈگىتىپ قايتقىنىمدا، شېڭ دۇبەننىڭ «سىز يەكەنگە ۋالىي بولۇپ ماڭا ياردەملەشسىڭىز»، دېگەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم، ئىلاجسىز بۇ يەرگە كەلدىم. ئەمما مېنىڭ دەرىجەم ۋالىيلىقتىن ئۈستۈن ئىدى. شېڭ دۇبەننىڭ سۆزىنى رەت قىلالمىدىم. مەن سەنمىنجۇيىي ئاساسىدا خەلققە رەھبەرلىك قىلىمەن. مەن پەقەتلا دۆلەت ئاتىمىز سۇنجوڭشەننىڭ

بىۋاسىتىلا تەربىيىسىنى ئالغان ۋە ئىنقىلاب قىلغانلىقىم ئۈچۈن بۈگۈندىن باشلاپ مۇشۇ ۋىلايەتنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي خىزمەتلىرىدە كەمدە - كەم بولمىسۇن مېنىڭ بۇيرۇقۇمغا بويسۇنۇشى ئاساسىي شەرت. ھەربىيلەرمۇ ئەسلا بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس»، دەپ باشتىلا ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسەتتى. ئىشقا چۈشۈپلا ۋالىي مەھكىمىدە قۇرۇلۇش باشلاپ، مەھكىمىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلدى. 200 كىشى سىغارلىق كۇلۇب سالدۇردى. پۈتۈن ۋىلايەتتىكى ئىدارە ۋە ئۇنىڭ باشلىقلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئىچكى جەھەتتىن ھەممىنى بىلىۋېلىپ، بىرىنچى قەدەمدە تۆت ناھىيىنىڭ ھاكىملىرىنى قايتىدىن بەلگىلەپ چىقتى (يەكەن ناھىيىسىگە دەي جىچىڭنى، پوسكامغا ۋالىي مەھكىمىدە مۇدىر كاتىپ بولغان لىۇڭ ×× نى، مەكىتكە دەي چىڭنى، قاغىلىققا ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ مۇدىر كاتىپى لىۇ يىشىڭنى ھاكىملىققا بەلگىلەپ ئورۇنلاشتۇردى). ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا ۋىن پۇلىننى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەندە ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدىغان، ۋىلايەتنى ئوۋچە ئىگىلىۋالدى. ناھىيىلىك پىرقە باشلىقى ياڭ ۋېيىۋەننىمۇ ئوچۇقتىن - ئوچۇق تىللاپ: «ئادەم ئۇرغان، ھەممە ئىشنى ئۆز چاغلىغا ئېلىۋالغان» دەپ قاتتىق ئەيىبلەپ، تىلىگىرام ئارقىلىق شىڭ شىسەيگە مەلۇم قىلىش بىلەن خىزمىتىدىن قالدۇرغانلىقىنى، ئۈچ كۈن ئىچىدە يەكەندىن كېتىشىنى بۇيرۇق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ۋىلايەت بويىچە ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قاتتىق چۆچىدى. ھەممە بىردەك جۇ فاڭگاڭغا بويسۇندى. شۇنىڭ بىلەن ۋىلايەتتىكى ھەر بىر ئىدارىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆز چاغلىغا ئېلىپ ئۆزىنى تونۇتتى. ساق-

چى باشلىقلىرىمۇ جۇ فاڭگاڭنىڭ قويىنغا ئۆزىنى ئاتتى. بىر مەجلىستە ساقچى باشلىقى جاڭ جۇفاڭنى يەنە ئۈچ يىل يەكەندە ئىشلەشكە بېكىتتىم، دەپ ئېلان قىلدى.

خەلققە ئۆزىنى تونۇتۇش ۋە ئۆزىگە جەلپ قىلىش

1. خەنزۇ ئۆيۈشما كۇلۇبىدا «دۆلەت خەلقىنىڭ ئائىلىق خاتىرىلەش يىغىنى» ئېچىلىشىرىدۇ، ئىسلام دىنىدىكىلەر خۇدادىن ئۆزگىگە چوقۇنمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر قانداق يىغىندا دۆلەت ئاتىمىز رەسىمگە تازىم قىلىش توغرا كەلگەندە ئىسلام دىنىدىكىلەر تازىم قىلماي تۇرۇۋەرسىمۇ بولىدۇ. باش قىلار رەسىمىيەت بويىچە تازىم قىلىدۇ، دەپ جاكالىدى.

2. 1939 ـ يىللىرىدىكى يەكەن قازىخانا (مەھكىمە شەرئىيە) دىن بىرنەچچە ئەلەم، مۇپتىلار شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىشى بىلەن تارقاپ كېتىپ، ئوخشاش دەرىجىلىك بىرقانچە قازى ئۆز ئۆيلىرىدە قازىلىق قىلىشاتتى. جۇفاڭگاڭ كېلىپلا خەلق ئىچىدىكى خەلق ئىشەنچ قىلىدىغان ئاخۇنلارنى بەلگىلەپ، قازىخانىنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. قادىرخان خوجامنى ئەلەم، ياقۇپ قازىنى مۇپتى، مۇسا قازىنى رەئىس، قىلىپ

بەلگىلەپ، بۇ قازىلارنى تولۇقلاپ قازىخانا (مەھكىمە شەر ئىيەنى) تۇرغۇزدى.

3. قايسى ۋاقىتتا تۇپلانغىنى ئېنىق ئەمەس، كونا شەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر ئۆيىدە نەچچە يۈز پارچە دىنىي كىتابلار يىغىلىپ پېچەتلەنگەنىكەن، جۇ فاڭگاڭ دەي جىچىڭ ئارقىلىق بۇ كىتابلارنى ھەر قايسى مەد

ۋىنس ئاخۇنلىرىنىڭ ئۆز قولىغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ دىنىنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى خەلققە كۆرسەتتى.

4. شۇ يىلىنىڭ 3-، 4- ئايلىرىدىكى ئايلىق يىغىنىدا: «ھازىر يەكەندە خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقان گۆرۈكەشلەر خەلقنىڭ نۇرغۇن پۇللۇق نەرسىلىرىنى ئازغىنە پۇل بېرىپ ئېلىۋېلىپ، بىرنەچچە كۈن ئۆتسە بالىسى، ئۆسۈمى مۇنچە بولدى، دەپ ھەتتا بەرگەن مېلىمۇ چىقمىشماي خەلق نۇرغۇن زىيان تارتقان. بۇ گۆرۈكەشلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇ، بۈگۈن 15 كۈنلۈك سۈرۈك، دېمەك شۇ 15 كۈن ئىچىدە گۆرۈكە ئالغان ماللىرىنى ئېگىسىگە ئەينەن قايتۇرىدۇ. ئارقىدىن گۆرۈكەشلىك دۇكاننى تاقايدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىغا جازا بېرىلىدۇ. بۇنىڭغا ساقچى ئورۇنلىرى مەسئۇل بولىدۇ». دەپ ئېلان قىلدى ۋە قاتتىق تۇتتى. يېرىم ئاي ئۆتمەيلا يەكەندە گۆرۈكەشلىك ئۈزۈل - كېسىل تۈگىتىلدى.

5. شۇ ۋاقىتتا يەرلىك ئۇيغۇرلاردىن نوپۇزلۇق ۋە ئەقتىدارلىق بىرنەچچە كىشىنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قىلىپ ئۆستۈردى (قاغىلىقتا قۇتبىدىن ھامىتنى، مەكىتكە ماموت قارىنى، پوسكامدا ئابدۇراخمان قاسىمنى بەلگىلىدى).

6. ھەر ئايدا بىر قېتىم ئىدارە، جەمئىيەت باشلىقلىرى، بەگ، ئاخۇنلار (يۇرت بەگلىرى) قاتناشقان مەمۇرىي يىغىن ئېچىپ، يىغىندا «ھەر بىر باشلىق بولغانلار سوۋغا ئالماسلىق، پارىخورلۇق قىلماسلىق كېرەك. كىمدە - كىم بولسۇن بۇنداق ئىش سادىر قىلىدىكەن، باۋئەن سىلىڭلىق ئورنىدا تۇرۇپ ھەربىي سوت قائىدىسى بويىچە قاتتىق چارە

كۆرىمەن»، دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بىلەن بىزنى ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلدى. ھەتتا «ياپونغا قارشى ئۇرۇشتا ئانىسىنىڭ ئۆلگەن خەۋىرى كېلىپ ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، ئالدى بىلەن كۆيدۈرىدىغان قەغەز چاغلىق نەرسىمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ»، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى. كەلگۈچىلەر شۇ بويىچە قۇرۇق كەلدى. دېمەك مۇشۇ يوللار بىلەن باشقىلارنى ئىشەندۇرۇش ۋە جەلپ قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ سىرلىق، ھىيلە - مىكىرلىرىنى چاندۇرماسلىق تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئەسلىدە جۇفاڭگاڭ ناھايىتى قۇۋ - ھىيلىگەر، رەھىمسىز، ئاچكۆز، پوچى ئادەم ئىدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىملىق چوڭ - كىچىك يىغىنلاردا: «جۇ فاڭگاڭ» دېگەن ئىسىم يېزىلغان ئۈچ خەت دەرۋازا ئالدىغا ئېسىپ قويۇلسا، دۈشمەن كىرەلمەي چېكىنىپ كېتىدۇ» دەپ پو ئاتقان. يەنە خەلققە كۆيۈنگەن بولۇپ، «ھازىر ھەربىي تەمىنات كۆپىيىپ كەتتى، خەلققە كۆپ ئۇۋالچىلىق بولۇۋاتىدۇ» دەپ يىغلاپ كېتەتتى. تارامىلاپ ياش ئاققۇزۇپ، كىشىلەرنى ئىشەندۇرۇشكە تىرىشاتتى. ئاستىرتتىن بولسا، ھۆكۈمەتنىڭ سېپىل سوقۇش، يول ياساش، قۇتقۇزۇش قاتارلىق مەخسۇس پۇللىرىدىن ۋە يەرلىك مەھسۇلات شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتىدىكى ماللىرىدىن بۆلۈپ نۇرغۇن - نۇرغۇن مىقداردا پۇل - مالنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى.

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنى پاك ھېسابلىغان جۇ فاڭگاڭ تۆۋەندىكى ئۇسۇللار بىلەن بايلىق توپلىدى.

1) يەكەندىكى ئېھتىيات ئامبىرىنىڭ زاپاس ئاشلىقلىرى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ھاكىم دەي جىمچىلىك ئارقىلىق تامام يىغىشتۇرۇۋالدى.

2) يەكەن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى تارقىتىۋېتىش بۇيرۇقى كېلىش بىلەن، ئالدىن ئۇنىڭ باشلىقىنى كەتكۈزۈۋەتتى. ۋالىي مەھكىمىسى ئۆز تەرىپىدىن ئەڭ تۆۋەن باھادا ئون مىڭ دوللار باھالاپ، كورسى چىقىشكەن بۇ پۇلنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ قويۇپ پۈتۈن ئىقتىسادقا ئۆزى ئىگە بولدى. بۇنى ھېچ كىشىگە سەزدۇرمىدى.

3) يېڭىشەھەرگە نەمۇنە مەكتەپ سالىمىز، دەپ تەستىق سېلىپ، خەرىتىلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللاپ ئون مىڭ يۇەن پۇل ئېلىپ مەكتەپنى بولسا يۇرتقا ئالۋاڭ سېلىپ سالدۇردى. بۇ پۇل شۇنداقلا جۇ فاڭگاڭنىڭ قولىدا قالدى. مۇشۇ ۋاقىتتا بىر سەر ئالتۇن، 65 سەر كۈمۈش ئىدى. مۇشۇنىڭ بىلەن بىر يولىلا 150 سەردىن ئارتۇق ئالتۇنغا ئىگە بولدى.

4) قاغىلىقنىڭ زۇڭيىگى ھېيت بەگ ئارقىلىق بىرنەچچە يۈز تۆگىدە ھىندىستانغا مال يۆتكەپ تىجارەت قىلدى. خەلقنىڭ كۆزىدە تىجارەت ھېيت بەگنىڭ بولۇپ، ئەمەلىيەتتە جۇ فاڭگاڭنىڭ ئىدى. ھېيت بەگ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش بايلىقلىرىنى ئېلىپ، 1948 - يىلىلا چەتكە چىقىپ كەتتى.

5) جۇ فاڭگاڭ ئۆزى بىرگە ئېلىپ كېلىپ يەكەن ناھىيىسىگە ھاكىم قىلغان دەي جىچىڭ 32 ياش، قاتاڭغۇر، ئالدى چىشىنى ئالتۇندىن قاپلىغان، دائىم يېڭى يوق پەلتۇ كىيىۋالىدىغان ياسانچۇق، سۆلەتۋاز ئادەم ئىدى. ئۇنى كىشىلەر جۇفاڭگاڭنىڭ «شىۋېيسى» دەپ كىنايە قىلىشاتتى. ئۇ گەرچە ھاكىم بولسىمۇ، ناھىيىدىكى ئىشلار بىلەن ئانچە كارىمۇ يوق. تولا ئىشلارنى بۆلۈم باشلىقى ۋە كاتىپلىرىغا ئىتتىرىپ قويۇپ يۈرەتتى. قانداق سەۋەب-

لەردىندۇر، ئۇ شۇ يىلى ناھىيە ئىسمىنى سۇچە (ئەسلىدە شاچې ئىدى)، ھەربىر يېزىلارنىڭ ئىسمىنى خەنزۇچە لىشىجاڭ، شۇۋىنشاڭ، جىنجەشاڭ، خوفىنجىڭ .... دېگەندەك سۆزلەر بىلەن ئاتاشنى يولغا قويدى. بۇ ئىسىم-لار ناھىيىنىڭ ھۆكۈمەت قاتارلىق ئىدارىلەردە بىرمەزگىل قوللىنىلغان بولسىمۇ، تاشقى تەرەپتە تولۇق ئۆزلەشمىدى. خەلق يەنىلا بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە ئىسمىنى قوللىنىۋەردى.

6) جۇ فاڭگاڭنىڭ يوليورۇقى بىلەن ھەر بىر بەگلىك-لەرگە شۇ بەگلىك تەۋەسىدىكى مەكتەپ مۇدىرى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى قىلىپ بەلگىلەندى. شۇنداق قىلىپ بىر يېزىدا ئىككى مۇئاۋىن بىلەن يېزا باشلىقى ئۈچ كىشى بولدى. مەكتەپ مۇدىرىدىن بەلگىلەنگەن يېزا باشلىقى تەۋەسىد-دىكى مەكتەپلەرنى ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە زىيىنىنى ئۆتىدى. بۇلارغا مۇدىرلىق مائاشىنى ئۇيۇشمى-دىن ئاۋۋالقىدەكلا بېرىپ تۇردى.

7) دەي جىچىڭ خىزمەتكە ئورۇنلىشىپلا تۇرمۇش قۇ-رۇش كويىدا بولدۇ. بىر كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىدىن جۇفاڭ-گاڭ مېنى باش كاتىپ مەممەت ئىمىنگە چاقىرتىپ، «دەي جىچىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن، بىلىمى ئۈستۈن، ×× بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشقا كېلىشىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاكىسى-نىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش ئۈچۈن چاقىرتقانىدىم» دىدى. بۇ چاغدا مەممەت ئىمىن: «بولىدۇ، مېنىڭ جىق گېپىم يوق، پەقەتلا بۇ مىللىي، دىنىي مۇناسىۋەتكە بېرىپ تاقىلىدۇ، ھەرھالدا بۇنداق بولمىغىنى ياخشى» دېدى. بۇ يەردە جۇ فاڭگاڭ شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى، ئاچچىقىدا جوزا ئۈستىدىكى ئىستاكانلارنىمۇ سۇندۇرۇۋەتتى. بىزگە

ئېتىلدى. ئىككىمىز ئۇدۇل تاشقىرىغا قاراپ قاچتۇق. يە-
كەنگە كېلىپ پو ئېتىش بىلەنلا سۆزىنى ئۆتكۈزۈپ كەل-
گەن جۇڭفاڭگاڭنىڭ ھەيۋىسى مۇشۇ بىر قېتىمدىلا سۇغا
چىلاشتى. بۇ ئىشىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دەرۋازىسىنى يۆتكەش

دەي جىچىڭ ھاكىم بولۇش بىلەن ھېچ نەرسىگە قارى-
ماي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان
ئەسلى چوڭ دەرۋازىسىنى جەنۇبقا ئېلىپ قايتىدىن ياسات-
تۇردى. يېڭى ئېلىنغان دەرۋازا تار كوچىغا توغرا كېلەتتى.
ھارۋا قاتنىشى ناھايىتى ئەپسىز ئىدى. دەرۋازىنى يۆت-
كەشنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ دەي جىچىڭ شۇنداق دېگەن:
«بىز خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا، يامۇلنىڭ دەر-
ۋازىسى جەنۇبتا بولۇش كېرەك. غەربتە بولسا، باشلىققا
دەخلى يېتىدۇ. بۇ سۆز بىزنىڭ كونا كىتابلىرىمىزدا بار.
مەن بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن ئېنىقلاپ تەكشۈرسەم،
مەن بىلەن 31 ھاكىم ئۆتۈپتۇ. بۇلاردىن تۆتى ئېلىشىپ،
ساراڭ بولۇپ ئۆلۈپتۇ، بىرنى مامۇت سىجاڭ قاچقاندا
ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. قالغانلىرى شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە
ئۆلۈپتۇ، شۇڭا بۇ دەرۋازىنى يۆتكىمەي بولمايدۇ». بۇ سۆزنى
ھەربىر يېزا باشلىقلىرى قاتناشقان يىغىندا ئېيتقان.

1945 - يىلدىكى يەكەن

ئۈچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابى كېڭىيىپ تاشقورغانغا

قەدەر كەلگەن خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، يەكەن ۋەزىيىتى جىددىي تۈسكە كىرىپ، يەكەن ئاسمىنىنى قارا تۇتەك قاپلىدى. خەلق بېشىغا تۆپىلەپ بالايىئاپەت يېغىشقا باشلىدى گومىنداڭنىڭ ئاساسىي كۈچى ھېسابلانغان 36 - تۇەنىنىڭ قورچاق باۋئەن سىلىگى بىلەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئورۇنلىرى ئەڭ قاتتىق سارىسىمىگە چۈشۈپ، مۇداپىئە كۆرۈش، ئىستىھكام قۇرۇش ۋە خەلقنى بېسىشقا ئاتلاندى.

يەكەن قۇرۇق كۆلدىكى ئىشان ئابلا داموللامنى مۇرىتى مەھەممەت ئېلى ئەتراپىغا ئادەم توپلايدۇ، دەپ ۋەھىمە قىلىپ قولغا ئالىدۇ. بۇلارنى تۈرمىدە ئىككى ئاي قىيناپ مەھەممەت ئېلى قىيناشتا ئۆلىدۇ (ئۆلىكىنى ئائىلىسىگە بەرگەن). ئابلا داموللام سالامەت چىقىدۇ.

شۇنىڭدەك يەكەندىكى ئىشان ئايۇپ قارىنىڭ ئۆيىگە ئاقسۇ، قەشقەردىن 10 نەچچە كىشى زىيارەتكە كېلىدۇ. كەلگەنلەر بىلەن بىرلىكتە بۇ كىشىنى قولغا ئالىدۇ. سوراق قىلىپ نەتىجە چىقىرالماي، ئىككى ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر تەرەپلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر ۋە ياكى باشقا ئىدارە ئىشلىرى بىلەن كەلگەن قانداقلا كىشىلەر بولمىسۇن، تەكشۈرۈش، سوراق قىلىش، توختىتىپ قويۇشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەرنى يۈرگۈزۈپ، خەلقنى ئەڭ قاتتىق بېسىم ئاستىغا ئالدى. مەسىلەن: قەشقەرلىق مەھەممەت سوغۇقنى گۇمانلىق دەپ ماللىرىنى تارتىۋېلىپ قايتۇرۇۋەتكەن. قەشقەر سەمەندىن مەھەممەت ياسىن، مۆمىنلەر يەكەنگە تۇغقان يوقلاشقا كەلگەن، بۇلارنىمۇ گۇۋاھلىق دەپ قاماپ ئۈچ ئاي ئازابلاپ، نەتىجە چىقىرالماي تۈرمىدىن چىقىرىپلا قايتۇرۇۋەتكەن. ھەتتا يەكەندىن ئاشكارا قەشقەر تەرەپلەرگە بېرىپ - كېلىشنى قاتتىق چەكلىگەن.

سېپىل ياساش دولقۇنى

گومىنداڭنىڭ يەكەندىكى 36 - ئاتلىق تۈەنى، باۋئەن سىلىڭ قوشۇمچە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەكەن يېڭىشەھەرنى ئىستىھكام قىلىشنى پىلانلاپ، يېڭىشەھەر سېپىلىنى قايتا ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن، زىۋپېتۈەن (قوغدىنىش پولكى) تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ باشلىقلىقىغا ھاكىم دەي جىچىڭ، مۇئاۋىنلىقىغا تۆت بەگ بەلگىلەنگەن، بۇلار ئۆزىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەر- لەر بويىچە خەلقنى سېپىل ياساشقا قاتناشتۇردى. نەچچە مىڭ خەلق سېپىلغا خىش، توپا توشۇش، جا باغلاش بىلەن كېچە - كۈندۈز ئىشلىدى. شەھەر ۋە يېزىلاردا ئادەم قال- مىغاندەك سېپىل ئەتراپىغا توپلاندى. پۈتۈن بوجاڭ، جاجاڭ، گەيجاڭلار ئىش ئۈستىدە ئاغلاقچىلىق (ھەيدەكچىلىك) قىلدى. مۇئاۋىن بەگلەر ئۆز يېزىلىرىدا تۇرۇپ، ئادەم ھەي- دەش بىلەن بولدى. ئومۇمەن ئۈچ ئاي داۋام قىلغان بۇ سېپىل ياساشتا خەلق ئېيتقۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتنى باشتىن كەچۈردى. سېپىل ياساش تاماملانغاندىن كېيىن خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە نەتىجىسى يۇقىرى بولغان يېزا باشلىقلىرىغا مۇكاپات پۇل، نەرسە - كېرەكلەر بېرىلدى ۋە چوڭ يىغىن ئېچىپ ئېلان قىلىندى.

ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى

مۇشۇ يىلىنىڭ 2 - ئايلىرىدا چىڭ ×× فامىلىلىك كىشىنىڭ زەنجاڭلىقىدا يەكەندە يەكەن - خوتەن ھەربىي تەمىنات ئىدارىسى يېڭىشەھەردىكى بۇرۇنقى خەنزۇ باشلانغۇچ

مەكتەپ ئورنىدا قۇرۇلدى. بۇنىڭ تەشكىلىي دائىرىسى كەڭ بولۇپ، بىر نەچچە ئون قوراللىق ئەسكەر، بىر نەچچە بۆلۈم، 20 دىن ئارتۇق كادىر ۋە خىزمەتچىلەردىن تەركىب تاپقان. زەنجاڭ تاشقىرىغا چىقىشقا توغرا كەلسە ئىككى قوراللىق مۇھاپىزەتچى بىلەن چىقىدۇ. ۋىلايەت بويىچە ھەربىيلەر ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ھەربىي تەمىنات سان بويىچە بېكىتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسىگە سۇنۇلىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى ھەر ناھىيىگە تەقسىم قىلىدۇ. ناھىيە يەرمو سانىغا قاراپ يېزا (بەگلىك) غا چۈشۈرىدۇ. يېزىلار بۇجاڭلار ئارقىلىق خەلقلەرگە چاچىدۇ. ھەربىي تەمىنات ھەر يۇرت يېزا باشلىقلىرى ھەيدەپ ئەكىرگەن نەرسىلەرنى كۆز چىنىدە جىڭ ھېسابى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. كېچىككەنلەرنى بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىپ ھەيدەش، يېزا باشلىقلىرىنى قاماپ قويۇش قاتارلىق ھوقۇقلار بولىدۇ. ھەتتا ھاكىملارنىمۇ ئالدىرىتىدۇ. موشۇ يىلدا يەكەننىڭلا ئېيىغا ھەربىيگە تاپشۇرىدىغان نەرسىلەر سانى جەدۋەلدە 4.000.000 جىڭ بىدە-سامان، 400 قوي دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇندىن باشقا يەكەن ھەر ئايدا تاشقۇرغانغا لەڭ ئاشلىق توشۇشتا بېرىدىغان ئېشەك 180 (بىر ئېشەك ئۈچۈن 30 سەر كۈمۈش تاپشۇرۇلۇشى شەرت)، بۇندىن باشقا 36 - تۈەنگە ھەر بىر يېزىدىن (بەگلىكتىن) 20 دىن ئات، جەمئىي 16 يېزىدىن 320 ئات. مۇشۇ ئاتنى ئۆلچەمگە لايىقلاشتۇرۇپ ئۆتكۈزۈشتە، بىر نەچچە مىڭ ئات ئەكىرىپ شۇنىڭدىن يارايدىغىنى ناھايىتى ئاز.

ترانسپورت ئەترىتى

بۇ ھەربىي تەمىنات قارمىقىدىكى قاتناش قوراللىرى

(ھارۋا، ئېشەك قاتارلىقلار) ئىدى. بۇلار يېزا باشلىقلىرى ئارقىلىق يۆرت خەلقلىرىدىن تەييارلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا باشلىقلىرى بىلەن توختام قىلىش، بۇلار ئارقىلىق يۆتكەش - توشۇش ئىشلىرىنى ئورۇنداشقا ترانسپورت ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇنىڭغا ئابدۇۋاھىت بەگنى ئەترەت باشلىقىغا بەلگىلىدى. بۇ، ھەربىي تەمىناتنىڭ پايدىنى قاتلام ئېلىشىنىڭ بىر تەدبىرى ئىدى.

يەكەندە ياسالغان توپ

جۇ فاڭگاڭنىڭ پىلانلىشى بويىچە يەكەندىكى قازانچى (قۇيمىچى)، تۆمۈرچى ۋە مىسكەرلەردىن 100 دىن ئارتۇق ئۇستىنى يېڭىشەھەر ۋالىي مەھكىمىسىگە توپلاپ، يېتەرلىك چۆيۈن، تۆمۈر، مىس قاتارلىق ماتېرىياللارنى يۆرتقا ئالۋاڭ قىلىپ يىغدۇرۇپ توپ ياساشقا كىرىشتۈرۈلدى.

ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 12 دانە زەمبىرەك توپ ياساپ پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋالىي مەھكىمىدە توپقا نام قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ يىجاڭجۈن، ئەر جاڭجۈن دېگەن نام بېرىلدى. بۇ ياسالغان توپ پەقەتلا ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، يېڭىشەھەر سېپىل ئۈستىگە ئورنىتىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا يەكەننى قورشىغان مىللىي قىسىملار، پارتىزانلار قىلغان ئۇرۇشتا بۇ ياسالغان توپلارنى ئىشقا سالدى. بۇ توپنىڭ ھەربىرىگە تۆت ئاغاردىن پاختىنى ملتىق دورىسى بىلەن چىڭداپ، پىلتىسىگە ئوت يېقىش بىلەن بۇ چىڭدال

غان پاختا قىزىل چوغ بولۇپ، ھەيۋەتلىك ئاۋاز چىقىرىپ ئۆيدەك ئوت ھاسىل قىلىش بىلەن 40 — 50 مېتىر يەرگە چۈشكەن. 12 توپنى بىرلا ئاتقاچقا بۇنىڭ ئاۋازى بىلەن چاچىرىغان ئوتى پۈتۈن شەھەرنى قاپلاپ، كىشىلەردە يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان قورال بولۇشى كېرەك، دېگەن ئوينى پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن.

ئەسكەر يۆتكەپ تۇرغۇزۇش

قوشراپنىڭ چاپسال دېگەن يېرىدگە بىر ليەن، كاچۇڭنىڭ ياقېرىدىق دېگەن جايىغا بىر پەي ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ پۈتۈن تەمىناتلىرى شۇ يۇرت خەلقلىرى ئۈستىگە يۈكلەندى. بۇلارغا ئۆزى خالىغان يۇرتتىن ئېلىش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكتىن، شۇ يۇرتتىكى خەلقلەر قەۋەتلەپ ئېغىرچىلىقلار ئاستىدا قالدى.

يېڭىشەھەرگە كۆچۈش ۋە شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ تاقىلىشى

شۇ يىلى 10- ئايدا كونىشەھەردىكى ئىدارىلەر يېڭىشەھەرگە كۆچۈشتى. ئۇيۇشمىنىڭ شەھەر ئامبىرىدىكى بىر بۆلۈم ئاشلىقلىرىمۇ يېڭىشەھەردىكى مەكتەپكە يۆتكەپ چىقىلدى (ئاشلىقلارنى يۆتكەپ كەتمىسە، مىللىي ئارمىيەلەر ئوت قويىدۇ، دېگەن ئۇقتۇرۇش قىلىنغانىدى). يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەر دەرۋازىلىرى تاقالدى. شەھەر ۋە يېزا ئوتتۇ-

رىسىدا قاتناش توختىتىلدى. شەھەر خەلقى يىمەك - ئىچ-
مەك ھەتتا سۇدىنمۇ قىسىلدى. شەھەر خەلقى ئەتراپتىكى
يېزىلارغا قېچىشقا باشلىدى. 12 - ئايدا تاشقۇرغاندىن
چۈشكەن مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىرى يەكەن خانىقا دەر-
ۋازاۋە يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئەتراپلىرىنى قورشاۋ قىلىپ،
شەھەرگە ھۇجۇم باشلىدى. يېڭىشەھەر تەرەپتىن مۇداپىئەدە
تۇرغان گومىنداڭ ھەربىيلىرى، ساقچى ۋە باۋئەن سىلىكىمۇ
ئەسكىرىي قىسىملىرى سېپىل ئۈستى ۋە دەرۋازىدىن چىقىپ
مىللىي قىسىم پارتىزانلىرى بىلەن ئېلىشتى، ئۇرۇش بىر
كېچە داۋام قىلدى. كېچىچە ئېتىلغان ئوق ئاۋاز-
دىن خەلقلەر قاتتىق ساراسىم - قورقۇنچ ئىچىدە قالغان-
دى. شۇ كۈنكى ئۇرۇشتا پارتىزانلار ئوفىتسېرى بايەككە
ئۆز ئادىمى خال مەممەت خائىنلىق قىلىپ، بايەكنىڭ
كاللىسىنى كېسىپ گومىنداڭ ھەربىيلىرى تەرەپكە ئۆتىدۇ.
گومىنداڭ ھەربىيلىرى بايەكنىڭ كاللىسىنى ئاۋۋال يېڭىشە-
ھەر چوڭ يول بويىدىكى تېرەككە، كېيىن كونىشەھەر دى-
گەرلىككە ئاسىدۇ. ئېلان قىلىشتا (بايەك پولىك باشلىقى)
خال مەممەت بايەكنىڭ كانۋىيى بولۇپ، ئارقىدىن ئېتىپ
بايەكنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكەن،
دەپ ئېلان قىلدى. يەنە شۇ ۋاقىتتا ياقىرىق باشلانغۇچ
مەكتەپ مۇئەللىمى ياقۇپ ئۆيىگە كېتىۋاتقاندا گومىنداڭ
ھەربىيلىرىنىڭ رازۋېتكىلىرى تۇتۇۋېلىپ، گەيشاڭغا ئەپچى-
قىپ خەلق ئالدىدا يۈرەك ۋە ئالەتلىرىنى كېسىپ تاشلى-
غان. ئۇرۇش توگمەننىڭ 2 - كۈنى (ئەتىسى) مىللىي
پارتىزانلاردىن ئەسىرگە چۈشكەن 11 كىشىنى، 36 - تۈەن
تۈەنجاڭى گۈەن زىيۈن يېڭىشەھەر تۈەنبۇ ئالدىدىكى

تېرەكلىك چوڭ سەھنىدە تېرەككە بىردىن باغلاپ، يۈرەك باغرىنى سۇغۇرۇپ، ئائىلىلىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرگەن. بۇنى گومىنداڭنىڭ پۈتۈن ئەسكەر، ساقچىلىرى ۋە خەلقنى تەشكىللىگەن ئەسكەرلىرىگە كۆرگەزمە قىلىپ كۆرسەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن 11 نەپەر كىشى ئىچىدە 12 ياشلىق بىر كىچىك بالىمۇ بار ئىدى. گومىنداڭ ھەربىيلىرى خالمەممەتنى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ۋالىي مەھكىمىدە كاتىپ، گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقە بۆلۈمىنىڭ تەشۋىقات كادىرى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئىككى ئاي ئىچىدە دەرۋازىلار ئېچىلىپ، ھەرقايسى ئىدارە، جەمئىيەتلەر ئۆز ئورۇنلىرىغا كۆچۈشتى.

1946 - يىلى

مۇشۇ يىلى 2 - ئاي ئاخىرلىرى، گومىنداڭنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق لۈيجاڭى شياڭ چاۋجۇڭ لۈيبۇسىنى كۆچۈرۈپ يەكەندىكى 36 - تۈەنگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئارقىدىنلا ئاقسۇدىكى تۈەنجاڭ جاۋ خەنچى ئۆز پولكى بىلەن يەكەنگە كېلىپ بۇرۇنقى توسانگۇڭسى پولك شىتابى، گومىن بىڭتۈەن ئورنىنى ئەسكەر گازارمىسى قىلىپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇرۇنقى 36 - تۈەن يېڭى كەلگەن بىرلۈي ۋە بىر تۈەن قوشۇلۇپ ھەربىيلەر سانى ئۈچ ھەسسە كۆپەيدى. خەلق تېخىمۇ ئېغىرچىلىققا دۇچ كەلدى. ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ھەربىيلەرنىڭ كۈن ئارىلاپ شەھەر ئىچىنى قوراللىق ئايلىنىپ تەھدىت سېلىشى، تېررورلۇقى خەلقنى يەنىمۇ پاراكەندە قىلدى. شياڭ چاۋجۇڭ (لۈيجاڭ)

ۋالىي جۇ فاڭگاڭ بىلەن كېلىشەلمەي شۇ يىلى 3 - ئايلاردا لۇيېۇسىنى قاغىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى. يەكەندە جاۋخەنچىنىڭ 7 - تۈەنلا قالدى. 36 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى گەن زىيۇن قەشقەرگە فۇلۇيجاڭ بولۇپ قايتتى. شۇ يىلى 5 - ئايلاردا جاۋشىگاڭ (گومىنداڭ ئۇرۇمچى زۇڭ سىلىڭبۇ-سىنىڭ سەنمۇجاڭى، كېيىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق 42 - دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى — جۇنجاڭى بولغان) باشچىلىقى-دىكى ئۆمەر داموللام، ئىبراھىم تۇردىلار مۇئاۋىنلىقىدائۆلكى-لىك ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن «جەنۇبىي شىنجاڭ تەپتىش ئۆمىكى» يەكەنگە كەلدى. يەكەندىكى تۈەنبۇنىڭ چوڭ سەھنىسىدە بەش مىڭدەك كىشىنىڭ قاتنىششى بىلەن چوڭ يىغىن ئېچىلدى. ئۆمەك باشلىقى مەجلىسكە ئۆزى رىيا-سەتچىلىك قىلدى. ئەركىن پىكىر بېرىشتە قورقماسلىقنى ئو-چۇق جاكالىغانلىقتىن، يىغىنغا قاتناشقانلار ئالۋاڭنىڭ تولىلىقى، ئەمەلدارلارنىڭ قىلىۋاتقان ناھەقچىلىقلىرى، ھەر-بىيلەرنىڭ بۇلاش - تالاش، قاماشلىرىنى پاش قىلغان لۇرغۇن پىكىرلەرنى ئېغىز ۋە يازما ئارقىلىق سۇندى. يىغىن يېپىلغاندىن كېيىن 1 - 2 كۈنگىچە ئەرز - داتلار قوبۇل قىلىندى. ئۆمەك قايتقاندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆ-كۈمەت بىر - بىرلەپ ھەل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ قاي-تىشتى. مۇشۇ يىلى 3 - ئايلاردا ئۇرۇمچىدىن ئابدۇسەمەي يەكەننىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ كەلگەن ئىدى. يۇ-قىرىقى تەپتىش ئۆمىكى كەلگەندە، جۇ فاڭگاڭ ۋە ھاكىم دەي جىچىڭنىڭ ئۈستىلىرىدە بېرىلگەن پىكىرلەردىن گۇمان-لىنىپ، ئابدۇسەمەنىڭ يەكەنگە كېلىپلا توي قىلغاندا بەزى بەگلىكتىن ئارىيەت ئالغان نەرسىلەرنى (پۇل، ئاشلىق،

گىلەم قاتارلىقلارنى) پارا ئالدى، دېگەن باھانە بىلەن جۇ فاڭگاڭ فايۇەن ئارقىلىق قامىدى. كېيىن بۇرھان ئەپەندى سايلامغا كەلگەندە ئەھۋالنى تەپسىلىي سۈرۈشتۈرۈپ، ئابدۇسەمەتنى تۈرمىدىن چىقاردى ۋە ۋەزىپىسىدە قالدۇردى.

بىتىم مۇناسىۋىتى بىلەن مىللىي قىسىملار پوسكام - قاغىلىقلار- دىن چېكىنىپ، كونا ئەمەلدار ئۆز ئورۇنلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاش- قاندىن كېيىن، جۇ فاڭگاڭ ۋە ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگىيلار ئۈچ ناھىيىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقتى. پوسكام ھاكىمى لۇڭ، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇغوپۇر بەگلەر مىللىي قىسىم- لار پوسكامغا كەلگەندە ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ قاچقانلىقى ئۈچۈن لۇڭ قامالدى. ئابدۇغوپۇر بەگ ئىشتىن بوشىتىلدى.

قاتىللىق ھەرىكەتلەر

1. جۇ فاڭگاڭ ناھىيىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كىرگەندىن كېيىن، خەلق قاتناشقان ئوچۇق يىغىندا، «قاغىلىقتىكى راشىدىن مۇپتى ھاجى ئوغرىلارغا قوشۇلغان، كېيىن بۇ ئۆز - ئۆزى- دىن قورقۇپ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ دىنىي ئاخۇن، ھا- زىر ئۇرۇش توختىدى، ئۇنىڭغا ھېچگەپ يوق. بىز كېچىل- لىك قىلمىز. كۆرگەنلەر ئېيتىپ قويۇڭلار» دېگەننى جاكا- لىدى. ئەھۋال ئەسلى مۇنداق ئىدى. مىللىي قىسىم پارتى- زانلىرى قاغىلىقنى قولغا ئالغاندا، گومىنداڭنىڭ پۈتۈن ئە- مەلدار، ئاخۇن، يۇرت بەگلىرى خوتەنگە قاچقان. ئەمما را- شىدىن مۇپتى ھاجىم ئۆيىدىن مىدىرلىمىغان. قاغىلىق قولغا ئېلىنغاندا، يەنە خەلق بىلەن ئۆتتۈۋەرگەن. جۇ فاڭگاڭ نا- ھىيە ھاكىمى لى زىشىڭنىڭ قولى بىلەن بۇ كىشىنى دەخپى ئۆلتۈرگەن (لى زىشىڭ ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى).

2. شۇ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا بىتىمدە تەشكىل بولغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مائارىپ نازارىتىنىڭ كادىرى ئەنۋەر يۇسۇپ ئۈرۈمچىدىن مارالبېشى ئارقىلىق كېلىپ، مەكىت چامغۇرلۇق مەكتەپكە چۈشىدۇ. مەكتەپ مۇدىرى ئابـ لا مەممەت مەكىت ھاكىمى دەي ياچىڭغا خەۋەر قىلىدۇ. دەي ياچىڭ ئۆزى چىقىپ ئەنۋەر يۇسۇپنى ئېلىپ جۇ فاڭـ گاڭغا تاپشۇرىدۇ. ۋالىي مەھكىمىسى ئىچىدە ساقچىنىڭ مـو ئىسىملىك بىر كىشىسى ئارقىلىق ئۇنى قىيناش، ئازابلاش بىلەن ئۆلتۈرۈپ، جەسەتنى يىغىشتۇرۇۋەتكەن (بۇ ئەھۋالنى ئەھـ مەدجان قاسىمى، بۇرھان ئەپەندىلەر يەكەنگە كەلگەندە كۆپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئەمما دەي ياچىڭ، جـۇـ فاڭگاڭلارنىڭ قولى بىلەن بولغان بـۇ ئىشنى ئايدىڭلاشـ تۇرۇش قىيىن بولدى). ئازادلىقتىن كېيىن دەي يـاچىڭ باستۇرۇلدى. ئابلا مەممەت 20 يىللىق كېسىلدى.

3. قاغىلىقتىن مىللىي قىسىمغا قاتناشقان ھاشىم خىزىـ جاڭ، تۇردى قـارىبـەگـلەر بـىتىم بـولغاندىن كېيىن ئـۆز يۇرتى قاغىلىققا قايتىـپ كېلىپ ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بـولغانىدى. بۇلارنى ھەربىيلەر ئارقىلىق تۇرمىگە تاشلاپ، دوختۇرخانـا يـۈەنـجاڭنىڭ قـولى بىلەن ئوكۇل بېرىپ ئۆلتۈرگۈزدى.

4. شۇ يىلى يېڭىشەھەر دەرۋازىلىرى ئېچىلغان 2 ـ ئايـ دا، ۋىلايەتلىك ساقچى باشلىقى جاڭ دەنگۈي سـاقچىنىڭ خەت توشۇغۇچىسى ھوشۇرنى ئوغرىلارغا قـوشۇلماقچى بولـ غان، دېگەن سۆز بىلەن پۈتۈن ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ ئەـ مەلدار ساقچىلىرىنى يىغىپ، ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ ئـۆلـ تۈردى.

تىنچلىق بىتىم مەزگىلىدىكى يەكەن

1946 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، بىرلەشمە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ بىتىم بويىچە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ۋە مىللىي ئارمىيىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە ۋالىي جۇ فاڭگاڭلار يەنىلا بۇرۇنقى ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەي ئەكسىچە تەشۋىق قىلىش، بېسىم - تەھدىت سېلىش بىلەن يەكەن ۋەزىيىتىنى جىددىيلەشتۈردى. ھەربىي سېپىلقلار يەنىمۇ كۆچەيدى. باشقا ۋىلايەتلەردىن بولۇپمۇ ئۈرۈمچى، قەشقەردىن كەلگۈچىلەر گۇمانلىق ھېسابلىنىپ تەكشۈرۈلۈپ، تەقىپ ئاستىغا ئېلىندى.

مۇشۇ يىلى 8 - ئايدا ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى جاڭ جىجوڭ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەدجان قاسىمى قول قويغان يەكەن ناھىيىسىنىڭ قوشۇمچە مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا بەلگىلىدۇق، دېگەن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. بۇ چاغدا دەي جىچىڭ ھاكىم ئىدى. ئەمما ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتى كۆپرەك مېنىڭدىن يوشۇرۇلغىنى ئۈچۈن كۆپرەك ئۇيۇشمىدىكى ئۆز خىزمىتىم بىلەن شۇغۇللاندىم.

1946 - يىلى 11 - ئايدا بىتىم بويىچە سايلانغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ناھىيىلەردە ھاكىملارنى سايلاش ئۈچۈن بۇرھان ئەپەندى باشچىلىقىدىكى سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كەلدى، جۇ فاڭگاڭنىڭ سايلامغا سۇيىقەست قىلىشىدىن

ئېھتىيات قىلىپ سايلام ھەيئىتى ۋالىي مەھكىمىسىدە تەييار-
لانغان ئورۇنغا چۈشمەي، باغچا قېشىدىكى ئىسمايىل خۇيې-
جاڭنىڭ جايىغا چۈشتى (يىغىن بۇ جاينى بۇرھان ئەپەن-
دىنىڭ پىكرى بويىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىدىن تەييارلىغان).
ئەتىسى ئابلاجاندىن ئىبارەت يەتتە كىشىلىك ناھىيىلىك ساي-
لام ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. 3 - كۈنى گەيشەڭدىكى خەن-
زۇ ئۇيۇشما كۇلۇبىدا شەھەر - يېزىلاردىن بولۇپ، ئۈچ مىڭ-
دىن ئارتۇق كىشىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئۆتكۈزۈش
ھەققىدە كەڭ خەلق يىغىنى ئېچىلدى. يىغىن بۇرھان ئە-
پەندى باشچىلىقىدىكى بۇ سايلام ھەيئىتى تەرىپىدىن ئۆت-
كۈزۈلدى. يىغىنغا خوتەن سايلىمىغا رەھبەرلىك قىلىش
ھەيئىتىنىڭ باشلىقى مەھەممەت ئىمىن ھەزرەتمۇ قاتناشتى. ۋالىي
جۇفاڭگاڭ ۋە يەكەندىكى ساقچى ئىدارە باشلىقلىرىمۇ قات-
ناشتۇرۇلدى. سايلام ھەيئەت ئەزالىرىدىن مەھەممەت ئىمىن
خەلپەت يىغىننى باشقۇردى. دەسلەپتە بۇرھان ئەپەندى
تەكبىر بىلەن سۆز باشلىدى. ئارقىدىن مەھەممەت ئىمىن
ھەزرەت تەكبىر بىلەن سۆز باشلاپ، ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە خو-
تەن خەلق قوزغىلىڭى ھەققىدە سۆز قىلدى. بۇرھان ئەپەن-
دى 11 ماددىلىق بىتىم ھەققىدە سۆزلەپ تاماملىغاندىن
كېيىن، جۇفاڭگاڭ سۆزگە چىقتى. ئۇ ئاجايىپ شەكىلدە كې-
يىنگەن (خەنزۇلارنىڭ بۇرۇنقى مىللىي كىيىمى ئۇزۇن گا-
دالىق چاپان ئۈستىگە يېشىل خاڭدەن تاۋاردىن تىكىلگەن
كالتە ئىزمىلىق چاپان، پۇتىغا قىلىن چەملىك قونچىلىق
خەي، بېشىغا قامىدىن ئىشلەنگەن سوغا تۇماق كىيگەن)
ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن سۈن جۇڭشەن رەسىمىگە، بۇر-
ھان ئەپەندىگە تازىم قىلىپ خەلققە قاراپ بىر كۈلۈپ كې-

تىپ، خۇددى سەھنىدىكى رول ئېلىۋاتقان ئارتىستەك سېھ-
رىگەرلىك ئويۇنىنى باشلاپ، «بۈگۈن مەن سۆزلىمەكچى ئە-
مەسىدىم، ئەھۋال سۆزلەشكە مەجبۇر قىلدى. دۇنيادا بىر-
نەچچە تۈرلۈك دىنلار بار. مەن كاتولىك دىن ئېتىقادچى-
سى. مۇشۇ دىنلار ئىچىدە ھەممىدىن ئۇلۇغ بولغىنى ئىسلام
دىنى. ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى قۇرئان. شۇڭا ئىسلام دىنى
ئېتىقادچىلىرى مەسچىت، مەدرىس بىنا قىلىدۇ. مەدرىستە
دىنى قائىدىلىرىنى، دىنىنىڭ قانۇنى بولغان قۇرئاننى ئۆ-
گىنىدۇ. مەسچىتتە خاس بەش ۋاخ ناماز ئوقۇيدۇ، خۇدا-
غا ئىبادەت قىلىدۇ. باشقا ئىشلارنى مەسچىتتە قىلىشقا بول-
مايدۇ. ھەتتاكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاياللارمۇ
ناماز ئۆتىگەندە ئىشتىنىنى سېلىۋېتىدۇ. بۇ پاكلىق ئۈچۈن.
مەن يەكەنگە ۋالىي بولۇپ كېلىپلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد
قىلغۇچىلارنىمەجلىستە رەسىمگە تازىم قىلماي ھۆرمەت بىلە-
دۈرۈڭلار! چۈنكى مۇسۇلمانلارغا خۇدادىن باشقىغا تازىم
قىلىش گۇناھ بولىدۇ، دەپ ئېيتتىم ۋە ئىجرا قىلدىم (خەلق-
قە قاراپ راستمۇ - يالغانمۇ؟ دېگەندە راست دېگەن چۇ-
قان ئاڭلاندى). يەنە مەسچىتكە ئىبادەتكە كىرگەنلەر تاھا-
رەت ئېلىپ كىرىدۇ. ناماز ۋە ئىبادەت قىلىدۇ. مەسچىتتە
رەسىم بولمايدۇ ۋە مۇسۇلماندىن باشقا كىشىلەر مەس-
چىتكە كىرمەيدۇ. بۈگۈن مەجلىسكە كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ
تاھارىتى يوق ؛ دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارمۇ بار. بۇ كۇلۇپ
ئىبادەت قىلىدىغان جاي ئەمەس. شۇڭا بۇ يەردە قۇرئان
ئوقۇش، نامازدىكى ئايەتلەرنى ئوقۇشقا بولمايدۇ. ئەجەبا
بۈگۈن ماۋۇ ئىككى كىشى رەسىمگە تازىم قىلدى. ئۇنىڭ
ئۈستىگە مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدىغان چاغدا ئوقۇيدىغان

ئايەت تەگبىرىنى ئېيىتتى. بۇ سىلەر مۇسۇلمانلارنىڭ كۆزىنى بويىغانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش ـ ئاڭلىماسلىق ئۆزۈڭلارنىڭ ئىختىيارى. مېنىڭ سۆزۈم تۈگىدى»، دەپ باشتىكىدەكلا رەسىم ۋە بۇرھان ئەپەندىگە تازىم قىلىپ ئولتۇردى. جۇفاڭگاڭنىڭ قۇۋلۇق بىلەن قىلىنغان سۇيىقەستلىك سۆزى يىغىن كەيپىياتىنى بۇزدى. بۇ يەردە ئىككى گۇرۇھ شەكىللىنىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن سايلامغا يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرى يۈز بەردى. شۇنداقتىمۇ زىيالىيلار ۋە سايلامنى ھىمايە قىلغۇچى خەلقلەرنىڭ قاتنىشىشى بىلەن سايلام ئېلىپ بېرىلدى. يەرلىكتە قۇرۇلغان يەتتە كىشىلىك سايلام ھەيئىتى ھەربىر يۇرتلارغا چىقىپ ناھىيىدىكى 317.000 نوپۇسنى ئاساس قىلغان ھالدا 350 ۋەكىل سايلاپ كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما كۇلۇبىدا ئوچۇق ئاۋاز بېرىش ئارقىلىق 31 كېڭەش ئەزاسى تۇرغۇزۇپ چىقىلدى. ئەتىسى ئۆلكىلىك سايلامغا نازارەت قىلىش ھەيئەت باشلىقى بۇرھان ئەپەندىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما چايخانا زالىدا 31 كېڭەش ئەزالىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن يوشۇرۇن چەك يېزىش ئارقىلىق كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە قادىرخان غوجام، مۇئاۋىنلىققا ئابدۇراھمان مەخسۇم سايلاندى. ئارقىدىن يەنە يوشۇرۇن چەك يېزىش بىلەن ئابلاخان ھاكىملىققا، ئابدۇرىشىت يۈسۈپ مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى ۋە مامۇت نۇر باشلىق تۆت كىشى ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. 1947 ـ يىلى يېڭى ھاكىم، كونا ھاكىم دەيجىچىڭدىن ئىش تاپشۇرۇپ ئالدى. ئەتىسى بۇرھان ئەپەندى رىياسەتچىلىكىدە ئۇيغۇر ئۇيۇشما سايلىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئابـ

مۇرشىت يۇسۇپ رەئىسلىك، ئابدۇكېرىم نىياز مۇئاۋىن رە-
ئىسلىككە سايلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سايلىمى ئوڭۇش-
لۇق تامام بولۇپ، سايلام ھەيئەتلىرى مەكىت، پوسكام، قا-
غىلىق سايلاملىرىغا نازارەت قىلىشقا يولۇپ كەتتى. تۆت نا-
ھىيە سايلىمىنى تۈگىتىپ بىرىنچى ئاي ئوتتۇرىلىرىدا بۈر-
ھان ئەپەندى خوتەنگە يولۇپ كەتتى. مۇشۇ يىلى 2 - ئاي
ئاخىرلىرىدا ساقچىنىڭ مەخپى ئورۇنلاشتۇرۇشى ئاستىدا
ھەر بىر يېزا باشلىقلىرى (بەگلەر) نىڭ قاتنىشىشى بىلەن
يېڭى سايلانغان ھاكىمغا قارشى زور كۆلەملىك نامايىش ئۇ-
يۇشتۇرۇلدى. بۇنىڭغا پۇقراچە كىيىنگەن ساقچىلارمۇ قاتناش-
تى. نامايىشچىلار ئۇدۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە باستۇرۇپ كىر-
دى. جۇفاڭگاڭ خۇددى بۇنى ئۇقمىغان كىشى بولۇپ نا-
ھىيىلىك ھۆكۈمەتكە كىردى. جۇ فاڭگاڭ نامايىشچىلارغا: «مەن
بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلاي، ئۇچۇر كەلگىچە نا-
ھىيىنىڭ ھاكىملىقىنى مۇئاۋىن ۋالىي يەن جىيى ئىشلەپ تۇ-
رىدۇ»، دەپ ئېلان قىلدى. نامايىشچىلار تارقاپ كەتتى. يەن
جىيى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دەيلى ھاكىمى بولۇپ ئىشقا
كىرىشتى. سايلام ھەيئىتى يەكەنگە كېلىشتىن ئىلگىرى ئاي
بۇرۇن، 8 - ئايلاردا يەكەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارە باش-
لىقى جاڭ دېڭكۇي 7 - تۇەنىنىڭ تۇەنجاڭى جاۋ خەنچىلار
مەخپى ھالدا يەكەندىن كېتىۋالدى. جاڭ دېڭكۇينىڭ ئورنىغا
جا ×× كەلدى. جاۋخەنچىنىڭ تۇەنجاڭلىقىنى تەن فۇسى،
خۇڭ يادۇڭ ئىشلەشكە باشلىدى. 1947 - يىلى 4 - ئايدا
جاڭ جىجۇڭ، ئەھمەدجان قاسىمى، ۋاڭ زېڭشەن، مەس-
ئۇد ئەپەندى، رەھىمجان، ئەيسا بەگ قاتارلىقلار يەكەنگە
كەلدى. ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ زالىدا خەلقلەر قاتناشقان چوڭ

يەنەن ئېچىلدى. جاك جىجىۇڭ سۆزلىدى. يىغىندا گوسۇن ئۆمەن بەگ «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۆپىلىدىن ئىمىنەمە ئەل ئۇسرى يۇسرەن، فەئىمىنە مەئەل ئۇسرى يۇسر» ئۇن ئۆيدە بىر قازان قالمىدى. ھېلى سىپىل ياسايمىز دەپ ھەممىسىنى پۇلغا ئىشلىگەن، ھېلى بېدە ـ سامان دەپ ھەيدىگەن، بەك قىينالدۇق...» دەپ سۆزىنى داۋام قىلدۇرۇۋاتاتتى. ئەھمەدجان قاسىمى دەسلەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ئاقساقال ئولتۇرۇق، بىلدۇق، ئىلى ئۇيغۇرلىرى يا ئۇيغۇرى بولۇپ چىقۇر، يا تۇغرا بولۇپ چىقۇر، ئەتە بىلىسىز دەپلا سۆزىنى بۆلدى. ۋالىي مەھكىمىسى ئالدىدا زالىغا كىرەلمەي بىرنەچچە مىڭ ئادەم توپلانغانىدى. ئەھمەدجان قاسىمى يالغۇزلا چىقمىشىغا خەلق قىزغىن ئالقىشلاپ، ياشىسۇن دېگەن شوئار بىلەن تەنتەنە قىلدى. ئەھمەدجان قاسىمى توختىتىپ قويۇلغان بىر ھارۋىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «قېرىنداشلار! قۇرئاندا «ئىننە مەئەل ئۇسرى يۇسرە»، «فەئىننە مەئەل ئۇسرى يۇسرا» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھەر بىر قاراڭغۇلۇقتىن كېيىن بىر يورۇقلۇق بولىدۇ. ھەر بىر قىيىنچىلىقتىن كېيىن ئاسانچىلىق بولىدۇ. زۇلۇم ۋە قىيىنچىلىقتىن چوقۇم قۇتۇلىمىز»، دېگەن مەزمۇندا قىسقىغىنا سۆز قىلدى. جاك جىجۇڭلار قايتقاندىن كېيىن، شۇ يىلى 6 ـ ئايلاردا ھەربىيلەرنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تۇراپ بەگ (خاك جىنۇ) يەكەنگە كېلىپ، كىچىك كۆلدىكى ئۆز ھويلىسىغا چۈشتى. ھەربىيلەرنىڭ باش ئورگانلىرىدىن ئالدىن خەۋەر بېرىلگەن بولۇشى كېرەك، يەكەندىكى گومىنداڭ ھەربىي باشلىقلىرى، جوفاڭگاڭلار كىرىپ كۆرۈشتى. شۇ كۈندىن باشلاپ تۇراپ بەگنىڭ ئۆيى چوڭ بىر ئىدارە شەكلىگە ئايلاندى. ئىشىك ئالدىدا پوست تۇرىدىغان بولدى.

«خالىق گوسەن» دېگەن نام ھەممىگە تارالدى. كۆرۈشكىلى بارغان ھەر بىر كىشىگە ۋە ھويلىسىغا توپلانغانلارغا: «مەن دوتەي، تۇەنجاڭلاردىنمۇ يۇقىرى ئەمەل بىلەن يامانلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، يۇرتنى تىنجىتىش ئۈچۈن كەلدىم. مەن دوتەي ئەمەسمەن، دوتەيدىن كىچىك ئەمەسمەن، سىلىنىڭ ئەمەسمەن، سىلىگىدىن كىچىك ئەمەسمەن» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلدى. بۇ سۆز بىلەن شەھەر ۋە يېزىلاردىن كۈندىلىكى كۆرۈشكىلى كىرگەن ئادەملەرنىڭ تولىلىقىدىن كىچىك كۆلنىڭ كوچىلىرى، تۇراپ بەگ قورۇلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. بۇ تەسىرات ئۈچ ناھىيە (قاغىلىق، مەكىت، پوسكام) لەرگىمۇ تارىلىپ، ئۇ يەرلەردىنمۇ كۆپلەپ ئادەملەر كۆرۈشكىلى كىرگىلى تۇردى. كىرگەنلەر قورۇق كىرىشىمىدى. ئاردىن 5 ـ 6 كۈن ئۆتۈپ خەنزۇ ئۇيۇشمىسىدا 200 دەك ئىدارە، جەمئىيەت خىزمەتچىلىرى ۋە بەگلەر قاتناشتۇرۇلۇپ، «ئاساسي قانۇننى ئالغا سۈرۈش ئۇيۇشمىسى» دېگەننى قۇردى. باشلىقى تۇراپ بەگ، مۇئاۋىن باشلىقى ساقچى باشلىقى بولدى. يۇنۇس قۇربانىنى بەلگىلەپ، تەشۋىقات ماتېرىيالى ئورنىدا «نۇرلۇق يول» دېگەن شېئىرىنى تا باسىدىغان گېزىتنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭ چىقىملىرى خالىق جىئو تەرىپىدىن بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن «تىۋۋا قىلىش» ھەرىكىتىنى يولغا قويدى. تۇنجى قېتىم 500 كىشىنى تەكلىپ قىلىپ ئابدۇقادىر بەگ (توكۇز) غاپپار خان غوجا بېشىدا تىۋۋا قىلىش زىياپىتى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۇراپ بەگكە تون كىيدۈرۈلدى. بۇنى كېڭىشىش ئۈچۈن بىر نەچچە كىشىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ (پاسار بەگ، سەئىدوللا قاتارلىقلار) يەكەننىڭ پۈتۈن يېزىلىرىغا چىقىپ، پەتىلەش ئىشىنى

ئېلىپ باردى. بارغان ئۆيلەر ھەر يۇرتنىڭكى ئاتىاق-
لىق بەگ، بايلارنىڭ ئۆيلىرى بولۇپ، ھەر بىر پەتىگە
بارغان ئۆيدە چىققۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن تاۋار،
ھارۋىدكەش ۋە بىللە چىققۇچىلارغا بىر كىيىملىكتىن بەقەس-
سەم قويۇپ، بىرنەچچە قوي سويۇپ ئۇزاتتى، يەكەن نا-
ھىيىسىنى ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن قالغان ئۈچ ناھىيە-
گە چىقىپ، يەكەندىكى ئۇسۇل بويىچە پەتىلەش پائالىيەت-
لىرىنى ئېلىپ باردى. شۇ چاغدا ئېيتىلىشىچە بىر يەكەن-
دىلا پەتە قىلىنغان ئۆي 150 كە يەتكەن. مۇشۇ ھەرىكەت
جەريانىدا بىر كۈندۈزلا تالادا ئادەم ئۇرىدىغان كالتەكچىلەر
گۇرۇھى تەشكىللىنىپ چىقتى. ئۇنىجى قېتىم باشلىنىشتا
ئابلىمىتجاننى ئۆيىدىن چاقىرىپ چىقىپ، ھەزرىتى
پىردىكى چاچاڭ دېگەن جايغا ئەكىلىپ، شۇ يەردىلا ئۇ-
رۇپ ئۆلتۈردى. ئابلىمىتجان ئۇزۇن يىل تۇراپ بەگ
بىلەن ساقچىدا بىللە ئىشلىگەن كاتىپ، دوستاچاڭ بولغان
ئادەم ئىدى. ئەتىسى ئالمات بازاردا زاكىرجاننى ئۇرۇپ
ئۆلتۈرگەن. پوسكامدا مائارىپ خادىمى مەھەممەدنىيازنى
ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇ گۇرۇھنىڭ يىغىلىش، يولىيورۇق ئېلىش
ئورنى خاڭجىئونىڭ ئۆيىدىلا بولغانىدى. بىتىم بۇزۇلغاندىن
كېيىن گومىنداڭچىلار يەنە بىر قېتىم تېررورلۇق ھەرىكەت
يۈرگۈزۈپ ھەربىي ئورۇنلىرىغا، مىللىي قىسىمغا قاتناشقان
ۋە خەلقچىلىق سايلامدىكى پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلارنى
تۇتۇپ قامىدى. يەكەندە بۇ ھەرىكەتنى ئورۇنداشتا يەنىلا
توراپ بەگ، سەئىدۇللالار قول تىقىپ ئىشلەپ، يەكەندە
بارلارنى يەكەندە، قەشقەرگە كەتكەنلەرنى ئۆزلىرى بېرىپ
قەشقەردە تۇتۇپ يەكەن تۈرمىسىگە ئەپكىلىپ قامىدى.

قەشقەردىن تۇتۇپ كەلگەنلەر ئابلاجان باشلىق ئون نەچچە كىشى ئىدى. قاغىلىق، مەكىت قاتارلىق جايلارغىمۇ كېڭەيگەن.

تۇراپ بەگ بىلەن جۇفاڭگاڭنىڭ ۋالىيلىقنى تالىشىش كۈرىشى

بىتىم بۇزۇلۇپ، مەسئۇد ئەپەندى ئۆلكە رەئىسى بولغاندىن كېيىن، ۋالىي سايلاش ھەيئىتى ليۇ بىلەن ئىبرا- ھىم مۇتىئىلار كەلدى. بۇلار كېلىشتىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن تۇراپ بەگ، يەكەننىڭ كېڭەش ئەزالىرى ۋە ھەر يۇرت بەگ، ئاخۇنلىرىنى ئۆيىگە توپلاپ ئۆزىنىڭ يەكەن ۋالىيسى بولۇشقا ئىچكى تەرەپتىن بېكىتىلگەنلىكىنى، سايلام ھەي- ئىتى كەلگەندە، توراپ بەگكىلا چەك يېزىشنى ئۇقتۇرۇپ بىر - بىرلەپ قەسەم ئالدى ۋە ئۈچ ناھىيىگە كىچىلەپ ئۆزى چىقىپ يەكەندىكىگە ئوخشاشلا ھەرىكەت يۈرگۈزدى. سايلام ھەيئىتى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇراپ بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتى قاغىلىق زۇڭ بېگى ھېيت بەگ تەرىپىدىن جۇفاڭگاڭغا ئاڭلىنىپ، جۇفاڭگاڭ خەنزۇ كۇلۇبتا يىغىن ئاچتى. تۇراپبەگنىڭ قىلغان يامانلىقلىرىنى سۆزلەپ: «ئەگەر تۇراپ ۋالىي بولسا مەن تامغىنى بەرمەيمەن»، دەپ ئېلان قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ، پاسار بەگ ۋالىي يەرلىك خەنزۇلاردىن ياڭ مىڭزې مائاۋىن ۋالىي بولۇپ بەلگىلەندى (پاسار بەگ ۋالىيمەھكىمە ئىچ- كى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ساقچىنىڭ مۇئاۋىنى ئىدى). مۇشۇ سايلام ھەيئىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ناھىيە

لىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ھاكىملىققا ئابدۇرېشىت يۇسۇپ سايلاندى. تۇراپ بەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۈرۈمچىگە قايتتى. مۇشۇ يىلى 8-، 9 - ئايلاردا شاڭ لۇيجاڭ (شياڭ چاۋجۇڭ) يۆتكىلىپ، ئورنىغا تاڭ جىڭدەن لۇيجاڭ بولۇپ كەلدى. قاغىلىقتىكى لۇيبۇنى يەكەنگە كۆچۈرۈپ، تۇەننىڭ ئورنىنى لۇيبۇ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

1948 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۆلكىلىك گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ باشلىقى چىڭ شىخاۋ بىلەن ئاقسۇ ۋالىيسى سىيىت ئەھمەت خوجىلار يەكەنگە كەلدى. خەنزۇ ئويۇشما زالىدا قارشى ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يەردە چىن شىخاۋ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئامېرىكىدا ئوقۇغانلىقى، ئۇرغۇن بىلىم ئىقتىدارىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئۆلكە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا بىلىملىك ئادەم باشلىق بولسا خەلق ئوبدان چىلىققا ئېرىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ ئۆلكە رەئىسى بولۇش تەلىپىنى ئىپادىلەپ ئۆتتى. سىيىت ئەھمەت خوجا قوشۇمچە قىلىپ يۇقىرىقى سۆزنى قۇۋۋەتلىدى. مەجلىس يىپىلغاندىن كېيىن ئۆزى تىزىملىۋالغان بويىچە يەكەن كېڭەش ئەزالىرى، ئاخۇنۇملار ۋە جەمئىيەت باشلىقلىرىنى جۇەنبۇەن گۇڭشۇدىكى ياتىقىغا چاقىرتىپ، ھەر بىر كىشىگە 2 بولاقتىن قەنت، بىر خىش چاي، چىن شىخاۋ دېگەن ئىسىم يېزىلغان پەنزىسىنى تەقدىم قىلدى ۋە ۋالىي مەھكىمىدىن يەكەن پۇقراسى دېگەن گۇۋاھنامە ئالدى.

1947 - يىلى 6 - ئايلاردا گومىنداڭنىڭ غەربىي ھىمال مەھكىمىسىدىن يەكەندىن مارالبېشىغا قاتنايدىغان تاشيولنى ياساشقا بۇيرۇق كەلگەن ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ئاتمىش مىليون پۇل ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن

بۇ پۇلدىن سەككىز مىليوننى مەكىتكە، قالغىنىنى يەكەنگە تەقسىم قىلىپ، ناھىيە بويىچە يوللارنى يەر دوسانغا قاراپ تەقسىم قىلىپ، پۈتۈن خەلقنى قوزغاش بىلەن ياساش ئىشى باشلاندى. يۇقىرىدىقى پۇللار «پاجا» دەپ بەگلەر ئارقىلىق يول ياسىغۇچىلارغا تارقىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بىرىدالگەن پۇل ئىشلىگۈچىلەرنىڭ بىرەر ۋاق يەيدىغان نېنىنىمۇ قامدىيالمايتتى. دېمەك يەكەن دەريا بويىدىن تاش ئارتىپ ماڭغان ئېشەك، ھارۋىلار 2 كۈن، بەلكى 3 كۈندە ئاران يول بويىغا يېتىپ كېلەلەيتتى. خەلق بەك ئازابلانغانىدى. ئامىمىنىڭ نارازى بولۇپ بەرگەن پىكىرلىرى، ئۆتكۈزگەن نامايىشلىرى باستۇرۇلدى. خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىق نەچچە ھەسسە ئارتتۇرۇلدى. شۇ چاغدا، بىر چارەك تاش، بىر چارەك گۈرۈچ بىلەن تەڭلەشتى، دېگەن سۆز ئوتتۇرىغا چىققانىدى. بۇ يول ياساش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى.

جۇفاڭگاڭ سايلام ئۆتكۈزۈلۈپ 10 كۈن ئىچىدە ئالدى بىلەن دەي جىچىڭنى ئىچكىرىگە ماڭدۇرۇۋەتتى. بىر ئايدىن كېيىن ئۆزى ماڭدى. جۇفاڭگاڭ 1944 - يىلىدىن 1947 - يىل ئاخىرىغىچە تۆت يىل يەكەندە ۋالىي بولۇپ تۇردى. ئۆزىنىڭ ئەپتى - بەشىرىسىنى باشقىلارغا سەزدۈرمەسلىكنى ئاساس قىلىپ خەلقنىمۇ ئىشەندۈردى. ئەمما ھېچ كىشىگە تۇيغۇزماي ئەڭ چوڭ بايلىقنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىنى ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئاخىرىدا ئۆزى قۇرۇق قوللا چىقىپ كەتتى. جۇفاڭگاڭ 1948 - يىلى 3 - ئايلاردا ئەرتوغرۇل (قورچاق رەئىس مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئوغلى) باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ

تەپتىش ئۆمىكى يەكەنگە كەلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ ئەزالىرى باي ئەزىزى، تۇراپ بەگ (خاڭجىئو) قاتارلىقلار ئىدى. تۇراپ بەگ ئالدىنقى قېتىم كەلگەندە يەكەندە شەھەر، يېزىلاردىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى قاتناشتۇرۇپ ئۆزى باشلامچىلىق قىلىش بىلەن مەسئۇد ئەپەندىنىڭ رەئىسلىكىنى ھىمايە قىلىمىز، دەپ نامايىش ئۆتكۈزگەن. مۇشۇ ھەرىكىتى بىلەن مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزغان. بۇ قېتىمقى ئۆمەككە ئەزا بولۇش سەۋەبىمۇ شۇ ئىدى. بۇ ئۆمەك يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشما زالىدا ۋالىي مەھكىمىسى، لۈيجاڭ تاڭ جىڭدەن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۈتۈۋالدى. بانكىنىڭ باشلىقى خەنزۇ، خىيانەت قىلىپتۇ، دەپ ۋالىي مەھكىمىسىدە بىر ئۆيگە قاماپ قويۇلدى، بۇلار خوتەنگە كەتكەندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ يەكەندە قىلغىنى شۇ بولدى. بۇ ئۆمەك قايتىش ۋاقتىدا تۇراپ بەگ كېسەل بولۇۋېلىپ ئايرىلىپ قالدى. 1948 ـ يىلى لۈيجاڭ تاڭ جىڭدەن ۋالىي ئارقىلىق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، قاچۇڭنىڭ چاھسال دېگەن كەنتىدىن ئۇدۇل قوشراپقا ئۆتىدىغان دەرياغا كۆۋرۈك سېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ بىر ناھىيە ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر مەسىلە ئىدى. بۇنىڭغا كېتىدىغان نەرسىلەر (ياغاچ، ئەمگەك كۈچى) خەلقتىنلا ئېلىنىشقا توغرا كېلەتتى. كۆۋرۈككە مۇئاۋىن ھاكىم يۇسۇپ بەگ مەسئۇل قىلىنىپ ئىش باشلاندى. تاڭ جىڭدەن قارمىقىدىكى ھەربىيلەردىن بىر لىيەن كىشى بۇ ئىشقا قوماندانلىق قىلدى. ئەسلىدە تاڭ جىڭدەن چېگرىغا كۆۋرۈك سېلىش، يول ياساش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتىن تەييارلىنىپ، ئاخىرقى ۋاقىتتا سىرتقا قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرمەكتە ئىدى. 1949 ـ

يىلى 3 ـ ئايلاردا خۇڭ يادۇڭ (يەتتىنچى تۇەننىڭ نۇەنجاڭى)
تاڭ جىڭدەننىڭ ھەربىكىتىگە قارشى ئەسكەرلەرنىڭ ئايلىقىنى
يېدى، دېگەننى بانا قىلىپ، تاڭ جىڭدەننى يېڭىشەھەرگە
قامىۋالدى. ھەر ئىككى تەرەپ سوقۇشۇپ ئەھۋال ئېغىرلاشـ
تى. جاۋشىڭۋاڭ ماڭا: «سىز يەكەندە ئۇزۇن تۇرغان
ھەم يەكەننىڭ ھاكىمى، يەكەندىكى جىدەلنى
بېسىقتۇرۇشقا بارسىمەن، مەن بىلەن بىرگە بېرىڭ» دېدى.
شۇنىڭ بىلەن يەكەنگە باردۇق. يېڭىشەھەر دەرۋازىلىرى
تاقالغانىدى. شەھەر ئىچىدە تاڭ جىڭدەن، تاشقىرىدا خۇڭ
يادۇڭ سوقۇشۇۋېتىپتۇ. جاۋ شىڭۋاڭ بارغاندىن كېيىن
ئۇرۇش توختىدى. مەن كونىشەھەرگە كىردىم. جاۋ شىڭۋاڭ
يېڭىشەھەرگە كىرىپ كەتتى. يەكەننىڭ ۋالىي باشلىق پۈتۈن
ئىدارە باشلىقلىرى يېزىلارغا قېچىپ چىقىپ مۆكۈنگەن،
شەھەر خەلقى ھەر تەرەپكە قاچقان، شەھەر كوچىلىرىدا
بىرەر ئادەممۇ يوق قورقۇنچلۇق ھالەتتە ئىدى.
ئىككى كۈندىن كېيىن دەرۋازىلار ئېچىلىپ، يەرلىك
ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يوشۇرۇنغان يەردىن كېلىشتى. مۇشۇ
ئۆزئارا ئۇرۇشتا يەكەن كونىشەھەردە ھېمىت قارى، ھەمراـ
ۋاي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كېچاڭى شىڭ قاتارلىق بەش
كىشى، يېڭىشەھەردە ئالتە كىشى بولۇپ، جەمئىي 11 كىشى
ئۆلدى. كونىشەھەردە ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆيىگە ئەسكەرلەر كىرىپ
نەرسە ـ كېرەكلىرىنى بۇلاش بىلەن قالمايلا ئېتىپ تاشـ
لىغان. يەكەندە ئۈچ كۈن تۇردۇق. ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىـ

گىلىرى ۋە شەھەر خەلقى جاۋشىگۋاڭغا ئەرز قىلىشىپ چىقتى. خەلققە ئەھۋال چۈشەندۈرۈپ، تاڭ جىڭدەننى لۈيجاڭلىقتىن قالدۇرۇپ مافاملىلىك كىشىنى لۈيجاڭ قىلىپ، تاڭ جىڭدەننى بىرگە ئېلىپ ھەممىمىز قەشقەرگە قايتىپ كەلدۇق (تاڭ جىڭدەن ئازادلىقتىن كېيىن ئاقسۇدا باستۇ-رۇلدى). 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولۇپ، خەلق ئازاد-لىق ئارمىيىسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىنلا، يەكەن خەلقى بىر يولىلا بەخت - سائادەتكە ئېرىشتى. يەكەن زېمىن-دىن ئېنىر زۇلمەتلەر ئۇزۇل - كېسىل كەلمەسكە كەتتى.

Altunoq

ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 يىللىق تارىخىدىن ئەسلىمە

(1913 — 1927 - يىللار)

چاۋار يۇسۇپ

ئاقسۇ ناھىيىسى مىنگو ئونىڭ 2 - يىلى (مىلادى - 1913 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تاكى 1927 - يىلىغىچە ھازىرقى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسى ئاقسۇ ناھىيىسىگە قارايتتى، يۇتۇن ناھىيە ئالتە يۇرۇشلۇك مەمۇرىي رايونغا بۆلۈنۈپ باشقۇرۇلاتتى. 1927 - يىلى ئاۋات ناھىيىسى بىلەن كەلپىن ناھىيىسى ئاقسۇ ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز تەۋەلىكى بويىچە ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاقسۇ ناھىيىسى يۇرۇش دېگەن مەمۇرىي نامنى رايونغا ئۆزگەرتىپ باشقۇردى.

ئاقسۇ ناھىيىسىگە سېپىل سېلىنىپ شەھەر بولغاندىن كېيىن، شەھەر سېپىلىگە تۆت چوڭ دەرۋازا قويۇلدى. شەرقىي دەرۋازىغا كوچا دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، غەربىي دەرۋازىغا گۈلباغ دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، شىمالىي دەرۋازىغا بازار دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى، جەنۇبىي دەرۋازىغا قەشقەر دەرۋازىسى دەپ نام بېرىلدى.

يامؤل ۋە لەڭزە

ئاقسۇ شەھىرىدىكە ئۈچ چوڭ يامؤل سېلىنغان بولۇپ، ئۇلار دوتەي يامؤلى، شىتەي يامؤلى، ئامبال يامؤلى دەپ ئاتىلاتتى. يامؤل بىلەن تەڭلا يەنە تۆت لەڭزە سېلىنغان بولۇپ، ئۇلار مادۇي لەڭزىسى، جوڭنىڭ لەڭزىسى، زۇيىڭ لەڭزىسى ۋە دۇڭ لەڭزىدىن ئىبارەت ئىدى.

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەر

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - مەكتەپلەردىن پوچتىخانا، باجخانا، تۈرمە، مولوق ئالىدىغان ساڭ، ساقچى ئەترىتى (جۇزە دېيىلەتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى. ئامبال يامؤلغا قارايتتى، شۇ ۋاقىتتا ناھىيىگە قاراشلىق ئىككى مەكتەپ بولۇپ، بىرىنىڭ دەرۋازىسى قارا سىر بىلەن سىرلانغاچقا، قارا شۆتاڭ دەپ ئاتايتتى، بۇ مەكتەپتە خەنزۇ بالىلار ئوقۇيتتى. يەنە بىر مەكتەپنىڭ دەرۋازىسى سىرلانمىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا يېزىدىن مەجبۇرى تۇتۇپ كېلىنگەن ئۇيغۇر باللار خەنزۇچە ئوقۇيتتى. شەھەر ئىچىدە يوقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىرقانچە جايلاردا بۇتخانىلار بار ئىدى.

ئامبال يامؤلىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى

ئامبال دېگەن سۆز ناھىيە باشلىقى دېگەن بولۇپ، ئامبالنى ئۆلكە باشلىقى (جاڭجۇڭ) ئۆزى بەلگىلەپ، ئۇ-

رۇمچىدىن بىۋاستە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئامبال ناھىيىنىڭ مەمۇرىي، سىياسىي - قانۇن، ئىقتىسادىي، مەدەنىي - مائارىپ قاتارلىق بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئامبالىنىڭ خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغىچە بولۇپ، ۋاقتى توشقان ھامان ئورنىغا باشقا ئامبال ئەۋەتىلەتتى.

ئامبالنىڭ قول ئاستىدا كاتىبات بۆلۈم، سىياسىي - قانۇن بۆلۈم، مالىيە بۆلۈم، خەلق ئىشلار بۆلۈمى، دايىيىلار بۆلۈمى، باج ئىشلار بۆلۈمى، خەنبەن بۆلۈمى، خۇيبەن بۆلۈمى قاتارلىق سەككىز بۆلۈم بولۇپ، بۆلۈم باشلىقىنى سىيى دەپ ئاتايتتى. خەنبەن باشلىقىنى خەنبىيسىيى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دورغىسى بولۇپ، خەنزۇ پۇقرالىرىنىڭ ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى.

خۇيبەننىڭ باشلىقىنى خۇيبىيسى دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭ قول ئاستىدا ئون نەپەر دوغىسى بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى. كاتىبات بۆلۈمدە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، ئۈچ نەپەر كاتىپ، ئۈچ نەپەر تەرجىمان بار ئىدى. پۇقرادىن كەلگەن ئەرز خەت ۋە باشقا ئالاقىلەرنى تەرجىمە قىلىپ، خەت كۆچۈرۈش، ئالاقە يېزىش، تارقىتىش ۋە ئۇقتۇرۇش چىقىرىش ئىشلىرىنى ئىشلەيتتى.

باج ئىشلار بۆلۈمدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن 30 نەپەر ئادەم ئىشلەيتتى. بۇلاردىن بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى مولۇق باجلارنى يىغىپ ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بىلەن ئون نەپەر خوجى ساقدا مولۇق ئالاتتى. يەنە بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى ئون

تەپەر بۆلۇم ئەزاسى بىلەن يېزا ئاساسىي قاتلام باج خا-
دىملىرىنى ماسلاشتۇرۇپ، يەرلىك ئىلىم - سېتىم ۋە ھەر خىل
باج كىرىمىنى يىغىۋېلىپ مالىيە بۆلۈمىگە تاپشۇراتتى.
مالىيە بۆلۈمىدە بىر تەپەر بۆلۇم باشلىقى، بەش تە-
پەر بۆلۇم ئەزاسى بولۇپ، ناھىيىنىڭ بارلىق باج كىرىمە-
لىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق مائاشى-
نى بېرەتتى. ئېشىپ قالغان پۇلنى ئامبالنىڭ شەخسىي
خەزىنىسىنى باقىدىغان دايىيىنىڭ قولىغا تاپشۇراتتى.
دايىيلار بۆلۈمىدە بىر تەپەر بۆلۇم باشلىقى بىلەن
تۆت تەپەر بۆلۇم ئەزاسى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى-
نى دايىي دەپ ئاتايتتى. بىر تەپەر دايىي ئامبالنىڭ
خۇسۇسىي خەزىنە - مۈلۈكلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ باشقۇرات-
تى. بىر تەپەر دايىي بىرىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ،
ئامبال سوراق قىلغىلى چىققاندا تامغاساندۇقىنى قىزىل
شەلپەرگە ئوراپ كۆتۈرۈپ چىقاتتى. بىر تەپەر دايىي
ئىككىنچى داتاڭغا مەسئۇل بولۇپ، ئامبال بىلەن كۆرۈش-
كىلى كەلگەن ئادەمنى قوبۇل قىلىپ، ئامبال بىلەن كۆ-
رۈشتۈرەتتى. بىر تەپەر دايىي ئۈچىنچى داتاڭغا مەسئۇل
بولۇپ، يامۇلنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى خاتىرىلەپ، كەچتە
ئامبالغا دوكلات قىلىپ خەۋەرلەندۈرۈپ تۇراتتى.
خەلىتى ئىشلار بۆلۈمىدە بىر تەپەر بۆلۇم باشلىقى
بىلەن ئۈچ تەپەر بۆلۇم ئەزاسى بار ئىدى. پۇقرادىن
كەلگەن ئەرز ۋە دەۋا - دەستەكلەرنى تاپشۇرۇۋېلىپ،
بۆلۇم ۋەقەسى بولسا ئامبالنىڭ ئۆز قولىغا تاپشۇراتتى.
جىنايى ئىشلارغا ئائىت بولسا سىياسىي - قانۇن بۆلۈمى-
گە يوللاپ بېرەتتى. ئەر - ئاياللارنىڭ نىكاھ مەسىلىسى ياكى

مىراس مەسىلىسى بولسا مەھكىمە شەرئىيىگە يوللاپ بېرەتتى. باج توغرىلىق بولسا باج ئىشلار بۆلۈمىگە يوللاپ بېرەتتى. ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى خەنزۇ بولسا خەنبەنگە، مۇسۇلمان بولسا خۇيبەنگە يوللاپ بېرەتتى.

سىياسىي قانۇن بۆلۈمىدە ئىككى نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن ئون نەپەر بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. بۇ بۆلۈم تۈرمە بىلەن بىر ساقچى ئەترىتىنى باشقۇراتتى. ساقچى ئەترەتتە 50 نەپەر چېرىك بولۇپ، بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى بىلەن 20 نەپەر چېرىك تۈرمىدە تۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى باقاتتى. 20 نەپەر چېرىك ئامبال يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. ئون نەپەر چېرىك ھەر بىر كوچا ـ مەھەللىدىكى پاششاپ ـ ئونبېشى بىلەن شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىنى باقاتتى.

ئالدامچى ئامباللار

مىنگونىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1913 ـ يىلى) ئاقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەسلەپ جورىڭچۇەن ئامبال بولۇپ، ئۈچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ئۈچ يىل جەريانىدا يەرلىك بەگ ـ ئەمەلدارلار، سودىگەر ـ بايۋەچچىلەر ۋە يەر ئىگىلىرى بولۇپ جورىڭچۇەننى ئىلگىرى ـ كېيىن مېھمانغا چاقىرىپ، ئۆز لايىقىدا سوۋغا ـ سالام تەقدىم قىلىشتى. ھە دېگەندىلا، ۋاي جوداردىن دەپ قىلمىغانلىرى قالمىدى. بۇنىڭ بىلەن جوداردىن تېخىمۇ مەغرورلىنىپ، ھېيلىگەرلىك بىلەن دېھقانلارنى ئالداپ: «مەن كونا دېھقانچىلىق باج تۈزۈمىنى مۇۋاپىق ئۆزگەرتىپ، دېھ

ڭانلارنىڭ سىلىقىنى يەڭگىللىتىپ، كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىمەن...» دەپ يەرنى ئومۇميۈزلۈك ئۆلچىگۈزۈپ، ئۈچ خىل دەرىجىگە ئايرىدى. بىرىنچى دەرىجىلىك يەرگە 16 جىڭ (ھارىرقى 24 جىڭغا تەڭ)، ئىككىنچى دەرىجىلىك يەرگە 12 جىڭ، ئۈچىنچى دەرىجىلىك يەرگە 8 جىڭ مولۇق باج ئېلىشقا توختاتتى. باجدىن تاشقىرى مازارنىڭ ۋەخپە يېرى، مەسچىتنىڭ ۋەخپە يېرى ۋە دېھقانلارنىڭ يېڭىدىن ئېچىپ تېرىغان بىنام يەرلىرىنىمۇ ئۆلچەپ مولۇق يەرگە قوشۇپ، يۇقىرى ئۆلچەمدە باج ھېسابلاپ ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئاخىرى ئاقسۇ خەلقىنى قاقشىتىپ، 1915 - يىلى چۈنتىكى تۇشقاندا يۆتكىلىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاچ - يالىڭاچ قالغان دېھقانلار ئۇنىڭغا «ئالدامچى ئامبال» دەپ لەقەم قويۇشقانىدى.

1916 - يىلى 1 - ئايدا شولويىڭ ئامبال بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ بويى پاكار ھەم سېمىز بولۇپ، ئۆردەكتەك ئىككى يېنىغا ئېغاڭلاپ ماڭاتتى. يامۇل سىرتىغا چىقماقچى بولۇپ كاجوغا چىقىپ ئولتۇرسا ئۇنىڭ بويىنى چاشقانغا ئوخشاپ قالاتتى. كاجونى تۆت دورغا كۆتۈرۈپ ماڭسا، يېنىدا تۆت چېرىك مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى. چېرىكلەر ئېھتىرام بىلدۈرمىگەنلەرنى كۆرۈپ قالسىلا ئۇراتتى، تالايتتى. بۇنى كۆرگەن شولويىڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ، چېرىكلەرنى ماختاپ قوياتتى. خەلقلەر ئۇنىڭ دىقماق بوينىغا قاراپ «لاۋشۇ دارىن» (چاشقان چوڭام) دەپ لەقەم قويغانىدى.

شۇ دارىنمۇ دەسلەپتە جورىڭچۈەنگە ئوخشاشلا بايۋەچچى - بەگلەرنىڭ ئۆيىدە بىر قاتار مېھمان بولدى.

ئارقىدىن ھېيلىگەرلىك قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىدىغانلىقىنى، تۇرمۇشنى ياخشىلايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ زىممىسىدىكى سېلىقنى يەڭگىللىتىش ئۇياقتا تۇرسۇن، يەرلىك باجنى ئىسلاھ قىلىپ قېدىمدىن ئادەت بولۇپ كەلگەن تىجارەت بېجى، ھۈنەر - سانائەت بېجى، چارۋا ئېلىم - سېتىم بېجى قاتارلىق باجلاردىن باشقا، ئوتۇن - سامان، توخۇ، تۇخۇم بېجى، ئىت، مۈشۈك، پىرە - مەشرەپ، پاختا - يىپ، غاز - ئۆردەك بېجى قويۇپ ئالدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يېڭى سىياسەت چىقىرىپ، ھەتتا شەھەر - يېزىنى ئايرىماستىن 50 ئائىلىگە بىردىن خاڭتو تەيىنلەپ، ھەر بىر ئائىلىگە ھەر ئايدا 50 پۇڭدىن ئايلىق باج قويۇپ يىغىۋالدى. ئۇ چاغدىكى 50 پۇڭ ھازىرقى بەش سومغا توغرا كېلىدۇ. شۇ دارىننىڭ ئالدامچىلىقى جورىڭچۇەننىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەچكە، ئۇ يۇقىرىقىدەك ۋاسىتىلەر بىلەن بىر يىل ئىچىدىلا نۇرغۇنلىغان بايلىق توپلىۋالغانىدى.

يۈز بەرگەن تەبىئىي ئاپەت

1916 - يىلى دېھقانلار كۆزلۈك زىرائەتلىرىنى يىغىشقا بىرلەشتۈرۈپ، ئاقتاما يەرلىرىدىكە كۆزگە بۇغداي تېرىغانىدى. كۆز ۋاقتى سۇ قىس بولۇپ قېلىپ، نامرات دېھقانلارنىڭ بۇغدايلىرى قارا توپا بويىچە قالدى. دېھقانلاردا ئەتىيازلىققا ئەگەر سۈيى بالدۇر كەلسە بۇغدايلىرىمىزغا قۇيارمىز، دېگەن ئۈمىد بار ئىدى. ئەمما ئۇ قىشلىقى قار ياغماي، شىۋىرغانلىق قۇرۇق سوغۇق بولۇپ ئۆتتى. 1917 - يىلى

ھەتتا 5 ـ ئاي كىرگەندىمۇ سۇ كەلمىدى. 6 ـ ئايلاردا ئارانلا ئازراق سۇ كەلدى. دېھقانلار يېرىم جان بولۇپ قۇرۇپ قالغان بۇغدايلىرىغا نۆۋەت بىلەن سۇ قۇيسا، قوناق تېرىلغۇسىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتەتتى. ئامالسىزلىقتىن بۇغدايغىلا چالا ـ بۇلا سۇ قۇيالىدى. قوناق يەرلىرى ئاقتاما قېلىۋەردى. ئەمما، 7 ـ ئايدا يېڭى بۇغدايغا ئىرىشمىدىغان بولدۇق، دەپ تۇرغان پەيتتە، ئاسماندىن قار تونىغاندەك ئاق چېكەتكە (كەسكەك) دېگەن ھاشارات پەيدا بولۇپ، سېرىقتال بولغان بۇغداي باشاقلىرىنى قىرقىپ تاشلىغىلى تۇردى. چېكەتكە ئېتىزدىن ـ ئېتىزغا قاراپ ئۇچسا ئۇدۇلدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى. نەتىجىدە بۇ چېكەتكە ئاپىتى كۆپلىگەن ئېتىزلىقتىكى بۇغداينىڭ بېشىنى قىرقىۋەتتى. چېكەتكىنى قوروپ قۇتقۇزۇپ قالغان بۇغدايدىن چىققان ئازغىنا ھوسۇل ئۇرۇقلىقىمۇ توغرا كەلمەيتتى. يەردىن چىققان بۇغداينى ئۇرۇقلۇققا قويسا يەيدىغانغا قالمايتتى، شۇڭا دەردۇ ـ بالانىڭ ھەممىسى دېھقانغا كېلىپ، ئۇلارنىڭ تىرىكچىلىك قىلىشىغا ئىمكانىيىتى قالمىدى. نەچچىسى يۇرتىنى تاشلاپ، سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتتى.

مولۇق باج سىياسىتى

1917 ـ يىلى دېھقانلار ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچراپ ۋەيران تارتقان بىر يىل بولدى. دېھقانلار بۇغدىيىمىز ئاپەتكە ئۇچرىدى، بالىلىرىمىز نېمە يەيدۇ؟ كەنجى تېرىغان قوناقتىن ئۈمىد يوق، دەپ ئوزۇق ـ تۈلۈك غېمىدا قال-

غانىدى، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك، دېگەندەك 8 ـ ئاينىڭ كىرىشى بىلەنلا، ھەرقايسى ئايماقنىڭ كۆكبېشىلىرى مولۇق باج ئۇقتۇرۇشىنى ئېلىپ چىقىپ دېھقانلارغا قارا ـ قويۇق تارقاتتى. ئۇقتۇرۇشنى كۆرۈپ دېھقانلارنىڭ بېشى تېخىمۇ قاتتى. يەردىن چىققان بۇغدايىنى مولۇق باج تاپشۇرسا، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا زادىلا ئاشمايتتى. شۇندا كۆكبېشىنىڭ پەيتۇلىرى ئۆيمۇ ـ ئۆي ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، بۇغدىيى بارلارنى ھارۇۋىغا باستۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى، بۇغدىيى يوق نامرات دېھقانلارنىڭ چارۋا ـ ماللىرىنى ھەيدەپ ماڭدى. چارۋىسى يوقلىرىنىڭ كىگىز ـ پالاز، قازان ـ قومۇشلىرىنى سېتىشقا زورلىدى. شۇ چاغدا بىزنىڭ ئائىلىدىمۇ پۈتۈن دان يوق ئىدى. دادامنىڭ كېلەر يىلى قوشقا يارايدۇ، دەپ بېقىۋاتقان بىر جۈپ توپىقى بار ئىدى. شۇنى سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، قارا سۇ بويىدىكى غىڭشىق توختاجىنىڭ ئالدىغا ئاپارغانىدى. «قۇشقاچنى قار ياغقاندا تۇت» دېگەندەك، دادامنىڭ مولۇققا قىستالغىنىنى بىلگەن نائىنساپ ھاجىم ئىككى توپاققا ئارانلا 20 چارەك قوناق بېرىپ تۇگەتتى. دادام مولۇق بەدىلىگە بەش چارەك بۇغداي، 17 چارەك قوناق تاپشۇرۇپ ئاران تۈگىتىپ كەلدى. بىزدىن باشقا دېھقانلاردىن ئاچ ـ يالىڭاچ قېلىپ، ئۆلۈپ كەتكەنلەرمۇ بار ئىدى.

مولۇق سېلىقىدا كۆرگەنلىرىم

مولۇق ـــ باج ئاشلىقىنى ساقلايدىغان ئىسكىلاتنى مولۇق سېكى، دەپ ئاتايتتى. مولۇق سېكى ئامبال يامۇلىنىڭ

باج ئىشلار بۆلۈمىگە قارايدىغان بولۇپ، بىر نەپەر ساڭ
باشلىقى بىلەن يەنە بىر نەپەر مۇئاۋىن ساڭ باشلىقى بار
ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سەككىز نەپەر ۋېيىۋەن (ئىش بې-
جىرگۈچى) بىلەن سەككىز نەپەر خوچى بولۇپ، بۇلارنىڭ
ھەممىسى ساڭنىڭ بەگلىرى ھېسابلىناتتى. ساڭ باشلىقىنى
ساڭ بېگىم، ئىش بېجىرگۈچىنى سىيى، خوچىلارنى خوچى
بېگىم، دەپ ئاتايتتى.

1918 - يىلى 8 - ئايدا، ئايماقنىڭ پەيتولىرى دېھقان-
لارنى مولۇق - باج تاپشۇرۇش ئۈچۈن قارا - قويۇق ھەيدەپ
ماڭدى. دادامۇ تەييارلىغان قونىقىنى ئېشەككە ئارتىپ يولغا
چىقتى. مەنمۇ دادام بىلەن بىللە باردىم. دادام مېنى تا-
غار بېقىنىشقا قويۇپ، ئۆزى ئېشەك باغلىغىلى كەتتى. قا-
رىسام ساڭنىڭ سەيناسىغا 100 پارچىدىن كۆپرەك كىـ
گىز - پالاز سېلىنغان ئىكەن. ئۈچ نەپەر ساڭ بېگى چىـ
قىپ تاغارنى تۆكۈشكە بۇيرۇدى. بىردەمدىلا بۇغداي، قو-
ناق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئاشلىقلار تۆكۈلۈپ بولدى. ئەمدى
تاسقاڭلار دېدى. غەلۋىر بىلەن تاسقاشقا چۈشۈپ كەتتى.
ئاندىن كېيىن سورۇڭلار، دەپ ئەمر قىلدى. ھەممە ئادەم
ئۆز ئاشلىقىنى سوروپ بولۇپ، ئۇقتۇرۇش قەغىزىنى ئاش-
لىق ئۈستىدە قويۇپ، ئاشلىق بىلەن باستۇرۇپ قويدى.
ساڭ بېگى چىقىپ ھەر دۆۋە ئاشلىقنى كۆرۈپ، يارىغانلى-
رىغا قىزىل چەنزە قاداپ قويدى. ئارقىدىن ئۈچ نەپەر
خوچى كەلدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۈچ ئادەم دو، شىڭ،
شازىلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، شازىنى خوچى بېگىگە ئىككى
قوللاپ سۇندى. ئۇلار چارەككە ئاشلىقنى چىڭداپ ئۇسۇپ،
ئۈستىگە قىرغا سالمايلا تاغارغا قاچىلاۋەردى. توشقان تا-

فارنى يۇدۇپ ساڭغا ماڭغاندا، ئېتەك ھەققى دەپ ئارقىدا ماراپ تۇرغان ئادەمنىڭ ھەممىسىگە بىر شازىدىن بۇغداي قۇيۇپ بەردى. ئېتەكچىلەر بۇغداينى ئېلىپلا كۆزدىن غايىپ بولۇشتى. مەن ھەيران بولۇپ كۆرگەن ئەھۋالىمنى دادامغا ئېيتسام، دادام جىم بول، بىزگىمۇ بار ھېلى كۆرسەن دەپ مېنى جىم قىلدى. قارىساق دېھقانلارنىڭ مولۇق بېجىدىن ئاشقان بۇغدايلىرىنى غەلۋىر ھەققى، شامالچى ھەققى، كىگىز - پالاز ھەققى، تاغارچى ھەققى دەپ بىر نەچچىگە بۆلۈپ، ئىگىسىگە ئازراقمۇ بۇغداي قايتۇرۇپ بەرمەستىن، ھەممىسىنى بۇلاپ كەتتى. يىراق - يېزىلاردىن يول ئازابى تارتىپ مولۇق باج تاپشۇرغىلى كەلگەن نامرات دېھقانلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ كېتىشتى. دادامنىڭمۇ بىر دو، سەككىز شىڭ (بەش چارەك) بۇغداي بەددىلىگە ئېلىپ كەلگەن 17 چارەك قونىقىدىن ئىككى چارەكتىن كۆپرەك ئاشقانىدى. باشقا دېھقانلارغا ئوخشاشلا بىزگىمۇ بىر جىڭ قوناق بەرمەي بولاپ كەتتى. بىز ئاتا - بالا ئىككىمىز ئاچ قوساق ئۆيگە قايتىشقا مەجبۇر بولدۇق...... .

شىرقى يەپ قەھەتچىلىكنى يېڭىش

1917 - يىلى تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن بۇغداي مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ كېتىپ، ئالغان مەھسۇلات مولۇق باج بىلەن ئاياغلىشىپ، ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىناتقا ئاشمىدى. كەنجى تېرىلغان قوناق باش چىقىرىپ، دان تۇتۇپ بولغىچە ئۆششۈك تېگىپ، يەر تولۇپ قالدى. دېھقانلار جاپا تارتىپ بىر يىل ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، ئۆيدە

يەيدىغانغا بەزى ئائىلىدە بىرەر چارەك تېرىق، بەزى ئائىلىدە بىرەر چارەكتىن سۆك بار ئىدى. ئۆيىدە يىگۈدەك بىر نەرسە قالمىغان نامرات دېھقانلار كۆكتات، كاۋا قاينىتىپ يەپ، بىر ئاي جان باقتى. نائىلاج جاڭگالمۇ ـ جاڭگال ئىزدەپ يۈرۈپ قاغا جىگدىسى تېرىپ كېلىپ باللىرىنى گۆللىدى. جىگدە تېپىلماي ئازغان مۇنچىقى بىلەن جىغانىنىڭ ئۇرۇقىنىمۇ تېرىپ يېدى. ئاخىرى بۇنىمۇ تاپالمىغاندىن كېيىن، نامرات دېھقانلار ئاشلىقتىن ئۆلىدىغان ئوخشايمىز، دەپ يىغلاپ قاخشىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا دېھقان قوشاقچىلىرى تۆۋەندىكى غەزەلنى ئىجات قىلغانىدى:

هۆسنى جامالى هەيرەك خېنىم،
ئاچلىقتىن بولدى زەپىرەك خېنىم.
بىر كۈن بولسىمۇ كۈن كۆرۈش ئۈچۈن،
بۇغداي بولمىدى، شىرقى يەك خېنىم.
....

بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان دېھقانلار سۈرۈشتە قىلىپ، شىرىقنىڭ يېپىشكە بولىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ خوش بولۇشۇپ كەتتى. غەزەل خەلق ئىجادىيىتى شەكلىدە ئاڭلانسىمۇ، ئەمما تەشۋىقى خوش خەۋەر ئىدى. شۇڭا بۇ غەزەل چاقماق تېزلىكىدە تاراپ، ئاقسۇ، ۋېنسۇ تەۋەسىنىڭ ھەممە يېرىگە يېتىپ باردى. كۆپ ساندىكى دېھقانلار شىرىقنى دېگەن گىيانىڭ قۇلىقىنى يەمدۇ ياكى پوستىنى يەمدۇ بىلمەيتتى. 80 ـ 90 ياشلىق دېھقانلاردىن سوراپ، شىرقى قۇملۇقتا ئۈنىدىغانلىقىنى، دان بولغان بولسا تۈگمەندە

تارتىپ يېگىلى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، ۋېنسۇ تەۋەسىدىكى ئاشلىقى يوق نامرات دېھقانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ئەر - ئايال ئېشەك، تاغارلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، قوۋچى بوزۇرگاھىدىن تارتىپ خادا ئېرىقلارنى بويلاپ تارىم ۋادىسىغا قاراپ ئاتلاندى. ھەر يەر، ھەر يەردىن شىرنىقى ئىزدەپ كەلگەن دېھقانلار قومۇلۇقتا چېچىپ يۈرۈپ، ھەممە ئادەم ئۆز ئالدىغا كۆپرەك شىرنىقى يىغىۋېلىشقا ئالدىرايتتى. شۇ قاتاردا داداممۇ ئاشلىقى يوق كەمبەغەل دېھقانىنىڭ بىرسى بولۇپ، ئاكام بىلەن بىر ئاي قومۇلۇقتا يۈرۈپ، 35 چارەك شىرنىقى يىغىپ كەلدى. ئانام شىرنىقىنى يەپ كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن بىر چارەك شىرنىقىنى تۈگمەنگە ئاپىرىپ ئۇن تارتىپ كەلدى. بىر قازان ئوماچ چېلىش ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ سائەت ئوت قالىغان بولسىمۇ، قازاننىڭ چۆرىسى قايناپ، ئوتتۇرىسى زادى قايىنىمىدى. بىز ئۈچ بالا قازاننىڭ چۆرىسىگە چىقىپ ئوماچ ئوسۇپ بېرىڭ، دەپ ئانامنى ئالدىراتتۇق. قارىساق قازاننىڭ ئوتتۇرىسىغا يىغىلىۋېلىپ قايناتمىغان نەرسە شىرنىقى يېغى ئىكەن. شۇنداق قىلىپ شىرنىقىنىڭ ئوماچىنى ئىچىپ، نېنىنى يېدۇق. تەمى قىرتاق ھەم سەل - پەل قاغسىق تېتىسىمۇ، لېكىن باشنى قايدۇرۇپ، قوساقنى ئاغرىتىدىغان زىيانلىق ئەھۋال كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن 80% نامرات دېھقانلار شىرنىقى يەپ يىلغا ئۇلاشتۇق.

قەپەسكە سولاپ ئۆلتۈرۈش

ئۇرۇشتىن قېچىپ كەلگەن سوۋېت پۇقرالىرى، 1917 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە قويرۇقى ئۈزۈلمەي كەلگىلى تۇردى.

بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى دېھقان، چارۋىچى خەلقلەر بولسىمۇ، بىر قىسمى يەر ئىگىلىرى، يەنە بىر قىسمى قانۇنسىز سودىگەرلەر ۋە ئاشلىق بېسىمدارلىرى ئىدى. بۇلار ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن، ۋىنسۇلۇق غوجەك بېدىك، ئابدۇلكېرىم مەخسۇم، مامۇت ھاجى، يۇسۇپ قوقان ۋە ئاقسۇلۇق سۇپى ھاجى، مەتنۇر ھاجى، ئەنۋەر ئىشان دېگەنلەر بىلەن تېپىشتى. بۇلار دائىم قاراقولغا بېرىپ - كېلىپ تۇراتتى. سوۋېت تەرەپتىن كەلگەن بايۋەچچى سودىگەرلەر ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە تىللالىرىنى، تەڭ شېرىك كېلىشىم بىلەن ئاشلىق، ئات - كالا ۋە قوتاز سېتىۋې لىشقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. يەرلىك سودىگەرلەر ئاقسۇ بىلەن ۋىنسۇ ئارىلىقىدا قاتىراپ يۈرۈپ، قوللىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈشلەرگە نۇرغۇن ئاشلىق ۋە چارۋا - مال توپلىدى. 1919 - يىلىنىڭ باشلىرىدا سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، سوۋېت پۇقرالىرى قايتىپ ماڭدى. بۇنى كۆرگەن غوجەك بىدىك، «ھازىر قارا قولغا سەپەر قىلىشنىڭ پۇرستى كەلدى.» دەپ، ئۆزى بىلەن ھەمنەپەس سودىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ يايلاقتا بېقىۋات- قان ئات - كالىلاردىن 30 - 40 تۇياق ئەكەلدۈرۈپ، ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ شېرىكلىرىنى مۇساپىرلارغا قوشۇپ قارا- قولغا ماڭدۇرۇۋەردى. بۇ جەرياندا ئۇ نۇرغۇن ئاشلىق يۆتكىدى. 10 - قېتىمدا ئۇ شېرىكلىرىنى قايتۇرۇۋېتىپ ئۆزى قالدى ۋە يۇسۇپ قوقاننىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قوقانغا بېرىپ بىر يىل تۇردى. ئۇلار بىزنىڭ ئىشىمىزنى بىر كىم ئۇقمىدى، ئەمدى يۇرتقا بارساق سورۇشتە قىلمايدۇ، دېيىشىپ، 1919 - يىلى تاشقۇرغان بىلەن قەشقەرغە قايتىپ كەلگەندى.

بۇ يىلى ئاقسۇ رايونىدا ئاشلىق باھاسى كۈنسايىن ئۆرلەپ، بازارغا ئاشلىق كىرمەس بولدى. پۇل كۆتۈرۈپ چىققان بىلەن بىرەر نان ياكى بىر جىڭ ئاش تېپىلمايتتى. نامرات دېھقانلار بىلەن شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ كۈنى تەس بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاچلىقتىن ئۆلۈم گىرداۋىغا بېرىپ قالغان 100 دىن كۆپ ئادەم توپلىشىپ ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ھۆكۈمەتتىن ئاشلىق سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى شۈلۈيىڭ جودوتەينىڭ ئالدىغا كىرىپ ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ. جو دوتەي ھەر بىر ئادەمگە تۆت جىڭدىن ئۇن سېتىپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. دادام بىلەن ئاناممۇ ھەر كۈنى كېلىپ سەككىز جىڭ ئۇن ئېلىپ چىققانتى. بۇنىڭ سەۋەبىنى تېپىش ئۈچۈن جو دوتەي ھەر قايسى ناھىيىلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ سۈرۈشتۈرگەندە، ئاشلىق ۋەقەسى ئەڭ ئېغىر بولغان جاي ئاقسۇ بىلەن ۋىنسۇ ناھىيىسى بولۇپ، غوجەك بېدىك باشچىلىقىدىكى سودىگەرلەر ئات - كالا ۋە قوتازلارغا ئۇن - گۈرۈچ ئارتىپ قاراقولغا قاچقانلىقى ئاشكارا بولىدۇ. نەتىجىدە جو دوتەينىڭ پەرمانىغا ئاساسەن غوجەك بېدىكنى تۇتۇش ئۈچۈن، قوراللىق ئون ئادەمنى غۇلجا يولى مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئون ئادەمنى ئۇشتۇرپانغا ئەۋەتىدۇ. يەنە ئون ئادەمنى قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ. قەشقەرگە بارغانلار جودوتەينىڭ سالىمىنى ماتىتەيگە يەتكۈزگەندىن كېيىن، ماتىتەينىڭ چېرىكلىرى بىلەن قەشقەر كونا شەھەر ۋە يېڭى شەھەرلەردە بىر ئاي يۈرۈپ، ئاخىرى غوجەك بىدىك باشچىلىقىدىكى يەتتە نەپەر سودىگەرنى تۇتۇپ قولغا ئېلىپ. قولغا كويزا، پۇتىغا

ئىشكال سېلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىدۇ.

غوجەك بىدىكنى ئالدىن تەييارلاپ قويغان تۆمۈر قەپەسكە سولاپ، ئىشىكلىرىنى مەھكەم ئېتىپ، بەش نەپەر قوراللىق چېرىكنىڭ يالاپ مېڭىشى بىلەن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىدۇ. غوجەك بىدىكنى قەپەس بىلەن ۋىنسۇ ئامبال يامۇلىنىڭ ئالدىغا ئېسىپ قويۇپ، بىر يىل باقىدۇ. ئۇنىڭ كۆندىلىك تەمىناتى ئۈچۈن ئىككى سەر قوناق نېنى بىلەن بىر جام سوغاقسۇ بېرىدۇ. ئائىلىسىدىن ئاش - تاماق بېرىشكە رۇخسەت قىلمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن غوجەك بىدىك قورسىقىنىڭ ئېچىشىغا چىدىماي ئۆز بەدىنىنىڭ ئاغزى يەتكەن جايىنى چىشلەپ يەپ، ئالتە ئايدىن كېيىن ماغدۇرسىزلىنىپ قەپەس ئىچىدە ئۆلىدۇ.

خەلقپەرۋەر ئامبال

1919 - يىلى 1 - ئايدا، شۇلويىڭنىڭ ئورنىغا يۈەن شوتوڭ ئامبال بولۇپ كەلدى. بۇ كىشىنىڭ بويى ئېگىز ھەم گەۋدىلىك بولۇپ، يول ماڭسا ھاسسا تايىنىپ ماڭاتتى. يېڭى ئامبال ئىش تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ھەر كۈنى بازارغا چىقىپ كوچا ئايلىنىپ، پۇقرانىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. ئاقسۇ رايونىدا ئۇدا ئىككى يىل قەھەتچىلىك يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن قورساق ئاغرىقى كېسىلى كۆپ ئىدى. ئامبال ئالدىغا ئۇچرىغان كېسەلنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بەزىلىرىگە ئۆزى دورا بېرەتتى، بەزىلىرىگە دورا قەغىزى يېزىپ بېرەتتى. كېسەلدىن پۇل تەلەپ قىلمايتتى.

ئامبالنىڭ تېۋىپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان پۇقرالار تۈركۈم - تۈركۈملەپ كېلىپ، داۋالىنىدىغان بولدى.

مەسىلەن: ئىگەرچىنىڭ سايلەڭگەر كەنتىدىن ساۋۇت ئاخۇن قورساق ئاغرىقىغا دۇچار بولغىلى ئىككى يىل بولغان. بۇ كىشى يۈەن شوتاڭنىڭ ئالدىغا كەلگەندە تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ، ئۈچەيدە جاراھەت بار ئىكەن، دەپ تۇخۇم بىلەن شېكەرگە دورا ئارىلاشتۇرۇپ قايىنتىپ بىر كورا ھالۋا قىلىپ بېرىدۇ. سادىق ئاخۇن بۇ ھالۋىنى يەپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

يەنە مەسىلەن: ئاقسۇدىكى مەمەت ئاشپەزنىڭ ئۈچەيگە ئوت قالايدىغان جۇمەك تازنىڭ. بېشىدىن قان يىرىڭ ئېقىپ تۇراتتى. ئامبال جۇمەكنىڭ بېشىغا ئاپئاق سۇيۇق دورا سۈۋاپ، ھەر ئۈچ كۈندە بىر كېلىڭ دەيدۇ، ئۈچ كۈندە بىر دورا سۈۋاپ داكا بىلەن تېڭىپ قويىدۇ. شۇنداق قىلىپ 30 كۈندە ساقىيىپ بېشىغا چاچ چىقىدۇ. دېمەك يۈەن ئامبالنىڭ قولىدا داۋالىنىپ ساقايغان قورساق ئاغرىقى ۋە باشقا كېسەللەر ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىككى يىللىق قەھەتچىلىكتە باققۇچىسى يوق قېرىلار، تۇل خوتۇن - يېتىم باللاردىن ئامالنىڭ يوقلۇقىدىن تىلەمچى بولۇپ قالغانلار كۆپ ئىدى. يۈەن شوتاڭ ئالدىغا ئۇچرىغان تىلەمچىنىڭ ئىسمىنى يېزدۇرۇپ، قولىغا خەت قىلىپ بېرىدۇ ھەم خەتنى كۆتۈرۈپ شەن يامۇلنىڭ خەلق ئىشلار بۆلۈمىگە بېرىڭ دەپ جېكىلەيدۇ. بۆلۈمگە بارغاندىن كېيىن، بۆلۈم باشلىقى ئامبالنىڭ ئىمزاسى چۈشكەن خەتنى كۆرۈپ، سېرىق سىر بىلەن خەت يېزىلغان بىر دانە قىزىل تاختا بېرىدۇ. ئۇنى كۆتۈرۈپ مولۇق ساڭغا بارسا

ھەر ئايدا ئۈچ چارەك بۇغداي بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ يۇەن شوتۇك بىر يىلدا تىلەمچى قويماي ئۆز قولى بىلەن تىزىملاپ چىقىدۇ. تىلەمچىلەرنىڭ سانىغا قاراپ، ئاقسۇ قەلەندەرخانىسىنى ياسىتىدۇ. ھەر بىر تىلەمچىگە بىر ئېغىزلىق تەن ئۆي بېرىپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ. مەن چوڭ بولۇپ بىر نەرسىنى بىلسەم، ئانامنىڭ داددىسى توختىياز سوپوم دېگەن بوۋام قەلەندەرخانىدا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، ھەر ئايدا قىزىل تاختىنى كۆتۈرۈپ بېرىپ مولۇق سېكىدىن ئۈچ چارەك بۇغداي ئېلىپ چىقاتتى. مەن بۇغداينىڭ نەرقىنى سورىسام، بوۋام يۇەن شوتوك ئامبالنىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئاقسۇ قەلەندەرخانىغا جەم بولغان تىلەمچىلەر 500 ئۆيلۈككە يەتكەن ئىكەن. بۇ دىۋانىخانىغا بارات ئىسىملىك بىر مويسىپىت ئادەمنى باشلىق قىلغان بولۇپ، تىلەمچىلەر ئۇ كىشىنى بارات بوۋام دەپ ھۆرمەت قىلىشىدىكەن. يۇەن شوتوك ئامبال ياساتقان قەلەندەرخانا دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بىر نەچچە ئامبال ۋە ھۆكۈمەتنى بېشىدىن كەچۈردى. شۇنداقلا بۇ جايدىكى تىلەمچىلەرمۇ ئېغىر خار - زارلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى كۈتكەن ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھازىر بەخت ساناتۇرىيىسىگە ئۆزگەردى.

چىرىيە يېزىسى ۋەقەسى توغرىسىدا

تىلىۋالدى ھوشۇر

چىرىيە يېزىسى (ھازىرقى چىرىيە ناھىيىسىنىڭ چىرىيە يېزىسى) كېرىيە ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا 900 دىن كۆپ ئائىلە بار ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئۇ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئاساسلىق بىر بازار بولۇپ، روسىيە سودىگەرلىرى سودا ـ سېتىق قىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى روسىيە سودىگەرلىرى ئىككى مىڭ 493 ئائىلە بولۇپ ① ئۇلار كۆرۈنۈشتە سودا قىلىش بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر تەرەپتىن كونسۇللۇق ۋەزىپىسىنى ۋەكالىتەن بېجىرىپ شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلاپ جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. سىيىت ھاجى كۆرۈنۈشتە سودىگەر، ئەمەلىيەتتە چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ جاسۇسى ئىدى. ② ئۇ چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى سوكوفنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە كېرىيە، چىرىيە قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدانلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ كىشىلەرنى روسىيە گراژدانى بولۇشقا دەۋەت قىلىشتا، ئالدى بىلەن روسىيە ـ گراژدانى بولۇشنى خالايدىغانلار ھەممە پاسپورت ئېلىپ

بولغانلارنىڭ ئالۋاڭ ياسىقىنى كەچۈرۈم قىلىدىغانلىقىنى، شۇ قاتاردا روسىيىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدە ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن قىلىدىغانلىقىنى جاكالايدۇ. ئۇ،چىرىيە يېزىسىدا سۇ قىس شارائىتىنى پايدىلىنىپ، روسىيە گراژدانى بولغانلارغا سۇنى كۆپەيتىپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە ئاشكارا ھالدا ئېلان چىقىرىپ: «جۇڭگونىڭ ھازىرقى ھالى خاراپ، ئۇيغۇرلار روسىيە تەرەپكە ئۆتىدىغان بولسا پايدا كۆپ»، دەپ جاكالايدۇ. سىيىت ھاجى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلارنى ھەر خىل ۋاستىلەر بىلەن قوزقىتىدۇ، باغلايدۇ، ھەتتا ئۇرىدۇ. مەھەممەت توختى قاتارلىق ئۈچ كىشى روسىيە گراژدانى بولۇشنى رەت قىلغانلىقتىن قاتتىق ئۇرۇلۇپ، 15 كۈن قاماقتا ياتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، چىرىيىنىڭ تۆۋەن ئۆستەڭدىن سۇ ئىچىدىغان 130 دېھقان مەجبۇرى ھالدا روسىيە گراژدانى بولىدۇ. لېكىن چىرىيە يېزىسىدىكى خەلق ئۆز ۋەتىنىنى سۆيگەچكە، سىيىت ھاجىنىڭ ئالدامچىلىقى ۋە تەھدىتىگە پىسەنت قىلمايدۇ. ئۇلار يەرلىك ئەمەلدار سوپۇرگە ئاخۇننىڭ باشچىلىقىدا چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا سىيىت ھاجىنىڭ زوراۋانلىققا قارشى دەلمۇ-دەل كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە، توپا قاتارلىق جايلاردا روسىيە گراژدانى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يول قويمايدۇ.

1912 - يىلى 2 - ئايدا، سىيىت ھاجىنىڭ چىرىيە ئۆستىڭىنىڭ سۈيىنى ئىگىلىۋالغانلىقى دېھقانلارنىڭ چەكسىز غەزىپىنى قوزغاپ، كېرىيە ئامبىلىغا سىيىت ھاجى ئۈستىدىن ئەرز خەت سۇنىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى جىنايىتىنى ئىقرار قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىپ،

بۇزدىن ئارتۇق «روسىيە گراژدانى»نى باشلاپ يامۇلغا بېسىپ كىرىپ، ئامبالغا تەھدىت سالىدۇ. لېكىن ئامبال ھەققانىيەت تەرەپتە تۇرۇپ، سىيىت ھاجىنى تۇتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىرىيە يېزىسى خەلقى تۇنجى غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. سىيىت ھاجىنىڭ تۇتۇلغانلىقىنى ئاڭلىغان سۈكوف، مۇئاۋىن كونسۇل بىرونوسنى كىرىيىگە ئەۋەتىدۇ. بىرونوس ئامبالغا بېسىم ئىشلىتىپ سىيىت ھاجىنى قەشقەر كونسۇلخانىسىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە قىستاپ، سىيىت ھاجىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېتىدۇ. 5 ـ ئايدا كونسۇلخانا «گۇۋاھ ئىسپات تولۇق ئەمەس» دېگەننى باھانە قىلىپ، سىيىت ھاجىنى قويۇپ بېرىدۇ. دەل بۇ چاغدا قەشقەردىكى گېلاۋخوي ئىلىدىكى قوزغىلاڭنىڭ تەسىرى بىلەن 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قەشقەرگە دوتەي بولىدىغان يۈەن خوڭيۇنى ئۆلتۈرۈپ، قەشقەرنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق جىددىي ھالەتنى كۆرگەن سىيىت ھاجى يەنە چىرىيە يېزىسىغا كېلىدۇ. ئۇ يېزا ئاغزىغا كەلگەندە، چاپارمەنلىرى سەپ بولۇپ قارشى ئالىدۇ. 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى سىيىت ھاجى يەنە سۇنى ئىگىلىۋېلىپ، ئاممىنى ئۇرىدۇ. بۇ چاغدا چارروسىيە قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنى ۋە روسىيە سودىگەرلىرىنى قوغداش باھانىسى بىلەن قەشقەرگە ئەسكەر كىرگۈزىدۇ. سىيىت ھاجى بۇنى كۆرۈپ تېخىمۇ ئەسەبىيلىشىدۇ. ئۇ قەشقەردىكى كونسۇلخانىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، روسىيە گراژدانىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋەدىسىنى تېزلىتىپ، خەلققە مەجبۇرى ھالدا يوقىرى باھادا پاسپورت سېتىپ بېرىدۇ. پاسپورت سېتىۋېلىشنى رەت قىلغانلارنى ئۇرىدۇ، قامايدۇ. نەتىجىدە سىيىت ھا-

جى بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلى-
شىپ، خەلق يەرلىك ھۆكۈمەتكە سىيىت ھاجى ئۈستىدىن يە-
نە ئەرز قىلىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان
گېلاۋخۇيىنىڭ كاتتىبېشى بېيەن يوگىغۇ، ۋىي دېبشى قاتار-
لىقلار چىرىيە يېزىسى خەلقىنىڭ كۈرىشىگە ھېسداشلىق قى-
لىپ ۋە قوللاپ، يەكەندىكى سەنجاڭ، شيۇڭ گاۋشىڭ
ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى جاۋداشاڭ قاتارلىقلارنى كىرىيىگە سى-
يىت ھاجى ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋە-
تىدۇ. شيۇڭ گاۋشىڭ بىر ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار بو-
لۇپ، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن ئىقتىدارلىق كىشى ئىدى.
ئۇنىڭ كىرىيىگە بېرىشى، يەرلىكتىكى خەلقنىڭ روسىيەگە قار-
شى كۈرىشىگە زور ئىلھام بولىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى بىرو-
نىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن قول ئاستىدىكى 100دىن
ئارتۇق ئاتلىق «روسىيە گراژدانى» نى
قوراللاندۇرۇپ، قېيىنئاتىسى ئابلىز قارىنىڭ قورۇسىنى بازا
قىلىپ، روسىيە بايرىقىنى ئۆگزىسىگە چىقىرىپ، شيۇڭ گاۋ-
شىڭ بىلەن ئېلىشىشقا تەييارلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى شيۇڭ گاۋشىڭ ئەسكەرلىرى-
نى باشلاپ كېرىيىدىن چىرىيىگە كېلىپ، سىيىت ھاجىنى
سوراق قىلىپ دېلىنى ئۈزۈپ قويماقچى بولىدۇ. لېكىن سىيىت ھاجى
قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن غەزەبلەنگەن چىرىيە يېزى-
سى خەلقى، سوپۇرگە ئاخۇننىڭ باشچىلىقىدا سىيىت ھا-
جى ئىگىلەپ ياتقان قورۇنىڭ ئارقا تېمىنى يېقىپ،
قورۇنى قورشايدۇ. شيۇڭ گاۋشىڭمۇ جۇشۇتاڭ قاتارلىق
بىرنەچچە ئەسكىرىنى ئەۋەتىدۇ. سىيىت ھاجى ئاشكارا
قورال چىقىرىپ، جۇشۇتاڭ بىلەن بىر ئەسكەرنى ۋە بىر

پۇقرانى نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈردى، بىر كىشىنى يارىدار قىلدى. سىيىت هاجىنىڭ بۇ خىل زوراۋانلىقىنى كۆرگەن ئاممىا غەزىپىنى باسالماي، 29 ئېغىزلىق چوڭ قورۇغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. سىيىت هاجى ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئايالچە ياسىنىپ، يېرىم كېچىدە بىرنەچچە چاپارمەنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ قەشقەرگە قېچىپ كېتىدۇ. قاچالمىغان چاپارمەنلەر ۋە مىللىي مۇناپىقلار ئوتتا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەزەپلەنگەن ئاممىا يەنە روسىيىنىڭ چىرىيىدە قانۇنسىز قۇرغان «ئاقساقاللار جەمئىيىتى»نى پاچاقلاپ تاشلايدۇ ھەم روسىيىنىڭ ئاتالمىش «روسىيە گىراژدانلىرى خانىقاسى» نى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ.

چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىدىن كېيىن روسىيە كونسۇللىرى ھەقىقىي پاكىتنى بۇرمىلاپ، چىرىيىلىكلەر سىيىت هاجىنىڭ ئائىلىسى ۋە 100 دىن ئارتۇق ئادىمىمىزنى كۆيدۈرۈۋەتتى، دەپ يالغان سۆزلەيدۇ. ئارقىدىنلا «روسىيە گىراژدانلىرىنى قوغداش» نىقابى ئاستىدا قەشقەردىكى ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ 500 گە يەتكۈزۈپ، قەشقەر دوتىيىنىڭ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى روسىيىلىكلەرنىڭ كۆڭلىدىكىدەك ھەل قىلىشى ھەققىدە تەھدىت سالىدۇ. سوكوف يەنە 200 دىن ئارتۇق كازاك قوشۇنىنى قوراللاندۇرۇپ، چىرىيىگە بېرىپ ئىنتىقام ئالىدىغانلىقى ھەققىدە جار سالىدۇ. سوكوف 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا روسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىسى ئارقىلىق يۈەن شىكەيدىن شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ئۆزرخاھلىق ئېيتىشىنى بۇيرۇشىنى ھەمدە قاتىلنى تۇتۇپ، زىياننى تۆلىتىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ھەتتا ئۇ روسسيە تەرەپ چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، دەيدىغان بىمەنە تەلەپنىمۇ تەپ تارتماستىن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۇەن شىكەي ۋەكىللىكىدىكى شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈكۈپ، «چېگرا رايونىدا چاتاق چىقماسلىقى كېرەك» دې-گەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ھەم چارروسىيىنىڭ «ئەيۇ سوراش، قاتىلنى جازالاش، زىياننى تۆلەپ بېرىش» شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، قەشقەرنىڭ دوتيىي ياڭ زىڭشىڭغا تېلېگرام بېرىپ، دەرھال تەكشۈرۈپ قاتىلنى تۇتۇپ قاتتىق جازا-لاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۇ يەنە شۇ يىلى 8 ـ ئايدا ياڭ-زىڭشىڭغا، روسسيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىغا بې-رىپ ئەيۇ سوراشقا ھەمدە خوتەننىڭ دوتيىي تاڭ يىجۇڭ، كېرىيە ئامبىلى شىن يوڭچىڭنىڭ مەنسىپىنى ئېلىۋېتىش-كە، شيۇڭ گاۋشىڭ، جاۋ داشىڭ قاتارلىقلارنى تۇتۇپ تەك-شۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ.

چارروسىيە يۇەن شىكەينىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، بوزەك قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەسكىرىنى داۋاملىق كۆپەيتىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 800 دىن ئارتۇق روسسيە ئەسكىرى ئۈچ چوڭ زەمبىرەك ۋە باشقا قورال ـ ياراقلار بىلەن كېلىپ، قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىي دەرۋا-زىسىنى ئاشكارا پارتلىتىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىپ ئىغۋا-گەرچىلىك قىلىدۇ. يەنە شۇ ئاينىڭ ئاخىرىدا چارروسىيە ئەسكىرىنى كۆپەيتىپ، قەشقەر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. سوكۇۋ بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا ماتېرىيال توپلاپ، ئۆز-لىرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە چېرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. 9 ـ

ئايدا چارروسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئا-
ۋىن كونسۇلى بىرونوس 25 نەپەر ئەسكىرىنى باشلاپ،
خوتەن، چىرىيە، كېرىيە قاتارلىق جايلارغا ئىككى قېتىم
بېرىپ «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىپ، يالغان ماتېرىيال
ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ. ئۇلار ئۆز ئالدىغا تەكشۈرۈش ئې-
لىپ بارغان مەزگىللەردە، پۇقرالارنى خالىغانچە سوراق
قىلىپ، سىيىت ھاجىنىڭ جىنايى ماتېرىياللىرىنى يوقىتى-
ۋېتىدۇ، ھەتتا تەكشۈرۈش باھانىسى بىلەن خالىغانچە ئادەم
تۇتۇپ، جىنايى بەدنام چاپلايدۇ. ئىككى نەپەر ھەربىي
ئەمەلدارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 36 نەپەر ئادەمنى جىنا-
يەتچى قىلىپ، قەشقەرگە يالاپ ئېلىپ باردۇ. تېخىمۇ
ئېغىر بولغىنى شۇكى، بىرونوس تېخىمۇ غالجىرلىشىپ
كېرىيە يامۇلىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىغا ئوت قويىۋېتىدۇ.

يۇەن شىكەي ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ زوراۋانلىقىغا
قارىتا تاقابىل تۇرۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى سوراچى،
تەسلىمچىلىك ئۇشيەنىنى يۈرگۈزىدۇ. ياڭ زېڭشىڭ بۇ ئۇ-
شيەننى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، كېرىيە ئامبىلىغا
بىرونوسنىڭ كېرىيىدە «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بېرىشىغا يار-
دەملىشىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. يۇەن شىكەي
ياڭزېڭشىڭغا شيۇك گاۋشىگنى تۇتۇپ تەكشۈرۈشنى ئېلان
قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن مەزگىللەردە، گۇما، قاغىلىق،
يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر خەلق تەنتەنىلىك
مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، شيۇك گاۋشىگنى قارشى ئالىدۇ. لې-
كىن بىرونوس «تەكشۈرۈش» ئېلىپ بارغاندا، خەلق ئۇنىڭغا
ئاشكارا قارشى چىقىدۇ. يەكەن ئامبىلى بىرونوسنىڭ قوپال-
لىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، كۆتۈۋالمايدىغانلىقىنى جاكا-

لايدۇ. قەشقەردىكى ۋەتەنپەرۋەر گېلاۋخۇي ئەزالىرى ۋە
قوراللىق كۈچلەر قەشقەردە نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈ-
زۈپ، چاررۇسىيە بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىدىغانلىقىنى بىل-
دۈرۈشىدۇ.

ياڭ زېڭشىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ چاررۇسىيە-
گە قارشى كۈرىشىنى قوللاش ئۇيياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە
يۈەن شىكەينىڭ ئىرادىسى بويىچە چاررۇسىيە بىلەن
ئاپئاق - چاپاق بولىدۇ. ئۇ 10 - ئايدا چىرىيە ۋەقەسى-
دە خەلق تەرەپتە تۇرغان بىيەن يۈڭدى، ۋېي دېشى
قاتارلىق ھەربىي ئەمەلدارلارنى يەكەندىن قەشقەرگە يۆت-
كەپ كېلىدۇ. يۈەن شىكەي، ياڭ زېڭشىنىڭ قاتارلىقلارنىڭ
تەسلىمچىلىك بىلەن يول قويۇشى ئارقىسى-
دا سوكوف خىلمۇ - خىل بىمەنە شەرتلەرنى ئوتتۇرىغا
قويىدۇ. ئۇ «رۇسىيە تەرەپ بۇ ۋەقەنى تەكشۈرگەن ئىكەن،
رۇسىيە تەرەپ ئەلۋەتتە بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك»، دەي-
دۇ. نەتىجىدە چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قى-
لىش ئارقىغا تارتىلىپ كېتىدۇ. سوكوف يەنە چىرىيە يېزىسى
ۋەقەسى ئۆزلىرىنىڭ شەرتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنماي-
دىكەن، زۆرۈر تېپىلغاندا ئەسكەر ئارىلاشتۇرىدىغانلىقىنى
جاكالايدۇ. يۈەن شىكەي ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن
ئەنسىرەپ، ياڭ زېڭشىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ياڭ زەن-
شۈنى قەشقەرنىڭ دوتەيى، قوشۇمچە تاشقى ئىشلار ۋەكى-
لى قىلىپ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش-
قا ئەۋەتىدۇ.

1913 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ياڭ زەنشۈ
ئىلىدىن قەشقەرگە كېلىپلا سوكوف بىلەن ئىككى نۆۋەت

سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە ياڭ زەڭشىن تۆت تۈرلۈك پرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: ① دۆلەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىك، ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش. ② چاررۇسىيە قەشقەردىكى قوشۇنىنى چېكىندۈرۈش، چاررۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى ۋە چاررۇسىيە سودىگەرلىرىنى جۇڭگو تەرەپ قوغداش. ③ چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنىڭ باش جىنايەتچىسى سىيىت ھاجى ئىكەنلىكىدە چىڭ تۇرۇش، ④ چاررۇسىيىنىڭ شىنجاڭدا رۇسىيە گىراژدانىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا يول قويماسلىق؛ ياڭ زەڭشىنىڭ بۇ تۆت پىرىنسىپى مەسىلىنىڭ ئەجەللىك يېرى بولۇپ، ئىككى تەرەپ سۆھبەت جەريانىدا كەسكىن بولغانلىقتىن، سۆھبەتتىن ھېچ نەتىجە چىقمايدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتتە ياڭ دوتەي ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كاتتىباشلىرى يىغىنىنى ئېچىپ، تاقابىل تۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇ يەنە ئىلىدىن ئېلىپ كەلگەن 400 كىشىلىك قوشۇننى تايانچ قىلغان ھالدا قەشقەر، خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى نەچچە يۈز ئادەمنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىپ، قىسقا مۇددەت تەربىيىلەپ، قورال تارقىتىپ، چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇشقا تەييارلىنىدۇ. سوكوۋ قەشقەردە مەنچىڭ ئارمىيىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى كۆرۈپ، پوزىتسىيىدە بىر ئاز يۇمشايدۇ - يۇ، لېكىن نىيىتىدىن يانمايدۇ.

1913 - يىلى 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چىرىيەۋەقەسى توغرىسىدىكى سوت قەشقەردە ئېچىلىدۇ. سوت باشلانماي تۇرۇپ، سوكوۋ كونسۇل سالاھىيىتى بىلەن سوتتا ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەپ، بۇ ۋەقەگە ئۆزى ھۆكۈم قىل-

ھاقچى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا پەقەت ئەرز قىلغۇچى
سوۋېتىدە سوتقا قاتنىشىدۇ. يەنە 26 نەپەر ئاتالمىش «رو-
سسىيە گىراژدانى» مۇ ئەرز قىلغۇچى سوۋېتىدە سوتقا قات-
نىشىدۇ. ۋەتەنپەرۋەر ھەربىي ئەمەلدار شىۋۈك گاۋشىنىڭ شۇ-
نىڭدەك تاڭ يىجۇڭ ۋە چىرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر
ئامما «جاۋابكار» ئورنىدا تۇرىدۇ. سوت رەسمىي باش-
لانغاندا «جاۋاپكار»لار سانسىز پاكىتلار ئارقىلىق سىيىت
ھاجىنىڭ جىنايىتىنى پاش قىلىدۇ. بۇ چاغدا سوكوف يۈتى
كۆيگەن توخۇدەك ئولتۇرالمايدۇ. لېكىن دەسلەپتە خەلق
تەرەپتە تۇرغان ياڭ زەنشۇ بىردىن ئۆزگىرىپ، يۈەن شى-
كەينىڭ يېڭى بۇيرۇقىغا ئاساسەن، چاررۇسىيىنىڭ قوراللىق
تەھدىدى ئاستىدىكى يولسىز شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ،
ماھىيەت خاراكتېرلىك يول قويىدۇ. نەتىجىدە چىرىيە يې-
زىسى ۋەقەسى خەلقىمىزنىڭ تولۇق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن
بولمىغان ھالدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

شۇ يىلى 7 - ئايدا سۈن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدىكى 2 -
قېتىملىق ئىنقىلاب پارتلايدۇ. يۈەن شىكەي ئىنقىلابنى
باستۇرۇش ئۈچۈن، چاررۇسىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشنى
مەقسەت قىلىپ، چاررۇسىيىنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، ۋاڭ
بىڭكۈننىڭ③ ۋەزىپىسىنى ئېلىۋېتىدۇ. 8 - ئايدا ياڭ زەن-
شۇ بىلەن سوكوف چىرىيە يېزىسى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ
قىلىش كېلىشىمىنى تۈزىدۇ. كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەر-
گە ئاساسەن تاڭ يىجۇڭ، شىن يۈكچىڭنىڭ مەنسىپىنى ئې-
لىۋېتىدۇ. شىۋۈك گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازاسى بېرى-
دۇ. جاۋداشىڭغا ئالتە يىللىق تۇتۇپ تۇرۇش جازاسى
بېرىدۇ. چىرىيە يېزىسىدىكى 36 نەپەر ئاممىغا ئايرىم -

ئايرىم هالدا تۆت يىلدىن ئالتە يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىدۇ. يۇەن شىكەي هۆكۈمىتى يەنە 69 مىڭ ياماق تۆلەم تۆلەيدۇ. 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىككى تەرەپ كېلىشىمگە رەسمىي قول قويۇپ، ۋەقەلى بىر تەرەپ قىلىشنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. سوكۇف ئەسلىدە سىيىت هاجىغا جازا بېرىشكە قوشۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سىيىت هاجى قەشقەردە «قەھرىمان» سۈپىتىدە ئەركىن يۈرۈيدۇ.

ئىزاھات:

①«شىنجاڭ يەرلىك تەزكىرىسى» خەنزۇچە 58 - سانىدىن ئېلىندى.

② سىيىت هاجى (مىللىتى ئۆزبېك) ئەسلى خوتەن ناهىيىسىدىن بولۇپ، ئۇ 16 ياش ۋاقتىدا روسىيىگە بېرىپ ئوقۇغان ھەمدە روسىيە گىراژدانلىقىغا كىرگەن. كېيىن ئۇ روسىيىدىن تۈركىيىگە بېرىپ ئوقۇغان. روسىيىدىكى ۋاقتىدا جاسۇسلۇق ئورگانلىرىدا ئالاھىدە تەلىم ئالغان. 39 يېشىدا ئۇ (يەنى 1905 - يىلى) روسىيە تەرىپىدىن كېرىيىنىڭ چىرىيە يېزىسىغا روسىيە سودىگىرى سۈپىتىدە ئەۋەتىلگەن. ئۇ چىرىيە يېزىسىدا بىر تەرەپتىن سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر تەرەپتىن ئاخبارات توپلىغان. ئۇ چىرىيە يېزىسىدىكى ۋاقتىدا يەرلىك چوڭ سودىگەر ئابلىز قارىنىڭ قىزى بۈۋى مەرىيەمنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، بىر مەزگىل ئۆي تۇتقان.

③ ۋاڭ دىڭكۇن، گېلاۋخۇيىنىڭ يەكەندىكى ھەربى باشلىقى.

ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى

(بېشى 20 ـ ساندا)

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىزچىلار مارشى

1936 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچە ئىشلەنچى، قالىق، چاچلىق، ئورىچى، چودار، ئاقبۇلاق، قىزىل بۇلاق قاتارلىق جايلاردا يەنە بىر قانچە مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. ئوقۇتقۇچىلارنى تولۇقلاشتا، ئۇيۇشما قارمىقىدىكى قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەر ۋە ئۆلكىلىك، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەنلەر ئاساس قىلىندى. يەنە بىر تەرەپتىن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىدىن ئەلاچىلار تاللىنىپ تولۇقلاندى.

مەسىلەن: 1935 ـ يىلى قىزلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تولۇقلاشتا نۇرنىسا قادىر، مەرەمنىسا خانروزى، ھېنىپەم ئابدۇللا قاتارلىقلار تاللىنىپ دەسلەپكى ئېھتىياجھەل قىلىندى.

مەكتەپلەرنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىمۇ مەكتەپنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەنگەنىدى. مەركىزىي مەكتەپلەردىن ـــ مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر، تەرتىپ مۇدىر، سىنىپ مەسئولى، دەرس ئوقۇتقۇچىسى، كۇرس ئوقۇتقۇچىسى، بوغالتىر، كاسسىر، لاۋازىمەتچى ۋە خىزمەتچىلەر بار

ئىدى. مۇدىرنىڭ مائاشى 1800 دوللار (ھازىرقى 180 يۈەنگە تەڭ)، ئىلمىي مۇدىرنىڭ 1500 دوللار، سىنىپ مەسئۇلىنىڭ 1300 دوللار، دەرس ئوقۇتقۇچىسىنىڭ 1200 دوللار ئىدى. ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىدا دەرس ئۆتكەنلەرگە قوشۇمچە ھەق بېرىلەتتى.

1936 - يىلىدىن 1945 - يىلغىچە بولغان مەزگىللەردە مائارىپ مەجبۇرى شەكىل ئالدى. ساۋاتلىق ئائىلىلەرنى تەقدىرلەپ، ساۋاتسىز ئائىلىلەرگە جەرىمانە قويۇلدى. نەتىجىدە، ئۆيدىكى مەستۇرە ئاياللارمۇ كەچ كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇدى. چوڭ يىغىنلار ئۆتكۈزۈلۈپ، ئىلىم - مەرىپەت تەشەببۇس قىلىندى. بۇنداق يىغىنلار «ئىزچى ئەترىتى» نىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈلدى.

«ئىزچى ئەترىتى» ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، خەنزۇچە «تۇڭ زىجۈن» دېيىلەتتى. بۇلار ئاساسەن تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل بولاتتى. بۇلار يىغىن، بايراملارنىڭ تەرتىپىنى ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپ ئامانلىقىنى ساقلايتتى. ھۆكۈمەتتىن قارا كۆك تىرىكىدىن كىيسار، ھاۋارەڭ كۆينەك، ئالتە شوئار قادالغان قالپاق تارقىتىلاتتى. ۋەزىپە بەلگىسى كۆينەك يانچۇقىغا چۈشۈرۈلگەن ئىدى. قولىدا ئالا كالتەك بولاتتى. بۇ تەشكىلات 1935 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، باشلىقى نەزىم قاسىمى ئىدى.

«ئىزچى ئەترىتى» 1940 - يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئاقسۇ كوناشەھەردىكى «ئىزچى ئەترىتى» خېلى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. ھۆكۈمەت ساقچىلىرىدىن تەپ تارتمىغان كىشىلەر «ئىزچى ئەترىتى» دىن ئەيمىنەتتى. ئەمەلدارلارمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇلارنىڭ

ئوقۇيدىغان «ئىزچىلار مارشى» بار ئىدى. بۇ مارشقا ئىلىم - پەننىڭ، مەرىپەتنىڭ روھىي سىڭدۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن:

بىز ئىزچىلارىمىز، پۇت - قوللارىمىز گاڭ،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇرۇپ،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئېرپان نۇرىدا.

ئۆگەن، تىرىش، ياش ئىزچى باللار،
ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار.

«ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە «ئىزچى ئەترىتى» نى تەشكىل قىلغۇچى — مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق ئەپەندى) ئىدى. تەۋپىق — ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئىخلاسكارى ۋە پىداكارى بولۇپ، ئۇ مەشھۇر پېداگوگ ۋە رىداكتىنىڭ شائىر ئىدى. ئۇ 1901 - يىلى ئاتۇشنىڭ بويامەت كەنتىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ... موسكۋا شەرق ئۇنىۋېرسىتېتى، تۈركىيىنىڭ ئىستامبول پىداگوگ كۇرسى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇغان ۋە شۇ يەردە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1932 - يىلى ۋەتەنگە قايـ

تىپ، ئاتۇشتا ئىلىم - مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغاپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ، 1933 - يىلى «بىز مۇئەللىم» ناملىق مەكتەپ شېئىرىنى يازغان. بۇ شېئىرنىڭ تېكىستى مۇنداق:

بىز مۇئەللىم — يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپ - يورۇق نۇرلار ساچىمىز.
تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئىرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۇختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخى ئۈچۈن ئۈچمەس تۆھپە ياراتقان مەمتىلى ئەپەندى، 1936 - يىلى قەشقەردە شېڭ شىسەي جاللاتلىرى تەرىپىدىن ئوتقا تاشلاندى. ئۇنىڭ تۈرمىدا يازغان شېئىرلىرى بۇلاق ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق 3 - سانىدا تونۇشتۇرۇلدى. تەۋپىقنىڭ مائارىپ تارىخىدىكى مۇقەددەس ئورنى ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلدى.

1940 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، تەتىل مەزگىلىدە مۇدىرلار ۋىلايەتلىك ئويۇشمىغا يىغىلىپ لېكسىيە ئاڭلايتتى. كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى. دېكلىماتسىيە ئويۇشتۇرۇلاتتى.

بۇ پائالىيەتلەر «دەرنەك» دەپ ئاتىلاتتى. دەرسنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلاردىن تۇيۇقسىز ئىمتىھان ئېلىنىپ، خۇلاسە قىلىناتتى. چوڭراق مەكتەپلەردە موللام تەكلىپ قىلىنىپ، دىن دەرس ئوقۇتۇلاتتى.

1936 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مەكتەپ 17 گە، سىنىپ 50 كە، ئوقۇتقۇچىلار 88 گە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 3224 نەپەرگە يەتتى. (ئارخىپتىن ئېلىندى).

مۇدەررىسلەر ئۇستازى — موللانىسىر داموللام

ئاقسۇ كونىشەھىرى XIX ئەسىردىن باشلاپ مەشھۇر ئۆلىما ۋە شائىر موللانىسىر داموللامنىڭ شۆھرىتى بىلەن «ئۆلىمالار يۇرتى» دەپ ئاتالدى. موللانىسىر داموللام 1850 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ قاشئېرىق يېزىسىدا قورايچى ھەم دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسىدىن كىچىك قېلىپ، تۇل ئانىسى بېقىپ چوڭ قىلغان. بالىلىق دەۋرىدە قوراي سېتىپ غورىبەتچىلىكتە ھايات كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئوقۇش ئۈچۈن ئىشتىياق باغلىغانىدى. شۇڭا ئۇ، قوراي ساتقان پۇلدىن يىغىپ ئوقۇش خىراجىتى قىلىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى تالىپلارغا ئايلاندى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ، قەشقەر خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتتى. قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى ئەلا باھادا تۈگەتكەن موللانىسىر، 16 يېشىدا بۇخارادىكى خەلقئارالىق مەدرىسكە

بېرىپ ئوقۇدى. ئۇ، ئوقۇش داۋامىدا ئەلشىر ناۋايىنىڭ «مەھبۇبىل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن دانىشمەنلەرنىڭ پەندى - نەسىھەتلىرىنى توپلاپ «جاۋاھىرۇل پەندى» ناملىق توپلامنى تۈزدى. «دالايى شىرىپ» ناملىق كىتاب يېزىپ ئوقۇشنى ئەڭ يۇقىرى باھادا تاماملاپ، شۇ مەدرىستە بەش يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، ئۆز ئىلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئاقسۇنىڭ شۆھرىتىنى شەرق ئەللىرىگە تونۇتتى. ئۇ كەمتەرلىك بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. شۇڭا ناماڭگەنلىك ئالىم مەھزۇپ دامولّلامدىن تەلىم ئېلىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ باردى. موللا ناسىر دامولّلام بۇخارادىن ئاقسۇغا قايتقاندا، بۇخارالىقلار: «بۇخارا ئاقسۇغا كۆچتى» دېگەنىكەن. موللا ناسىر دامولّلام ئاقسۇ كونىشەھەرگە قايتىپ، 1917 - يىلى ھازىرقى سىياسىي كېڭەش ۋە دائىمىي كومىتېت ئورنىدىكى ھەيۋەتلىك كۆركەم خانىقانى ياساتقانىدى. خانىقانىڭ ياغاچلىرى ئاقسۇ قۇمباش ھەتتاكى قارىتال قاتارلىق جايلاردىنمۇ كەلتۈرۈلگەن. خانىقادىن ئاشقان پۇلغا مەككىدە ئۈچ قەۋەت، 32 ئېغىزلىق ساراي ياسىتىپ، ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ سېخىيلىقىنى يەنە بىر نامايان قىلدى.

ئاقسۇ كونىشەھەردىكى خانىقانىڭ ھۇجرىلىرى ئاۋات، كەلپىن، ئۇچتۇرپان، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن تالىپلار بىلەن تولغانىدى. بۇ تالىپلارغا شۇ زاماننىڭ ئالىي دەرسلىكلىرى: «سەرپ» (ئوقۇش كىتابىي، ئىملا قائىدىسى)، «نەھۋى» (ئەرەبچە گرامماتىكا)، «پارايىز» (ئىلمىي ھېساب، قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش،

بولۇش، تاناسىپ، كەسىر قاتارلىق ئالتە ئەمەلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شەرىئەتتە مىراسقا مەسئۇل قوززاتلارنىڭ دەستۇرى)، «موقتەسەرۋاقايە»، «شەرھى ۋاقايە»، «ھىدايە»... لەر بىر يۈرۈش دەرسلىك بولۇپ، ئىسلام ئەھكاملىرىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى، يەنى — قانۇن، ئىنتىزام شەرھىيلەنگەن دەستۇرلاردۇر. «تەپسىرى قۇرئان» (تەپسىرلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتالمىسى بولۇپ، ئۇ — «تەپسىرى يوسەينى»، «تەپسىرى كەششاپ»، «تەپسىرى قازى بەيزاۋى»... قاتارلىق 60 خىل تەپسىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قۇرئان سۆزلىرىنىڭ تەپسىراتىدىن ئىبارەت)، «مۇشكىلات شىرىپ» (دىنىنىڭ چىرىقى-دۇر)، «ھەدىس» دىنىنى تەشۋىق قىلىدۇ. يەنى ئىسلام دىنى-نىڭ ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئېيتقانلىرى بولۇپ، ساھابىلەرنىڭ بايانلىرى ئارقىلىق دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر يۈرۈش ئالىي ئوقۇشلۇق. «ھەدىس» بىر قانچە خىل بولۇپ، «سەھە-ھولبۇخارى»، «ئەينى»، «قەستالانى»، «سىھاھى سىتتە» قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت. «ئىشقىيات» (ئىشقى - مۇھەببەت ئى-پادىلەنگەن شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، بۇ «ناۋايى»، «فۇ-زولى»، «غوجا ھاپىز» «ھۆۋەيرا» قاتارلىق توپلاملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان: يۇقىرىقىلاردىن باشقا «بوستان، گۈلۈستان» «مەسنەۋى شېرىپ» قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئەخلاق، پەندۇنەسىھەتلەردىن تەركىب تاپقان نەزمە ۋە نەسرى يول بىلەن يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر)، «غىياسى لۇغەت» (ئەرەبچە، پارسچە، تۈركىي ئۈچ تىلدىن تەركىب تاپقان تەرجىمە لۇغەت توپلىمىدۇر) قاتارلىقلار بولغانىدى.

تالىپلاردىن يۇقىرىدا ئۆتۈلگەن دەرسلەردىن ئىمتىھان

ئېلىنىپ، نەتىجىسىگە قاراپ، ئىلمىي ئۇنۋان بېرىلگەن ۋە ئۇنۋانىغا قاراپ ۋەزىپىگە قويۇلغانىدى.

موللانىسىر داموللامنىڭ تالىپلىرىدىن مەشھۇر ئۆلىما، تەرجىمان، خەتتاتلار يېتىشىپ چىقتى، بۇلار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلدى.

ئۆلىمالاردىن مەمەتنىيازخان مەخسۇم داموللام (1945- يىلى غۇلجىغا بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا قاتناشقان، 1946 - يىلى «11 بىتىم» دە غۇلجىدىن كېلىپ ئاقسۇ كوناشەھەرگە ھاكىم بولغانىدى. 1948 -يىلى ئەرەبىستانغا كۆچۈپ كەتتى)، ئاروپ ئەلەم ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم، ئىمىر ئەلەم ئاخۇنۇم، ئاۋۇت ئەلەم ھاجىم، قادىر قوززات ئاخۇنۇملارمۇ شەرىئەت، ئۆيۇشما ۋە مەددىرىسىلەردە ئىشلىدى. شايوپ قارى ھاجىم، ماھۇت ئاخۇنجانۇپ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدا ئۇلارنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولدى.

ئىسمايىل بەگ، ئىمىرخان داھى، بارات بەگ، ھاشىم بەگ، توختى بەگ، ئايوپ بەگ، ساۋۇت بەگ قاتارلىق تەرجىمانلار (خەنزۇ تىلى تەرجىمانلىرى) يېتىشىپ چىقتى. بۇلار ئاۋۋال دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، كېيىن خەنزۇ مەكتەپ (شۆتاڭ) دا ئوقۇپ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا، ئىشلىگەندە «بەگ» دەپ ئاتالغانىدى. بۇلار ئاساسەن ياڭجاڭجۇن (ياڭ زېڭشىن) دەۋرىدە ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلگەنىدى. ئەرەب، پارس تىلى تەرجىمانلىرىدىن مۇھەممەتخان داموللام، مۇتىئىللا ئاخۇنۇم، ئاروپ قوززات ئاخۇنۇم، داۋۇت قوززات ئاخۇنۇم قاتارلىقلار بولۇپ، بولار بۇخارا، قەشقەر قاتارلىق

جايلاردا ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. موللاناسىر داموللام مۇدەررىس، تەرجىمانلارنى يېتەكلەپلا قالماستىن، بىر قانچە ئۇستا خەتتاتلارنى يېتىشتۈردى. بۇ خەتتاتلاردىن: مۇسا مەزىن ئاخۇنۇم، ماسۇت ئاخۇن خەلپەت، مەخسۇت ئىمام ئاخۇنۇم، ھېلىم مۇدەررىس ئاخۇنۇم، ھەمەرخان يىپەكچى، يۇسۇپ ئىمام ئاخۇنۇملار داڭلىق ئىدى.

موللاناسىر داموللامنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان ئىلمىي كۈچلەرنىڭ ئىرىشچانلىقى بىلەن ئۇنلاپ مەدرىسلەر بارلىققا كەلگەنىدى.

موللاناسىر داموللام ئۆمرىدە خېلى نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلەر ۋە دىداكتىك شېئىرلارنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا بالىلىرىنىڭ ئۆيىدىن بۇلاپ كېتىلىپ يوقالغان. شاگىرتلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، موللا ناسىر داموللام تاماخور موللا، غەيۋەتخور، ھەسەتخورلارنى، بىكارچى، چېقىمچىلارنى يامان كۆرەتتى. كىشىلەرنى ئىلىم، ھۈنەر ئۆگىنىشكە دالالەت قىلاتتى. ھالالدىن ئاش يەپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاشنى تەكىتلەيتتى. داستىخان سۈپۈرگىسى، نەپسانىيەتچىلەرنى مەسخىرە قىلاتتى. داموللامنىڭ ئەنە شۇنداق تۇيغۇلارنى ھەجۋى قىلغان شېئىرىدا، ئابدۇرېھىم خېتىپ ئىسىملىك كاززاپقا قارىتىپ مۇنداق مىسرالارنى تىزغان:

ئاقسۇنىڭ بالاسى بولدى ئابدۇرېھىم خېتىپ،
ئىت كەبى نەپسى ئۈچۈن ئىماننى دۇنياغا سېتىپ.

....

موللاناسىر داموللام 1918 - يىلى ۋاپات بولدى. «ئالىم

نىڭ ئۆلگىنى ئالەمنىڭ ئۆلگىنى» دېگەندەك، داموللام جان ئۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ھەرقانداق كىشى ھازىدار بولدى.
پۈتۈن شەھەر تەۋرەپ بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ جىنازا نامىزىنى ئوقۇشقا سەپراس بولدى. جامائەت مەرھۇمنى پات - پات تاۋاپ قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن خانىقاغا يەرلىك كولاپ دەپنە قىلدى ۋە خاتىرە گۈمبىزى ياسىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ئالدى بىلەن گۈمبەز چېقىلدى. ئاندىن گۈمبەز ئاستىدىكى داموللام يەر ئۈستىگە ئەڭ ئالدىدا تارقاقلاشتۇرۇلدى. لېكىن، بىرئۈمۈر ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان، مۇدەررىس يېتىشتۈرۈپ، مەدرىسلەر ئاچ قان بۇ پىر ئۇستاز خەلق قەلبىدىن يۈتكەلمىدى. شۇڭا ھەر بىر ئىلىم سورۇنلىرىدا ئۇنىڭ شۆھرەتلىك نامى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە....
كوناچاچ ئۆسكەن تېرە بولمىسا، يېڭى چاچمۇ بول مايدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش كونا ئاساس بولمىغان بولسا، ئەينى يىللاردىكى پەننى مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىمۇ يېتىشىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەننى مەكتەپلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، مەدرىسلەرنىڭ رولىنى، مۇدەررىسلەرنىڭ تۆھپىلىرىنى، دەرسلىكلىرىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىشىمىز لازىم. ئەگەر ئۇنى ئېتىبارغا ئالمايدىغان بولساق، ئىسلام مەدەنىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، پەننى مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى ھەققىدىكى چۈ شەنچىمىزنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويىمىز.

شېرىپ ھوشۇرى

شېرىپ ھوشۇرىنىڭ مىللىتى تاتار بولۇپ، رۇسچە، خەنزۇچە تىلغا ئۇستا ئىدى. ئۇ، 1934 - يىلى ئۈرۈمچىدىن ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىلىك يەرلىك مال شىركىتىگە بوغالتىر بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا، 1936 - يىلى قولغا ئېلىندى. 1937 - يىلى تۈرمىدىن چىقىپ، ئاقسۇ كوناشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولغانىدى. شېرىپ ھوشۇرى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا ھەر خىل مەدەنىي - مەشغۇلات، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپ تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان ئىدى. شېرىپ ھوشۇرى قەتئىي ئىرادىلىك كىشى بولۇپ، خۇشامەتكويلۇقنى ياقتۇرمايتتى. 1939 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن ئالاھىدە ھوقۇقلۇق رېۋىزىيە (مۇپەتتىش) ئۆمىكى كەلگەنىدى. باشقا ئىدارىلەردىكى بىر قىسىم باشلىقلار مۇپەتتىشلەر ئالدىدا ھودۇقۇپ، ۋەزىپىسىدىن ئېلىنىپ كېتىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ خۇشامەتكويلۇق قىلىشقانىدى. لېكىن شېرىپ ھوشۇرى ھېچقانداق تەمتىرىمەستىن، ھودۇقماستىن ئۇلارنى ئادەتتىكىچىلا قارشى ئېلىپ، خىزمەتلەرنى ئۆز لايىقىدا دوكلات قىلىپ يولغا سالغانىدى.

شېرىپ ھوشۇرى ھەر تەرەپلىمە ئىقتىدارلىق بولۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى بايقاشنى بىلەتتى. ھەر خىل ۋەزىپىلەرنى تاپشۇرۇش بىلەن سۆيلەشنى چىڭ تۇتۇشنى بىلەتتى. ئۇ بىر قېتىم مەكتەپلەرگە تام گېزىتى

ئىشلەشنى تاپشۇردى. تام گېزىتى ئىشلەش يېڭىچە ئىش بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ مەكتەپلەردە ئىشلىيەلمىدى. ئاق بۇلاق مەكتەپ مۇدىرى ئۆمەر ھەسەننى كۆڭۈلدىكىدەك ئىشلەپ چىقتى. شىرىپ ھوشۇرى بۇ تۇنجى تام گېزىتىنى باشقا مەكتەپلەرگىچە كېڭەيتىپ، ئۆمەر ھەسەننىي ئۇيۇشمىنىڭ مۇپەتتىشلىكىگە يۆتكىگەنىدى.

شىرىپ ھوشۇرى 1937 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا قازان بازىرىدىكى ئابدۇراخمان ھاجىمنىڭ مەدرىسى، ئابدۇقادىر چاۋارۇپنىڭ سارىيى، ئابدۇلھېمىت ھاجىمنىڭ سارىيى قاتارلىق بىر قىسىم ئورۇنلارنى سېتىۋېلىپ، خوجلۇق بۆلۈم، تەشۋىقات بۆلۈم، مەدەنىيەت بۆلۈم قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىشخانىلار ۋە تىياتىرخانا (كىنوخانا)، چايخانا، سەتراچخانا، مۇنچا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان پۇختا ۋە كۆركەم ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ياساتتى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى - ئوقۇتۇش بىلەن سانائەتنى (ئەدەبىي - سەنئەت بۆلۈم)، مەدەنىيەت يۈرتى قاتارلىق بىرقانچە مۇھىم بۆلۈمچىلەرنى تەسىس قىلىپ، ئاقسۇ كونا شەھەر خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

شىرىپ ئەپەندى ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئۆزى ئوقۇتۇشقا چۆكۈپ، مەكتەپلەرگە بېرىپ دەرس ئۆتكەنىدى. ئايالى سىنبانۇ خانىممۇ يۇقىرى مەلۇماتلىق ئىدى. ئۇ قىزلار مەكتىپىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن بىر ئۈلۈش ھەسسىسىنى قوشتى. شىرىپ ھوشۇرى ئۇيۇشما خىزمىتىدە بولغان يىللاردا ناھىيە ئىچىدە «مەكتىپى ئىسمايىلىيە غازى ئاتا»، «مەكتىپى شەپقەت»، «تۇران سادىقىيە»، «ۋەتەن

يونۇسىيە»، «مەكتىپى نىيازىيە» (قىزلار مەكتىپى) قاتارلىق مەكتەپلەر؛ بېزىلاردا بولسا، ئاجىرىقتىكى «مەكتىپى ئوغۇز-خان»، «جام تۇرمۇش مەكتىپى» قاتارلىق مەكتەپلەر ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىر قانچە خەلق مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ، مېھنەتكەشلەرنىڭ بالىلىرى ئۈچۈن بىلىم سەھنىسى ھازىرلاندى.

شىرىپ ھوشۇرى 1939 - يىلى شىڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. 1942 - يىلى مامۇتخان شاگزوك، مۇھەممەت خۇيجاڭلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈرۈمچىگە كەتتى. ئۈرۈمچىدە 1947 - يىلغىچە مالىيە نازارىتىدە ئىشلەپ، شۇ يىلى كۇچاغا كېلىپ باجخانىغا جۇيجاڭ بولدى. 1949 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك باجخانىغا جۇيجاڭ بولدى. شۇ يىل ئىچىدە ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۆلكىلىك (ئاپتونوم رايونلۇق) پىلان كومىتېتىدا ئىشلىگەنىدى. 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىپ، 1980 - يىلى چىرچىقتا ۋاپات بولدى.

قىرغىز زىيالىيسى — دوسىرالى موللام

قىرغىز زىيالىيسى دوسىرالى موللام — سوۋېت قىرغىزىستانى يەتتە ئۆگۈز ناھىيىسىدىن بولۇپ، 1905 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇ 1937 - يىلى باي ناھىيىسىنىڭ قارابىاغ تاغلىق رايونى، موزات دەرياسى بويىدا چېدىر تىكىپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغان. بۇ چېدىر ئۆيلەرگە «باھار مەكتىپى» دەپ ئىسىم قويۇلغانىدى. دوسىرالى موللامنىڭ ئۇ يەنبەك قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى بار ئىدى. ئوقۇغۇچىسى

56 نەپەر بولۇپ، بىر قىسمى بوزدۆڭدىن بېرىپ يېتىپ ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن: بۇرجىكى سامىتىر، مامۇر سەيدىۋاققاس، نۇر دۆلەت، توختىبېك، موسەك، سابىربېك، ئۆمۈر، ئۇسەنقارى، ئىبراي قاتارلىقلار ئۈرۈمچىدىكى ئۆلكىلىك مەكتەپلەرگە 1 - تۈركۈمدە بارغان قىرغىز ئوقۇغۇچىلاردۇر.

موسىرالى دوللام 1940 - يىلى قاراباغدىن بوزدۆڭگە كەلدى. ئۇ 1943 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئابدۇش قاسىم قاتارلىق ياشلارنى يېتىشتۈرۈش بىلەن بىللە، قىزى ئايگۈلچە ۋە ئايتىكە، ئايشە قاتارلىق مۇئەللىمەلەرنى يېتىشتۈردى. بۇلار ئاقسۇ كونا شەھەر تارىخىدىكى 1 - تۈركۈم يېتىشىپ چىققان مۇئەللىمەلەردۇر. ئازادلىققىچە بولغان مەزگىلدە، ئالى ئابدۇللا (1977 - يىلى ۋاپات بولدى)، دۆيشەن ئالداش، ئالى ھەسەن قاتارلىق بىر قانچە پېشقەدەملەرنى يېتىشتۈردى. بۇلارغا يەنە ئۇيغۇرلاردىن ئۆمەر توختى (ھازىر ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىندە خوجۇلۇق مۇدىرى)، تۇنىياز ھاشىم (ھازىر ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)، ئىبراھىم ئىمىن ...... قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، قىرغىزلار مائارىپىنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ باردى. 1944 - يىلى قىرغىزلارنىڭ دەرسلىكلىرى ئۆلكىلىك مەركىزىي قازاق، قىرغىز ئۇيۇشمىسىدىن كەلتۈرۈلگەنىدى. 1943 - يىلى، بوزدۆڭدە ئوقۇغۇچىلار سانى كۆپىيىپ 200 گە يەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىچىكى سەككىز ياشتا، چوڭلىرى 20 ياشلاردا بار ئىدى. بوزدۆڭ قىرغىزلار مەكتىپىدە ئوقۇغۇچىلار سانى ھەر يىلى ئېشىپ بېرىش بىلەن، ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ

كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىشىپ باردى. ھازىرقى كۆنلەردە بوزدۆڭ قىرغىزلار ئەكتىپىنىڭ سابىق ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئەنۋەر بايتۇر — جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا مۇئاۋىن تەتقىقاتچى. نىياز قارى شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى. توختاش ماكتىباي ئاقسۇ ۋىلايەتلىك تاشيول ئىدارىسىنىڭ ئەدگەك بۆلۈمىدە مەسئۇللۇق خىزمەتنى ئىشلەيدۇ. ئەنۋەر بايتۇر، نىيازقارى ۋە توختاش ماكتىبايلار خەنزۇ تىلىغا ماھىر تەرجىمانلاردۇر.

تەرەققىيپەرۋەر — ئىبلى ھاكىم ۋە ئابلاھاكىم

ئىبلى ئەپەندى (تاتار)، ئابلا يۇسۇپ 1937 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە (ئىبلى ھاكىم 1937 - يىلىدىن 1939 - يىلغىچە، ئابلا ھاكىم 1939 - يىلىدىن 1942 - يىلغىچە) ئاقسۇ كوناشەھەرگە ھاكىم بولدى. ئىبلى ئەپەندى، سوۋېتلىك، ئابلا يۇسۇپ ئەسلى ئاتۇشلۇق بولۇپ، قارا شەھەردە چوڭ بولغان. بۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلەر دارىلفۇنىنى پۈتتۈرگەن يۇقىرى مەلۇماتلىق زىيالىيلاردىن بولۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا كوچىلار بىرقەدەر كېڭەيتىلىپ، ئورمان سېلىپ كۆكەرتىش چىلىق تۇتۇلغانىدى. بازارنىڭ ئىچىدىكى ۋە ئىچقىن بويىدىكى ئاجايىپ يوغان تېرەكلەر شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلاتى بولۇپ، بۇ تېرەكلەر ئاساسەن. 1981 - يىلى ئاقسۇ كوناشەھەر بازىرىدا قەد كۆتۈرگەن قىشلىق

كىنوخانىنىڭ قورۇلۇشىغا سەرپ قىلىندى. «قان يولى» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭ يول بويىلىرىدىكى تېرەكلەرمۇ شۇ دەۋردە سېلىنغان.

ئېلى ئەپەندى، ئابلا يۇسۇپ ھاكىم بولغان مەزگىللەردە، ناھىيىنىڭ تاغ، يېزىلىرىدىكى ھەممە مەھەللە، ئاي-ماقلارنى ئايلىنىپ، ئىسمى مۇۋاپىق بولمىغان ئورۇنلارنىڭ ئىسمىنى (نامىنى) ئۆزگەرتكەنىدى. مەسىلەن، بوزدۆڭدىكى «بايلىقئاتا»نىڭ ئەسلى نامى «پېقىرلىق ئاتا» ئىدى. «تىكەنقورۇق»نى «پاخلان قورۇق»قا ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، بۇ نام ئۆزلىشىپ بولالماي قالغانىدى. «قارا بۇلاق»نى «ئاقبۇلاق» دەپ ئۆزگەرتكەن. يار ئۈستى تەرەپتىكى «قارا توغراق»نى «ئاقتوغراق»، «گومبات»نى «گۈلئاۋات»، «غېرىپ تۇر»نى «ئەركىن تۇر» ... دېگەندەك ناملارغا ئۆزگەرتىپ، ئۆزلەشتۈرگەنىدى.

ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار خەلقلەرنىڭ روھىنى پەن بىلەن ئويغۇتۇپ، مەدەنىي ھاياتنى يۈكسەلدۈرۈشنى چىڭ تۇتقانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئايالى پاتىمە خانىم بولسا موسا داموللامنىڭ قىز باسارى بولۇپ، قىزلار مەكتىپى («مەكتەپى نىيازىيە») نىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندا پاتىمە خانىم ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە تازىلىققا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن ھەم قىزلارغا دەرسخانا كىيىمى تىكتۈرۈپ تارقىتىلغانىدى. ئېلى ھاكىمنىڭ ئائىلىسى مەدەنىي ئائىلە ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئەسقەر ۋە قىزى لالە سەھنىگە چىقىپ:

مىنىڭ ئېتىم شىنجاڭ قىز،
قولغا بايراق ئالغان قىز.

ئون تۆت مىللەت بىرلىشىپ،
جاھانگىرگە قارشى بىز.

دېگەن دېكلاماتسىيىنى ئوقۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىرىغا ئايلانغانىدى. ئېلى ھاكىم دەۋرىدە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى، مەكتەپلەر ئارا مەكتەپلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلۇپ، ئوقۇتۇشنى تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىلغانىدى. ساۋات چىقىرىش ناھىيە بازىرىدا ئاممىۋى ھەرىكەتكە ئايلىنىپ، كۈندە تۆت سائەت ئوقۇتۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. داغدۇغىلىق ساۋات چىقىرىش دولقۇنىدا مەستۇرە ئاياللارمۇ چۈمبەلدىن چىقىپ، سىنىپقا كىرگەنىدى. ساۋاتلىق بولغانلارغا دىپلوم تارقىتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 2000 نەپەرگە يەتكەن. شۇ يىللاردا ئەدەبىي - سەنئەت، شېئىر ئوقۇش، تەنتەربىيە، نۇتۇق سۆزلەش، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق ھەر خىل ئىلمىي پائالىيەتلەر ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەنىدى.

1940 - يىللىرى ئاقسۇ كونا شەھەردە ھوشۇر دوختۇر، ئاقسۇ يېڭىشەھىرىدىكى مىرغىياس دوختۇرلارنىڭ مەسئۇللۇقىدا دوختۇرخانا قۇرۇلدى. ئاقسۇ كونا شەھەردە ھوشۇر دوختۇرغا يېقىن ياردەمچى يۈسۈپجان قاتارلىق بىرقانچە تەجرىبىلىك دوختۇرلار بار ئىدى. ئېلى ھاكىم، ئابلا ھاكىملار ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز داۋالاشنى يولغا قويغان.

ئېلى ھاكىم قولغا ئېلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دوستى ئابلا يۈسۈپ ئېلى ھاكىمنىڭ ئىشلىرىنى ئىز-

چەل داۋام قىلدۇرۇپ ماڭدى. ئابلا يۈسۈپ دەۋرىدە ئايال ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى زورايدى. ئابلا ھاكىمنىڭ ئايالى نۇرنىساخان باۋۇدۇنىمۇ ئوقۇتقۇچى ئىدى.

مەرھۇم ئابلىمىت ھاجىم، سادىق ئاخۇنۇم (سادىرىن) ۋە سەلەي ھاجىم، تۇردى ئاخۇن خەلپەت قاتارلىق سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىز باللىرىنى پەننىي مەكتەپكە بېرىشى — مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ قىز باللىرىنى ئوچاق بېشىنىڭ بەندىسى قىلىپ، ئۆيدىن چىقارمايدىغان مۇتەئەسسىپ، فېئوداللىق ئىدىيىسىگە بېرىلگەن ئەمەلىي پەشۋا بولدى.

يۇقىرىقىدەك سىپا ۋە ئۆلىمالارنىڭ قىزلىرىدىن يېتىشىپ چىققان ئايشە خانىم، سىنبانو خانىم، تۇرانەم سەلەي، سەيدى خانىم، نۇرنىسا قادىر، بەختەم ھېكىمۇپ، خەلچەم تۇردى، سائادەت ئەخمەت، مەرەمنىساخانىم، چىننەتەش خانىم، ئىززەت ئالماس... لار 30 - يىللاردا يېتىشىپ چىققان قابىلىيەتلىك مۇئەللىمەلەر ئىدى.

ئېلى ھاكىم ۋە ئابلا ھاكىم دەۋرىدە يەرلىك بەگ، شاڭيۇ، ..... لارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ ۋە ئۇلارنىڭ مەكتەپتىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇلۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش ۋەكىللىرى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئۇلار ئوقۇتقۇچىلارغا يېقىندىن ماسلىشىپ، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى چاقىرىش، مۈلۈك تولۇقلاش قاتارلىق خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ يەرلىك بەگ، شاڭيۇ ئەمەلدارلارنىڭ خەت - چەكلىرىنى يېزىپ بېرىشكە ياردەملىشەتتى. شۇڭا ئۇلار يۇرت ئىچىدە «ئەپەندىم» دەپ چىرايلىق ئاتىلاتتى.

يېزىلاردا بېكىتىلگەن مەكتەپ ۋەكىللىرى ئىچىدە

جامدىن هادىل شاڭيۇ، سالى هاجىم، تاغلاق (تاغ بۇلاق)
تىن مۇسابەگ، چوداردىن قاسىم هاجىم، ئەلاهاجىم، ئىمىن
بەگ؛ ئىشلەنچىدىن داۋۇت مۇتىۋەللە ئاخۇنۇم؛ قويچىدىن
توختىنياز بەگ، قىزىلدىن ئىمىر شاڭيۇ، ئاجىرىقتىن
ئابدۇراخمان هاجىم، بوزدۆڭدىن تويۇق ئىمام، بوربو-
دۆي ئىپىسا مىراپلار ئالاهىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك
شەخسىيلەر ئىدى. 1941 - يىلىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ
بوغالتىرى مەخمۇد موللايۇپ ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە، چودار-
دىكى ئەلا هاجىم (ئەلابەگ) ئۇيۇشمىغا زاكات بېرىشتە
ئەڭ ئاكتىپ ئىدى. ئۇ ئالدى بىلەن 20 دىن 30 غىچە
قوينى تاللاپ، زاكاتقا بېرىپ، ئاندىن باشقىلارنى زاكات
بېرىشكە دەۋەت قىلاتتى.

ئېلى هاكىم، ئابلا هاكىم دەۋرلىرىدە يۇقىرىدىن مەك-
تەپ خىراجىتى بېرىلگەنىدى. مەسىلەن: 1937 - يىلى ئۆل-
كىلىك مەركىزي ئۇيۇشمىدىن 14 مىليون دوللار بۇيرۇپ
بېرىلگەن بولۇپ، بۇ پۇل بىلەن جام ۋە دۆڭ مەھەللە
مەكتەپلىرى رېمونت قىلىنغانىدى. شەھەردىكى مەكتەپلەر-
نىڭ سانى كۆپىيىش بىلەن سىنىپ سانى 19 غا، ئوقۇ-
غۇچىسى 760 نەپەرگە، ئوقۇتقۇچىسى 30 غا كۆپەيگەنىدى.

ئابدۇخالىق داموللام ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك 19 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن دەم
ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم باغۋەن لوتپىيە ئىسھاقوۋا 10
بالىسىنى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ، سوتسىيالىستىك زاما-
نىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ياراملىق ئەۋلاد يېتىشتۈ-
رۈپ بېرىشتەك تۆھپىسى بىلەن تونۇلغان شەرەپلىك ئانا.

ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىلشات مالىك «مەملىكەتلىك ئالا - چىپار سىيىرلارنىڭ نەسلىنى يېتىشتۈرۈش ئىلغار خىزمەتچىسى» بولۇپ باھالىنىپ، ئالتۇن ميدال بىلەن مۇكاپاتلاندى. بۇ — ئۆز ئائىلىسى جۈملىدىن پۈتۈن مىللىتىمىز ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن يەنە بىر شەرەپ.

تەجرىبىلىك، ئىخلاسكار باغۋەن ئۆز بېغىدىن يېڭى بىر مېۋە سورتىنى يېتىشتۈرۈپ، كىشىلەرنى ھوزۇرلاندۇرۇشنى ئۆزى ئۈچۈن بەخت ھېس قىلغىنىدەك، ئاتا - ئانىلارمۇ بالىلىرىدىن ئەل كۆڭلىدىكى بىرەر ياخشى پەرزەنت چىقسا، كۆڭلى سۆيۈنۈپ پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەريانىدىكى قۇربان كۈچ - قۇۋۋەتلىرى شۇ ھامان تولۇقلىنىپ، ئۆزىگە يېڭىدىن بىر كۈچ قوشۇلغاندەك ھېس قىلىدۇ. «بالا چوڭ قىلىپ، ھاردۇغۇم چىقتى» دېگەن ئەنە شۇ.

يارامىلىق ئەۋلاد قالدۇرۇپ ھۆرمەت سورۇنلىرىدا قەدىرلىنىۋاتقان لۇتپىيە ئىسھاقوۋانىڭ مائارىپ ئۈچۈن سىڭدۈرگەن قىممەتلىك مېھنەت ئەجرىنى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇخبىرلىرى يېڭى يېزىقچە، كونا يېزىقچە گېزىتلىرىنىڭ بەتلىرىدە سۈرىتى بىلەن ئېلان قىلدى.

ئاقسۇ كۈنشەھەرنىڭ مائارىپ تەزكىرىسىنى يېزىشقا قول سېلىپ 1940 - يىللارغا كەلگىنىمدە، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خۇددى 11 - ئايدىكى ئۇششۇك ھەرىلەرگە ئايلىنىپ، جان تالىشىۋاتقان دەۋرگە توغرا كەلدىم. ئەنە شۇ زۇلمەت ئىلكىدىكى ئاقسۇ كونىشەھەر مۇھىتىنىڭ قاراڭغۇلۇقىدا بىر ئۈمىدۋار چىراغ يېنىپ تۇردى. بۇ چىراغنى ياندۇرغۇچىلار لۇتپىيە ئىسھاقوۋا ۋە ئۇنىڭ دادىسى ئىلھامجان ئەپسايوپ، ئانىسى تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقوۋا

ئىدى. لۇتپىيەنىڭ ياشلىق دەۋرلىرى، دادىسى ۋە ئانىسىـ نىڭ قىرانلىق دەۋرىدىكى ئەقىل - قۇۋۋىتى ئىلىم - مەرىـ پەت چىرىغىغا ماي بولۇپ قۇيۇلۇشقا باشلىدى.

ئىلھامجان، تۇرسۇنخانلار مائارىپ قوشۇنىغا 1933 - يىلى كىرىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار 1943 - يىلى ئاقسۇ كوناشەھەرگە كەلگەنگە قەدەر تۇرپان، ئۈرۈمچى، ئۈچـ تۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىشلەپ نۇرغۇنلىغان ئەۋلادلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

لۇتپىيە ئىسھاقىۋا 1942 - يىلى ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىنى پۈتتۈرۈپ، ساۋاقداشلىرى مورشىدە ۋەلىيىۋا، ئايشە سابىرىۋا ۋە شەمشىقەـ مەر قاتارلىق ئۆزبېك، تاتار قىزلىرى بىلەن جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان. مانا بۇلار جەنۇبقا تەقسىم قىلىنغان تۇنجى قېتىملىق قىزلار ئىدى. لۇتپىيە بولسا پېشقەدەم پېداگوك ۋە ئەدىب ئابدۇللا تالىپنىڭ «قايىنام ئۆركىشى» ناملىق بىئوگرافىك رومانىنىڭ 7 - بابىدىكى «قوشئاۋاتتا قوش پەرى» نىڭ، يەنى —

(«قوش ئاۋاتتا قوش پەرى،
قىلىشمايدۇ ھېچبىرى.
ئىككىلىسى گۈزەل ئاي،
ئايدىن گۈزەل تەسۋىرى»! نىڭ بىرسىنىڭ

بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن.

لۇتپىيە ئىسھاقىۋا ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەندە دادىسى «تۇران سادىقىيە» دە ئوقۇتقۇچى، ئانىسى تۇرسۇنـ خان قىزلار مەكتىپى «مەكتىپى نىيازىيە» دە مۇدىر ئىدى. تۇرسۇنخان «مەكتىپى نىيازىيە» نىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى

تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، مەدەنىي ھايات يەنىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. ئوقۇغۇچىلار پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئاپتونوم رايونلۇق دورا شىركىتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم سائادەت سولتانىۋا مۇنداق ئەسلەيدۇ: «ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ فورمىسى بويىچە ئاق كوپتا، قارا يوپكا كىيەتتۇق. كەمبەغەل قىزلارغا مەكتەپتىن تىككۈزۈپ بېرەتتى. كوچىلارغىمۇ مەكتەپ فورمىسىدىكى كىيىم بىلەن چىقاتتۇق، يۇرۇش تۇرۇشىمىز ناھايىتى رەتلىك ئىدى. ئوقۇتۇش سۈپىتى چىڭ تۇتۇلاتتى. ئىمتىھان نەتىجىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئالدىدا ئېلان قىلىناتتى. ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارغا بىر كىيىملىك رەخت، يېرىم توپ قېرىنداش، يېرىم توپ دەپتەر مۇكاپات بېرىلەتتى. مەنمۇ شۇنداق مۇكاپاتلاردىن بەھرىمەن بولغان. بۇ ئىقتىسادىي ياردەم ئىقتىسادلىق كىشىلەرنىڭ ئائىلىلىرى ئىئانە قىلىش ئارقىلىق يىغىلاتتى. دەرستىن كېيىن تەنتەربىيە، سەنئەت، شېئىر ئوقۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق مەدەنىي تۇرمۇش ناھايىتى جانلانغانىدى».

تۇرسۇنخان ئابدۇخالىقىۋا باشلانغۇچ مەكتەپتىن سائادەت سۇلتانىۋا، ئېلىخان توختى، ھاۋا ھاشىم، پاتەم ئەكرەمى قاتارلىق ئەلاچى ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا تولۇقلاپ بەردى. بۇ قىزلار مىتوت، كەسىپ جەھەتلەردىن ھېچقانداق تەمتىرەپ قالماي ئوقۇتقۇچىلىقنىڭ ئېھتىياجىدىن چىققانىدى.

بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنى ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلغان تۇرسۇنخان ۋە ئىلھامجانلار مەدەنىي ئۆلىمالار ئائىلىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. تۇرسۇنخان ئاپپاينىڭ دادىسى ئابدۇ-

خالىق داموللا بۇخارا مەدرىسى ئىسلام ئىنىستىتۇتىدا ئەرەبچە، پارسچە تىل، ئىسلام تارىخى ۋە تىببىي ئىلىم ئۆگىنىپ، 1901 - يىلى ئۈرۈمچىگە كەلگەن. ئۇ، ئۈرۈمچىدە تۇرغۇنلىشان باشلارغا، تىبابەتچىلىك ۋە پەننىي، دىنىي جەھەتلەردىن دەرس ئۆتكەن. شۇ قاتاردا ئۆزىنىڭ پەرزەنتلىرى: تۇرۇدۇن، شەمسىدىن، بەدىردىن، تۇرسۇنخانلارغا دەرس ئۆتكەن. بۇ پەرزەنتلەر شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئالدىنقى زىيالىيلىرىدىن ئىدى. چوڭ ئوغلى تۇرۇدۇن ئابدۇخالىقى ئۈرۈمچى، ئالتاي مائارىپىنىڭ ئاساسىنى ياراتقان بىرىنچى شەخسىيدۇر. شەمسىدىن يەرلىك مال شىركىتىدە بىرىم ئەسىردىن كۆپرەك پىرىۋومچىلىق كەسپىنى ئىشلىگەن. بەدىردىن ئۈرۈمچى، ئالتاي قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتقۇچى، كىيىنچە دېڭىز خەلق ئىشلىرىدا تەھرىرلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەن. ئىلھامجاننىڭ دادىسى ئىسھاقجان ھاجى 1905 - يىلى تاشكەنتتىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان مەدەنىي ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ئوغلى ئىلھامجاننى شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق زىيالىيسى ئەيسا زەيتۇللادا ئوقۇتقان. ئىلھامجان رۇسچە، تاتارچە تىللارنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن...

ئەگرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ مائارىپىدا ئەنە شۇنداق ئەۋلادنىڭ — ئەۋلادقىچە ئىلىم - پەننى مىراس قالدۇرىدىغان پاساھەت ئىگىلىرى خىزمەت قىلدى. بۇ كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئۇيتېپىيە ئىسھاقۋا — چوڭ بوۋىسى ئابدۇخالىق داموللامنىڭ ئىلىم - پەننى مىراس قالدۇرۇش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلىم - پەن پەرۋانىلىرىنى نەچچە ھەسسىلەپ ئۇلغايتىپ باردى.

دېموكراتىك زات ـ شايۇپ قارى ھاجىم

شايۇپ قارى ھاجىم 1890 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ئەشمە بۇلاق بېشىدا تۇغۇلغان. دادىسى ئابدۇساتتار ھاجىم ئەنجانلىق ئۆزبېك ئىدى. ئۇ چوڭ ئۆلىما، دىنىي زات بولۇپلا قالماي، موسكۋا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغان تەرەققىيپەرۋەر، مەدەنىي سودىگەر ئىدى. ئابدۇساتتار ھاجىم ئاقسۇ كونىشەھەرگە كەلگەندىن كېيىن، بوز دۆڭلۈك چارۋىدار كېرەم ھاجىمنىڭ قىزى ئاتىكىخانغا ئۆيلەنگەن. دېمەك شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ ئانىسى ئۇيغۇر ئىدى. ئابدۇساتتار ھاجىم سودىگەرچىلىكتە تېز بېيىغاندىن كېيىن ھازىرقى ئاقبۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قاراشلىق بولغان نۇرغۇن كۆزلەك ۋە يايلاقلارنى سېتىۋالدى. بالىلىرىنى ھەج تاۋاپ قىلدۇرۇپ شەرقتىكى چوڭ شەھەرلەرنى زىيارەت قىلدۇردى. ئۇ سودىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ ئاقسۇ كونىشەھەر بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى جۇجاڭ دېگەن يەردە كەگرى باغ، ئامبار، ياتاق ـ ئىشخانىلاردىن تەركىب تاپقان بىر شىركەت قۇردى. بۇ شىركەتنىڭ ئورنىدا ھازىر ئاقسۇ دۆلەت مۇداپىئە پولكىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئورۇنلاشقان. شۇنداق بولسىمۇ بۇ جاينى نۇرغۇن كىشىلەر ئابدۇساتتار ھاجىمنىڭ ئوغلى شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ نامى بىلەن «شايۇپ قارى ھاجىمنىڭ بېغى» دەپ ئاتايدۇ.

شايۇپ قارى ھاجىم ئاقسۇ كونىشەھەردە موللا ناسىر داموللامدا ئوقۇپ تەلىم ئالغانىدى. ئۇ، 1930 ـ يىللاردىكى خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىق قىلغان دېھقانلار ئىنقىلا-

بىنىڭ ئاكتىپ ھىمايىچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ خۇجىنسىياز ھاجىم زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن قولغا ئېلىندى. ئاكىسى ئابلىمىت ھاجىم زىنداندا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ ئاقسۇ كونىشەھەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تۇنجى رەئىسى ئىدى.

شايۇپ قارى ھاجىم 1941 - يىلى تۈرمىدىن چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى ۋە ئىنقىلاب ئۈچۈن تۈرغۇنلىغان پۇل، چارۋىلارنى تەقدىم قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ ھەقىقىي قوللىغۇچىسى بولغانىدى. 1945 - يىلى ئاقسۇغا كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىي بولغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن تاغ-لاق (تاغ بۇلاق) چارۋىچىلىق فېرمىسىغا مۇئاۋىن چاڭجاڭ، ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزا قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى.

شايۇپ قارى ھاجىم پارتىيىگە سادىق بولۇپ، سوتسىيالىزمنى ئاكتىپ ھىمايە قىلغانىدى. ئەپسۇسكى 1966 - يىلى قوزغالغان «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا «چەتكە باغلانغان ئۇنسۇر»، «ئەكسىلئىنقىلابچى»... دېگەندەك قالپاقلار ئاستىدا روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن دەھشەتلىك ئازابلارنى بېشىدىن كەچۈردى. 1975 - يىلى كۆيۈپ كېتىپ، ساقىيالماي كۇچاغا بېرىپ، ئوغلى ئابدۇساتتار قارىنىڭ يېنىدا ۋاپات بولدى.

شايۇپ قارى ھاجىم رەھىمدىل، دىيانەتلىك، كەڭ قورساق زات ئىدى. ئۇ «مەكتىپى شەپقەت» ناملىق دارىل-ئاماننى قۇرۇشقا شارائىت ياراتقان ۋە مەبلەغ سالغان. كىشىلەر بۇ زاتنى بەردەك شەپقەتلىك، رەھىمدىل ئاتىلار قاتارىدا ھېسابلايدۇ ھەم ئىنقىلابىي تەشكىلاتچى، خەلق

ئىنقىلابىنىڭ مەدەتكارى ۋە باشلامچىلىرى قاتارىدا ھۆر-مەت بىلەن تىلغا ئالىندۇ.

«تۇران سادىقىيە»

ناھىيە بازىرى ئىچى مىسكەر بازىرىدىكى مەكتەپ (ھازىرقى سانائەت - قاتناش ئىدارىسى ئورنىدا) «تۇران سادىقىيە» دەپ ئاتىلاتتى. «تۇران» دېگەن ئاتالغۇ - قەدىمكى زامان تۈركلەرنىڭ ئومۇمىي ماكانىنىڭ ئاتالمىسىدۇر.

«تۇران سادىقىيە» نى تەمىر قىلغۇچى سادىق ئاخۇ-نۇم 1896 - يىلى قەشقەر شەھىرى قازانچى يارىبېشى مەھەل-لىسىدە سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسى ھېكىم ھا-جىم سەمەرقەنتلىك ئۆزبېك بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. سادىق ئاخۇنۇم كىچىك ۋاقتىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسى «ساچىيە» دە ئوبۇلقاسىم قازى ئاخۇنۇمدىن تەلىم ئېلىپ، ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇچتۇرپانغا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دېگۋارچىلىق قىلىپ، ئالمۇئاتا، فرونزى، پىۋشكەك (پرژىۋالىسكى) ۋە سەمەرقەند ئەتراپىدا سودىگەرچىلىك قىلغان. كېيىن قەشقەردىكى ئاخۇنبايوپ (خەلقئارالىق سودى-گەر) نىڭ تەكلىپى بىلەن ئاقسۇدا تىجارەت ئورنى قۇ-رۇپ، 1930 - يىللىرى ئاقسۇ كوناشەھەردە يۇڭ، تېرە پرېيوم قىلىش زاۋۇتى قۇرغان. سوۋېتكە خام مال چىقىرىپ، سا-نائەت ماللىرىنى كىرگۈزۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى

قامدىغانىدى. چەتنىڭ ئىلغارلىقلىرىنى ئۆگەنگەن سادىق ئاخۇنۇم، 1935 - يىلى ئاقسۇغا ھاكىم بولغان. كىشىلەر بولسا «سادارىن» دەپ ئاتايتتى. سادىق ئاخۇنۇم ھاكىم بولغاندىن كېيىن، ئاقسۇدا ئىككى سىنىپلىق «مەكتىپى سادىقىيە» نى (ھازىرقى خۇيىزۇلار مەسچىتى ئورنىدا) ۋە ئاقسۇ كوناشەھەردە ئاستى - ئۈستى تاختايلىق بەش سىنىپلىق «توران سادىقىيە» نى تەمىر قىلغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بارلىق قۇرۇلۇش راسخوتى ۋە بارلىق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ چىقىمىنى سادىق ئاخۇنۇم ئۆزى قىلغان، ھازىرقى پۇل ھېسابىدا 100 مىڭ سومغا توغرا كېلەتتى.

خەلق مائارىپى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان سادىق ئاخۇنۇم، 1940 - يىلى ئۈرۈمچىدە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلە قىلىندى.

سادىق ئاخۇنۇم شۇ دەۋرلەردە باللىرىدىن:

نەمەتۇللا ھېكىموف، ئوبۇلقاسىم ھېكىموف، ئابابېكىم ھېكىموف، بەختىخان ھېكىموف قاتارلىقلارنى ئۈرۈمچى، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى يۇقىرى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تايانچلىرىغا ئايلاندۇرغانىدى. بۇلار ھازىرغىچە جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، مائارىپنىڭ گۈللىنىشىدە ئەقىل - پاراسەتلىرىنى تولۇق سەرپ قىلىپ كەلدى.

«توران سادىقىيە» نىڭ دەسلەپكى مۇدىرى — قەشقەرلىك ئىمىن قارى ئەخمىدى (1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى)، ئوقۇتقۇچىلىرى — سادىق ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم ھېكىموف (ھازىر ئاقسۇ ۋىلا-

يەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكوم مەكتىپىدە)، ئوبۇلقاسىم ئابـ
دىخوپۇر مۇبارەكشا (ئولياروۋ)، قاسىم كېرىمى ئىدى.

نىياز دوتەي ۋە «مەكتىپى نىيازىيە»

1935 ـ يىلى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيـ
ۇشمىسى تەرىپىدىن ئەشمبولاق يېنىدىكى ھازىرقى ماـ
ئارىپ ئىدارىسى ئورنىدا قىزلار مەكتىپى («مەكتىپى نىياـ
زىيە») تەمىر قىلىندى. قىزلار مەكتىپىنىڭ بارلىققا كېلىـ
شى — خوتۇن ـ قىزلارنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى ئەركىنلىكـ
گە ۋە جەمئىيەتكە يۈزلىنىشىگە ئىمكانىيەت ياراتتى. مەكتەپـ
نى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا روال ئوينىغۇچىلار: ئاقسۇدا تورۇشـ
لۇق نىياز دوتەي (يەنى ۋالىي)، سوپى زادە (مەمتىمىن قاـ
رى ھاجىم)، موسا داموللام قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. مەكـ
تەپكە، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى نىياز ھېزىۇللا شېرىپىنىڭ
ھۆرمىتى ئۈچۈن «مەكتىپى نىيازىيە» دەپ نام بېرىلدى.
نىياز دوتەي ئوقۇمۇشلۇق كىشى بولۇپ، 1894 ـ يىلى
تۇرپانغا قاراشلىق ئاستانە يېزىسىدا تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىما
ئائىلىدە تۇغۇلغان. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ دىنىي مەكتەپـ
تە ئوقۇغان ۋە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ
بوۋىسى شېرىپ ئۆز زامانىسىدا قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى
ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملىغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەر ھاكىمى
زوردۇن ھېكىمبەگ (زوردۇن ھېكىمبەگ تۇرپانلىق بوـ
لۇپ، 1830 ـ يىللىرى قەشقەرنىڭ ھاكىمى ئىدى) كۈيئوـ
غۇل قىلىنۋالغان، نىياز شېرىپىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا ۋە نەۋـ

رىسى ھېبىزۇللا قاتارلىقلارمۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقومۇشلۇق ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ، جامائەت ئىچىدە تونۇلغان. نىياز ھېبىزۇللا (شىرىپى) بوۋىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، مەرىپەت ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكتە تۇرپاندا ئالاھىدە ئابروي ۋە نوپۇزغا ئىگە بولدى. ئۇ ئاستانىدا يېڭى پوسۇندىكى ياۋروپاچە ئۆي - ئىمارەتلىرىنى سالدۇرۇپ، كىشىلەرنى مەدەنىي ھاياتقا يۈزلەندۈرگەنىدى.

نىياز شىرىپى 1930 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسى بولۇپ، تۇەنجاڭلىققا كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇ جەرياندا ئۇ مىللەتنىڭ روناق تېپىشىدا ئىلىم - پەننىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆز بالىلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ ۋە قېيىن ئىنىسى ئابلىز شىرىپلەرنى ئۆز تەشەببۇسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىش بىلەن يەنە ئاستانىلىق ياشلاردىن ئەيسا نىياز، ئىسمايىل ھېبىزۇللايۇپ، ئابدۇقادىر ھەسەن، ئابلىمىت مەخسۇتوپ، ئەبەيدۇللا رەۋىدۇللا، ئابلا ھوشۇرۇپ، ئابدۇۋايىت ۋاجىدى، ھەسەن كېرىم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ «ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى» دا ئوقۇشىنى قوللاپ، قىزغىنلىق كۆرسەتكەن. چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ تاشكەنتدە ئوقۇۋاتقاندا ۋاپات بولغان. قېيىن ئىنىسى ئابلىز شىرىپى ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىغا باشلىق بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ۋاپات بولغان، شۇ دەۋردە بىر قانچىلىغان ھەر مىللەت ياشلىرىنى

شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىغەن مەكتىپىدە ئوقۇشقا تەۋسەبـ
بۇسچىلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ بىرى شىنجاڭ
خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىن دەم ئېلىشقا چىققان ئەيسا بۇ-
سۇپ بولۇپ، ئۇ ئاقسۇ مائارىپى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە
قوشقان.

شېڭ دوبەن ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭدا، بىرلا ئاس-
تانە يېزىسىدىن 30 دىن ئارتۇق ياشلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپ-
پاقىغا ئوقۇشقا چىقىشى، شۇ دەۋردىلا ئەمەس، ھازىرقى دە-
ۋر ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ئالاھىدە ئىشتۇر.

نىياز شىرىپى ئاقسۇدا دوتەي بولۇپ تۇرغان مەزگىل-
لەردە كۈندۈزى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن بولغان بولسا،
كېچىسى تاڭ ئاتقىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن
ھەر خىل گېزىت، ژۇرناللارنى... ئوقۇپ ئىچكى ئەھۋال
ۋە ئېقىم مەسىلىلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان. ئۇ بالى-
لىرىنىڭ ئوقۇشسىز قېلىشىنى خەۋپ دەپ بىلگەچكە، ئۆز-
ىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرىنى ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ بالىلىرىنى
دوتەي يامۇل ئىچىدە سىنىپ ئېچىپ ئوقۇتقان. بۇ باشلان-
غۇچ سىنىپ، 1934 - يىلى قۇرۇلغان تۇنجى ئاقسۇ ۋىلايەت-
لىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئاساسى ئىدى. شۇ يىللىرى
ئاقسۇ ۋىلايەت دائىرىسىدە مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى
ۋە مەكتەپلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشىنى نى-
ياز دوتەيدەك بىر كۈچلۈك يۆلەنچۈكنىڭ بولغانلىقىدىن
ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

نىياز دوتەي 1934 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە ئاق-
سۇدا تۇرغان مەزگىللەردە، ئاتاقلىق مەرىپەتچى شائىر،
ناتىق سوپى زادە (مەتتەمىن قارى ھاجىم) نى تەكلىپ

قىلىپ، ئاقسۇ كونىشەھەردىكى قىزلار مەكتىپى قاتارلىق بىر-قانچە مەكتەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە مەددەت بەردى ۋە شۇ يىللاردا ئاقسۇدا ئاتىسىدىن يېتىم قالغان بىر خەنزۇ بالىنى بېقىۋېلىپ، ئۆز بالىلىرى قاتارىدا ئوقۇتتى. بۇ بالىغا «ئابلاجان» دېپ ئىسىم قويدى. ئابلاجان ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىدە ئىشلەيدۇ. ئابلاجان تا ھازىرغىچە نىياز دوتەيىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئۆزئارا بىر تۇغقانلاردەك مۇئامىلە قىلىشىپ تۇرۇشىدۇ.

1937 - يىلى شېڭ دوبەن ئۆكتۈرۈش قىلىپ، نىياز دوتەيىنى تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق كونسۇللۇققا بەلگىلىدى. نىياز دوتەي ئاقسۇدىكى ۋەزىپىسىنى سالى دوتەيگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، تاشكەنتكە باردى. ئۇ بالىلىرىنى تاشكەنتتە رۇسچە ئوقۇتتى. شېڭ دوبەننىڭ نىقاب ئاستىدىكى ساختا قىياپىتى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن، نىياز دوتەيىنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ، چوڭچەك چېگرىسىدىن ئۆتكەندە قولغا ئالدى. بالىلىرى بولسا، داددىسىنىڭ قىسمەتلىرىدىن خەۋەرسىز ئىدى.... بالىلىرى «خائىن» نىڭ بالىلىرى دېيىلىپ (خۇددى «ئۇلۇغ پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ۋە رەھبەرلەرنىڭ بالىلىرى «جىن - شەيتان» لارنىڭ بالىلىرى دەپ چەتكە قېقىلغاندەك) چەتكە قېقىلىپ، ئىنسانىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىندى. نىياز دوتەي، خوجىنىياز ھاجىم، ماخمۇت مۇھىتى (سىجاڭ)... لار بىلەن بىر ئېقىمدا بۇلغانغانلىقى ئۈچۈن، شېڭ دوبەن خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، نىياز دوتەيىنىڭ ئەۋلادلىرى ۋە مەرىپەتپەرۋەر قېرىنداشلىرى، بۇرادەرلىرىگە زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ تۇر-

پاندىكى تۇغقانلىرى ۋە پىكىرداشلىرىدىن: ئەخمەت شىرىپى، ئابلىز شىرىپى، ئىمىن تاجى، ئابدۇراخمان ئەپەندى قاتارلىقلارنى تۈرمىگە ئېلىپ قىيناپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۆيلىرى ۋە يېقىندىن سالدۇرغان مەكتەپلىرى ئىنقىلابچىلارنى، مەرىپەتپەرۋەرلەرنى جازالايدىغان گۇندىخانا ۋە جازا مەيدانىغا ئايلاندۇرۇلدى.

شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىنلا نىياز دوتەيىنىڭ هايات قالغان باللىرى، قېرىنداش، پىكىرداشلىرى مەرھۇمنىڭ ئارزو - ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلدى.

نىياز دوتەيىنىڭ چۆچەك چېگرىسىدا قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قانداق قىسمەتلەرگە يولۇققانلىقى توغرىسىدا، مەرھۇمنىڭ ئوغلى ئابدۇرىشىت شىرىپى 1958 - يىلى ئۈرۈمچى غەربىي تاغدا ئەسەدۇللا ھەبىزى (ئەسەدۇللا ھەبىزى ئۆزبېك، ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ، 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن) بىلەن تۆمۈر رۇدىسىنى كولاۋېتىپ قىلىشقان سۆھبەتلىرىدە تۆۋەندىكى مەلۇماتقا ئىگە بولدى. بۇ سۆھبەتنىڭ جەريانىغا قاراپ باقايلى.

— ئابدۇرىشىت، سەن قەيەرلىك؟

— تۇرپان ئاستانىدىن.

— كىمنىڭ ئوغلى؟

— نىياز ئاخۇننىڭ.

— داداڭ بۇرۇن خىزمەت قىلغانمۇ؟

— ھەئە، بۇرۇن ئاقسۇغا دوتەي بولغان. تاشكەنتتە كونسۇلمۇ بولغان. نېمانچە سورايسىز؟

— سېنى داداڭغا ئوخشىتىپ سوراپ كۆردۈم.
— ئەسەدۇللا ئاكا، سىز دادامنى تونۇمسىز؟!
— ھەئە، داداڭ بىلەن بىر كامېردا ياتقانىدىم. ئىككىمىزدىن باشقا يەنە بىر خەنزۇ، بىر شىۋە بار ئىدى. داداڭ ئۈچ قېتىم ئېغىر سوراقتىن كېيىن سالامەتلىكى ناچارلىشىپ، سېيەلمەي ئاۋارىچىلىق تارتتى. ئېغىر قىيىن - قىستاقلار ئەنە شۇنداق ھالغا كەلتۈرۈپ قويغان بولسا كېرەك. كېيىن باشقا كامېرغا يۆتكىۋەتتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي داداڭنىڭ ئەدىيال، يوتقان، كۆرپىلىرىنىڭ تالادا يېيىقلىق تۇرغانلىقىنى كۆردۇق. ئورۇن - كېچەكلەرنىڭ تالاغا يېيىلىپ قېلىشى مەھبۇسنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى....

نىياز دوتەيىنىڭ ئۆلۈمى ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك بولدى. دادىسىنىڭ چۆچەكتىن كەتكەندىن كېيىنكى تەقدىرىنى 21 يىلدىن كېيىن بىلىشكە ئۇلگۈرگەن ئابدۇرېشىت نىيازى، (شىرىپى) ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سودا نازارىتىنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىدە ئىشلەيدۇ.

نىياز شىرىپى نامى بىلەن ئاتالغان ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپى بارلىققا كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ مۇدىرلىقىغى ئۆزبېك ئۆلىماسى ۋە خەتتات مۇساداموللام ئۈستىگە ئالدى. شۇ دەۋرلەردە، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغانلاردىن ئايشە خانىم، نۇرنىسا قادىر، خەلچەم ئاقمۇللا، ئايىمنىسا ئابلىمىت ھاجىم، نۇرانەم سەلەي، بەختىخان سادىق، چىننەتشەخان قادىر ھاجىم، خەيرىنىسا مەمتاجىم، سائىددىن سۇلتانىۋا، خەلچەم ئەمەت، پاتەم ئەكرەم، ھېنىپەم ئابدۇللا، ئېلىخان توختى.... قاتارلىقلار ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئاقسۇ كونى-

ھەشەردە موئەللىمەلەر قوشۇنى ئۇلغىيىپ باردى. كېيىن تەجـ جىرىبىلىك ۋە ئىقتىدارلىق تورسۇنخان (ئۆزبېك) ئاپپايلار داموللامـنىڭ مېھنىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مەرھۇمنىڭ (نىياز دوتەيىنىڭ) روھىنى شادلاندۇردى.

مەرىپەتپەرۋەر — ماكىتباي

ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان تەڭرىتاغ ئېتىكىدە ياشىغۇچى قىرغىزلار ئىۆشرە، زاكاتنى ئۇچتۇرپان قىرغىز ئويۇشمىسىغا تاپـ شۇراتتى. نەتىجىدە، قىرغىز مەكتىپى قۇرۇلماي قالغانـ دى. مەكتەپ بولمىغاچقا بىر بۆلۈك قىرغىزلار بالىلىرىنى ئوقۇتۇش ئۇچۇن موزات دەرياسىدىن ئۆتۈپ، باي ناھىيىـ سىنىڭ موزات دەرياسى بويىدىكى قاراياغ تاغلىق كەنـ تىدىكى قىرغىز مەكتىپى بار جايغا كۆچۈپ كەتكەن ئىدى. ئەنە شۇنداق شارائىتتا ماكىتباي كېيىنكى بىر ئەۋلاد قىرغىزلارنىڭ پەنگە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەكتەپ قۇرۇشقا جۈرئەت قىلدى.

ئۆز ملەتلىرىنىڭ مەنىۋى ئوزۇقىنى ھەل قىلىش يولىدا پەرۋانە بولۇپ يۈرگەن ماكىتباي، 1890 ـ يىلى سوۋېت قىرغىزىستانىنىڭ كۆل دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. 1918 ـ يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) قا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. ماكىتباي ساۋاتسىز بولسىمۇ، مەرىپەت ئىلـ گىلىرىنى قەدىرلەيدىغان سەزگۈر ئادەم ئىدى. ئۇ 1934 ـ يىلى تاغلاق (تاغبۇلاق) تا مەرىپەتنى سۆيگۈچى، ئىلىم ـ پەننى قەدىرلىگۈچى قىرغىزلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، مەكتەپ

سىلىشقا تەييارلىق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن تۆمۈرچوقـقا باغرىدىكى بوزدۆڭدىن ساۋاپچىغىچە بولغان ئارىلىقـتىكى ئوقۇشسىز قالغان باللارنى تىزىملاپ چىقتى، ماـكىتباي مىللەتلەرنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن ئىلىم ـ پەنگە تايىنىشنى تەشۋىق قىلىپ، كىشلەرنىڭ مائارىپقا بولغان تونۇشىنى ئۆستۈردى. مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزى ئالدى بىلەن 30 قوي ۋە بىر بۆلۈك پۇل چىقـرىپ، كىشلەرنى ئىئانە توپلاشقا تەشەببۇس قىلدى. نەـتىجىدە ماكىتباينىڭ باشلامچىلىقى، خەلقنىڭ قىزغىنلىقى ئۆزئارا ماسلىشىپ، 1936 ـ يىلى تاغلىق (تاغ بولاق) تا ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، تۆت سىنىپلىق زامانىۋى تۇنجى ياتاقلىق قىرغىزلار مەكتىپىنى پۈتتۈردى. شۇ يىلى 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇتقۇچىلىقـقا ئاخچىدىن مۆمىن ئەپەندى، ئابدۇسالام قاتارلىق قابىلىيەتلىك ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلدى. تاتار زىياـلىيسى شاۋالىۋ شۇمەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغانىدى. ئالىي ھەسەن، نىياز قارى (شىنجاڭ خەلق رادىئوئىستانسىسى قىرغىزچە ئاڭلىتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى) ...... قاتارلىقـلار ياتاقلىق مەكتەپنىڭ تۇنجى ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

ماكىتباي ئۈچتۇرپان قىرغىز ئويۇشمىسىغا تاپشۇرۇلـغان ئۆشرە، زاكاتلارنى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، تۇرمۇش ۋە ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇپ، تۇنجى ئەۋلاد قىرغىز زىياـلىيلىرىنى يېتىشتۈردى.

ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ياتاقلىق مەكتەپنىڭ زۆرۈرلۈكىـ

نى بىز ئەمدى ھېس قىلىۋاتقان بولساق، ماكتىباي بۇ ئۈنۈملۈك چارىنى بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن ئىشقا ئاشۇردى.

ماكتىباي 1939 - يىلى بوزدۆڭگە شاڭيۇ بولۇپ بارغاندىن كېيىن، بوزدۆڭدىمۇ مەكتەپ قۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپ بالىلار ۋە ياشلارغا ئوقۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەردى. ماكتىباي باشچىلىقىدا تەمىر قىلىنغان تاغلاق (تاغبۇلاق) ياتاقلىق مەكتىپى، بوزدۆڭ ياتاقلىق مەكتىپى قىرغىزلار مائارىپىنىڭ مۇقەددەس بۆشۈكى بولدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ 50 يىلدىن بۇيان يېتىشتۈرگەن زىيالىيلىرى پايتەختتىن بېيجىڭدىن، تاكى ئاساسىي قاتلاملارغىچە يىلتىز تارتىپ، پارغانىسىزى ئۈزۈلمەس ئېقىمغا ئايلانماقتا.

لوپ ناھىيىسى مائارىپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

(لوپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار گۇرۇپپىسى)

لوپ خوتەن رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ناھىيە بولۇپ، ئەسلى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ بىر رايونى ئىدى. 1903 - يىلى ئايرىم ناھىيە بولۇپ ئايرىلغان. لوپ غەرب تەرەپتە خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسىنىڭ بوزاق، لاسكوي يېزىلىرى؛ جەنۇب تەرەپتە خوتەن ناھىيىسىنىڭ بويا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ھاشا تاغلىرى بىلەن؛ شەرقتە چىرا ناھىيىسى بىلەن، شىمالدا تەكلىماكان قۇملۇقلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

لوپنىڭ ئومۇمىي يەركۆلىمى 20 مىڭ كۋادارات كىلومېتىر بولۇپ، تېرىلغۇ يېرى 428 مىڭ 700 مو. ھازىر ئىككى بازار 9 يېزا بولۇپ، 170 مىڭ نوپۇسى بار يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى.

بىز يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردۇق. ئەھۋالنى بىلىدىغان پېشقەدەم مائارىپچىلار ۋە ھەر ساھەدىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتۇق. ھەر

خىل تىپتىكى سوۋېت يىغىنلىرىنى ئاچتۇق. تېپىلغان ماتېرىياللار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردۇق. ئىگىلىگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى يەككە - يېگانە بولماستىن، بەلكى پۈتۈن خوتەن رايونىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. شۇڭا بۇ خىل باغلىنىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا ناھىيىمىزدە مائارىپنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بىز ناھىيىمىزنىڭ مائارىپ تارىخىي ئەھۋالىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويىمىز.

20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە بۇ بىر كەڭ زېمىندا كىچىك تىپتىكى زامانىۋى سانائەت كارخانىلىرى يوق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر قىسىم دىنىي مەكتەپلەردىن باشقا يېڭى تىپتىكى بىرەر پەننىي مەكتەپمۇ يوق ئىدى.

1908 - يىلى چىرىك مەنچىڭ خاندانلىقى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يېڭىپ بولمايدىغان ئېغىر قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن بولغاچقا، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى تۈزۈپ، يېڭى سىياسەت يولغا قويۇشقا ئەسلىدىكى ئىمتىھان تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ھەرخىل تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ سودا ۋە سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان. بىراق بۇ بىرمەزگىل خەلقنى ئالدايدىغان قۇرۇق گەپ بولسىمۇ، بۇ ئەينى زاماندا

خەلققە نىسبەتەن بىر خىل يېڭىلىق بولۇپ يىراق چېگرادىكى شىنجاڭ رايونىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان. شۇڭا مەنچىڭ هۆكۈمىتى 1908 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا دوتۇڭنى مائارىپ تەپتىش ئەلچىسى سۈپىتىدە شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتكەن. شۇيىلدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە تارىختا تۇنجى قېتىم ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك ئۆلگە كۆرسىتىش باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇش باشلىغان. بۇ مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار ئەسلى پەننىي مەكتەپ كۆرمىگەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ خەت ساۋادى چىققان. بىراق پەن - مەدەنىيەتتىن خەۋىرى بولمىسىمۇ، بۇ مەكتەپتە 3 - 4 يىل ئوقۇش ئارقىلىق پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ، شىنجاڭ رايونىدا مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش يولىدا دەسلەپكى قەدەمدە مەلۇم ئىجابىي رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن دەسلەپتە ئۈرۈمچىگە يېقىن ناھىيىلەردە، كېيىن پەيدىنپەي چەت ياقا ناھىيىلەردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن يېڭى تىپتىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ ئايرىلغاندىن كېيىن، مەيلى مەنچىڭ هۆكۈمىتى، مەيلى كېيىنكى شىمالىي مىلىتارىستلار هاكىمىيىتى دەۋرلىرىدە بولمىسۇن شىنجاڭدا يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر بولمىغاچقا، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى هاكىمىيەت ئورگانلى-

رىغا ئىچكىرىدىن ئەمەلدار ۋە خىزمەتچى خادىملارنى ئەۋەتىپ بېرىشكە توغرا كېلەتتى. بۇ مەزگىللەردە مەركىزدىي ھۆكۈمەتمۇ ھەر خىل ئىچكى - تاشقى كۈچلەرنىڭ بېسىمى بىلەن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭنىڭ ئارىلىقى ئۇزۇن، قاتناش قولايسىز بولغاچقا ئەۋەتمەكچى بولغان ئەمەلدارلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىمۇ تەس ئىدى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭغا چىققان ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي باش ۋالىيسى بولغان لەنكۈي، يۈەن داخۇا، ياڭ زىڭشىڭلارنىڭ قايسى بىرى بولمىسۇن شىنجاڭدا مائارىپنى يولغا قويۇپ، خەلقىنىڭ ئاڭ - سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز دەپ قارىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكىرىدىن كەلگەن ئەمەلدارلار قانچە كۆپەيسە، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئويلاپ، ئىمكان قەدەر شىنجاڭدا مەكتەپ قۇرۇپ ئۆزلىرىگە سادىق، ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەندە ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، بۇ خىل يېڭى تىپتىكى مەكتەپلەرنى قۇرۇش قارارىغا كەلگەن. لېكىن ھېيلىگەر ياڭ زىڭشىڭ ۋە كېيىنكى جىڭشۇرېنلار بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى مەلۇم دائىرىدە چەكلەپ، ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش، كەڭ دائىرىدە راۋاجلاندۇرۇشقا يول قويماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتقان. لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بىرى مائارىپنى يولغا قويۇپ، پەن - مەدەنىيەت ئۆگىنىپ، نادانلىقتىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولۇپ

كەلگەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەكتەپ قۇرۇش جىددىي ئارزۇسىنى توسۇپ قالالمىدى. ئۈرۈمچىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيدى. جۈملىدىن ئۈرۈمچىگە ئەڭ يىراق بولغان لوپمۇ بۇنىڭدىن خالى بولالمىدى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (يەنى مىلادىنىڭ 1915 - يىلى) ناھىيىمىز لوپتا تارىختا تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر بالىلىرى خەنزۇچە تىل - يېزىقتا ئوقۇيدىغان ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بىر سىنىپقا 30 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان، ئوقۇتقۇچىلىققا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەن جىڭ فامىلىلىك كىشى تەيىنلەنگەن. قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى ناھىيە بازىرى ياكى بىرەر يېزىدىن قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتى بولماي، 30 ئوقۇغۇچىنى ھەرقايسى رايونلارغا ۋەزىپە قىلىپ چۈشۈرۈپ بەرگەن رايونلار كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى پۇلغا سېتىپ ئېلىپ پۇلىنى ئاممىدىن يىغىپ بەرگەن. شۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بىر بالىنىڭ يىللىق ھەققى 12 سەر كۈمۈش پۇلغا توختىتىلغان. ئوقۇش ۋاقتى تۆت يىل بولۇپ ھەر بالا ئۈچۈن 48 سەر كۈمۈشنى ئاممىغا سېلىق سېلىپ يىغىپ، ئوقۇغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن تاماقنى ھۆكۈمەتتىن يېگەن. يىلىغا ئىككى قۇر كىيىم، قىشلىق ئوتۇن - كۆمۈر ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە ھۆكۈمەتتىن 30 سەر كۈمۈش پۇل چىقىم قىلىنغان. مەكتەپ ئورنى دەسلەپتە كونا ماي ئىسكىلاتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىرقى ماشىنىچى

كارخانىسىنىڭ ئورنىغا مەكتەپ سېلىپ يۆتكەپ كېلىنگەن. مەكتەپتە ھەربىر ئوقۇغۇچىغا بىردىن پارتا - ئورۇندۇق، بىر سىنىپقا بىردىن دوسكا تەييارلانغان. مەكتەپنىڭ بارلىق چىقىمىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئايمۇ ئاي چىقىم قىلىپ بەرگەن. دەرسلىك ئۈچۈن ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىنى كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن. ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئىپتىدائىي سىنىپلاردا خەنزۇچە تىل يېزىق، ھېساب، تەنتەربىيە، دىنىي دەرس؛ رۇشتى سىنىپلاردا دۆلەت تىلى، ھېساب، كۈڭزى - مېڭزى تەلىماتلىرى، تەنتەربىيە، شېئىر، رەسىم، دىنىي دەرس قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن.

ئۆلكىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا ئاساسەن ناھىيىنىڭ ئامباللىرى مەكتەپنىڭ مۇپەتتىشلىك خىزمەتلىرىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. مەكتەپتە رەھبەرلىك گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرىنى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى بۇ گۇرۇپپىغا قاتناشتۇرغان. بۇ گۇرۇپپا پەن - مائارىپ ھەققىدە ئاممىغا تەشۋىقات قىلىش، ئاممىغا بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇش ھەققىدە چۈشەنچە بېرىش، ھەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. بىرىنچى تۈركۈمدە قوبۇل قىلىنغان ئوتتۇز ئوقۇغۇچى ئىلگىرى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇمىغان بولسىمۇ، ئەمما تۆت يىللىق ئوقۇش جەريانىدا كۆپ سانلىقى خەنزۇچە سۆزلىشەلەيدىغان، خەنزۇچە كىتاب، خەت - ئالاقىلەرنى ئوقۇيالايدىغان بولغان. 1918 - يىلى ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىپ ئىككى يىل داۋاملىق ئوقۇغان. قالغانلىرى ناھىيىدىن

كى ئورگانلارغا سىناق تەرىقىسىدە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

2 ـ قارار مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1919 ـ يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 11 ـ يىلى (يەنى 1922 ـ يىلى) ئاخىرلاشقان. بۇ قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوتتۇز نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يورۇڭقاشتا يەنە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 30 نەپەر، تەۋەككۇلدە بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كېلىش مەنبەئەسى، مەكتەپلەرنىڭ خىراجەتلىرى بىرىنچى قارادىكىگە ئوخشاش. ئۈچىنچى، تۆتىنچى قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا رايونلاردىن بىۋاستە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنماي، يورۇڭقاش، تەۋەككۇل مەكتەپلىرىدىكى 50 بالىدىن 30 نى تاللاپ قوبۇل قىلىنغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئۈچۈن يىلىغا 12 سەردىن كۈمۈش پۇلنى خەلقتىن يىغىپ ئېلىپ ئاتا ـ ئانىلارغا بەرگەن. ئوقۇغۇچىلار ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان. ئىككىنچى، ئۈچىنچى قارارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسى بىر قەدەر ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى يەنىمۇ ئۆسكەن.

يورۇڭقاشتا قۇرۇلغان خەنزۇچە مەكتەپكە دەسلەپتە ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرۈپ كەلگەن مىياۋ فامىلىلىك كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچى جىڭنى ۋىلايەتلىك خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، مىياۋ لاۋشىنى لوپ خەنزۇ مەكتەپكە يۆتكەپ كېلىپ، لوپ خەنزۇ مەكتىپىنى

بىرىنچى قاراردا پۈتتۈرگەن رەجەپ بەگنى يۇرۇكقاش خەنزۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتكەن. كېيىن رەجەپ بەگ قايتىپ كېلىپ تۆمۈر بەگ، تۆمۈر بەگ قايتىپ كەلگەندە يەنە رەجەپ بەگ بارغان. رەجەپ بەگنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا روزى بەگ بېرىپ بۇ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغانغا قەدەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

تەۋەككۆلدىكى خەنزۇچە مەكتەپ 1922 ـ يىلى كۈزدە قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا لوپ خەنزۇ مەكتەپتىن بىرىنچى قاراردا ئوقۇش پۈتتۈرگەن مەتنىياز بەگ، قۇربان بەگ، داۋۇت بەگلەر بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى بېرىپ مەكتەپ ئەمەلدىن قالغىچە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ھەر قاراردىكى ئوقۇغۇچى سانى ئوخشاش بولغاچقا، ھەر مەكتەپتە بىر خەنزۇچە ئوقۇتقۇچى، بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىككى كىشى ئىشلىگەن. دىنىي دەرس كۈنىگە بىر سائەتتىن، خەنزۇچە دەرس تۆت ـ بەش سائەت ئۆتۈلگەن.

ئىككىنچى قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسمى ۋىلايەتتىكى خەنزۇچە مەكتەپكە ئوقۇشقا تاللاپ ئەۋەتىلگەن. قالغانلىرى ناھىيىدىكى ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىنىپ تەرجىمانلىق، يازغۇچىلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن. نەتىجىسى تۆۋەن بولغان ئايرىم ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىگە قايتىپ كەتكەن.

3 ـ قارار مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1923 ـ يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 15 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1926 ـ يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئۈچىنچى قاراردا لوپ خەنزۇ مەكتەپلەردىكى خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار يۆتكىلىپ

كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ۋاڭ ۋىكىپىڭ لوپ خەنزۇ مەكتەپكە ئو- قۇتقۇچى بولغان. ئۇ يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، جاڭ جىڭكەيلەر داۋاملىق ئوقۇتقۇچى بولغان.

يۇقىرىدىكى مەكتەپ تۈزۈمى، ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك، ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى يۇقىرىقى قارارغا ئوخشاش، بەزى ئوقۇغۇچىلار رايونلارنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىلىرىگىمۇ قويۇلغان. بۇ قا- راردا لوپ خەنزۇ مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار يۇرۇڭقاش تەۋەككۇل خەنزۇ مەكتەپلەردە تۆت يىل ئوقۇ- غان ھەم ئاساسى ياخشى بولغاچقا، لوپ خەنزۇ مەكتەپ (شۈ تاڭ) نىڭ ئوقۇش سۈپىتى ياخشى بولغان.

4 ـ قارار مىنگونىڭ 15 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1927 ـ يىلى) باشلىنىپ، مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (يەنى مىلادى 1931 ـ يىلى) ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا تارقاپ كەتكەن. بۇ قاراردا لوپ خەنزۇچە مەكتەپكە يۇرۇڭقاش، تەۋەككۇل خەنزۇ مەكتەپتىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 30 نەپەرنى تاللاپ قوبۇل قىلغان. ئوخشاشلا يۇرۇڭقاش مەكتەپنىڭ 3 ـ قارارغا 30 نەپەر، تەۋەككۇل خەنزۇچە مەكتەپكە 20 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. بۇ قارار- دىكى مەكتەپ ئەھۋالى باشتىكى قارارلارغا ئوخشاش بو- لۇپ، ئىككى خىل ئوخشىمايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بۇ- نىڭ بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىگە ئىلگىرىدىكى قارارىدىكىگە ئوخشاش ھەر ئوقۇغۇچى ئۈچۈن يىلدا 12 سەر كۈمۈش پۇل بېرىپ بەرمەستىن، ئاشلىقنى ئۆلچەم قىلىپ ھەر بىر بالىنىڭ يىللىقى ئۈچۈن ئاتا ـ

ئانىسىغا 60 چارەكتىن 80 چارەككىچە قوناق يىغىپ بەرگەن.
ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كەلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغان. يەنە بىرى يۇقىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا، قاراقاشتىكى مەمتىمىن ھەزرەت بىلەن لوپتىكى ئىمام ئاسىمنىڭ شەيخى مەتىسىدىق ھاجى بىرلىشىپ، مالىي ئېزىلىشكە قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈپ، خوتەن رايونىدا ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرۇپ ھوقۇق ئىگىلىگەن. بۇنىڭ بىلەن خوتەن رايونى، جۈملىدىن لوپمۇ يەنە بىر نۆۋەت قالايمىقانلاشقان. شۇ سەۋەبتىن لوپتا 16 يىلدەك داۋام قىلغان ئوچ ئورۇندىكى خەنزۇچە مەكتەپلەر، خىتايلارنىڭ مەكتىپى دەپ ئەيىبلىنىپ تاقىۋېتىلگەن. بۇ بىر قالايمىقانچىلىقتا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارمۇ تاراپ كەتكەن. مەمتىمىن ھەزرەت خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان 18 ئاي ئىچىدە، خوتەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يەنىمۇ ئېغىرلاشقان . 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرى، 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتىنى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، خوتەن قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجىسى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئالدىدا تاراپ كەتكەن ئوقۇغۇچىلاردىن ياخشىراق ئوقۇغان بىر قىسمىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان. قالغانلىرى ئائىلىسىدە قېپقالغان. لوپ تارىخىدا تۇنجى قېتىم بارلىققا كەلگەن بۇ مەكتەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرىنى قوبۇل قىلىپ خەنزۇچە تىل - يېزىقتا ئوقۇتۇلغان بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇر ياشلىرىغا يېڭىچە ئىلىم -

پەننىي سىڭدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى لوپ ناھىيىسىدىكى ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر تۈركۈم يەرلىك مىللىي خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ بەرگەن ھەم يەرلىك ئاممىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلىشىش، دەرد ئەھۋالىنى ئۇقتۇرۇش، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن ئالماشتۇرۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىپ بەرگەن. 16 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇ مەكتەپلەرگە ئۈچ، تۆت قاراردا 300 ئەتراپىدا ياش - ئۆسمۈرلەرنى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھىيىدىكى ئورگانلاردا خىزمەت قىلغان. ئۇلار كېيىنكى مەزگىللەردە مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇلاردىن بىر قىسمى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە داۋاملىق خىزمەت ئىشلىگەن. يەنە بىر قىسمى خىزمەت داۋامىدا ياشىنىپ قېلىش ۋە كېسەللىك سەۋەبلىرى بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇلاردىن بەش نەپەر كىشى يېقىنغىچە ئىشلەپ ياشىنىپ قالغانلىقتىن دەم ئېلىشقا چىقتى. ھازىر ئۇلار كېيىنكى ئۆمرىنى خاتىرجەم، خۇشال ھالدا ئۆتكۈزمەكتە. لوپتا بارلىققا كەلگەن يۇقىرىقى مەكتەپلەر خوتەن رايونىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن تاقالغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن بىر يېرىم يىل ئىچىدە بولسۇن ياكى ماخۇسەن ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن ئۈچ يىل ئىچىدە بولسۇن خوتەن رايونىدا ئەمدىلا بىخ ئۇرۇپ چىقىپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر تاقىلىپ قېلىپ، ئىلىم -

پەن ئۇقۇتۇش ئىشلىرى بىر مەھەل سۇسلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىلىم - پەنگە تەشنا بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىغىچە، شىنجاڭ رايونى شېڭ شىسەي، جىن شۇرېن، ما جۇڭيىڭ قاتارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن بىرلىككە كېلەلمەي بۆلۈنۈش ھالىتىدە بولدى، ھەر مىللەت خەلقى ئېغىر جاپا - مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، كەڭ دائىرىدىن قارىغاندا سىياسىي ۋەزىيەت شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە پايدىلىق تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىۋاتاتتى. خەلقئارادا لېنىن رەھبەرلىك قىلغان روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئاللىقاچان غەلىبە قىلىپ، پرولېتارىيات دېكتاتۇرىلىقىدىكى خەلق ھاكىمىيىتى ئورنىتىلدى ھەم ئىچكى - تاشقى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى تازىلاپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى بەرپا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى باشلاپ، خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەرگەنىدى. جۇڭگودا پارتىيىمىز دۇنياغا مەشھۇر 25 مىڭ يوللۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ، خەلق ئازادلىق ھەرىكىتىنى باشلىۋەتكەنىدى. بۇ زور سىياسىي ۋەقەلەر شىنجاڭ رايونىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، 12 - ئاپرېل ئۆزگىرىشى قاتارلىق تارىخىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ-

ھا ماسلىشىپ بىر خىل يېڭىلىق پىكىر ئېقىمى — زور كۆلەمدىكى مەدەنىيەت ئىلىم - پەنگە ئىنتىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. مۇشۇنداق خەلققە پايدىلىق ۋەزىيەتتە پارتىيىمىز قىيىنچىلىقلارغا قارىماي بىر قىسىم كوممۇنىزمچىلارنى شىنجاڭغا چىقىپ خىزمەت ئىشلەشنى قارار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يەنئەندىن تىلىڭ دېيەن، چېن يۈن، دىڭ فا، چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ قاتارلىق پارتىيىمىزنىڭ ئاياندىن كادىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كەلدى. بۇ پېشقەدەم كوممۇنىستلار شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ ئېچىلمىغان زېمىنغا ئىنقىلابنىڭ ئۇرۇقىنى چاچتى. ئۇلارنىڭ تۈرتكىسى شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ھەم تارىخىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپى بويىچە ۋەتەننى، مىللەتنى سۆيىدىغان، تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن يېڭىلىق تەرەپدارلىرى شىنجاڭدا ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرگەن ئادالەتسىزلىك، نادانلىق، خۇراپاتلىقلارغا ئوت ئېچىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىش يولىدىكى توسالغۇلارنى بۆسۈپ تاشلاپ، مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن يېڭى يول ئاچتى. بۇنىڭ بىلەن مائارىپ، مەدەنىيەت، ئىلىم - پەننىڭ ئويغىنىش ۋە گۈللىنىش دەۋرى باشلاندى. شىنجاڭنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچىدە ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى شىنجاڭ دارىلفۇنۇنى تۇنجى قېتىم قۇرۇلدى. ئىلگىرى قۇرۇلغان ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن، ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەر يەنىمۇ جانلاندى. ئۇندىن باشقا بىرمۇنچە كۇرسلار ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىپ، ئېھتىياجلىق بولغان ھەر خىل تىپتىكى كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش يولغا

قويۇلدى. مۇشۇ مەزگىلدە خوتەن رايونى گەرچە ئۈرۈمچى-
دىن 2000 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراق ھەم ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە قاتناش شارائىتى ئىنتايىن قولايسىز بولسىمۇ، 1935-
يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر ياشلار
ئۇلاق بىلەن، 2 - 3 ئاي جاپالىق يول يۈرۈپ، ئۈرۈمچى-
دە ئېچىلغان ئالىي بىلىم يۇرتى ۋە قىسقا مۇددەتلىك
كۇرسلارغا بېرىپ ئوقۇشقا قاتناشتى. بۇ يىللاردا شىن-
جاڭنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا بىر
قىسىم پېشقەدەم كوممۇنىستلار خىزمەتكە ئورۇنلاشقان ھەم
بەزى ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن. ئۇ-
نىڭغا ئۇلاپلا بەزى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ مەدەنىيەت - مائا-
رىپ ھەتتا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا بىر قىسىم كوممۇ-
نىستلار ئورۇنلىشىپ مۇپەتتىشلىك، ھاكىملىق، ۋالىيلىق
ھوقۇقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇلار ھەر خىل قىيىنچىلىق ۋە
توسالغۇلارنى يېڭىپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە، ئىقتىساد، مەدە-
نىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.
1920 - يىلى ئىچكى - تاشقى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭدا
تۇنجى قېتىم مائارىپ نازارىتى قۇرۇلۇپ، ياڭ زېڭشىن،
ليۇ ۋېنلوڭنى نازىرلىققا تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئەس-
لىدە خەلقنىڭ ئويغىنىشى، پەن - مەدەنىيەت ئىگىلىشىنى
خالىمايدىغان مۇتەئەسسىپلەردىن بولغاچقا، ياڭ زېڭشىن
مائارىپ ئىشلىرىغا زادى كۆڭۈل بۆلمىگەن. ليۇ ۋېنلوڭ
نامدا نازىر بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە سودىگەرچىلىك بىلەن
شۇغۇللىنىپ، مائارىپ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغان.
شۇڭا مائارىپ نازارىتىنىڭ رولى بولمىغان. ئەمما پارتى-
يىمىز شىنجاڭغا ئەۋەتكەن پېشقەدەم كوممۇنىستلاردىن

لىن جىلۇ، شىن يەنبىڭ (ماۋدۇن)، جاڭجۇڭشى قاتارلىق يولداشلار بۇ جەھەتتە قىيىنچىلىقتا قارىماي جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە زور بىر تۈركۈم خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەندىن باشقا، بىر تۈركۈم ياشلارنى ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، ئالىي ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن بىر تۈركۈم تايانچلارنى يېتىشتۈرۈپ، شىنجاڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كېيىنكى زور تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغان.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا خۇراپاتلىق، نادانلىققا قارشى تۇرۇپ، يېڭىلىققا، يەن - مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش قىلمىشتەك ئاممىۋى ھەرىكەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچار بولۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن يېتەرلىك خىراجەت ئاجرىتالمايتتى. شۇڭا مائارىپنىڭ تەرەققىياتىنى مالىيە كۈچى قاتتىق چەكلەپ قويغاندىن باشقا، ئۆلكىنىڭ رەھبىرىي ئورگانلىرى ئاممىنىڭ ئېھتىياجىدىن بەكمۇ يىراق ئىدى. لېكىن بۇ چوڭ توسالغۇ ۋەتەنپەرۋەر ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇپ قالالمىدى. شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان پېشقەدەم كوممۇنىستلار ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا رەھبەرلىك قىلىپ چارە تاپتى. 1934 - يىلدىكى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنلا تەييارلىقى بولغان ھالدا ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، جۈملىدىن شىنجاڭدا

ئاساسي مىللەت بولغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى رەسمىي قۇرۇلدى. ئارقىدىن مۇددەت، تۇركۇملەرگە بۆلۈپ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى. ناھىيىمىز لوپنۇرمۇ 1937 - يىلى كۈزدە ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلدى. دەسلەپتە ئورۇن بولمىسىمۇ، ناھىيە بازىرىدىكى قاسىم كاۋىنىڭ سارىيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئالدىن ئىش باشلىدى. كېيىن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ، مەخسۇس ئىشخانا - بىنالارنى سېلىپ كۆچۈپ كېلىپ، تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى تولۇقلاپ، ئۆز پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بىر مىللىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي، ئاممىۋى تەشكىلات بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلققە، بولۇپمۇ دېھقانلارغا تايىنىپ كۆكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقىپ، مائارىپ خىزمىتىنىڭ ئېغىر يۈكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، خەلقنى نادانلىق جاھالىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش؛ ئىلىم - پەن بىلەن خەلقنىڭ كۆزىنى ئېچىش ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشتى. نادانلىق، جاھالەتنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان ۋە ئېغىر زۇلمەتلىك كۈنلەرنى باشلىرىدىن ئۆتكۈزگەن ھەر مىللەت خەلقىدە ئىلىم - پەنگە بولغان ئىنتىلىش ھەۋىسى تېزلا قوزغالدى. ئۆزلىرىنىڭ ئاممىۋى مەدەنىي تەشكىلاتى بولغان ئۇيۇشمىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ، قاينام - تاشقىنلىق بولغان مائارىپ، مەدەنىيەت دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ قىسقىغىنا بىر مەزگىل ئىچىدە شەھەر ۋە يېزىلاردا يېڭى تىپتىكى پەننىي مەكتەپلەر قەد كۆتۈرۈشكە باشلىدى. بۇرۇندىن بار بولغان بازار - يېزا

كەنتلەردىكى دىننىي مەكتەپلەرنى ئۇيۇشما ئۆتكۈزۈۋېلىپ، پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتتى. ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلارنى ئەۋەتىپ پەننىي دەرسنى ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇپ، بەيدىنپەي پەننىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك ئۇيۇشما ناھىيىنىڭ بىردىنبىر مەدەنىي مائارىپ رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ شەكىللەندى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ راستىن مەنبەسى بولسا، جەمئىيەتتە ئۆتمۈشتىن تارتىپ خەلققە پايدىسىز ئىشلارغا ئورۇنسىز سەرپ بولۇپ كېتىدىغان ياكى بىر قىسىم شەخسىيلەرنىڭ يانچۇقىغا كىرىپ كېتىدىغان ئۆشرە - زاكات، مەسچىت، مازارلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنىڭ ئىجارىسى، قۇربانلىق ماللارنىڭ تېرە - ئۈچەيلىرى قاتارلىقلارنى ئۇيۇشما ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇلار جەمئىيەتتىكى بىر خىل يوشۇرۇن مەبلەغ بولۇپ، بۇلارنى ئۇيۇشما بىر تۇتاش يىغىۋېلىپ كىرىم قىلدى. تولۇق بولمىغان مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، لوپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۆز ئىلكىگە ئالغان ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارىسىدىن يىلىغا 10.000 تoياق قوي (ئاشلىق ۋە باشقا چارۋىلارنىمۇ قويغا سوندۇرۇپ ئالغان)، قۇربانلىق ماللارنىڭ تېرە - ئۈچەيلىرىدىن 20.000 دانە كىرىم قىلغان (بىر چارەك لوپتا ئۆز ۋاقتىدا 16 جىڭ ئىدى). بۇ ھەرگىزمۇ ئاز كىرىم ئەمەس ئىدى.

1936 - يىلى، شىڭ شىسەي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىن باشقا جايلارنى تىزگىنلەپ بولغان ھەم خوتەن ۋىلايىتىنى بېسىپ ياتقان ما خوسەننىڭ ھاكىمىيىتىمۇ تازا تەۋرىنىپ قالغان ۋاقىت بولۇپ، بۇ بىر يىلدا

لوپنىڭ ھاكىمى ئابلاجان قارى ۋەزىيەتىنىڭ قىستىشى بىلەن 1932 - يىلدىكى قوزغىلاڭ تۈپەيلىدىن يېپىلىپ قالغان خەنزۇچە مەكتەپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، 5 - قارارغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا تۆت رايوندا 60 بالا ۋەزىپە قىلىپ ئەكەلدۈرۈپ، 1936 - يىلى 10 - ئايدا رەسمىي دەرس باشلىغان. ئىلگىرى لوپ خەنزۇ مەكتىپىنىڭ 2 - ، 3 - قاراردىنى پۈتتۈرگەن ئابلا بەگ، ئىلى بەگلەرنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. رايونلار مەكتەپكە تۇتتۇلغان ھەر بىر بالا ئۈچۈن يىلىغا 80 چارەكتىن قوناق بەلگىلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا - ئانىسىغا دېھقانلاردىن يىغىپ بەرگەن. ياتاق، تاماق مەكتەپتىن بېرىلىپ، يوتقان - كۆرپىنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزى ئېلىپ كەلگەن. ئوقۇش ماتېرىياللىرى مەكتەپتىن بېرىلگەن. 1937 - يىلى يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن ناھىيىدىكى تۆت رايوندىن يەنە 60 بالا ئېلىپ، ئوقۇغۇچىنى 120 گە يەتكۈزگەن. بۇ مەزگىلدە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ئابدۇقادىر ئەپەندى، نىياز ئەپەندىلەر لوپقا تەقسىم قىلىنىپ كەلگەچكە، لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما لوپ ناھىيە بازىرى ھەم بازار ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن 100 ئەتراپىدا بالا يىغىپ، ئۇيۇشما قارمىقىدا بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ، يۇقىرىقى ئىككى ئەپەندىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى يېتىم - يېسىرلار بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق، ئوقۇش ماتېرىياللىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خىراجىتى بىلەن ھەل قىلىنغان. مەكتەپ ئورنى ھازىرقى يېمەك - ئىچمەك شىركىتىنىڭ گۆش دۇكىنى ئورنىدا ئىدى. ئۇلار

دەرس باشلاپ بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، شىڭ شىسەينىڭ ھاۋائارمىيە قىسىملىرى خوتەننى بومباردىمان قىلىپ، لوپنىڭ[1] ناھىيە، بازىرى ۋە بازار ئەتراپىغا بىرقانچە بومبا تاشلانغان. بۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى 11 - ئاي ئەتراپىدا ما خوسەن قوشۇنلىرى خوتەننى چۈملىدىن لوپنى تاشلاپ چەرچەن تەرەپكە قاراپ قاچقان. لوپ خەنزۇچە مەكتەپنىڭ رايونلاردىن قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلىرىمۇ تاراپ كەتكەن. ئۇيغۇر ئۇيۇشما شەھەر ئەتراپىدىن يىغىپ تەشكىللىگەن ئۇيغۇر تىل يېزىقىدا ئوقۇيدىغان باللار، ئوقۇشنى ئاساسەن داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن. 1937 - يىلى 11 - ئايدىن كېيىن شىڭ شىسەي خوتەن ۋىلايىتىنى ئىگىلەپ، پۈتۈن شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 1937 - يىلى 12 - ئايلاردا لوپ خەنزۇچە مەكتەپتىن تاراپ كەتكەن 120 ئوقۇغۇچى ئاساسەن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئوقۇشنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا لوپ ناھىيە بويىچە ئىككى مەكتەپ بولۇپ بىرى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن خەنزۇچە تىل يېزىقتا ئوقۇيدىغان مەكتەپ، يەنە بىرى ئۇيغۇر ئۇيۇشما خىراجىتى بىلەن ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئوقۇيدىغان مەكتەپ ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمى سانى 240 ئەتراپىدا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە دەرسكە داۋاملىق قاتنىشىدىغان ئوقۇغۇچى 200 ئەتراپىدا بولغان. بۇنىڭدىن خەنزۇچە تىل يېزىقتا ئوقۇيدىغان 120 ئوقۇغۇچى 1939 - يىللىرى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئورنىغا قايتىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنمىغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ناھىيىدىكى ئورگانلارغا خىزمەتكە ئورۇنلاشقان.

1938-يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدىن كېلىپ لوپقا ھاكىم بولغان مەتلى بەگ بىر قەدەر مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولۇپ، مائارىپ خىزمىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنىدى. ئۇ — ئۆزى بىۋاسىتە بازار ئىچىدىكى چوكان - خېنىم مازىرىدا تەشكىللىگەن مەتسەيدى ئاخۇنۇمنىڭ دىنىي مەكتىپىگە بېرىپ، مەتسەيدى ئاخۇنۇمنى دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ئوخشاش تەمىناتقا ئىگە قىلغان. ئەسلى مەكتەپتە قىز ئوقۇغۇچى بولمىغان. مەتسەيدى ئاخۇنۇمنىڭ تالىپلىرى ئىچىدىكى قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ بېرىپ قوشۇلغاچقا، مەكتەپتە قىز ئوقۇغۇچىلارمۇ پەيدا بولغان. ئارقىدىنلا ھاكىملارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاممىغا خىزمەت ئىشلىشى ئارقىلىق ئوقۇغۇچى سانى پەيدىنپەي كۆپەيگەن. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇغۇچىلارنى تەتىلگە قويۇپ بەرگەندە، مەھەللىسىدىكى ئوقۇمايدىغان بالىلارنى بىرگە ئالغاچ كېلىشنى داۋاملىق تاپشۇرغان. قايسى ئوقۇغۇچى بىرەر بالا ئالغاچ كەلسە، شۇ ئوقۇغۇچىنى دەپتەر، قەلەم بىلەن مۇكاپاتلاپ ئىلھام بەرگەن. بۇ ئۇسۇلمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. مۇشۇ مەزگىلدە ئەسلىدىكى ئاتا - ئانىسى يوق يېتىم بالىلار مەكتەپتە يېتىپ، تاماقنى مەكتەپتە يەپ ئوقۇغان. كېيىن قوشۇلغان بالىلار كەچتە قايتىپ، ئەتىگەندە كېلىپ تاماقنى ئۆيدىن يەپ ئوقۇغان. ئوقۇغۇچىلارغا كۈندە بىر سائەتتىن دىنىي دەرس قوشۇپ ئوقۇتقان. پەننىي مەكتەپ يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە، بەزى كىشىلەر ھازىر ھۆكۈمەت دىنىي مەكتەپلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرىدىكەن، بۇندىن كېيىن ئوقۇغان با-

لىلار «ئىمانسىز بولىدىغان بولدى» دېگەندەك ئىغۋالارنى تاراتقان. نەتىجىدە بەزى كىشىلەر بالىلىرىنى مەكتەپتىن قاچۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن. بۇنىڭغا قارىتا لوپنىڭ هاكىمى مەمتىلى بەگ، لوپ بازىرىدا ئاممىۋى يىغىن ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلاردىن دىنىي بىلىمنى بىر قەدەر ياخشىراق ئوقۇغانلىرىنى تاللاپ چوڭ يىغىندا ئايەت - سۈرىلەرنى ئوقۇغىلى، مەكتەپنىڭ ئوقۇش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغىلى قويغان. شۇڭا باشقا رايونلاردىمۇ بۇ خىل يىغىنلارنى ئېچىپ، ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىغۋالارغا رەددىيە بېرىپ، ئىلىم - پەننىڭ مۇھىملىقىنى سۆزلەپ، ئاممىنىڭ مەكتەپلەرگە قارىتا خاتا تونۇشلىرىنى تۈزەتكەن ۋە قۇرۇلغان پەننىي مەكتەپلەرنى تۇراقلاشتۇرغان. 1938 - يىلى 9 - ئايلاردا، خوتەن مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇپەتتىشى ئابدىغوپۇر ئەپەندى لوپقا چىقىپ مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى مەكتەپتە ئەسلى بار 120 ئوقۇغۇچىنى قالدۇرۇپ، بۇ مەكتەپنى «دارىلئىتام» مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. بۇ مەكتەپكە كېيىن قوشۇلغان ۋە ئۆيدە يېتىپ - قوپۇپ، تاماقنى ئۆز ئۆيىدە يەپ ئوقۇيدىغان بالىلارنى ئايرىپ، يېڭىدىن بىر مەكتەپ قۇرۇپ ئۇنىڭغا لوپ شەنلى مەكتەپ دەپ نام بەرگەن. نەتىجىدە لوپ بازار ئىچىدىكى مەكتەپ ئۈچكە، ئوقۇغۇچىسى 300 ئەتراپىغا يەتكەن.

دارىلئېتام مەكتىپى 1948 - يىلى 9 - ئايدا سانائەت مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرى قەغەز قۇيۇش، يىپ ئېگىرىش، خام توقۇش، موزدۇزچىلىق كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قىسىم خىراجىتىنى ئۆزى هەل قىلىش

نى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئىش تازا راۋاج تاپالماي شۇ يىلى ئاخىرىدا ئىقتىدارى بارلارنى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە، بىر قىسمىنى خوتەن سىفەنىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىپ مەكتەپنى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

لوپ شەنلى مەكتەپتە 100 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئىككى پەننى دەرس بېرىدىغان، بىر دىنىي دەرس بېرىدىغان جەمئىي ئۈچ ئوقۇتقۇچى بولۇپ، كۈنىگە بەش سائەت پەننى دەرس، بىر سائەت دىنىي دەرس ئۆتۈلگەن. پەننى دەرسلەر ئانا تىلى، ھېساب، تەبىئەت، تەنتەربىيە، شېئىر قاتارلىق بەش پەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

لوپ ناھىيە بازىرىدا ئۆز تىلى يېزىقىدا ئوقۇيدىغان شەنلى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپنىڭ ھەر قايسى رايون ـ يېزىلارغا بولغان تەسىرى كۈچەيگەن. ئاممىنىڭ بۇ خىلدىكى مەكتەپلەرنى كېڭەيتىش تەلىپى ئاشقان. شۇڭا 1939 ـ يىلى يازدىن باشلاپ راخمانپۇر، يۈرۇڭقاش، چاھارباغ، سانپۇلا، دول، ھاڭگىلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن ئالتە مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى سەككىزگە، ئوقۇغۇچىسى 500 گە يەتكەن. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ كەينى ـ كەينىدىن قۇرۇلۇشى، ئوقۇتقۇچىغا بولغان ئېھتىياجنى ئاشۇرۇپ، ئېغىر ھالدا ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك زىددىيىتىنى تۇغدۇرغان. ئۈرۈمچىدە ئوقۇپ كەلگەنلەر ئادەتتە ناھىيىلەرگە يېتىشمەيتتى. خوتەن تولۇقسىز سىفەن 1938 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 6 ـ ئايدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لوپتىن قوبۇل قىلغان ئوقۇغۇچى بەش نەپەر بولغاچقا ئېھتىياجنى ھەرگىز قاندۇرالمىغان. شۇڭا بىر ئاز ساۋادى بولۇپ، ئادەتتە ئوقۇتۇشنىڭ

ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىكى ئادەم بولسا ئۇلارنى ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. بىراق بۇنداق كىشىلەر ھەقىقەتەنمۇ ئاز ئىدى. شۇڭا ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، بىر تەرەپتىن خوتەن دارىلمۇئەللىمىن قارمىقىدا 2، 3 ئايلىق قىسقا كۇرسلارنى ئېچىپ، ساۋادى بار ياشلارنى تەربىيىلەپ يېڭىدىن قۇرۇلغان مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئورۇنلاشتۇرغان. يەنە بىر تەرەپتىن دارىلمۇئەللىمىننىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتكەن، 1 ـ 3 ـ قاراردا لوپتىن 4، 5 تىن بالا قوبۇل قىلىنغان بولسا، 1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى 4 ـ قارارغا لوپتىن 32 بالا قوبۇل قىلىنغان.

1940 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چوڭراق يېزىلاردا بىردىن مەكتەپ قۇرۇلۇپ، مەكتەپ سانى 21 گە، ئوقۇغۇچىسى 2000 گە يەتكەن. لېكىن ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجى بىلەن يەنىلا ماسلىشىپ كېتەلمىگەن. مەكتەپلەردە 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولسىمۇ، لېكىن ئارانلا بىر پەن ئوقۇتقۇچىسى بىردىن دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ يوقلىقى ھەقىقەتەن ئېغىر بولغان.

قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىر تەرەپتىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشنى تۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، مەكتەپلەر ئۈچۈن قۇرۇلۇش سېلىش ئىشىنى چىڭ تۇتتى.

مەكتەپلەر دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئەسلىدىكى دىنىي مەكتەپ مەدرىسلەردىن پايدىلىنىپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان.

ئارقىدىنلا مەكتەپ سالدۇرغان ئورۇن سېتىۋېلىپ ياكى جامائەت ئىگىلىكىدىكى ۋەخپە يەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاممىنىڭ كۈچى بىلەن مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى يېقىندىن سېلىنغان مەكتەپلەرگە كۆچۈرگەنىدى.

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ 39 غا، سىنىپى 72 گە، پەننىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 67 گە، دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىلىرى 44 كە، مەكتەپلەرنىڭ باشقا خادىملىرى 10 غا يېتىپ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق يېزىلىرىدا بىردىن مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. مەكتەپلەرنى سېلىش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، پارتا - ئورۇندۇق، دوسكا قاتارلىق ئاساسلىق ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى بىرگە سەپلەنگەن. لېكىن ئوقۇتقۇچى كەم بولۇپ، بەزى سىنىپلاردا 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بىللە ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايتتى.

مەكتەپلەرنى سېلىشتا خەلقنىڭ كۈچىگە تايانغان، سېتىپ ئېلىنغان يەر ئورنىنىڭ پۇلىنىمۇ ئامما چىقىم يىغىۋالغان. ياغاچلارنىڭ بەزىلىرىنى ۋەخپە يەرلەردىكى ياغاچلاردىن كېسىپ ئىشلەتكەن. بەزىلىرىنى يېزىلارغا سېلىق سېلىپ ئالغان. خەلقنىڭ مەكتەپ سېلىش قىزغىنلىقى كۈچلۈك بولۇپ، پۇلى بارلار پۇل، ماتېرىيالى بارلار ماتېرىيال، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپ پۈتتۈرگەن.

يېزىلاردا سېلىنغان مەكتەپلەر كۆركەم بولۇپ، ئۆيلىرى ئېگىز ھەم گەنجى ئاھاك بىلەن ئاقارتىلغان. بەزى مەكتەپلەرنىڭ دېرىزىلىرىگە ئەينەك سالدۇرۇلغان، ئەتراپلىرىغا تام سېلىپ دەرۋازا ئورنىتىپ، ئالدى تەرەپكە رېشاتكىلار ئورنىتىلغان. سىر ۋە ھەر خىل رەڭلەردە

بويالغان. مەكتەپ ئىچىدە رەتلىك ئىرىقلار ئېلىنىپ، ئور-
مان بىنا قىلىنغان. ھەقىقەتەن كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارى-
نى جەلپ قىلغان. بۇ مەكتەپلەردە كۈندۈزى باللار ئوقۇ-
سا، كەچتە چوڭلار (ئەر - ئايال) يىغىلىپ ساۋات چىقارغان.
ئوقۇغۇچىلار ھېيت - بايرام كۈنلىرى شېئىر، ئوقۇش ۋە تەنتەربىيە
پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرغاندا، خېلى يىراق جايلاردىن ئاتا -
ئانىلار ۋە دېھقانلار كېلىپ، زوق بىلەن كۆرگەن. ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ مۇسابىقە مەيدانلىرى كەڭ ئاممىۋى سورۇنغا
ئايلانغان. ساۋات چىقىرىش سىنىپىدا ئوقۇغان چوڭلارمۇ
شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان.
رايونلار بويىچە چوڭلارنىڭ شېئىر، تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرى-
مۇ ئۇيۇشتۇرۇلغان. پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا بازارلىرىدا مە-
دەنىيەت، مائارىپ ئاممىۋى دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن.

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققىگە ئايدا 20، 30
چارەكتىن بۇغداي، قوناق بېرىلگەن. ئۇلارنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ
بولۇپ، ئاھما ئارىسىدىكى ئابرويىمۇ يۇقىرى ئىدى. مەك-
تەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغان ئاخۇنۇملارغىمۇ ئو-
قۇتقۇچىلارغا ئوخشاش ئىش ھەققى بېرىلگەن.

ئۇيغۇر ئۇيۇشما مەكتەپلەر مائارىپى ۋە چوڭلارنىڭ
مەدەنىيەت ئۆگىنىش مائارىپىنى ياخشى تۇتۇپلا قالماستىن،
بەلكى ئۇيۇشما قارمىقىدا سەنئەت (سانايىنەپسە) ئۆمى-
كى قۇرۇپ، يېڭى ناخشا، ئۇسسۇل، كومېدىيە ۋە درامىلارنى
تەييارلاپ، بازار، يېزىلاردا ئويۇن قويۇپ كەڭ ئاممىنىڭ
مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرغان. جەمئىيەتتىكى تىپىك
بولغان ياخشى ئىش، نادانلىق، خۇراپاتلىققا دائىر ناچار
ئىشلارنى ناخشا - كومېدىيە ئارقىلىق ئاممىغا كۆرسىتىش

بىلەن ئىجابىي ۋە سەلبىي تەربىيە بېرىپ ئاممىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگەن. مەكتەپلەرمۇ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ، يېزىلاردا ئويۇن كۆرسىتىپ ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن.

دەرسلىك ئۈچۈن تاشكەنتتە بېسىلغان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەرنى زاكاس قىلىپ كەلتۈرۈپ ئىشلەتكەن.

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا لوپنىڭ يېزا بازارلىرىدا ئاممىۋى خاراكتېرلىك مەدەنىي ـ مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن، مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىلىرى مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى ئۇرغۇن زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يۈكىنى ئازايتقان. مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش چەكلەنگەن. تەن جازاسى بەرگەن ئوقۇتقۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازا — تەنقىد بېكىتىلىپ، فاتتىق ئىجرا قىلىنغان. ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى يولغا قويۇلۇپ، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيەتلىرى خېلىلا جانلاندۇرۇلغان.

30 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 40 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا قەدەر پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە مەدەنىي ـ مائارىپ دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشتەك ياخشى ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىگە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان شېڭ شىسەينىڭ ئىلغار دەرىجىدە كىشى بولغانلىقىدىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. بەلكى بۇ خىل گۈللىنىش بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

سىياسىي جەھەتتىنكى كۈچلۈك تەسىرى ۋە ماددىي جەھەتتىنكى ياردىمىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەڭ مۇھىم ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچى ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەردە جاپاغا چىداپ خىزمەت ئىشلەۋاتقان پېشقەدەم جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىدىن بولدى. 1941 - يىلى سو-ۋېت، گېرمان ئۇرۇشى ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ، لېنىنگراد خەۋپ ئىچىدە قالغان، موسكۋا جىددىي ۋەزى-يەتتە تۇرغان مۇرەككەپ خەلقئارا شارائىتتا، ئىككى يۈزلى-مچى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋە كومپارتىيە-دىن يۈز ئۆرۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، جىياڭ جيېشى بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغ-لىدى. 1942 - يىلى كىرىش بىلەن لياۋ خەنساڭ، جۇ شاۋ-لياڭ قاتارلىق گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار-لىرى ئۈرۈمچىگە ئارقا - ئارقىدىن كېلىشتى. شۇ يىلى كۈز پەسلىدە جاڭ جېيشىغا ۋەكالىتەن خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئۈرۈمچىگە كەلگەندە، باندىت شېڭ شىسەي بىلەن گومىن-داڭنىڭ رەسمىي ئالاقىلىشىشى ئاشكارىلاندى. شۇنىڭ بى-لەن ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇق دۈش-مەنلىككە ئايلاندى، شېڭ شىسەي يولغا قويۇپ ئىجرا قى-لىپ كەلگەن ئالتە سىياسەتنىڭ ئورنىنى سەنمىنجۇيى ئىگىلىدى، باندىت شېڭ شىسەي گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلى-رىگە بولغان ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرۈشى ئۈچۈن، پارتى-يىمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان پېشقەدەم كادىر-لىرىنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىپ، تۈرمىلەرگە قامىدى. ۋەھشىلەرچە قىرغىن قىلدى. 1943 - يىلى ئەتىيازدا شىن-جاڭدا گومىنداڭنىڭ ئۆلگىلىك پىرقىسى قۇرۇلۇپ، شېڭ

شىسەي 100 دىن ئارتۇق شەھىردىكىلىرى بىلەن بىرلىكتە قەسەم بېرىپ گومىنداڭغا ئەزا بولۇپ كىردى. ئارقىدىنلا شېڭ شىسەي چوڭچىڭغا بېرىپ گومىنداڭنىڭ يىغىنىغا قاتناشتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيىمىزنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت ئىشلەۋاتقان كادىرلىرىدىن باشقا، يەنە يۈز مىڭلىغان تەرەققىيپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار تۇتقۇن قىلىنىپ تۈرمىلەرگە تاشلاندى ھەم ئۇلار تۈركۈملەپ مەخپىي ئۆلتۈرۈلدى. جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى سۇلغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالدى ۋە كۈنسايىن تۆۋەنلىدى. لېكىن قۇرۇلۇپ بولغان مەدەنىيەت ئورگانلىرى، سەنئەت ئۆمەكلىرى، مەكتەپلەر تاقىۋېتىلمىدى. بۇنداق قىلىش ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

باندىت شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىش ئالدىدا پارتىيىمىزنىڭ نۇرغۇن كادىرلىرىنى ۋە ئۇلار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن زىيالىيلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى كەڭ كۆلەمدە تازىلاپ، قاماپ ۋە مەخپىي ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، دەسلەپكى قەدەمدە سىياسىي جەھەتتە كۆزى ئېچىلغان، نادانلىق، خۇراپاتلىقنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ پەن - مەدەنىيەتكە ئىنتىلىۋاتقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنى تازىلىيالمىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قاماپ ئۆلتۈرۈپ بولالمىدى. بۇنداق قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە يىل جەريانىدا، گەرچە ئۇلار شىنجاڭدا مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى خالىمىسىمۇ، مەملىكەت

ئىچى ۋە سىرتىدىكى بېسىم ئاستىدا شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن بىر ئاز خىراجەت سەرىپ قىلىپ مەدەنىيەت مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن قىياپەتكە كىرىۋالدى. شۇڭا يەتتە يىل ئىچىدە مەكتەپ مائارىپ ئىشلىرى سان جەھەتتىن بىر ئاز ئۆستى. شىڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، مەدەنىيەت - سەنئەت ئاپپاراتلىرى، مەكتەپلەرنىڭ پۈتكۈل خىراجىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ خىراجىتى بىلەنلا تەمىنلەنگەنىدى. 1947 - يىلى مىنجاۋگۇەن (خەلق ئاقارتىش يۇرتى) قۇرۇلۇپ، بۇنىڭ راسخوتىنى دۆلەت تەمىنلىگەندىن باشقا، 1944 - يىلدىن باشلاپ بىر قىسىم مەكتەپلەرنى مۇددەت، تۈركۈمگە بۆلۈپ ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزىۋېلىپ، بۇ مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى دۆلەت تەرەپتىن چىقىم قىلىنىشقا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ يۈكى قارىماققا بىر ئاز يېنىكلىتىلدى.

1944 - يىلى كۇزدە، لوپ بازار ئىچىدىكى ئالتە سىنىپلىق ئوغۇللار مەكتىپى بىلەن تۆت سىنىپلىق قىزلار مەكتىپىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان. 1945 - يىلى يازدا چاھارباغنىڭ بامىيە مەكتىپىنىڭ بىر سىنىپىنى ئۇيۇشمىغا قالدۇرۇپ، ئىككى سىنىپنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1946 - يىلى ئەتىيازدا يۇرۇڭقاش بازار مەكتىپىنىڭ ئىككى سىنىپىنى، چاھارباغنىڭ ئۈچ سىنىپىنى ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1947 - يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ھاڭگى، سانپۇلا مەكتەپلىرىنى ئۈچ دىن سىنىپى بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

1948 ـ يىلى كۈزدە يولچى كۆل مەكتەپىنى 3 سىنىپى بىلەن ھۆكۈمەت ھېسابىغا ئۆتكۈزۈپ ئالغان.

گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىلدا، خوتەن تولۇقسىز سىفەن بىر تۈكۈم ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ بەرگەچكە ئوقۇتقۇچىلار سانى كۆپەيگەن. مەكتەپلەرنىڭ سىنىپلىرىمۇ يىللىقلار بويىچە ئايرىلىپ، بىر قەدەر رەتكە سېلىنغان.

1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بارغاندا، ناھىيە بويىچە مەكتەپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا يەتتە، ئۇيۇشما قارمىقىدا 38، جەمئىي 45 كە يېتىپ، 1942 ـ يىلغا سېلىشتۇرغاندا 13% ئاشقان. سىنىپ سانى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا 26، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا 113، جەمئىي 139 غا يېتىپ 93% ئاشقان. ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر 226 گە يېتىپ، 68% ئاشقان. ئوقۇغۇچىلار 6223 كە يېتىپ، 58% ئاشقان (بىر مەكتەپ ئىچىدە بەزى سىنىپلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدا، بەزى سىنىپلار ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدا ئارىلاش بولغاچقا، ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچىلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار سانىنى ئايرىغىلى بولمىدى). گومىنداڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە مەكتەپلەرنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ۋە مەكتەپلەر تەرەققىياتىدا مەلۇم يۈكسىلىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلى، ئالتاي، چۆچەكتىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان يەتتە ۋىلايەتتە بۇ يۈكسىلىش سان جەھەتتىكىلا يۈكسىلىش بولۇپ مەكتەپلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيىتى، ئوقۇتۇش سۈپىتى، مەكتەپلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى قاتارلىقلاردا مەلۇم جەھەتلەردىن تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئاسا

سى سەۋەبلەر مەۋجۇت.

1. مائارىپنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرى جۇملىدىن ئۇيۇشمىنىڭ ئورگانلىرى ئاجىزلاشقان. ئىلگىرى ئۈرۈمچى دارىلفۇنۇن، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنلەردە ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىنىڭ رەھبەرلىك خىز-مەتلىرىنى ئىشلىگەن بىر قىسىم زىيالىي كادىرلار خىزمەت ئورنىدىن ئايرىلغان. بۇلاردىن بەزىلىرى خىزمىتىدىن قالدۇرۇلغان، بەزىلىرى تۈرمىلەرگە سولانغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ مۇتەئەسسىپ دىنىي ئاخۇنلار نام، مەنپەئەتكە بېرىلىپ مائارىپ ئىشلىرى-غا كۆڭۈل بۆلمىگەن. ئۇيۇشمىلاردا يەنە بىر قىسىم ۋەتەن-پەرۋەر زىيالىيلار بولسىمۇ، ئۇلار تۇتۇشقا جۈرئەت قىلال-ماي، مۇتەئەسسىپ باشلىقلارنىڭ رايىغا بېقىپ خىزمىتىنى تاشلاپ قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

1945 - يىلى لوپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇدىر بولغان نەجىمىدىن بەگ ئاشكارا ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنى موللىلار (مەكتەپلەردىكى دىنىي دەرس بېرىدىغانلارنى دېمەكچى) ئوقۇت-سۇن، ئەپەندىلەر قەرتلىرىنى ئويناۋەرسۇن، ئۇلار مېنى مۇدىر دەپلا بەرسە ئۇلارغا بېرىشكە تېگىشلىك ئىش ھەققىنى توختاتماي بېرىۋېرىمەن، دېگەن. دېمەك، ئۇيۇشما باشلىقى-نىڭ ئوقۇتۇشقا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئاشۇنداق بولسا، ئاتالمىش ئەپەندىلەر ئوقۇتۇشنى موللىلارغا تاشلاپ قو-يۇپ ئوينايدۇ، ئوقۇتۇشقا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ.

2. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ بىرنەچچە يىلدا بازار تۇراقلىق بولماي، مال باھاسى ئايمۇ ئاي

ئۆرلىگەن، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەن. ھۆكۈمەت
باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى يىللىق چۈشۈرۈلمەي
ئۇرۇمچىدىن ئايمۇ ئاي ئەۋەتىلگەچكە، بەزىدە 2 ـ 3 ئاي
پۇل كەلمەي ئوقۇتقۇچىلار ئىش ھەققىنى ۋاقتىدا ئالالـ
ـمىغان. پۇل كەلگەندە تارقىتىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، باھا
ئۆسۈپ كەتكەچكە ئۇ پۇلغا تۇزۇك بىر نەرسە كەلمىگەن.
ھەتتا بەزى ئايلاردا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىر ئايلىق ئىش
ھەققىگە ئىككى چارەك ئاشلىقمۇ كەلمىگەن. تۇرمۇشتا قىيىنچىـ
ـلىق تارتىپ ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن رايى يانغان. ئۇيـ
ـۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش
ھەققىگە ئەسلىدە ئاشلىق بەرگەن بولسىمۇ، كېيىن پۇل
ئۆلچەم قىلىپ ئاشلىقنى سېتىپ پۇل بېرىپ، ئارىلىقتا مۇـ
ـتەئەسسىپ باشلىقلار كۆپلەپ پايدا ئالغان. بېرىلگەن پۇلـ
ـنىڭ بىر قىسمىغا يەنە دۆلەت باھاسىدا ئاشلىق سېتىپ
بەرگەن بولسىمۇ، سانى بەك ئاز بولغان. ئوقۇتقۇچىلارنى
ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا قىسقان. لېكىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشـ
ـىدىكى مەكتەپلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى
مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋاقتىدا بېرىلگەن.
ئەمما ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەن، تۇرمۇشى
ناچار بولغاچقا ئۆز كەسپىگە بولغان ئىشەنچىسى تۆۋەنـ
ـلەپ، خىزمەتتىكى ئاكتىپلىقى ئاجىزلاشقان. بۇنىڭ بىلەن
مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتكەن.

3. شېڭ شىسەي رەھبەرلىك قىلغان 11 يىلدا مەكـ
ـتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن
كەلتۈرۈلگەن. دەپتەر، قەلەممۇ كۆپلەپ سوۋېت ئىتتىپاقىـ
ـدىن كەلتۈرۈلگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە

يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن دەرسلىكلەرنى ئوقۇتۇش چەكلەنگەن. سودا مۇناسىۋەت توختىغاچقا، دەپتەر-قەلەملەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان. خەنزۇ مەكتەپلەر ئۈچۈن ئىچكى ئۆلكىلەردىن دەرسلىك كىتاب كەلتۈرۈلگەن، بىراق، ئاز سانلىق مىللەت مەكتەپلىرى ئۈچۈن دەرسلىك كىتاب مەنبەيى بولمىغان. دەپتەر - قەلەم سېتىپ ئېلىشمۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن زور قىيىن مەسىلە بولۇپ قالغان. ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى مىللىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىنى تۈزۈپ شاپىگرافتا بېسىپ تارقاتقان بولسىمۇ، بىر تەرەپتىن سانى ئاز، يەنە بىر تەرەپتىن بېسىش سۈپىتى ناچار بولغاچقا خەتلىرىنى ئوقۇغىلى بولمىغان. تەبىئىي پەنلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشىر قىلىنغان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەرسلىكلەردىن پايدىلىنىپ ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ كىتابلارنى ئىشلەتكەن ۋاقىتتا ئۇزۇن بولۇپ يىرتىلىپ كەتكەن، بېشى بولسا ئايىغى بولمىغان. ئوقۇتۇش ئېھتىياجىغا ماسلاشمىغان. دېمەك مەكتەپ بولغان بىلەن ئوقۇتىدىغان دەرسلىك كىتاب بولمىسا ئوقۇتۇشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

4. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا پۈتۈن شىنجاڭغا ئوخشاشلا ناھىيىمىز لوپنىڭمۇ يېزا ئىگىلىك، قول - سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يۈكسەلمىدى، بەلكى ئارقىغا چېكىندى. ئالۋاڭ - سېلىق كۆپەيدى، خەلق تۇرمۇشى ناچارلاشتى. خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكلىرى كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، خەلقنىڭ ئوي پىكىرى جان ساقلاشقا مەركەزلىشىپ، پەرزەنتلىرى ئوقۇشقا قىزىقمايدىغان ھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوقۇتقۇچىلار ئەت-

گەن - كەچتە ئائىلىمىز - ئائىلە بىرىپ بالا يىغىشىمۇ مەكتەپكە كېلىدىغان ئوقۇغۇچىلار كېلىشكە تېگىشلىك ئوقۇ- غۇچىلارنىڭ يېرىمىگىمۇ يەتمىگەن. بەزى سىنىپلارغا 4، 5 بالا كەلگەن. ئوقۇغۇچىلار تۇراقسىز بولغاچقا ئوقۇتۇش سۈپىتىمۇ ناچارلاشقان. بەزى باللار ئىككى - ئۈچ يىل ئوقۇسىمۇ خەت ساۋادى چىقمىغاچقا، ئاتا - ئانىلىرى ئۇلارنى مەكتەپكە بارغىلى قويمىغان. مەكتەپلەرنىڭ، ئو- قۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىناۋىتىمۇ چۈشۈپ كەتكەن. مەدەنىيەت، سەنئەت تەشكىلاتلىرىمۇ پالەچ، يېرىم پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، ئىلگىرىكىدەك پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان. 40 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكىدەك قاي- نام - تاشقىنلىق مەدەنىيەت، مائارىپ پائالىيەتلىرى ئەمدى- لىكتە كۆزگە چېلىقمايدىغان بولۇپ كەتكەن.

ئەسلىدە شېڭ شىسەينىڭ پاشىستلىق ھۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن گومىنداڭ شېڭ شىسەيدىن ياخشىراقتۇر، ۋەزىيەت ياخشىلىنىپ قالار، دەپ ئۇمىدىنى گومىنداڭغا باغلىغان بولسىمۇ، ھەر مىللەت خەل- قىنىڭ بۇ بىر ياخشى ئارزۇسى قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت بولدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەجرىبىلەرنى يە- كۈنلەپ، ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئۈمىدىنى پارتىيىمىز رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا باغلىدى.

تورلاپ يىيىرىپ چىققۇچى — تۇردى رىشىت.
قايتا كۆچۈرۈپ ئاساسقا ئالغۇچى — مەتنۇرى ئابلا.

غۇلجا خەيرىيە مەكتىپى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەد قۇربان ئەزىز يارى

ئىلى ۋىلايىتى رايونىمىز شىنجاڭدا كونا مائارىپ ئىشلىرى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان ۋىلايەتلەرنىڭ بىرسى.

1905 - يىلى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1917 - يىلى روسىيىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى كۆتۈرۈلگەندىن تارتىپ تاكى 1930 - يىلىغىچە ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر، قازاق، رۇس، تاتار، ئۆزبېك، قىرغىز، خۇيزۇ مىللەتلىرىدىن بولۇپ زور بىر تۈركۈم خەلق ۋە زىيالىيلار ئىلى رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، غۇلجا شەھىرىدە ئىلى ئۇيغۇر مەكتىپى، تاتار مەكتىپى، ئۆزبېك مەكتىپى، رۇس مەكتىپى قاتارلىق مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، پەننىي ئاساس، دىنىي قوشۇمچە قىلىنغان ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇلار ئىلى رايونىدا يېڭىچە ئوقۇ - ئوقۇتۇشنىڭ ئۇلىنى تىكلەشتە ئاساسىي كۈچ بولۇپ رول ئوينىغانىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزگىللەرنىڭ ھەممىسىدە ئىلى رايونىدا گەرچە مائارىپ قەدەم باسقۇچلاپ كېڭىيىپ، بىرمۇنچىلىغان مەكتەپلەر بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، پۇلى بارلارنىڭ بالىلىرى مەكتەپلەردە ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولۇپ، يوقسۇل - كەمبە-

غەللەرنىڭ بالىلىرى، يېتىم - يېسىرلار يەنىلا مەكتەپ سىرتىدا پاناسىز قېلىۋەردى.

1931 - يىلى قۇمۇل دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ شاڭخىسۇت ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى جىن شۇرېننىڭ قۇمۇلدىكى ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرگەن ئىنقىلاۋى ھەركىتى، چاقماق تېزلىكىدە رايونىمىز شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئاخىرى 1933 - يىلى شىنجاڭدا مۇستەبىت قارا ھاكىمىيەت ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جىن شۇرېن ئىستىبدات ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىدى. شۇڭا ئۇ، مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ قوللاپ، يار يۆلەكتە بولۇشىغا مۇيەسسەر بولالىغانىدى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، شىنجاڭدا، جۈملىدىن ئىلى رايونىدا پەننى مائارىپ تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان مەزگىل بولدى. سەۋەبى بىر تەرەپتىن جۇڭگو كومپارتىيىسى چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭدا ئىشلەشكە ئەۋەتكەنلىكىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدىن بولغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ دەۋر خەلق ئىچىدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنىڭ ياخشى نىيەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا شارائىت يارىتىپ بەردى.

تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زات مەتيۇسۇپ ھاجى غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم - يېسىرلارغا خەيرخاھلىق قىلىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن باشلىنىپ دولقۇنغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان پەننىي مائارىپتىن بەھرىمەن قىلىپ ئوقۇتۇشنى ئويلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن نەجمىدىن ئەزىز بىلەن مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق

تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن (قاشاق)، ئابلا ماخمۇدى، سايىم ئاخۇن (ئالدىقورغان) قاتارلىق كىشىلەرنى يېنىغا تارتىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياردەم قىلغاندىن تاشقىرى غۇلجىدىكى بىر قىسىم بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ كۆپلەپ ياردەم توپلايدۇ. شۇنىداقلا ئۇلار بىلەن بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ، يېتىم بالىلار ئۈچۈن بىر مەكتەپ قۇرۇشنى، مەكتەپنىڭ نامىنى «خەيرىيە مەكتىپى» (خەيرى ساخاۋەت قىلىش مەكتىپى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاشنى قارار قىلىدۇ. بۇ قارارنى مۇناسىۋەتلىك تەشكىلگە دەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىپ ئەنىگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، مەكتەپ مۇدىرى ۋە مۇئەللىملەرنى بەلگىلەپ، 1934 - يىلى 10 - ئايدا ئۈچ سىنىپلىق غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىنى رەسمىي قۇرىدۇ. مەكتەپ ئورنى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆت ئېغىزلىق ئۆيى ۋاقىتلىق ئارىيەتكە ئېلىنىپ، سىنىپ ئورنىدا پايدىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ غۇلجا تارىخىدا تۇنجى قېتىم كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ بالىلىرى ۋە ئاتا - ئانىسىز يېتىم - يېسىرلاردىن 100 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارنى ئەھۋالىغا ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوقۇتۇشنى باشلايدۇ. مەنمۇ شۇ چاغدا بىرىنچى سىنىپقا ئايرىلىپ، ئوقۇشۇمنى داۋام قىلدۇرغانىدىم.

مەكتەپ دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ پەقەت دەپتەر - قەلەم، ئوقۇش كىتابلىرىنىلا تەمىن ئەتتى. ئىككىنچى ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ، كىيىم - كېچەك باشتىن - ئاياغقىچە بىر قۇر مەكتەپنىڭ فورما كىيىمى بېرىلىپ تۇردى. يېتىم بالىلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى ئۇلار-

نىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، مەلۇم تۇرمۇش خىراجىتىنى بېرىپ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئوقۇيدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چۈنكى مەكتەپنىڭ مۇقىم ئورنى بولمىغاچقا ياتاق، ئاشخانا قاتارلىق لاۋازىمەت ئورنى يوق ئىدى.

مەكتەپ مۇدىرىيەت ئىشخانىسىغا ياردەملىشىپ مەكتەپنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەكتەپ يېنىدا بىر مۆتىۋەللى ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا مەتيۇسۇپ ھاجى، مۇدىر نەجمىدىن ئەزىزى، مەھەممەت ھەسەن خەلپىتىم، تۇردى ئاخۇن، ئايخان ئانا، سايىم ئاخۇن، ئابلا مەخمۇدى، قاسىم ئاخۇن (جۇيجاڭ) لار ھەيئەت بولۇپ بەلگىلەندى.

مەكتەپنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتىغا كەلسەك مۇدىر زۆھرەخانىم، ئوقۇتقۇچىلاردىن دەسلەپكى ئوقۇش يىلىدا رەمزىيە، فائىقە، مەھەممەت ئەپەندى، ئاپپان ئەلى ئىدى. بۇ مەكتەپنىڭ تەربىيىلەش نىشانى ئاتا ـ ئانىسىز يېتىم بالىلارنى ئاساس قىلىپ، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپ قوينىغا ئېلىپ، تەربىيىلەش ئىدى. شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم باللار ۋە كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى مەكتەپ يېشىدىكى باللارنىڭ خېلى نىسبىتىنى ئىگىلەيتتى. ئەمما مەكتەپ ئىشكىنى بىردىنلا بارلىق يېتىم ـ يېسىرلار ۋە كەمبەغەل يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۈچۈن ئېچىۋېتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا مۇشۇنداق ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن مەكتەپ مۆتىۋەللى ھەيئىتى، مەكتەپ مۇدىرىيەت ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە 1935 ـــ 1936 ـ يىلىدىكى مەكتەپ كۆلىمىنى قانچىلىك

كېڭەيتىش مۇمكىنچىلىكىنى مۇھاكىمە قىلدۇ. نەتىجىدە 1935 ـ يىلدا يەنە ئىككى سىنىپ (60 نەپەر بالا) قوشۇپ مەكتەپنى بەش سىنىپقا كېڭەيتىشنى قارار قىلدۇ. ئەمما بۇ چاغدا مەكتەپ ئورنى مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ كۆرۈلىدۇ. مۇھاكىمە داۋامىدا بۇ بىر زىددىيەتنى مەكتەپ مۆتىۋەللى ھەيئەت ئەزاسى، مەرىپەتپەرۋەر ئايخان ئانا ئۆزىنىڭ 10 ئېغىزلىق ئۆيى بار باغ قورۇسىنى مەكتەپكە ھەدىيە قىلىشتەك مەرتىلىكى بىلەن ھەل قىلىدۇ. 1935 — 1936 ـ يىلى ئوقۇش يىلىدا خەيرىيە مەكتىپى بەش سىنىپلىق مەكتەپ بولۇپ كېڭىيىپ، بوينى كېسىكتىكى نۇراخۇن ئاقساقال مەسچىتىدىن قازانچى مەھەللىسىدىكى ئايخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇغا كۆچۈپ كېلىدۇ. بەش ئېغىز ئۆينى سىنىپ، ئىككى ئېغىز ئۆينى مۇئەللىملەر ئىشخانىسى، قالغان ئۆيلەرنى ئىسكىلات قىلىپ ئورۇنلىشىدۇ. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇلغان مۇئەللىملەر فەرىخە تىلىقبايېۋا، ئەزىزە، مايمۇنە، يۈسۈپجان، ئۆمەرجان، ئالىمجان ئەپەندىلەردىن ئىبارەت بولدى. خەيرىيە مەكتىپى ھەر ئوقۇش يىلىدا بىردىن، ئىككىدىن سىنىپ قوشۇلۇپ، 1937 — 1938 ـ ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە كېڭىيىپ سەككىز سىنىپلىق، 250 ئوقۇغۇچىسى بار بىر چوڭ مەكتەپ بولۇپ يېتىشتى. خىراجەت دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. 250 نەپەر ئوقۇغۇچىنى دەپتەر، قېرىنداش، سىيا، قەلەم، كىتاب قاتارلىق ئوقۇش ماتېرىياللىرى ۋە كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەش، يېتىم باللارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش خىراجىتى بېرىش زۆرۈر ئىدى. بۇ چاغدا مەكتەپنىڭ خىراجەت مەبلەغ مەسىلىسى ھەل قىلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە بولۇپ قال-

دى. مەكتەپ مۇتەۋەللى ھەيئەت مۇدىرى مەتيۇسۇپ ھاجىنىڭ تەكلىپ بىرىشى بىلەن بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، خەيرىيە مەكتىپى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش ئۇسۇلى بىلەن مەكتەپنىڭ خىراجەت مەبلەغ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلدۇ. بايلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈشتە نەجمىدىن ئەزىزى يازغان «كىمنىڭ ئىشى تەس» (بىر ئائىلىدە ئەرنىڭ ئىشى تەسمۇ ياكى ئايالنىڭ ئىشى تەسمۇ) تېمىلىق پىيەسىنى 10 نومۇر كونسېرت بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە تەييارلىتىپ، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز كۇلۇبىدا مەجلىس ھەم ئەدەبىيات كېچىلىكى ئۆتكۈزىدۇ. مۇئاۋىن ۋالىي تۇردى ئاخۇنباي باشلىق 2000 نەپەر بايغا پەخرى بېلەت ئەۋەتىپ (كۇلۇبنىڭ قالغان ئورۇنلىرىغا بېلەت سېتىلدى)، ئەدەبىيات كېچىلىكى قاتناشچىلىرىغا پىيەسە ئويناش، كونسېرت كۆرسىتىشتەك جانلىق تەشۋىقات ئارقىلىق خەيرىيە مەكتىپىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، مەكتەپ خىراجىتى ئۈچۈن ئىئانە توپلاش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تۇردى ئاخۇنباي يالغۇزلا يېتىم بالىلار مەكتىپىنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن بىركىپ (16 توپ) دىگىنال تېرىكە، بىركىپ كوك بۆز، ۋاسكىتبول، ۋالىبول، فودبول، ھەر تۈرلۈك يېنىك ئاتلېتكا ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىق بىرقانچە، يۈرۈش تەنتەربىيە سايمان ۋە ئەسۋاب-ئۈسكۈنىلىرىنى ياردەم قىلىدۇ. ئايخان ئانا 250 ئوقۇغۇچىغا بايراملىق كىيىم (ئۇ چاغدا ھەربىر مەكتەپ ئۆز فورمىسىدا بايراملىق كىيىم كىيەتتى) تەييارلاپ بېرىشنى زىممىسىگە ئالىدۇ. ئاندىن بايلار بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بەس - بەستە ياردەم ئاتاپ، كۆپلىگەن ھەرخىل

گىزلىمە رەخت، ئورغۇنلىغان پۇل - پىچەك ئىئانە توپلى-
نىپ، مەكتەپنىڭ خىراجەت جەھەتتىكى كونكرېتنى قىيىنچى-
لىق مەسىلىسى ھەل قىلىندۇ. 12 - ئاپرېل بايرام كۈن-
لىرىنىڭ بىرىدە (ئۇ چاغدا 1933 - يىلى 12 - ئاپرېلنى
شىنجاڭدا جىن شۇرېننىڭ ئىستىبدات قارا ھاكىمىيىتىنى
ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شېڭ شىسەي يېڭى ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان
كۈن دەپ، ھەر يىلى شۇ كۈننى بايرام قىلاتتى) مەكتەپ
تەرىپىدىن لاتارى يىغىنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى
ئىشلىگەن ھەرخىل كەشتە، لۆڭگە، داستىخان، لەۋھە قاتار-
لىق قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى لاتارى قىلىپ سېتىش ئارقى-
لىقمۇ ئاز بولمىغان پۇل كىرىم قىلىنىپ، مەكتەپنىڭ كەلگۈ-
سى ئېھتىياجىغا لازىملىق مەلۇم مەبلەغ جۇغلاندى. ئەدە-
بىيات كېچىلىكىدە ئوقۇغۇچىلار ئوينىغان پىيسە، كونسېرت-
لار خەلقنى (تاماشىبىنلارنى) ناھايىتى تەسىرلەندۈرگەن.
شۇ كونسېرت نومۇرلىرىدىن بىرى ئاكا - سىڭىل بىرلىكتە
ئورۇنلىغان «يېتىملار زارى» (تېكىستىنى نەچچىدىن ئەزىزى
يازغان) نادىلىق ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى تېكىستى
مۇنداق ئىدى:

ئاتا يوق، ئانا يوق، يېتىم بىز غېرىپ،
يۈرەرمىز پەرىشان كۈندە تەلمۈرۈپ.
يېيەرگە، كىيەرگە يوق ئاچ - يالاڭ،
ئۆتەرمىز جاپادا ئۆلۈپ - تىرىلىپ.

ئوقۇر، ئوينىشار، باي ئوغۇل - قىزلىرى،
كىيىملەر پۈتۈن، قىپ - قىزىل يۈزلىرى،
لېكىن بىز يېتىملەر ساماندەك سارغىيىپ،
يۈرەتتۇق ئاچ، زېرىن ھەم نادان قېلىپ.

بويۇنلار قىسىلغان، كۆكۈللەر زەرداپ،
ئۆتمۈشتە ئارزۇلار قىلىنغان دەپسەنت.
ئوقۇشقا ئىشتىياق بولسىمۇ بىزدە،
يول قويماس يوقسۇللۇق توسالغۇ بولۇپ.

ئون ئىككىنچى ئاپرېل بىزگە يول ئاچتى،
ھۆررىيەت، مەرىپەت جانلاندى بۇ چاغ.
يېتىملار ئارزۇسى ئېشىپ ئەمەلگە،
جاھالەت يوقالدى گۆرىگە كىرىپ.

مەكتەپى خەيرىيە قۇرۇلۇپ شۇئان،
مەرىپەت نۇرىنى چاچتى بىزلەرگە.
مېھرىبان ئاتىلار چىقتى مەيدانغا،
بىز ئۈچۈن ئىشلەشكە كۆكرىكىنى كېرىپ.

خەيرىيەت مەكتەپى غۇلجا شەھىرىدىكى يېتىم - يېسىرلارنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئۆز قوينىغا ئالغاچقا، مەكتەپ كۆلىمى كېڭىيىپ، 1937 — 1938 - ئوقۇش يىلىغا كەلگەندە ئايخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇغا سىغىشماي، مەكتەپ ئورنى مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك جىددىي مەسىلە بولۇپ كۆرۈلدى. بۇ كونكرېتنى ئەھۋالنى مەكتەپ مۇتىۋەللى ھەيئىتى غۇلجا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەسلىدە سۆسەر ھاجىدىن مۇسادىرە قىلىپ ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىغا ئالغان كۆلىمى چوڭ، ئۆيلىرى كۆپ، ئىچكىرى - تاشقىرى كەڭ قورۇنى خەيرىيە مەكتەپىگە بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەير-

يه مەكتىپى 1937 — 1938 ـ ئوقۇش يىلىدا قازانچى مەھەللىسىدىكى ئايخان ئانا قورۇسىدىن كۆلچۆلۈكتىكى سۆسەر هاجى قورۇسىغا كۆچۈپ باردى. بۇ ئوقۇش يىلىدا قوشۇلغان ئوقۇتقۇچىلار مۇتەللىپ قاسىم، زۇنۇن قادىر، نەسرىدىن ئەپەندى، مەجمت ئابدۇللا قاتارلىقلار ئىدى. ئايخان ئانا مەكتەپكە ھەدىيە قىلغان قورۇسى يەنىلا قازانچى مەھەللىسىنىڭ خەلق ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر كىچىك باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى بولۇپ قېلىۋېردى. خەيرىيە مەكتىپى ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان تارىخى جەريانىدا تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن مەتيۇسۇپ هاجى، نەجمىدىن ئەزىزى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەمخورلۇقى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەستايىدىللىق بىلەن تەلىم بېرىشى نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان يېتىم ـ يېسىرلارنى، كەمبەغەل، يوقسۇللارنىڭ پەرزەنتلىرىنى باشلانغۇچ بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە قىلدى. نەتىجىدە ئالى گىمنازىيە مەكتىپى، سىفەن مەكتىپى، ئۆلكىلىك گىمنازىيە مەكتىپى، سىفەن مەكتىپى ۋە تېخنىكوم قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرىغا بىر تۈركۈم يارامىلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. غۇلجا خەيرىيە مەكتىپىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا، ئالىي بىلىم يۇرتلىرىغا كىرىپ مەخسۇس پەنلەر بويىچە ئوقۇپ ئالىم، پىداگوك، نەشرىياتچى، سەنئەتچى، شائىر، يازغۇچىلار بولۇپ يېتىشكەنلەر كۆپ. مەسىلەن: گېئولوگىيە پەنلىرى مۇتەخەسسىسى ياسىنجان ئىمىن، پېشقەدەم نەشرىياتچى تۇرسۇن قاھار، پېشقەدەم مائارىپچى ئوسمان، ئابدىرىشىت ئابىت، شائىر ھەم يازغۇچى خېلىل ھەمرا، ئىبرايىم قۇربان، خەلق سەنئەتى ساھەسىدە ئۇزۇن يىل

جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرگەن ئارتىستكا ئاممىنە قادىر، ئۇسسۇلچى رۇقىيە، ئۈچ ۋىلايەت خەلق ئىنقىلابى جەڭدە قۇربان بولغان ئىنقىلابى قۇربان توختاسىنلار شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

مەتيۈسۈپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار ئۆز ئۆمرىدە بىرقانچە يىل ئىلى رايونىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ ساھەسىدە جاپالىق ئىشلەپ، ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقانىدى. ئەمما شىڭ شىسەي ماھىيەتتە بىر مىلىتارىست ئەكسىيەتچى بولغىنى ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدىن چىققان ئىلغار زاتلار ئۇنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ ئىدى. شۇڭا ئۇ، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ھەر مىللەت خەلقى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار زاتلارنى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ خەۋپى، دەپ قارىدى. شۇ قاتاردا ئۇلارنى جۈملىدىن مەتيۈسۈپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزى، ئايخان ئانىلارنىمۇ تۈرمىگە تاشلاپ، مەتيۈسۈپ ھاجى، نەجمىددىن ئەزىزىلەر ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلدى. ئايخان ئانا ئىككى يىل تۈرمە ئازابىدا كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ، تۈرمىدىن چىقىپ كېيىن ۋاپات بولدى. غۇلجا خەلقى بۇلارنىڭ ۋاقىتسىز غازاك بولغىنىغا ئېچىنىدۇ. ئۇلار ھامان خەلق قەلبىدە ھايات.

ئۇيغۇر نەخشا ـ ئۇسسۇل، تىياتىرچىلىقى توغرىسىدا ئەسلىمە

ئېلى ئېزىز

1911 ـ يىلى پارتلىغان سۇڭ جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى، مەملىكەت خەلقىمىزنىڭ دەس تۇرۇپ ئىنقىلاب قىلىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە بۇ ئىنقىلاب نەتىجىسىدە جۇڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىللىق پادىشاھلىق فېئودال تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. روسىيىدە ئېلىپ بېرىلغان لېنىن باشچىلىقىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ زەبىرەك ئاۋازى مەملىكىتىمىزگە (شىنجاڭىمىزغا) زور تەسىر كۆرسەتتى. سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىدىن كېيىن، سوۋېتتە يولغا قويۇلغان «ماركسىزم، لېنىنىزم» لىق يېڭى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ جەڭگىۋار ئاۋازى قۇلىقىمىز تۈۋىدە جاراڭلاپ، ئۇزاق يىل زۇلمەت قاراڭغۇلۇقىدا قالغان مەھكۇم خەلقنى ئويغاتتى.

1912 ـ يىلى قۇمۇل خەلقى تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدا زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ياڭ زېڭشىنىڭ تەختىنى تىترەتتى.

1919 ـ يىلىدىكى 4 ـ ماي ھەرىكىتى، 450 مىليون

خەلقنىڭ (شۇ يىللاردا جۇڭگودا 450 مىليون خەلق بار ئىدى) نىجاتلىق يولىغا مېڭىش سىگنالىنى چالدى. 1921- يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ كوممۇنىستىك پارتىيىسى دۇنياغا كەلدى. 1930 - يىلى خوجىنىياز ھاجى — باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن 1933 - يىلى «12 - ئاپرېل» دا شىنجاڭدا يېڭى ھاكىمىيەت ئورنىتىلىپ، مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك تەختى بىتچىت بولدى. لېكىن شېڭ شىسەي تەختكە چىقىۋېلىپ، ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە دوبەن، ئىيۇۋېنلوڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىمنى مۇئاۋىن رەئىس دەپ ئېلان قىلدى (بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىم قەشقەردە ئىدى).

شېڭ شىسەي، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ھەم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى بىلەن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن قول ئۈزگەنلىكىنى ئېلان قىلىپ، ئاۋۋال «8 ماددىلىق خىتابنامە» نى، كېيىن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» (يەنى 1. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش. 2. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن بولۇش. 3. خىيانەتچىلىككە قارشى تۇرۇش. 4. تېچلىق. 5. شىنجاڭنى تەمىر قىلىش. 6. مىللىي باراۋەرلىك) نى ئېلان قىلدى. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى» (پەندىخوي) قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. يەنە شۇ يىل (1934 - يىل) 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇش بىلەن بىللە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ قۇرۇلدى. 1934 -

يىلى 2 ـ ئايلاردا تۇرپانلىق شوپۇر مۆمىن ئەپەندى باشچىلىقىدا — ئۈرۈمچىدە ئون نەچچە كىشىلىك تىياتىر تەشكىل قىلىندى. ئارتىستلىرى ئابدىگۇل، رەھىم نىيازقارى، رايىدىن قارى، ئابدىپەتتار ئەپەندى، چوك ئاخۇن، ئابدۇۋايىت سوناي، ئابدىكېرىم رازى، نۇراخانىم (مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئايالى) قاتارلىقلار بولدى. بۇلار مۆمىن ئەپەندى يېزىپ چىققان خەلق چۆچىكى «بوز يىگىت» دراممىسىنى ۋە بىرنەچچە نومۇر كونسېرت (ناخشا ـ ئۇسسۇل) لارنى تەييارلاپ، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ سەنشىخاڭزا كوچىسىدىكى ۋاڭ جاڭگۇيدىنىڭ سارىيىدا تۇنجى قېتىم يېڭى زامان تىياتىرىنى خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، بۇلار ناخشا ـ ئۇسسۇل بىلەن كۈندۈزدە كوچا تىياتىرى قويدى. كەچتە يەنە «بوز يىگىت» دراممىسىنى ئوينىدى. بۇلارنىڭ ئىش ئورنى مۆمىن ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە بولدى. سەھنە سايمانلىرى، كىيىم-كېچەكلەرنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئالدى. شۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچى شەھىرىدە چاقچىلىخانىدىن باشقا مىللىي تىياتىر ئويۇنلىرى، كىنو ۋە كىنوخانىمۇ يوق ئىدى. خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلار چاقچىلىخانىلارغا بېرىپ ئويۇن كۆرەتتى. خەلق ئىچىدە ئاددىي سېرىكچىلەر، موللاقچىلار، مايمۇن ئويۇنى قىلغۇچىلار، مەدداھلار، كىتابخانلىق قىلىدىغانلار ۋە داستانچىلار تۈرلۈك سورۇنلاردا ماھارەت كۆرسىتىپ ھايات كەچۈرەتتى. بۇ ئويۇنلارنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈرۈمچى شەھىرىدە بىرقانچە جايدا قىمارخانا، ئەپيۇن، نەشە چېكىدىغان سورۇنلار ۋە مابەنزىخانا (نومۇسسىز سېتىش ئورۇنلىرى) بولۇپ، خەلق ئىجتىمائىي ئەخ-

لاقىي پەزىلەتتىن مەھرۇم ئىدى.

بۇ يېڭى تىياتىر ۋۇجۇدقا چىققاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى شەھەر خەلقى ئىچىدە تېزلا ئابروي قازاندى. شۇ يىلى كۈزدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بۇ سەنئەت كۇرژىكىنى «ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە» دەپ ئۆز تەركىبىگە ئالدى. قوشۇن كۆپەيدى، ناخشا - ئۇسسۇل، خور، لەپەر، چوڭ - كىچىك دراما ئەسەرلىرى تەييارلىنىپ خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

1934 - يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىن باشقا بارلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر قايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سانايىنەپىسە ئۆمەكلىرى، گۇرۇپپىلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇيۇشمىلار قارىمىقىدا يېڭى زامانىۋى پەننىي دەرس ئوقۇلىدىغان مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلدى. بۇ مەكتەپلەردىكى سەنئەت كۇرژىكلىرى يەرلىك مەھەللىۋى سەنئەت پائالىيىتىنى باشلىۋەتتى.

1934 - يىلى كۈز ئايلىرىدا، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە، بورا بىلەن ياپقان كولۇبتا پەردە ئۈستىگە تارتىلغان لوزۇنكىغا لېنىننىڭ «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى» دېگەن چوڭ خەتلىك شوئار يېزىلغان پەردە ئېچىلىپ، «بوز يىگىت» دراممىسى بىلەن بىرنەچچە كونسېرت نومۇرلىرى ئوينالدى. ئويۇنغا ئۆلكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىمۇ كەلگەن ئىدى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندا خوجىنىياز ھاجىم ئارتىسلارنى قوبۇل قىلىپ: «سىلەرنىڭ ئويۇنىڭلار ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇ «بوز يىگىت» دېگەن چۆچەكنى مەن قۇمۇل تاغلىرىدا پادىچىلاردىن ئاڭ-

لىغان ئىدىم. بۇگۈن بۇ ئويۇنلار ھەممىمىزگە ياقتى،... سىلەرنىڭ نېمە قىيىنچىلىقلىرىڭلار بار؟» دېگەن. ئارتىس- لاردىن چوڭ ئاخۇن ۋە ئابدىكېرىم رازى: «ھاجى ئاكا، بىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئوقۇپ كەلسەك دېگەن ئارزۇيىمىز بار ئىدى، بىراق بىز ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىدۇق...» دېگەندە، ھاجىم: «بۇگۈن ئوينىغان ئويۇنلارنىڭ ئۆزى ئىمتىھان دېگەن شۇ»، دەپ ئىمتىھانسىز سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىپ ئوقۇشنى تەستىقلىغان. بۇلار 1936 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كېلىپ سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك «پەندىخۇي» (جاھانگىرلىككە قار- شى ئويۇشما) دا كوممۇنىستلار بىلەن دېموكراتىك ئىلغار- لار ئىشلەيتتى. مەسىلەن، ۋاڭ باۋچۈەن، خۇاڭ مىڭخۇ... قاتارلىقلار ئاقارتىش ئىشلىرى، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئالتە سىياسەتنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن تەشۋىقى - تەربىيە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. بولۇپمۇ، ئەدەبىيات - سەن- ئەت ئىشلىرىدا يېڭى زامان مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈش، ماركسىزم، لېنىنىزم نەزەرىيىسىنى تارقىتىشتا تەشۋىقى تەلىم تەربىيە ئىشلىرىنى جانلاندۇرغان. كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ماۋ زېمىن، چېن تىيەنچۇ، لىن جىلو، ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)، جاۋدەن ... قاتارلىقلارنى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئۆل- كىنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي - مائارىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. شۇنىڭ- دەك ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭدىن سوۋېتكە چىقىپ ئوقۇپ بىلىم ئالغانلار شىنجاڭغا قايتىپ

كەلدى. مەسىلەن: سەنئەتكارلاردىن قاسىمجان قەمبەرى. ئابدىخالىق ئۇيغۇر، تەۋپىق (مەمتىلى ئەپەندى)، توختى ھاجى، قەمبەرخانىم، ھەمراخانىم، ئابدۇللا ئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى، سەمەت ئابدۇللا، تالىپ ئاخۇن، ماھىر دىكراتور ۋە رەسسام نامانخان ئۇستام، ئوغلى مەمتىمىن...قاتارلىقلار سوۋېت سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يېڭىچە ئۇسلۇبلىرىنى قوبۇل قىلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر خەلق سەنئىتىنى يېڭى مەزمۇندا يېتىشتى. نۇرغۇن يەرلىك سەنئەتچىلەرنى يېتىشتۈردى. ھەم شىنجاڭدىن سوۋېتكە ئوقۇشقا ئېۋەتىلگەنلەرمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيەلىرىدە مەسئۇل خىزمەتلەردە بولسىمۇ، ئۆزلىرى تۇرغان جايلاردىكى سانائىيىنەپىسەلەرگە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە تەشكىللىدى. ئوزلىرى رول ئېلىپ ئۇلگە كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆزلىرى سوۋېتتىن ئالغاچ كەلگەن «باي بىلەن مالاي»، «ئارشىنمال- ئالان»، «غېرىپ - سەنەم» دراممىسى ۋە «پەرھات - شىرىن»... قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ئويناش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

1936 - يىلى ئۆلكىلىك سەنئەت ئۇيۇشمىسىغا چۆچەكتىن ھېيت ھېكىم (ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا رەئىس ۋە سەنئەت ئۇيۇشمىسىغا مۇدىر بولغان) بىلەن ئايىلى پەرىدە خانىم (دراما ئارتىسى)، ئىلىدىن قاسىمجان قەمبەرى، رازىيە خانىم، ئابدۇۋەلى جارۇللايوپ، سەيدۇللام، تۇرپاندىن سىراجىدىن زەپەر، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا، ئابدۇرېھىم چاكچى ... قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىندى. ئويۇن مەزمۇنى: ۋەتەنپەرۋەرلىك، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، خەلقنى

خۇراپاتلىق ـ نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقى، ئىلىم ـ بىلىمگە دالالەت قىلىش، خوتۇن ـ قىزلار ئازادلىقى ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. يەنە، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى بىرلىكسەپكە ئۇيۇشۇش، ئالدىنقى سەپتە جەڭ قىلىۋاتقان ئارمىيە، خەلقلەرگە ياردەم توپلاش خىزمەتلىرىگىمۇ مەركەزلەشتۈرۈلدى.

1938 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى نەنمىڭ مەدەنىيەت كۇلۇبى پۈتتى. كۇلۇبنىڭ ئىقتىسادىي چىقىمى (قۇرۇلۇش چىقىمى) ئويۇن كىرىمى، لاتارى ئويۇنلىرىدىن كىرگەن كىرىم، ۋە ئايلارنىڭ ياردىمى بىلەن بولدى. بۇنى شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيۇشما رەئىسى ۋە سانايىنەپىسە مۇدىرى ھېيمت ھېكىمى ئۆزى لايىھىلىگەن ھەم ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئىشلىگەن. بۇ چاغدا ئويۇن نومۇرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى، مەزمۇنى، تۇرمۇش چىنلىقى، مىللىي ئۇسلۇبى، كىيىم، گىرىم، دېكراتسىيە سايمانلىرى، سۇدەت (نۇر) ۋە ئارتىسلارنىڭ ماھارىتى جەھەتتە بىر قەدەر تولۇقلاندى (ئۇنىڭ ئالدىدا، سەھنە كىيىملىرى ۋە سەھنە سايمانلىرىنى كىشىلەردىن ئارىيەت ئېلىپ، ئويۇن بېلىتى بېرىپ رازى قىلاتتۇق). كېيىن ئۆمەكنىڭ ئىجادىيەت ئىشلىرى كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلاپ، سەنئەت ئەدەبىياتى يازىدىغانلار بارلىققا كەلدى. ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە باشقا يىرىك ئەسەرلەرنى ئوينىش بىلەن تاماشىبىنلارنىڭ زوقمەنلىكى جەلپ قىلىندى.

بۇ ۋاقىتتىكى سەھنە ئەسىرى يازغانلار ۋە ئوينالغان سەھنە ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ھېيمت ھېكىم يازغان «ئەخمەت سەرراپ»، «سۆلەت»، «شەرمەندىلەر»، «جەلگور» (يانچۇقچى)، «پەرخون»، «ئانارخان» درامىلىرى.

(2) خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «18 ـ سىنتەبىر ۋەقەسى» (تىراگىدىيە). (3) ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ) يازغان «كۈرەش» دىرامىسى. (4) نۇر بوساقوپ يازغان «بىرى سەن ـ بىرى مەن» دىرامىسى. (5) «يالغان تىۋىپ». (6) شېكىسپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەنگەن «سوپى تاغا» كومېدىيىسى. (7) زىيا سەمەت ئۆزگەرتىپ ئىشلىگەن «غېرىپ سەنەم» دىرامىسى. (8) ئابدۇشۈكۈر يالقۇن يازغان «شاڭخەي كېچىسى». (9) ل. مۇتەللىپ يازغان: «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «سامساق ئاكاڭ قايىنايدۇ»، «چۈمەن بىلەن پالۋان»، «چىڭ مۇدەن»، «تاھىر ۋە زوھرا» ئوپېراسى. (10) زۇنۇن قادىرى يازغان «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» دىرامىلىرى. (11) ئابلا روزى يازغان «ئۆگەي ئانا» دىرامىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغانىدى.

بۇ ئەسەرلەر ئۇرۇمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ قالماي، پۈتۈن شىنجاڭدا كەڭ تۈردە (يەرلىك سانايىنەپىسەلەردىمۇ) ئوينالغان. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئايدا دېگۈدەك بىردىن ـ ئىككىنچە سەھنە ئەسىرىنى شاپىگراف بېسىپ تارقىتىپ تۇراتتى.

ناخشا ـ ئۇسسۇللار (كونسېرتلار)دىن «ماي چېچەكلىرى»، «ئەرزىم ـ دادىم»، «ئاچىل»، «قۇتۇلدۇق»، «سىپىل ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «نوزۇگۇم ناخشىلىرى»، «ئاھ ئۇرارمەن»، «ئېچىلغان گۈل»، «ئالدىنقى سەپكە بارايلى»، «ياپون قانخور، قېرى تۈلكى»، «قوپ ئى ئاداش ئەتراپىڭغا باق»، «ئارزىگۈل»، «ئاسمىنىڭدا ئاي

بارمۇ»، «جۇڭگو ـ سوۋېت دوستلۇق ناخشىسى»... قاتارلىق ناخشىلار؛ لەپەرلەردىن: «ئىستىكىم ئۇقۇش»، «ھەي نوروزـ ۋاي»، «نادان ئاتا بىلەن قىز»، «داۋانچىڭدا بىر يارىم بار»، «شاخ ـ شاخ چىنا»، «ئايەجان» (ئۆزبېكچە)، «شىنجاڭـ دىكى يېڭى مەكتەپ»قاتارلىقلار؛ كوللېكتىپ ئۇسسۇللۇق ناخشىلاردىن «ئىلى سەنئىمى»، «پەريادەي»، «سىم ـ سىم ئارىلاپ» ، «دەككىدۇدۇك»، «ھەريان چومەنگول» قاتارلىقلار ئوينالغانىدى. ھەجۋى نومۇرلاردىن «مانىكاـ ۋاي» (نەشىخورلارغا تەنقىد)، «ناچار ئىللەت بىزدە بار» (قىمارۋازلارغا تەنقىد)، «ھەي ـ ھەي بۆرى» (خۇراپاتـ لىققا تەنقىد) قاتارلىقلار ئوينالغان.

ئۇسسۇللاردىن: نىم پەدىگە ئۇسسۇل، مۇناجاتقا ئۇسسۇل، ئوشاق مەرغۇلىغا ئۇسسۇل، جەڭچى قىز ئۇسسۇلى، ناغرا ئۇسـ سۇلى، ناغرا بايات ئۇسسۇلى، كەشتىچى قىز ئۇسسۇلى، ئومۇم مۇزىكا، يالغۇز مۇزىكا، دېكلاماتسىيە، سېرك ۋە سېھىرـ گەرلىك ... قاتارلىق كونسېرت تۈرلىرى ئوينىلاتتى. بۇ ئويۇنلار شۇ چاغدىكى تاماشىچىلارنىڭ مەنىۋى ـ مەـ دەنىي ھاياتىدا زور يېڭىلىق بولۇپ قالدى. چۈنكى ئۇزۇن يىللىق فېئوداللىق تۈزۈم قاراڭغۇلۇقىدا نادانلىق، تەقدىرـ چىلىكنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بار بولغان خەلق سەنئىتى ئۇنتۇلۇش، يوقىلىپ كېتىش ئالـ دىدا تۇراتتى. ھەتتا يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى خەلق سەنئەتچىلىرىگە نىسبەتەن ئادەم قاتارىدا مۇئامىلە قىلـ مايتتى. بۇ يېڭى ئۆزگىرىشتىن كېيىن ئەدەبىيات ـ سەنئەتچى خادىملارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ۋە خەلق سەنئىتىمۇ ماركسىزملىق ئىدىيە تەسىرى ئارقىسىدا

يېڭىچە بەدىئىي ئۇسلۇب، سىياسىي تۈزۈمى يېڭى بولغان مەزمۇن ۋە مىللىي شەكىل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ هال ئۈرۈمچى خەلقى ۋە بارلىق شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى هاياتىدا ئاجايىپ چوڭ پەخىرلىنەرلىك ئىش بولدى. 1939 - يىلى ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)، جاۋدەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بىر نەچچە ياشلارنى هەم هەر بىر ۋىلايەت، ناهىيەلەرنىڭ سەنئەتچىلىرىنى ئۆلكىگە يىغىپ، ئىككى يىللىق سەنئەت مائارىپى، يەنى «مەدەنىي كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى»نى ئېچىپ ئىپتىدائى سەنئەت بىلىمىگە ئىگە قىلغان. ئوقۇلغان دەرسلەر رىژىسسورلۇق، ئارتىسلىق ئىلمى، سەهنە سەنئەت ئىلمى (نۇر، دىكراتسىيە، گرىم، كىيىم، سەهنە سايمانلىرى، ئېلېكتر كۈچىدىن پايدىلىنىش) ۋە سەهنە ئەدەبىياتى هەققىدە... قاتارلىق كەسپىي بىلىم دەرسلىكلىرىدىن سىرت، سىياسەت دەرسلىكى، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى، خەلقئارا ۋەزىيەت، پەلسەپە، دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمدىن دەسلەپكى ساۋات قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئۆتۈلدى.

ماۋدۇن، جاۋدەنلەر تەرىپىدىن «كۈرەش» هەم «يېڭى شىنجاڭ» ناملىق دراما يېزىلىپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش دوكلات ئويۇنى كۆرسىتىلدى. بۇ چاغدا، قەشقەردە سەمەت ئابدۇللا، يەكەندە تۇردى ئاخۇن ئاكام، كۇچادا هاشىم هاجى قاتارلىقلار مىللىي مۇزىكا ۋە دوخشۇي مۇزىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، ياش تەلەپكارلاردىن 200 گە يېقىن كىشى مۇزىكانت بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. غۇلجا ۋىلايىتىدە جامىكام، هاسان تەمبۇر، روزى تەمبۇر، مەتتا مىركام، زىكرى ئەلپاتتا قاتارلىقلار كۆپلىگەن مىللىي مۇزىكانتلار-

نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا مۇزىكانتلار كۆپىيىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل چالغۇ ئەسۋابى جەم بولۇپ، داتلىشىپ پەگادا قالغان مۇزىكا سايمانلىرى تۆرگە چىقتى. مەسىلەن: ساتار، چاڭ، قالون، دۇتتار، تەمبۇر، راۋاپ، غىجەك، نەي، بالىمان، چورا، سۇناي، كاناي، سىپتور، ناغرا، داپ، ئەشتار، تاش، ساپايە، چاقچۇق، قوشۇق، تائادىئون، ئىسكىرىپكا، ماندالىن، ماندورا، گىتار... قاتارلىق سازلارنىڭ تەڭشىكى بىرلىككە كېلىپ، مىللىي مۇزىكا ئوركېستىرى مۇقام مۇزىكىلىرىنى ۋە باشقا مىللەت مۇزىكىلىرىنى (چەت ئەل مۇزىكىلىرىنىمۇ) ئۆز پۇراقلىرى بويىچە چېلىش ئىقتىدارىغا يەتتى، ھەتتا ئاھاڭنى نوتىسىز يادا چېلىپ، ناخشا ئېيتىدىغان ئالاھىدىلىكمۇ ئومۇملاشتى.

بۇقىرىدىكى ئۇستازلار تەربىيىلىگەن سەنئەتكارلار، 80 - يىللارنىڭ سەنئەت ئۇستازلىرىدىن بولۇپ قالدى. مەسىلەن: ھۆسەنجان جامى، قوربان ئىبراھىم، سىراجىددىن زەپەر، قەمبەرخانىم، مەھەممەتجان ئىسمايىل، ئابلىكىم ئابلايۇپ، غىياسىددىن بارات، سىددىق ھاشىم... قاتارلىقلار.

1940 - يىللارغا كەلگەندە، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە ئۆمىكىنىڭ قوشۇنى تولۇقلىنىپ، سان - سۈپەت جەھەتلەردە ئارتىسلارنىڭ ماھارىتىمۇ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولۇپ قالدى. ئۆلكىلىك ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدىكى سانايى نەفىسە ئۆمەكلىرى 70 كە يېقىنلىشىپ، ئەزالىرى (كەسپىي ۋە كەسىپ سىرتىدا بولۇپ)1500 ئەتراپىدىكى ئادەم سانىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە سەنئەت كۇرژىكى، ناخشا ئەترەتلىرى، ئىدارە- ئورگانلاردا ئىشچى -

خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلگەن. شۇ قاتاردا خەلق مەشرەپلىرىمۇ خېلى جانلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ يىللارغا كەلگەندە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋىلايەت، ناھىيىلىرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 60 تىن كۆپرەك كۇلۇب، تىياتىرخانىلار بارلىققا كەلدى (ئاتۇش، چۆچەكتە 36 - يىل، غۇلجىدا 37 - يىل، ئۈرۈمچىدە 38 - يىلى، قەشقەر، خوتەندە 39 - ، 40 - يىللىرى... كۇلۇپ سېلىندى). 40 - يىلى، ئۆلكىلىك سانايىنەپىسە چۆچەكتىن قەمبەرخانىم بىلەن سىڭلىسى گۈلبەھرەمنى، غۇلجىدىن قاسىمجان قەمبىرى، سەيدۇللام، ئابدۇۋەلى جارۇللايۇپ، روزى تەمبۇر قاتارلىقلارنى، قەشقەردىن سەمەت ئابدۇللا... قاتارلىقلارنى ئۆمەككە تەكلىپ قىلدى. شۇ يىلى ئۈرۈمچىدە سەنئەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، شىنجاڭ شۆيۈەن، ئوتتۇرا مەكتەپ، گېزىتخانا قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىلىرى ل، مۇتەللىپ يازغان «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» ۋە «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» دىراملىرىنى كۆرسەتكەن. ئۆلكىلىك مەدەنىي كادىرلار كۇرسى «كۆرەش» دېگەن درامىنى ۋە بىرقانچە كونسېرت كۆرسەتكەن. پەندىخۇي خور دۈيى ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئېيتقان. بۇنىڭدىن باشقا ئىدارە - جەمئىيەتلەر ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرمۇ قاتنىشىپ، ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى نامايەن قىلغان. بۇ پائالىيەت ئۆلكىمىزنىڭ سانايىنەپىسە (ئەدەبىيات - سەنئەت) ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. بۇ مۇسابىقىغا ئۈرۈمچى جىڭجۇ، يۆجۈ، چىنچاڭ تىياتىرلىرى ۋە ھەرقايسى مىللەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ سانايىنەپىسە ئۆمەكلىرى

قاتناشقان. بۇ مۇسابىقە ئۇرۇمچى تاماشىچىلىرىدا زور تەسىرات قالدۇرغان ھەم سەنئەتچىلەرنىڭ تۇنجى بايرىمى بولۇپ قالغانىدى. بولۇپمۇ شىنجاڭ قىز - ئاياللىرىنىڭ بۇ سەھنە سەنئەت پائالىيىتى خوتۇن - قىزلار ھۆررىيىتى ئۈچۈن ئىشىك ئاچقانىدى. شۇ چاغقا كەلگىچە سەھنىلەردە ئايال كىشىنىڭ رولىنى ئەرلەر ئوينايتتى (بۇ سوۋېت تەرەپلەردىمۇ شۇنداق بولغانىدى).

30 - يىللاردىن كېيىن سەھنىدە ئوقۇلغان ناخشىلار

«ئاچىل» ①

گۈلۈم ئاچىلاي دەيدۇ،
باشقا سانچىلاي دەيدۇ.
يارىمىنىڭ يۈرەك ئوتى،
تەنگە يامىشاي دەيدۇ.

يار دەردىدە خۇن بولدۇق،
تۈگمەنلەردە ئۇن بولدۇق.

---

① ئاچىل ناملىق بۇ شېئىر ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ بولۇپ، ئۇ 30 - يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ھارپىسىدا خەلقنى ئويغىتىش، زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىش ئۈچۈن چاقىرىق قىلغان ناخشا. مۇزىكىسىمۇ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزى خەلق ئاھاڭلىرى ئاساسىدا يېڭىنىڭ مېلودىيە بىلەن ئىجاد قىلغان. بۇ ناخشا شۇ ۋاقىتتا ناھايىتى تېزلا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغانىدى. ھازىر بۇ ناخشا ئېيتىلغان ھامان، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى يادىمىزغا كېلىدۇ.

قورقۇنچىڭدىن قاتتىق تاش،
بىرلىشەلمەي قۇم بولدۇق.

غەيرەت گۈلۈم ئېچىلغىن،
ھىممەت گۈلۈم ئېچىلغىن.
سېنىڭ ئۈچۈن جان پىدا،
قاچان بولسا بىر ئۆلۈم. ئاچىل ـ گۈل ئاچىل!

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن؟»①

«سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ،
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
كۆكرىكىڭدىن يېنىپ تۇرمىسا ئوتلىرىڭ،
ئەللىرىڭ، يۇرتلىرىڭ نۇر بولۇرمۇ؟

سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن ئويلىساڭچۇ؟
ئىززىتىڭ، ھۆرمىتىڭ كەم بولۇرمۇ؟
تىغ ئېلىپ، ئاتلىنىپ جەڭ قىلمىساڭ،
يورتلىرىڭ خەلقلىرىڭ ھۆر بولۇرمۇ؟»

---

① ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بۇ ناخشىدا 31 ـ يىللاردا خوجىنىياز ھاجى باشلىغان قوزغىلاڭغا خەلقنىڭ قاتنىشىشىنى چاقىرىق قىلغان، بۇ ناخشا قوزغىلاڭچىلارنىڭ جەڭ مارشى بولۇپ قالغانىدى. بۇ ناخشا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان ھەم سەھنىلەردىمۇ ئوقۇلغان.

① «ئەرزىم - دادىم»

بىزنى ئەزگەن زالىملار —
سەن يوقاتتىڭ ئىنقىلاب،
يىلتىزىدىن قومۇرتۇپ —
پارچە - پارچىلاپ.

كۆپ زامانلار خار بولۇپ،
زارلاندى خەلقىم ئاھ ئۇرۇپ.
ئەمدى بىز ئالغا ماڭايلى،
ئورنىمىزدىن دەست تۇرۇپ.

نەقرات
ئەرزىم - دادىم دوستلارغا
بارمۇ دەردمەنلەرنىڭ داۋاسى.

«دوستلۇق ناخشىسى »②

قولىمىزدا گاڭ قەلەم،
ئوينىشىمىز يېڭى سەنەم.

---

① ئىنقىلابىي سەنئەتكار قاسىمجان قەمبىرىنىڭ بۇ ناخشىسى، خەلق ئاھاڭىغا سېلىنىپ سەھنىلەردە ئۇزاق ۋاقىت ئوقۇلغان.

② بۇ ناخشىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇقىمىز مەدھىيىلىنىدۇ. ناخشىنىڭ تېكىستى ئەينى زاماندىكى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى يېڭى دەۋرگە يول ئاچقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ ئاھاڭى بىلەن مىلودىيىسى شوخ بولۇپ، سەھنىلەردە كۆپ ئوقۇلغان. ناخشىنىڭ تېكىستى ۋە مۇزىكىسىنىڭ ئاپتورى ئېنىق ئەمەس.

كەتتى بىزدىن قايغۇ ـ غەم،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

ئەتراپىمىز بوستانلىق،
سوۋېت بىلەن دوستانلىق.
ياشار مەڭگۈ ئىناقلىق،
دوستلار بۇ ھۆرلۈك زامان.

«ئارزىگۈل»①

ئېچىلغان گۈل جۇيخۇا گۈل،
ھەرگىز سولمايدۇ.
گۈلزارلىققا قەست قىلغان
ھايات قالمايدۇ.
خۇشال بۇلبۇل سايرايدۇ،
چىمەن گۈلزاردا.

---

① سۆزى، مۇزىكىسىنى قاسىم مۇسايوپ ئىجاد قىلغان:
بۇ شېئىردا جۇيخۇا گۈلى سىمۋول قىلىنغان بولۇپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئويغانغانلىقى، ۋەتەننى مۇنەقەرزلىكتىن قۇتقۇزىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ناخشا ئاھاڭمۇ يېقىملىق، خۇش خۇي.
شۇ چاغلاردا ئوينالغان سەھنە نومۇرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋەتەننى مۇنەقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش، خەلقنى ئىلىم ـ مەرىپەتكە دالالەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ھەممەجاننىڭ كۆڭلى خۇش،
گۈللۈك باھاردا.
بۇ باھاردا ئۆسكەن بىز،
دائىم ئۆرلەيمىز.
دەككە بېرىپ دۈشمەنگە
بىرنى قويمايمىز.
....

«ئۆلۈم يا كۆرۈم»①

«ئۆلۈم يا كۆرۈم» دەپ مىليونلىغان ئەل،
قانلىق مەيدانغا چىقىشتى باغلاپ دەھكەم بەل.
بۇ يولدا ئاقتىمۇ قانلار بولۇپ سەل،
بۇ كۈرەش مەقسىتىمىزنى قىلغۇسىدۇر ھەل.
....

«ئالدىنقى سەپكە بارايلى»②
(خور)
«پۇل ۋە مىلتىق كۈچنى چىقىرىپ،
ئالدىنقى سەپكە بارايلى.

---

① بۇ ناخشا 1940 - يىلى، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئاممىۋى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا لۇتپۇللا تەرىپىدىن يېزىلغان. مۇزىكانت مۇھەممەتجان ئىسمائىل نوتىغا سالغان. بۇ ناخشا شىنجاڭ سەھنىلىرىدە ھەم مەكتەپلەردە ئوقۇلغان.

② بۇ ناخشىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم، مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

ۋەتىنىمىزنى بېسىۋالغان،
ياپونلارنى قوغلاپ چىقىرايلى!

بىرلىك بىلەن ئالغا ماڭدۇق،
ياپون فاشىستنى يوقىتىشقا.
قولدىن كەتكەن ئۆلكىلەرنى،
بىز قايتۇرۇپ ئېلىشقا.»

× × ×

«بىز يېڭىمىز»①

بىز يېڭىمىز ھەم يېڭىۋاتىمىز دۈشمەنلەرنى،
سۈيىى تەسلىمچىلەرنى يوق قىلغاچقا.
ھېچ قويمايمىز ۋەتىنىمىزدە جاھانگىرلارنى،
ۋەتەن ئازاد! تۇيغۇلار، بىزدە بولغاچقا.

ئۇزۇن يىلدىن جۇڭگو ئۈچۈن ھازىرلىغان،
ھەربىي قورال بار كۈچىنى ھازىرلىغان.
پۈتۈن جۇڭگو مەملىكەتنى باسماقچى بولغان،
ياپونلارنىڭ چىرىك پىكرىنى بۇزۇۋەتتۇق بىز.

پات ئۇرۇشۇپ، پات ھەل قىلىش پىلانىنى،
يۈز مىڭلىغان سامۇرايلار ئەسكەرلىرىنى،

ۋەھشى باندىت، زالىم قانخور ئوغرىلارنى،
قەھرىمانلىق ئۇرۇش بىلەن قايتۇردۇق بىز.

× × ×

«ئۇلۇغ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى»②

«ياپون قانخور ئەڭ ئۇستا قىرى تۈلكى،
ھىيلىگەرلىك ـ ئالدامچىلىق ئۇنىڭ ھۈنىرى،
ھىيلىسىگە كۆنمىسە ـ ئالدانمىسا خەلق،
ئۆز تۈسىنى ئۆزگەرتىپ بولىدۇ بۆرى.
ياپونلارنى ئۇچ ئۆلكىدىن قوغلايلى!
ئۇلۇغ ۋەتەن تۇپرىقىنى قوغدايلى!»

«ماي چېچەكلىرى»③

«ماي چېچەكلىرى قاپلىدى چۆلنى،
گۈل قىلدى قەھرىمانلار قەبرىنى.

①، ② ناخشىلارنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. مۇزىكىسى خەلقنىڭ.

③ بۇ، 4 ـ ماي ھەرىكىتىنىڭ شانلىق غەلىبىسىگە ئوقۇلغان مەدھىيە. بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى ۋە مۇزىكىسىنى پەن دېخۇي ناخشا گۇرۇپپىسى ئىجاد قىلغان. خىمىت ھېكىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ ناخشا ئارقىلىق 4 ـ ماي ھەرىكىتى تەشۋىق قىلىنغان.

تۆكۈلگەن قانلار كەتمىدى زايا،
تۇغدى قەھرىمان نەۋرە - چەۋرىنى.

كاژ پىلەك چارقىنى رۇسلىدى ئۇلار،
ئەپكەلدى بەختىنىڭ سۈلھى - سەھرىنى.
كۆرۈڭلا نەۋرىلەر، چەۋرىلەر بۈگۈن،
تىكلىدى بەختىنىڭ ئالتۇن قەسرىنى.»

«ئايرىلمىسۇن»①

كەلدى نەۋ باھار كۆكلەم،
تۇرغا چۈمدى بۇ ئۆلكەم.
ئەجەب ئوبدان زامان بولدى،
ياڭرايدۇ خۇشال كۈلكەم.

× × ×

گۈل ئېچىلسا باغلاردا
تىكەنلەر كۆرەلمەيدۇ.
دوستلۇق - ئىتتىپاقلىقنى
دۈشمەنلەر بۇزالمايدۇ.

نەقرات ھەشقى پېچەك باغدا رەيھان يا دوست
ئۆرگىلىمەن شېخىدىن ئايرىلمىسۇن.

① تېكىستى قاسىمجان قەمبىرىنىڭ، مۇزىكىسىنى سەمەت ئابـ دۇللا ئىجاد قىلغان. ناخشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدا مىللەتلەر ئىتتىـ پاقلىقى، ۋەتەن بىرلىكى ۋە يېڭى دەۋر مەدھىيىلەنگەن.

«يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى» ①

(لەپەر)

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ يەي.
بىلىم ئېلىپ مەكتەپتە، ئىستەر ھامانەي
يېڭى داستان توقۇيدۇ يەي.

× × ×

يېڭى شىنجاڭ قىزلىرى يەي،
ئوچۇق كېلەر يۈزلىرى يەي.
ئوقۇش ئۈچۈن تەلمۈرگەن، ئىستەر ھامانەي،
قارا بوتا كۆزلىرىيەي.

دەرۋەقە كونا زامان خۇراپاتچىلىقى خوتۇن - قىزلارنىڭ يېڭى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇشىغا يول قويۇلمىغانىدى.

ئۇسسۇللار (ئاياغ ئويۇن)

1) قەمبەرخانىم ئوينىغان ئۇسسۇللاردىن «ناغرا بايات»، «نىم پەدە»، «ناغرا ئۇسسۇلى» ۋە «جەڭ ئۇسۇلى» قاتارلىقلار لىرىكىلىق، شوخ كەيپىياتلىق ئۇسسۇللار بولۇپ، بۇنىڭدا ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپتە

① ئۇيغۇر قىزلىرىنى يېڭى مەكتەپ — مائارىپقا دەۋەت قىلغان، بۇ لەپەر، سانسىزلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ بىلىم ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

كۆرەش قىلدۇاتقان جۇڭگو قىزىنىڭ بىرقانچە ياپون ئال- ۋاستىلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

2) نۇرخانىمنىڭ كەشتىچىلىك ئۇسسۇلى (داپقا ئويىنى- لىدۇ) بىلەن پەردەخانىم (ھىمىت ھېكىمنىڭ ئايالى) نىڭ درامىلاردىن «ئارشىن‌مال - ئالان»دا ئاسىيە، «پەرھاتشىرىن» دا شىرىن، «غېرىپ - سەنەم» دە سەنەم بولۇپ ئوينىغان ئۇسسۇللىرىمۇ كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىش- كەنىدى.

شۇنىڭدەك ھەمراخانىم، گۈلبەھرەم (قەمبەرخانىمنىڭ سىڭلىسى)، رازىيە خانىم... قاتارلىقلار ئوينىغان «مۇشكۇلات»، «دىلخىراج»، «مۇناجەت»، «ئۇشاق مۇقام مەرغۇلى» قاتار- لىق يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇللار بىلەن كولليكتىپ ئانسام- بىل («ئىلى سەنىمى»، «پەرىيادەي»، «شاخ - شاخ چىنا»، «بادام قاپاق»، «ئالتە كەپتە»، «داۋانچىڭدا بىر يارىم بار»، «نورۇزۋاي»، «ئالمىخان»)لار ھەم لەپەر، ئېيتىشىش (چاستوچ- كا) لار تاماشىچىلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

يۇقىرىدىكى كونسېرت (ناخشا - ئۇسسۇل) لار ئۆلكى- نىڭ بارلىق سەنئەت مۇئەسسەلىرىدىكىچە تارالدى.

1940 - يىلى دۇنيابىردا ئۆتكۈزۈلگەن سەنئەت مۇسا- بىقىسىگە ئۇرۇمچىدىكى سىفەن، ئوتتۇر مەكتەپ، ھەرقايسى كۇرسلار ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سەنئەت كۇرۇژوكلىرى (گۇرۇپپىلىرى) دىمۇ يېڭى سەنئەت نومۇرلىرى بىلەن قاتناشتى.

«ئىستىگىم ئوقۇش»

(كىچىك ئوپېرا)

(يىراقتىن ناخشا ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. بىر قىز سەھنىگە چىقىدۇ).

قىز: ناخشا

كېتىپ باردۇ مەكتەپكە،
گۈلگە ئوخشاش ئوماق بالىلار.
ئىشەنمىسەڭلار قاراڭلار،
ئەلە قولىدا پوپكىلار.

سەھەر تۇرۇپ يۈز يۇيۇپ،
چاي ئىچىپ، قورساق تويغۇزۇپ.
چاچ، كۆڭلىكىنى لەپىلدىتىپ،
كېتىپ باردۇ مەكتەپكە.

(قىزنىڭ ئاتىسى كىرىدۇ. قىز ئاتىسىغا ئېسىلىپ:)

قىز: ناخشا

جانىم ئاتا كۆردىڭىزمۇ مەكتەپ ئېچىلدى،
مەرىپەتنىڭ بوستانىغا نۇرلار چېچىلدى.
نېمە ئۈچۈن ئوقۇش ماڭا مەنئى قىلىندى؟
شۇنىڭ ئۈچۈن يىغلاپ كۆزۈم ياشقا تولدى.

ئاتا: (جاھىللىق بىلەن) ناخشا

بارما قىزىم مەكتەپلەرگە چوڭ بولۇپ قالدىڭ!
ئوقۇش ئوقۇپ شەرىئەتكە قازى بولامتىڭ؟
ئۆيدە ئولتۇر، تالا ـ تۈزگە چىقمىغىن ئەسلا!
قازان ـ قومۇچ ئىشلىرىنى ئۆگەن ئاناڭدىن.

(ئاتا: قىزىغا قىيداپ چىقىپ كېتىدۇ. بىر توپ قىزلار
كىرىدۇ).

قىز: (مەيۈسلىنىپ) ناخشا

نادان ئاتامەي، مەكتەپكە بەرمەي،
قالدىم قارا يەي ـــ قالدىم قارا يەي.
قىزلار: ئاھۇ كۆزلىرىڭ، ئاھ! شېرىن سۆزلىرىڭ...
قىز: ئىستە ـ ئىستە ئىستەك ـــ ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: ھەريان چىمەن گۈل ياشناپ ئېچىلۇر،
قارىشىدا پارلاپ نۇرلار ساچىلۇر.
ئاھۇ كۆزلىرىڭ ـــ شېرىن سۆزلىرىڭ.
قىز: ئىستە ـ ئىستە ـ ئىستەك، ئىستىكىم ئوقۇش.

قىزلار: (قىزنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناپ...)

ناخشا

مەكتەپ ـ مەكتەپ، مەكتەپ دوستلار،
چاقىرادۇر بىزلەرنى.
ئىلمۇ ئىرپان نۇرى بىلەن،
يورۇتايلى كۆزلەرنى.

ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بىسىپ،
ئوقۇپ ـ ئوقۇپ ئالغا بىسىپ
مەملىكەتنىڭ كەڭ قوينىدا
ئەركىن ئۆزۈپ! ... (تامام)

• بۇ كىچىك ئوپېرا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدا ئوينىلىپ، قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يىراق يېزىلارغىچە تەسىر قوزغىغان. بۇ نومۇر ئوپېراچىلىقىمىزنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئاساسى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1 ـ ناخشا «بۇ ئانا ماكان»

بۇ ئانا ماكان ـ كانى ئىرپان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر.
مەرىپەت بىزگە بىرەر شەرەپ ـ شان،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات ئىلىم ئوقۇيمىز، شان ئالۇرمىز
ياشلىق ئوقۇش دەۋرىدۇر.

بىلىم بېغىدا گۇللەر ئاچىلۇر،
ھەر گۇل شېخىدا بۇلبۇل سايرىشۇر.
بىلىملىك ئەۋلاد شان - شەرەپ قۇچارە
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

نەقرات

ئىلىم، ھېكمەتتىن بولۇر ئىززىتىڭ،
ئەخلاق - پەزىلەت بولسۇن خىسلىتىڭ.
ساغلام بەدەندۇر ئۆمۈر زىننىتىڭ،
ئوقۇ، ئۆرلە، ئالغا يۈر!

AltunOq

بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن ئاھاڭى مەمتىمىن قارى ھاجى (سوپىزادە) نىڭ ئىدى. 40 - يىللاردا دراماتورگ ئابدۇللا روزى تېكىستىنىڭ بەزى يەرلىرىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. بۇ ناخشا ئۇزاققىچە سەھنە ۋە مەكتەپلەردە ئوقۇلغان، خەلق ئىچىگە تارقالغان.

2 - ناخشا «قوپ ئى ئاداش»

قوپ ئى ئاداش بىر ئەتراپىڭغا باق،
باق، نە كۆرەرسەن؟ ئويلانغىن ئۇزاق.
دەرسۇ - ئىبرەتلەر كېلۇر بۇ جاھاندىن،
ياۋروپالاردىن ئال ئەمدى ساۋاق.
بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرلىكتىدۇر كۈچ.

ئۇلار ئىلمى، ھېكمەت بىلەن يۇر، (يۇرەر)
سىنە① لىرىدە ھىممەت بىلەن يۇر،
يەردە ھاۋادا - سۇدا ئۈزە يۇرلەر،
جۇملە② جاھاننى يۇتماق ئىستە يۇر...

2 - ناخشىنىڭ تېكىستى بىلەن مۇزىكىسى ۋەتەنپەرۋەر شائىر ھەم يېڭى زامان مائارىپىغا ئاساس سالغۇچى مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنىڭ ئىدى.

3 - ناخشا «تىلىكىم ئوقۇش»

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئانا مەكتىۋىم دىلنى يورۇتۇر
ئوقۇپ ۋەتەندە قىلىمەن جەۋلان.

كېلىڭ دوستلار بىرلىشەيلى
پەن - ئىرپانغا ئېرىشەيلى.

مەن بىر بالىمەن، تىلىكىم ئوقۇش،
جان ئىلە تېنىم ئوقۇشقا قۇربان.
ئاتا - ئانىلار ئوقۇمىغاچقا،
قالدىلەر زارلاپ ئەۋلادلار ھامان ...

× × ×

① سىنە كۆكرەك — يۇرەكلىرىدە ھىممەتلىك بىلەن يورۇيدۇ.
② جۇملە جىمى جاھاننى پەن - ئىلىم ئارقىلىق يۇتماقچى.

«ئوقۇغۇچىلار مارشى» (خور)

بىز ئوقۇغۇچى بىز، پۈت - قوللىرىمىز،
كۆز، دىماغىمىز ھەر يېرىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

نەقرات
يۈرۈڭ! ئوقۇيلى ياش ئوقۇغۇچىلار،
ۋەتەن، خەلق يولىدا قاينار ۋىجدانلار.

ئۇزۇن يىللار بىز زۇلمەت قوينىدا،
ئوقۇيالمىدۇق ۋەتەن يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەست تۇردۇق،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئىرپان يولىدا.

نەقرات

ئۆسكەن يېرىمىز قانلىق شېغىل تاش،
ئۇنى گۈللەشكە پىدادۇر بۇ باش.
ماڭغان يولىمىز نىجادلىق يولى،
قايتما بۇ يولدىن ئىزىز قېرىنداش.

4 - ناخشا «ئۆلكىمىز»

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، ئالتۇن تاغۇ - تاشلىرى،
ئالتۇن رەڭدە چاقنايدۇ، بۇغداي - قوناق، ئاشلىرى.

ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز پىداكار ياشلىرى،
قەدىرلەيمىز ئىرپانىنى، بىز بىلىم يولداشلىرى.

بۇ ئۆلكىنىڭ پەرزەنتى، ھەربىرىدۇر ئارسلان،
جەڭگە تەييار ئەرك ئۈچۈن، بۇندا سانىسىز قەھرىمان.
ئۆلكىمىز ئالتۇن ئۆلكە، بىز ئۇنىڭ قۇربانى بىز،
بەخشەندە بولدى ئاڭا، قەلبىمىز ۋىجدانىمىز.

«ناچار ئىللەتلەرگە تەنقىد»
(ئېيتىشىش)

ئا: بەزىلەردە باردۇر ناچار ئەيىبلەر،
نەشە، ھاراق، ئەپيۇنكەشلىك كېيىپلەر.

ب: چېكىشىپ نەشە، ئەپيۇن دېگەننى،
مەيدىسىنى زەيگە يېقىپ يېتىشلەر.

ئا: بەزىلەر بار قىمار ئويناپ، مۇشتلۇشۇر،
ئەل قاخشىتىپ، جەلگۈرلۈككە خۇشتاردۇر.

ب: ئوينار يەنە قىمار، قەغەز دېگەننى،
ھايۋان يېمەس ئۇلار نان دەپ يېگەننى.

ئا - ب: توغرا مېڭىڭ، ئىبرەت ئېلىڭ بىزلەردىن،
ئەھلى ۋەتەن بىزار بولدى سىزلەردىن.

تەنقىد قىلدۇق، ئەخلاقىمىز تۈزەلدۇر،
تۈزەلمىسە سىزدىن ئۈمىد ئۈزەلدۇر

يۇقىرىدىكى ناخشا، خور، ئېيتىشىشلارنىڭ تېكىست ھەم مۇزىكىسىنى شائىر ۋە كومپوزىتور مەمتىلى ئەپەندىم (تەۋپىق توختاجى ئوغلى) ئىشلىگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ 33 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە ئارىلىقتا يازغان شېئىرلىرىدىن بىر قىسمى. مەرھۇمنىڭ ئىجادىي ناخشىلىرى 100 دىن ئاشىدۇ. ئۇ ناخشىلار مەكتەپلەردىن كەڭ جەمئىيەتكە تارقىلىپ، سەھنىلەردىمۇ كۆپ ئوقۇلغان. مەمتىلى ئەپەندى تەۋپىقنى 1937 - يىلى قەشقەردە شېڭ شىسەي ژاندارمىلىرى سۇيىقەست قىلىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

يۇقىرىدىكى پائالىيەتلەر ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇل (تىياتىر) چىلىق ئىشلىرى مەزمۇن، شەكىل، بەدىئىيلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئىلگىرىلىدى ھەم سەنئەت قوشۇنى ئۇلغايدى. بولۇپمۇ ماركسىزم، لېنىنىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ، مەملىكىتىمىزنى سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىستىكى ياشلار قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدىكېرىم ئاباسوپ، قاسىمجان قەمبىرى، لۇتپۇللا مۇتەللىپ ... قاتارلىقلارنى ئەسلەيمىز. شۇ چاغدىكى ياشلاردىن ھايات قالغانلىرى، ۋەتەن ئازادلىقىدىن كېيىن داۋاملىق ئەدەبىيات - سەنئەت (تىياتىرچىلىق) ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقىمىزنىڭ ھۆرمەت - ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

× × ×

1942 - يىللىرىدىن كېيىنكى تىياتىر ئەھۋالى.

ئالدامچى شېڭ شىسەي خەلققە قارشى ئەپتى - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، خەلقتىن يۈز ئۆرىدى. كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى، كوممۇنىزمچىلارغا ئەگەشكەن ياشلارنى، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ قاماپ، زىيانكەشلىك قىلدى. شىنجاڭنىڭ ئاسمىنى قارا تۈتەك قاپلىدى، ئارتىس، ئارتىسكىلارمۇ قامالدى ۋە تەھقىپ ئاستىغا ئېلىندى. 37 - يىلدىن تاكى 42 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجىم، ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشما رەئىسلىرىدىن ئابدۇللا داموللام، خىمىت ھېكىم، ئابدۇللا داۋۇتوپ (بۇ كىشىنى ئاقسۇغا پالاپ، 45 - يىل ئاقسۇدال. مۇتەللىپلەر بىلەن بىرگە جادۇغا بېسىلدى)، ئۆلكىدە تۇنجى سانائىنەپىسە ئۆمىكىنى قۇرغۇچى مۆمىن ئەپەندى ... قاتارلىقلارنى ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە قەتلە قىلدى. 42 - يىلىغا كەلگەندە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چېن تەنچيۇ، لىن جىلۇ قاتارلىقلارنى ۋەھشىلەرچە نابۇت قىلدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىقلار ئاقسۇغا سۈرگۈن قىلىندى. ئومۇمەن پەندىخۇيغا ئەزا بولغان ئوقۇغۇچىلار، كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان، ماركسىزم ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان زىيالىيلار قارا تىزىملىككە ئېلىنىپ، نازارەت قىلىندى.

لېكىن شېڭ شىسەينىڭ غالجىرلىقى - تېررورلۇقى ھەددىدىن ئاشقانسېرى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا

قارشىلىقى تېخىمۇ ئۆرلەپ، تەرەپ - تەرەپتە شىڭ شىسەي-
گە قارشى دولقۇن كۆتۈرۈلدى. ۋەتەنپەرۋەر شائىر، درا-
ماتورگ ل. مۇتەللىپ ۋاڭ ئوردىسىنى پاش قىلىدىغان
«چىن مۇدەن»، «كۈرەش قىزى»، «تاھىر - زوھرا» دراما-
لىرىنى يازدى. نىم شېھىد (ئارمىيە ئىلى سايرامى) «لەيلى
مەجنۇن»، «پەرھاد - شېرىن» درامىلىرىنى يازدى. ئابدۇللا رو-
زى «ئۆگەي - ئانا»، زۇنۇن قادىرى، «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»
دىراممىلىرىنى؛ ئەھمەت زىيايى «رابىئە - سەئىدىن» دراما-
سىنى يازدى. ئارقىدىن بىلال ئەزىزىنىڭ «يىللارغا سوئال»
شېئىرى بىلەن تۇرغۇن ئالماسنىڭ «تەنلىرىم ياپراق» ناخ-
شىلىرى يېزىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقنى كۈرەشكە ئۈندەش
پائالىيەتلىرى ئۇلغايدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ شىنجاڭدا
گومىنداڭ پىرقىسىنى قۇرۇپ، پەندىخۇينى تارقىتىپ، دېموك-
راتىيىنى تۇنجۇقتۇرۇپ، قايتا باشتىن ئەكسىيەتچىل زۇلۇم-
نى يۈرگۈزدى. زۇلۇمغا چىدىمىغان خەلق، 1944 - يىل
7 - نويابىر نىلقىدا گومىنداڭغا قارشى كۈرەش ئېلىپ
بېرىپ، 1945 - يىل سېنتەبىرگىچە ئىلى، ئالتاي، چۆچەك-
نى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى. ئارقىدىنلا غۇلجىدا
مىللىي ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت
ئارمىيىسى قەشقەر، ئاقسۇ رايونلىرىنى (تاشقۇرغان، قاغى-
لىق، باي، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىلىرىنى) ئىشغال قىلىپ،
ئۈرۈمچى بوسۇغىسى ماناس دەرياسىغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەر-
دە، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا دېموكراتى-
يىنى يولغا قويۇشقا ماقۇل بولۇپ، تىنچلىق سۆھبىتى
ئېلىپ بېرىش قارارىغا كەلدى. 1946 - يىل ماي ئېيىدا
«11 ماددىلىق بىتىم» گە قول قويۇلۇپ، شىنجاڭدا بىرلەشمە

ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. رەئىسلىككە جاڭ جىزجۇڭ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە بۇرھان شەھىدى، ئەخمەتجان قاسىملار، ئابدىكېرىم ئابباس مائاۋىن باش كاتىپ بولۇپ، بىر نازارەت نازىرلىرى بېكىتىلدى. لېكىن 1947 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ بىتىمنى بۇزغانلىقتىن، ئۈچ ۋىلايەتتىن كەلگەنلەر بىلەن بىر تۈركۈم ئىلغار زىيالىيلار ھەم ئۆلكۈلۈك سانايىنەپىسەنىڭ بىر تۈركۈم ئارتىسلىرى ئۈچ ۋىلايەتكە كېتىپ، مىللىي ئارمىيە ۋە خەلقتىن ھال سوراپ، ئويۇن قويۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان.

1947 - يىلى كۈز ئايلىرىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىپى ئەيسابەگ، ھۆكۈمەت نامىدىن «سەنمىنجۇيىلىق ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نى (70 كىشىلىك) تەشكىل قىلدى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردە — يەنى نەنجىڭ، تەيۋەن قاتارلىق جايلاردا شىنجاڭ سەنئىتىنى كۆرسەتتى. ئاساسلىق ئوينىغان نومۇرلىرى، قەمبەرخانىمنىڭ ئۇسسۇللىرى، ئايىمنىساخانىمنىڭ مىزانگۈل، تاجىنىسانىڭ ئاپىرىن (تۈركچە ناخشا) ناخشىلىرى ۋە قۇربان ئىبراھىمنىڭ «تاشۋاي» مۇزىكىسى قاتارلىق ناخشا - ئۇسسۇل، مۇزىكىلار ئوينالدى. بۇ ئۆمەك تەيۋەندىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1948 - يىلى بۇ ئۆمەكنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئاساسىدا «گۈزەل شىنجاڭ» ناملىق كىنو فىلىمى ئىشلەنگەن. بۇ شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ تۇنجى فىلىمغا ئېلىنىشى ئىدى.

1949 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سابىق ھۆكۈمەت نامىدىن ئەيسا بەگ باشچىلىقىدا 40 كىشىلىك سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللىنىپ، جېنى تۇمشۇققا كېلىپ قال-

غان مابۇپاڭدىن هال سوراپ ئويۇن قويۇش ئۈچۈن لەنجۇغا بارغان. لېكىن بۇ ئۆمەك لەنجۇدا ئويۇن قويالماي چاپ-سانلا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. ئارتىسلارمۇ تارقاپ كېتىشكەن.

× × ×

1949 - يىلى 26 - سېنتەبىر شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك يېڭى هۆكۈمەت مەدەنىيەت - مائارىپ هەيئىتى يېڭى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ رەهبەرلىكىدە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكى» قۇرۇلدى. ئۆمەك تەركىبىگە ئۈچ ۋىلايەت سەنئەت ئۆمىكىدىن، «سەنمىنجۇيى ياشلار سەنئەت ئۆمىكى» نىڭ تارقاپ كەتكەن ئارتىسلىرىدىن ۋە سابىق ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبەك قىرغىز ئۇيۇشما سانايىنەپىسەنىڭ ئارتىسلىرىدىن بولۇپ تەخمىنەن 120 نەپەر ئارتىس ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇ ئۆمەك ئۈرۈمچى شەهەر خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇبارەك قەدىمىنى قارشى ئېلىپ، ئۇلانبايغا بېرىپ داغدۇغىلىق هالدا ئارمىيىنى كۈتۈۋالدى. ئازادلىققا تەشنا بولغان خەلق خۇشاللىق يېشىنى تۆكۈپ: «ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى!»، «ياشىسۇن ماۋجۇشى!»، «ياشىسۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى!...» دەپ يەر - زېمىننى زىلزىلىغا كەلتۈرۈپ، يۈزمىڭلىغان خەلق بىلەن ئارمىيە ئۈرۈمچى شەهىرىگە كىرىپ كەلدى.

1950 - يىلى 3 - ئايلارغىچە ئۆمەكنىڭ بىر بۆلۈم

سەنئەتچىلىرى يېڭى نومۇرلار تەييارلاپ، غەربىي شىمال رايونىدا بىرىپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. يەنە بىر بۆلۈك سەنئەتچىلەر تەييارلىق كۆرۈپ، 8 - ئايلاردا پايتەخت بېيجىڭدا بىرىنچى قېتىملىق مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنى ھەم مەملىكىتىمىز ئازادلىقىنىڭ 2 - يىللىقىنى تەبرىكلەپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى.

1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، خەيرىنتاڭ (زال) دا شىنجاڭ ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىمىز ئويۇن قويدى. بۇ ئويۇننى ماۋجۇشى، ليۇشياۋچى، جۇ- زۇڭلى، جۇدې ... قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت پىشۋالىرى كۆرۈپ، خۇشاللاندى ۋە ئالقىشلىدى.

ماۋجۇشىمۇ ئويۇننى قىزىقىپ كۆردى ۋە بىر قانچە ئاتاقلىق شائىرلار بىلەن ئويۇن كۆرۈۋېتىپ، ئويۇنغا مەدھىيە شېئىرلىرىنى يازدى. ماۋزېدۇڭ جۇشى ھاياجانلانغانلىقىدىن «ليو يازى ئەپەندىگە نەزىرە» قىلىپ، «ۋەنشىشا» شەكلىدە مۇنداق يازدى:

«1950 - يىلى دۆلەت بايرىمى كۈنى ئويۇن كۆرۈپ ئولتۇرغان چاغدا ليۇ يازى ئەپەندى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا «ۋەنشىشا» شەكلىدە بىر شېئىر يازدى، مەنمۇ ئۇنىڭ قاپىيە- سى ئىزىدىن بىر نەزىرە يازدىم.

«ئۆتتى تاڭ ۋەسلىنى كۆرمەي بۇ ئىلىم تۈن ئىلكىدە،
جىن ۋە شەيتانلار ئەسىرلەپ ئۆتتى ئىشرەت بەزمىدە.
باش قوشۇپ بەش يى* خەلق جەم بولمىغان بىر مەركىدە.

* بەش يى — بەشيۈز مىليون جۇڭگو خەلقى.

چېلىدى خوراز جاھاننى ئويغىتىپ، تاڭ يورىدى،
ياڭرىدى ھەر ياندا ساز، يۇپتىيەنمۇ* بار بۇ نەغمىدە،
كەلدى ئىلھام مىسلىسىز شائىرنى ئۈندەپ نەزمىگە.»

لىيۇ يازى ئەپەندىنىڭ يازغان شېئىرى مۇنداق ئىدى:

گۈل بولۇپ ياندى چىراغلار، تۈن بۈگۈن نۇر ئىلكىدە،
قان ـ قېرىنداشلار ئۇسسۇلغا چۈشتى خۇشال بەزمىدە،
ياڭرىدى پەرۋاز قىلىپ ھەم «ئايگۈلۈك»* توي مەركىدە.

كەلمىسە يولباشچى بولۇپ بىرى توينىڭ ئالدىدا،
شۇنچە مىللەت گۈللىنەرمۇ باش قوشۇپ بىر نەغمىدە؟
زەپ كۆكلىلۈك ئۆتتى چوڭ توي، دىلنى ئۈندەپ نەزمىگە».

شۇ كۈنلەردە غەربىي جەنۇب مىللەتلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۆمىكى، شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۆمىكى، يەنبيەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۆمىكى، ئىچكى موڭغۇل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئۆمىكى قاتارلىق ئۇرۇنلار ئويۇن قويغانىدى.

بۇ شېئىر بۈيۈك بىرلىكنىڭ نامايەندىسى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئىلھام ۋە مەدەت ئىدى.

ئۆلكىلىك سەنئەت ئۆمىكىمىز يەنە بىر تۈركۈم سەنئەتچىلەرنى تەييارلىق قىلدۇرۇپ، باندىتلارنى تازىلاش، قايمۇقۇشقانلارغا تەربىيە بېرىپ ھەققەتكە قايتۇرۇشتەك

* «ئايگۈلۈك» ـــ قازاق ئارتىسكا نۇرغايشا ئوينىغان «ئايگۈلۈك، ئاينىڭ يۈزى دۆڭگۈلۈك» دېگەن لەپەر كۆزدە تۇتۇلغان.

* يۇپتىيەن ـــ كېرىيە، بۇ يەردە شىنجاڭ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

شەرەپلىك ۋەزىپىگە ئەۋەتىلدى. بۇ ئۆمەك چىڭخەي، تىبەت رايونلىرىغا بېرىپ، ھال سوراپ ئويۇن قويۇش، تەشۋىق قىلىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. ھەتتا ئات - تۆگىلەرگە مىنىپ ھەر بىر ئائىلىلەرگىچە بېرىپ ھال سوراپ ئويۇن قويدى. ئۆمەك ئەزالىرى ئىچكىرىدە بېيجىڭ، چىڭخەي، شىئەن رايونلىرىدىن ۋەزىپىسىنى تاماملاپ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ماۋجۇشىنىڭ 1942 - يىلى 22 - مايدا يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرگە سۆزلىگەن «نۇتۇق»نى ئاساسىي دەرسلىك قىلىپ قىزغىن ئۆگەندى. پارتىيىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت لۇشيەنى ھەم مىللىي سىياستى ئۆگىنىلىپ، ئارتىسلارنىڭ سىياسىي، سىنىپىي ئېڭى، ماركسزىمچە دۇنيا قاراش نۇقتىئىنەزەرى ئايدىڭلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە (ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، تۆرىچىلىككە قارشى تۇرۇش، 3 ۋە 5 كە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى) قاتنىشىپ، قايناق كۈرەش ئىچىدىن ئىجادىيەت مەنبەلىرىنى تېپىپ ئىجاد قىلدۇق. بىر تەرەپتىن ئىجاد قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئويۇن قويۇپ خەلققە تەشۋىق قىلساق، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ سىنىپىي مۇھەببەت ۋە نەپرىتىنىڭ چېگرىسىنى ئاجرىتىۋالدى. خەلق سەنئىتىدىن ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ كەسپىي ماھارىتىنى ئۆستۈردى. 50 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەتچىلىرى (مەدەنىيەت دېلىگاتسىيىسى)، بۈيۈك ئازادلىقىمىزنى مۇبارەكلەپ ئۈرۈمچى، خوتەن، ئىلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىچە ۋە بەزى ناھىيىلىرىمىزگىچە بېرىپ ئويۇن قويدى. بىز ئۇلار بىلەن سەنئەت ئىجادىيىتى، ماھارەت (تېخنىكىلىرى)

جەھەتلەردە پىكىر ئالماشتۇردى ۋە ئۆزئارا ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىپ، مەلۇم تەسىراتلارغا ئىگە بولدى. شۇنداقلا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭغا چىققان سەنئەت پېشىۋالىرىدىن ئۆگەندى ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولدى. 1952 ـ يىلى ماي ئېيىدا، شىنجاڭ بويىچە تۇنجى سەنئەت مۇسابىقىسى قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ مۇسابىقىگە ئۆمىكىمىزدىن 30 غا يېقىن سەنئەتچىلەر رىياسەتچىلىك قىلىپ، خەلق سەنئەت بايلىقىنى قېزىش، ۋە سەنئەت ئۆمەكلەر (خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن ۋىلايەتلىرىنىڭ (ئۇ چاغدا يەكەن ۋىلايەت ئىدى) سەنئەت ئۆمەكلىرى ۋە قەشقەر، سوۋېت گىراژدانلىرى سەنئەت ئۆمىكى، 2 ـ جۇڭ سەنئەت ئۆمىكى، 13 ـ دىۋىزىيە (مىللىي دىۋىزىيە) سەنئەت ئۆمىكى ھەم تۆت ۋىلايەت خەلق سەنئەت پېشىۋالىرى) دىن ئۆگىنىش بويىچە ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما نومۇرلىرى تېخىمۇ بېيىدى

1953 ـ يىلى مەملىكىتىمىزدىن چەتكە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتىش ئۆمىكىنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ سىراجىدىن زەپەر، ئايىمجان، ئابلىز يۇسۇپ ... قاتارلىق سەنئەتچىلىرىمىز ۋارشاۋا، رومىنىيە، موسكۋالارغا بېرىپ ئويۇن نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇ يىلى شىنجاڭ خەلقى نامىدىن چاۋشيەن ئالدىنقى سەپ جەڭچىلىرى ۋە پىدائىي قوشۇنلاردىن ھال سوراپ ئويۇن قويۇشقا ئەۋەتىلدى. ئۇلار قاسىمجان قەمبىرى يېتەكچىلىكىدىكى ھۆسەنجان جامى، يولۋاسخان، پاشائىشان، سالامەت ئالىم، ھەمراخانىم، ئىمىن ئېزىز، كاۋلانباي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى.

1955 ـ يىلى (ئازادلىقىمىزنىڭ 6 ـ يىلى) ئۆكتەبىردە

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ (مۇختارىيات) تويىغا زور تەييارلىقلار بىلەن قاتناشتى. ئاپتونومىيە تويىنى تەبرىكلەپ مەركىزىي مىللەتلەر سەنئەت ئۆمىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا رېسپوبلىكىلىرى مەدەنىيەت دېلىگاتسىيە ۋەكىللەر ئۆمىكى ۋە ھىندىستان سەنئەتچىلىرى ۋەكىللەر ئۆمىكى كەلدى. ئۇلار بىلەن ئۆزئارا ئۆگىنىش، دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق چەھەتلەردە ئۇلارغا زور تەسىرات قالدۇردى، ئۇلار: «ئازلا ۋاقىت ئىچىدە شۇنچىلىك تەرەققىي قىلىپسىلەر» دېيىشتى.

شۇ يىلى پايتەختىمىز بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن دراما كۆرىكىدە، زونۇن قادىرى يازغان «توي» ناملىق دراممىنى ئويناپ كوللېكتىپ ھەم شەخسىي مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1956 ـ يىلى رايونلۇق سەنئەت ئۆمىكىمىز ئىككى ئۆمەك بولۇپ قۇرۇلدى. «رايونلۇق 1 ـ ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبىلى» ۋە «رايونلۇق 2 ـ مۇزىكالىق دراما تىياتىرى» دېگەن ئىككى مىللىي ئۆمەك تەشكىل قىلىندى. بۇ چاغدا ئۈرۈمچى شەھەر نەنمېن خەلق تىياتىرخانىسىمۇ پۈتكۈزۈلدى. مۇزىكالىق دراما تىياتىرى يېڭى كۈلۈبتا سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «خېمىرتۇرۇچ سېلىش كېرەك» كومېدىيىسى بىلەن زىيا سەمەت يازغان «غېرىپ ـ سەنەم» نى ئوينىدى. بۇ چاغدا ئۆمىكىمىزنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۆمىكىمىزگە ئۆلكىلىك پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن ھامۇت سابىت، توختى مولتاجى، سەيپۇل يۇسۇپ ... قاتارلىقلار ۋە شەھەر سەنئەت شۆيۈەنىنى پۈتتۈرگەن ئىبراھىمجان، ئىسكەندەر سەيپۇللا، مەريەم ناسىر، نۇرنىسا ئىسمائىل... قاتارلىقلار كەلگەنىدى.

1956 ـ يىلى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئانسامبىلى ئاساس

قىلىنىپ ئىلى، قەشقەر ۋىلايەت سەنئەت ئۆمەكلەردىن بىر-نەچچە ئارتىسلار تەكلىپ قىلىندى ۋە ئۇلار مەدەنىيەت ۋەكىللىرى ئۆمىكى قىلىپ تەشكىللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتە رېسپوبلىكىسىدىكى شەھەر ۋە كولخوزلاردا ئوتتۇز نەچچە مەيدان ناخشا - ئۇسسۇل ئويۇنى قويۇپ، ئۇلارغا ياخشى تەسىرات قالدۇردى. قويغان ئويۇنىمىز، 30 نەچچە يىللىق سوتسىيالىزم تۈزۈمىدىكى مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇقىرى تاماشىبىنلىرىنىڭ ئالقىشى ۋە ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ، ۋەتىنىمىزگە شان - شەرەپ كەلتۈردى.

1958 - يىلى «ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئانسامبۇلى» بىلەن «ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكالىق دراما تىياتىرى» بىرلەشتۈرۈلۈپ، «ناخشا - ئۇسسۇل، دراما تىياتىرى» بولۇپ تەشكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە ئەترەتكە بۆلۈنۈپ، يەنى «ئۇسسۇلچىلار ئەترىتى»، «مۇزىكانتلار ئەترىتى»، «دراماچىلار ئەترىتى»، «ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى»، مەمۇرىي ئىشخانا ۋە پارتىيە ياچېيكىسى قاتارلىق ئاپپاراتلىرى مۇقىملاشتى.

ئاپتونوم رايون بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئوڭچى ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئاممىۋى ھەرىكەتكە قاتنىشىپ «ئىدىيىنى تازىلاش»، «يۈرەك تاپشۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ باردى. 1959 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ دۆلەت بايرىمىنىڭ 10 يىللىقى، ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 5 يىللىقى ئۈچۈن تەييارلىق قىلدى. نەتىجىدە «پاختىچىلىق»، «قىزىلگۈل»، «ئۈزۈمچىلىك» ئۇسسۇللىرىنى ۋە «كۆن ۋە تۈن» سىمپونىيىسى شۇنىڭدەك «راك مۇقامى ئانسامبۇلى»، «ئەجەم مۇقام ناخشىسى»، «ئازاد زامان»، «ياشا پارتىيە»

قاتارلىق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراملارنى ئوينىدۇق. كېيىن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان «كۈرەش يولى» (سەيپىدىن ئەزىز يازغان) ناملىق ئەسەر سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئاندىن كېيىن بۇرھان شەھىدىنىڭ «يالقۇن تاغ غەزىپى» نى ئوينىدۇق.

1958 ـ ۋە 1959 ـ يىللىرى «پولات تاۋلاش ھەرىكىتى»، تۆمۈريول قۇرۇلۇشى، كۆمۈر كان قېزىش، ئورۇمچى ياشلار ئۆستىڭى قېزىش ۋە ھەر يىلى ئوما مەزگىلىدە دېھقانلارغا ياردەملىشىپ كوللېكتىپ ئوما ئوروش، يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك تەربىيە بېرىش ئىشلىرىغا تۆۋەنلىشىپ (ئالتە ئايدىن بىر يىلغا قەدەر دېھقانلار بىلەن 5 تە بىرگە بولۇپ) ئىشلەش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشتۇق. بۇ بىز سەنئەتچىلەرنىڭ ئىشچىلار، دېھقانلار ئارىسىغا بېرىپ ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ تۇرمۇش ئۆگىنىش بىلەن دۇنيا قاراش ئوقتىسىنەزەرىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا ھەم ئىشچى ـ دېھقانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئىدىيىمىزنى تىكلەشكە پايدىلىق بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشچى ـ دېھقان، زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئازايتىشقا ئىدىيىدە زور زېمىن ھازىرلاندى.

1960 ـ يىلغا كەلگەندە، ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما تىياتىرىمىزدىكى 300 دىن ئارتۇق ئائىلىنىڭ 1050 نوپۇسى بىرلەشتۈرۈلۈپ «كوممۇنا» قۇرۇپ، چوڭ قازان تاماقنى يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا يېزا ئىگىلىكى بىلەن شەھەرلەرمۇ كوممۇنىلاشتۇرۇلغانىدى. شۇ يىل كۈزدە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكا تىياتىرى (خەنزۇ مۇزىكا تىياتىرى) ناخشا ـ ئۇسسۇل دراما تىياتىرغا قوشۇلدى (60 كىشى).

بىز شۇنىڭدىن كېيىن، مۇزىكا چوڭ ئەترىتى بولۇپ قۇرۇلدۇق. 80 دىن ئارتۇق كىشىگە ئىگە مۇزىكا ئوركېستىرى كەسپىي تېخنىكا جەھەتتە يۇكسىلىشكە باشلىدى. يېڭى قوشۇلغانلار مۇزىكا ئالىي مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەنلەر بولۇپ، ماللىي مۇزىكانتلارغا دەرس ئۆتتى. ئاددىي نوتا، دۇنياۋى نوتا ئاساسىمىز تىكلەندى. شۇ يىل يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۆمىكىمىزگە 60 دەك ماللىي ئۆسمۈرلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئۇسسۇل سىنىپى ئاچتى. بۇ ياشلار ئۈچ يىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئۆمەك ئۇسسۇلچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىدى.

شۇ يىللاردىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنىدا يېڭى نومۇر، سەھنە كىتابلىرى تەييارلاپ ئېيىغا 40 ـ 45 قېتىم ئويۇن قويۇپ، 40% ئۆز ـ ئۆزىمىزنى تەمىنلەش ئىقتىدارىغا يەتكۈزدى.

1963 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما تىياتىرى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما جۆيۆەنى» بولۇپ قۇرۇلدى. سەندۇگىبىدىكى ئورنىمىزدىن دۆڭ كۆۋرۈكتىكى كونا سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كۆچتى. رايونلۇق خەنزۇ دراما تىياتىرىمۇ جۆيۆەنگە (ئاكادېمىك تىياتىرغا يېقىن) قوشۇلدى، تىياتىرنىڭ يۆەنجاڭى مەمەت تاتلىق، ماۋسەي، پارتكوم سېكرېتارى جو شۇجى بولدى. يۆەن تەركىبىدە ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى، خەنزۇ دراما ئۆمىكى، ئۇيغۇر دراما ئۆمىكى، مۇزىكا ئۆمىكى، بەدىئىي ئىجادىيەت ئىشخانىسى، مەمۇرىي ئىشخانا، كادىرلار بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. ئىجا-

دىيەت كۆچەيتىلىپ، يېڭى نومۇرلار بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى مايدا «لەيلىگۈل» ناملىق ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوپېراسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئوينالدى. بۇ تۇنجى ئۇيغۇر ئۇسسۇل ئوپېراسى ئىدى. ئەسەرنى مەمەت تاتلىق، مەن (ئېلى ئېزىز)، ساۋچىنجىڭلار يازغان ۋە ھاجى راخمان، ساۋچىنجىڭلار رېژىسسورلۇق قىلغانىدى. 1964 ـ، 1965 ـ يىلى چوڭ تىپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاساس قىلىنغان «خەلق گۈللىشىپ ياخشى» ناملىق كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى ئوينىدى. يەنە كوللېكتىپ ئىجاد قىلغان ۋە ساۋچىجىڭ، ھاجى راخمان قاتارلىقلار رېژىسسورلۇق قىلغان يىرىك ئەسەر 12 مۇقام ملودىيە قىلىنىپ، شۆھرەت قازىنىلدى. 1965 ـ يىلى دۆلەت بايرىمى ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ 10 يىللىق تويىدا چوڭ تىپتىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئوينالدى. بۇ ئەسەرگە 500 كىشى قاتنىشىپ رول ئالدى. شۇ يىللاردا مەركىزىي تىياتىر ئىنىستىتۇتى شىنجاڭ ئۈچۈن بىر سىنىپ ئېچىپ، 30 غا يېقىن ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئالتە يىل ئوقۇتۇپ، شىنجاڭغا ئەۋەتكەنىدى. بۇ ياش كۈچلەر رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت راۋاجى ئۈچۈن زور كۈچ بولۇپ قېتىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىنكى 17 يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشىمىز، باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلغانىدى.

يەكەن سەنئىتى توغرىسىدا ئەسلىمە

مۇھەممەت فايىتىم

يەكەن ئۆز زامانىسىدا 12 مۇقامنى رەتلەپ كۈيگە سالغان قەدىمىي يۇرتنىڭ بىرى بولۇپ قالماستىن، بەلكى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈنمۇ ئۆزىنىڭ پارلاق تۆھپىسىنى قوشقان جاينىڭ بىرىسىدۇر.

بۇنىڭ ئۈچۈن بىز يىراقنى قويۇپ يېقىننى ئەسلەپ ئۆتەيلى.

1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا ھېيلىگەرلىك بىلەن چىققاندىن كېيىن، بۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىنى ئاتالمىش «ئاپرېل بايرىمى» قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن ئەدەبىي - سەنئىتى بىر ئاز ئەسلىگە كېلىپ، ھەر قايسى جايلاردا جانلىنىشقا قاراپ ماڭدى. 1935 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەپتىشى باقىرجان بۇ بايرامنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن يەكەنگە كېلىپ، خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۈچۈن ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدۇ. بۇ ۋاقىتتىن ئىككى ئاي بۇرۇن يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغا-

ئىدى. بۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن شەھەر ئىچىدىكى شەنلى (ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى مەكتەپ) خۇيلى (ئۆيۈشما ھېسابىدىكى مەكتەپ) مەكتەپلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تۈرلۈك مەشغۇلات شەكىللىرى — گىمناستىكا، تەنھەرىكەت، مىللىي ئۇسسۇل، ناخشا... قاتارلىق ئويۇنلارنى تەييارلاشقا ئۈيۈشتۇرغان، باقىرجان ئويۇنلارنى ئۆزى تەرتىپكە سېلىپ، «ئويۇن گۇرۇپپىسى» قۇرۇپ تەشكىللىك باشقۇرغان. يەكەن سەنئىتى مانا شۇ چاغدا بىخ ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان.

بايرامدىن كېيىن كونا شەھەر «دەڭدار» دېگەن يەردە بىر قازىمىنىڭ بېغىنى ئىجارىگە ئېلىپ چايخانا ئاچقان (ھازىرقى ياغاچ پونكىتىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ). بۇ چايخانىغا يەكەننىڭ مىللىي ئەلنەغمىچىلىرىنى يىغقان. باغدا يۇسۇپ غېجەك، تۇردى ئاخۇن، يۇسۇپ ئاخۇن سانا، باران ئاخۇن ۋە ئەيسىراخۇنلار داۋاملىق نەغمە قىلىپ تۇرغان. ياشلار ئۇسسۇلغا ئۈيۈشتۇرۇلغان، زاكىرجان مۆمىن تىنجاي ئۇسسۇل ئويناپ تۇرغان. خەلق ئۈزۈلمەي تاماشا كۆرۈپ تۇرغان، ئەزىمجان ھارماي كۈتكۈچىلىك قىلىپ تۇرغانىدى. ئاساسلىق نەغمىلىرى 12 مۇقام نەغمىلىرى ئىدى. بۇنىڭغا مەكتەپ باللىرىدىن قوبۇل قىلىنىپ رېپېتىس قىلىناتتى.

1936 - يىلى 4 - ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇت سىجاڭ (دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى) ئۇشتۇمتۇت ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. بۇنىڭ ئورنىغا توقسۇنلۇق ئابدۇنىياز سىجاڭ بولۇپ يەكەنگە كەلدى، بۇ، ئۆزى يالغۇز شىبىڭ شىسەيگە ناقابىل تۇرالماسلىقىنى بايقاپ، خوتەننى بېسىپ ياتقان ماخۇسەن (ماجۇڭيىڭنىڭ

قىسمى) بىلەن بىرلىشىپ قارشى تۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەندىن خۇيزۇلار چۇۋۇلۇپ چىقتى، نەتىجىدە يەكەن خۇددى ئەسكەرلەر لاگىرىغا ئايلاندى. شۇ تۈپەيلى چايخانا تاقالدى. سەنئەت ئىشلىرىمۇ توختاپ ھەممە ياقنى بۇرۇقتۇملۇق ۋەزىيەت قاپلىدى.

شۇ يىلى شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسيانچىلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ئۇنىڭ ھىيلە - مىكىرلىك سىياسىتىنىڭ ياردىمى بىلەن چايخانىدا ئويۇنلار يەنە باشلىنىپ كەتتى. بۇ قېتىم غەدگەرلىك دېگەن يەردىكى ئابدۇراخمان غوجامنىڭ قورۇسىدا داۋام قىلدى. قەشقەردىن ھاجى مۇھەممەت ۋە ئىبراھىم ئاخۇن قاتارلىق مۇزىكانتلار كەلدى. ياز پەسلى كەلگەندە «قوشقار ئاتار» دېگەن يەردىكى مەكتەپ ئورنىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، رەسمىي سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلدى. زىيائىدىن قارىم (ھازىر مەككىدە)، ھاجى نۇرۇللا (ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا) مۇدىرلىق ۋە رېژىسسورلۇق قىلدى. زاكىرجان مۆمىن، يۇسۇپ زىيا، زاكىر يولداش، سوفىجان شەمسىدىن، جۇرۇۋاي، ئەنۋەر قاتارلىق ئۆزبېك ياشلىرى رول ئوينىدى (ئۇ ۋاقىتتا يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئويغىنىشى تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئەنجانغا بېرىپ كەلگەن ئۆزبېك ياشلىرى رول ئوينىغان).

ئۇيغۇر ئويۇنچىسىنىڭ ئىقتىسادىي بىلەن بۇ جايدا يازلىق ۋە قىشلىق سەھنىلەر ياسالدى. ئويۇنغا سىرتتىن بىرقانچە ھەۋەسكار، مۇئەللىملەر قاتناشتى، تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن يەكەندە تۇنجى قېتىم «ئايخان» ۋە «سەلىمە» دېگەن دراما قويۇلدى. خەلق ناھايىتى قىزىقىپ كۆردى. بۇ چاغدا ھازىرقى

دەك توك چىراغلار يوق ئىدى. گاز چىرىغى (چىدىلىڭ) يېقىلغان، ئاياللارنىڭ رولىغا ئەرلەر چىققان (ئۇ چاغدا ئاياللار تېخى ئۆيىدىن چىقمىغان، جەمئىيەتكە ئارىلاشمىغانىدى) ھەمدە لايىق-كىيىم ۋە گىرىملەرنى خەلقتىن ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتكەن. بۇندىن باشقا شارائىت جەھەتتىن نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت ئىدى.

1938 - يىلى يازلىق تەتىلدىن كېيىن، قەشقەر ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى ئەۋەتكەن ئابدۇقادىر سىدىق باشچىلىقىدا ئابدىرىشىت يۈسۈپ، ئىمىر ھۈسەيىن، مەھەممەت جالالىدىن، ئابدۇقادىر يۈسۈپ، مەھەممەت رېھىم قاتارلىق 60 تىن ئارتۇق مائارىپ ۋە سەنئەت خادىملىرى يەكەنگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتىنىڭ كەم - كۈس يەرلىرى تولۇقلىنىپ، تېخىمۇ جانلىنىشقا باشلىدى. جۈملىدىن يەكەن سەنئەت ئۆمىكى 3 - قېتىم يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. مۇنتىزىم ۋە ھەۋەسكار ئارتىسلار قوبۇل قىلىندى. ئەدەبىي ئىجادىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە يېڭى كونسېرت نومۇرلىرى ئىجاد قىلىنىپ سەھنىلەشتۈرۈلدى. يازلىق سەھنە ۋە قىشلىق سەھنە ياسىلىپ ئۈستەل، شىرە، سەھنە سايمانلىرى ۋە كىيىم - كېچەكلەر تەييار قىلىندى. 1944 - يىلغىچە ئالتە پارچە سەھنە كىتابى، 100 دىن ئارتۇق كونسېرت ۋە بىرقانچە ئېيتىشىش، كومېدىيىلەر يېزىلىپ، كۆپ ساندىكىلىرى سەھنىلەشتۈرۈلدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى، ناخشا قوشاقلىرى توپلاندى. شۇنىڭ بىلەن يەكەن سەنئىتى ئۇچقاندەك ئالغا بېسىپ شەھەردىن يېزىلارغا ۋە قوشنا ناھىيىلەرگىچە كېڭەيدى. سەنئەتچىلەرمۇ قوشنا ناھىيىلەرگە بېرىپ ئويۇن

كۆرسەتتى. بۇ ئويۇننىڭ نەمۇنىلىرى: «كۆرەش»، «كۆرەش قىزى»، «قانلىق داغ»، «ئۆز مۇھەببەت»، «ئانارخان»، «زەينەپكە تۆھمەت»، «چىمەنگۈل»، «سامساق ئاكاك قاينايدۇ»، «تۆنۈگۈن بۈگۈن»، «يالغان تېۋىپ»، «پىرخون»، «غېرىپ ـ سەنەم»، «بورانددىن كېيىنكى ئاپتاپ» قاتارلىق درامىلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئاساسلىق رولLardا ۋە رېژىسسورلۇقتا ئابدۇقادىرىيۇسۇپ (ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، مۇھەممەت رېھىم غوپۇر (ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپىدە)، مۇھەممەت فايىتمە (ھازىر يەكەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشتە)، توختى سوپى (1967 ـ يىلى ئۆلۈپ كەتكەن)، ئابدىقادىر مۇھەممەدىن (ھازىر يەكەن ئاشلىق 4 ـ ماگىزىدىن ئائىلە قوزۇسىدا)، رەھىمتۇللا ياقۇپ (ھازىر يەكەن پاختا شىركىتىدە)، زاكىر يولداش، زاكىر مويىدىن، زىيائىدىن، ئوسمان ھاشىم، ئابدۇسەلىمجان، ئابلىز ھايىت، ئايالLardىن: خەيرىنىسا زۇنۇن، خەيرىنىسا تۆلەندى (ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدە)، زىننەت ئەمەت، خاتەم ئەمەت، خەلىچە ياقۇپ، نۇرنىسا تۇرغۇن، تۇنىسا قاسىم، سىيتىنىسا ھەلىمىدىن، خاتەم تۇردى قاتارلىقلار. سازچىلاردىن تۇرسۇن تۇردى، ئىمىن ھوشۇر، تۇرسۇن كەنجى، مىجىت بارات، ئابدىكېرىم روزى، ئوسمان يۇنۇس قاتارلىق سەنئەتچىلەر شۇ مەزگىلدىكى سەنئەتكە قاتنىشىپ كۈچ چىقارغان كىشىلەردۇر.

1940 ـ يىلى يەكەن سەنئەت ئۆمىكى ئۆچ ئايلىق ساز كۇرسى ئېچىپ، ھەر مىللەت بالىلىرىدىن 20 نەپەر كۇرسانتقا ئىسكىرىپكا، گىتار، ماندالىن، چاڭ، نەي، دۇتار قاتارلىق سازلارنى ئۆگىتىپ، جايلارنىڭ سازچىلارغا بول-

خان ئېتىياجىنى قاندۇرغان.
يەكەن سەنئىتى جەمئىيەتتىن ئۈگىنىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئالغا باسقان. مەسىلەن: 1942 ـ يىلى قەشقەردە ۋىلايەت بويىچە ئۆتكۈزگەن سەنئەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، يۇقىرى نەتىجە قازانغان ۋە مۇكاپاتلانغان.
ئەڭ مۇھىمى يەكەن سەنئىتى ئىلمىزنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا كۆزگە كۆرۈنگۈدەك تۆھپىلەرنى قوشتى. ئويۇن كۆرسىتىش ۋە ئاغزاكى تەشۋىق قىلىشتىن باشقا ئەمەلىي هالدا خەلقتىن نۇرغۇن ئىئانە ياردەملەرنى توپلىغان (مەن بۇ مەزگىلدە بىرنەچچە كۈن ئىئانە پۇلىنى ساقلىغانىدىم. پۇلنىڭ سانى ھازىر ئېسىمدە يوق، ئەمما تۆت تاغار پۇل قاچىلىغانلىقىم ھېلىمۇ ئېسىمدە).
يەكەن سەنئىتى كىنوچىلىقنىمۇ تەشكىلىي جەھەتتىن بىر تۇتاش ئېلىپ بارغان. 1939 ـ يىلى ئۆبىغۇر ئويۇش-ما قەشقەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا فىرمىسى بىلەن تېرە ـ ئۈچەيگە توختام تۈزۈپ كىنو ئاپپاراتى سېتىۋالغان. بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋۇرشىن ئىسىملىك بىر مېخانىكى قۇرۇپ بېرىپ كەتكەن. بۇنى تاش مۇھەممەت ۋە ئابدۇسېلىمجانلار باشقۇرغان. ئۇ ۋاقىتتا بۇ كىنو سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرىدىن چاپايېۋ، مايىز گىرانىشتان، تېمىرناتسى، ۋولگا. ئالېكساندىر سىرگىيېۋىچ، كوستا، ۋاسىلىسا («خاپا چوكان»، ھېكايە فىلىم)، نەسىردىن ئەپەندى، گوركى، لېنىن ئۆكتەبىر قاتارلىق فىلىملەرنى قويغان.
1944 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە يەكەن سەنئىتىدە بىر ئاز ئۆزگىرىشلەر بولدى. پېشقەدەم ئارتىسلار خىزمەت ئال-

ماشتۇرۇپ ۋە ئالمىشىپ سىرتقا كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ يەنە جەمئىيەتنىڭ ئارزۇسى بولغاچقا چېكىنمەي ئۈزلۈكسىز زورايدى. توختى سوفى (ئۆلكىلىك مەدەنىي كۇرستا ئوقۇغان كەسپىي ئارتىس) ۋە ئابدۇقادىر مۇھەممەدىنلارنىڭ رېژىسسورلۇقىدا بارلىق ئارتىسلار تىرىشىپ ئىشلەپ «غېرىپ - سەنەم»، «رابىيە - سەئىددىن»، «تاھىر زوھرا»، «ئەرشىن - مالئالان» (ئەزەربەيجان تۇرمۇشىدىن ئېلىنغان) قاتارلىق درامىلارنى سەھنىلەشتۈردى ۋە يېڭى كونسېرت - كومېدىيىلەرنى كۆرسەتتى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئازاد بولغاندا، يەكەن سەنئىتىگە يېڭىدىن جان كىرىپ يېڭى ئىستىقبالغا قاراپ ماڭدى ۋە شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

رەتلىگۈچى: ئابدۇللا ئىدرىس

شىنجاڭ سەنئەتچىلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىچكى ئۆلكىلەرنى ساياھەت قىلىشى

پەرىدە ئېلىيوۋا

30 - يىللاردىكى ئويغىنىش دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ مەدەنىي - مائارىپى يوقتىن بارلىققا كېلىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. جۈملىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمۇ يوقتىن بارلىققا كېلىپ راۋاج تاپتى. ھەر بىر ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدا سانايىنەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭ ئەتراپىغا زىيالىيلار، ئارتىس، ئارتىسكىلار ۋە يازغۇچىلار جەلپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 1937 - يىلىغا كەلگەندە ئەدەبىيات - سەنئەت (سانايىنەپىسە) ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، دەسلەپكى ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش، دېكلاماتسىيە سۆزلەشتىن ئىلگىرلەپ سەھنە ئەسەرلىرىنى قويالايدىغان بولدى. شۇ چاغدا «ئانارگۈل»، «غېرىپ - سەنەم»، «پەرھات - شېرىن»، «سامساق ئاكاڭ قايىنايدۇ»، «قانلىق داغ»، «رابىيە سەئىدى»، «زەيىنەپكە تۆھمەت»، «چىن مۇدەن»، «ئارشىن - مالئالان» قاتارلىق سەھنە

ئەسەرلىرى ئوينالغانىدى. تاتار ئۇيۇشمىسىدا: «ئاسىل يار»، «غالىيە بانو»، «باشماق»، «سىرىڭگەن يۇلتۇزلار» تاتارلىقلار؛ قازاق ئۇيۇشمىسىدا: «شوغا»، «قىزجىبەك» قازاقلار؛ ئۆزبېكلەردە، «نەسەپ قۇربانى»، رۇسلار ۋە باشقا مىللەت ئۇيۇشمىلىرىمۇ ئۆز لايىقىدا ئويۇنلارنى قويالايدىغان بولدى. ئۇ چاغدا ھەممە ئۇيۇشما ئۆز مەدەنىي - مائارىپ، ئەدەبىيات سەنئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشاتتى. مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى بىلىملىك كىشىلەرگە يۆلەنسە، ئەدەبىيات سەنئەتتىمۇ زىيالىي ياشلارغا، قابىلىيەتلىك، تالانتلىق ئارتىس، ئارتىسكىلارغا ۋە مۇزىكانتلارغا مۇھتاج ئىدى. ئۇ چاغدىكى ئاساسلىق قىيىنچىلىق ئارتىسكا مەسىلىسى بولۇپ، ئاياللارنى سەھنىگە چىقارغىلى بولمايتتى. ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىدىكى ئاياللار، بولۇپمۇ يارامىلىق ئارتىسكىلار ئاز ئىدى. چۈنكى ئۇ چاغدا فېئوداللىق دىنىي خۇراپاتلىق خاھىشى كۈچلۈك بولغاچقا ئاياللار سەھنىگە چىقسا ئۇلارنى پەقەت كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدىغان بىر ئويۇنچىلار، دەپ قارىغانلىقتىن، ھېچكىم ئاياللارنى سەھنىگە چىقىرىشقا ئۇنىمايتتى. 1940 - يىلىغا كەلگەندە ئۇيۇشمىلار ئارا بىر قېتىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى باشچىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. ھەرقايسى ئۇيۇشمىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئويۇن قويۇپ، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە توپلىدى. نەتىجىدە ھەرقايسى ئۇيۇشمىلاردىن يىغىلغان ئىئانە - ياردەم پۇللارغا 10 ئايروپىلان سېتىۋېلىپ، ئۇنى 1939 - يىلى ياپونغا قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىغا

ـىپ بەردی. بۇنىڭدا ھەرقايسى ئۇيۇشمىلارنىڭ ھەسسىسى
ـ تولغانندی. مانا شۇنداق ھەرىكەتلەر شۇ چاغدا ئامـ
مىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن تەربىيىلىدی. شۇ چاغـ
دىكى سانايىنەپىسەدىكى سەنئەتچىلەر گەرچە ئاز ساندا
بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىقىدەك مۇھىم ھەرىكەتلەرگە پائال
قاتنىشىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ۋە ئاممىنى ۋەتەننى سۆـ
يۈش، جاھانگىرلارغا قارشى تۇرۇش، ياپونغا قارشى تۇرۇپ
ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ۋە خەلقنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە
ئاكتىپ رول ئوينىدی.
1941 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ئۇيۇشمىلار ئارا يەنە بىر
قېتىم مۇسابىقە ئېلان قىلىنغاندا، قەمبەرخانىم تۇغقان
يوقلاپ چۆچەككە كېتىپ قالغانىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر
تاپقان مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئالاھىدە بىر ماشىنا
بىلەن ئابلەھەق ھوشۇرنى ئەۋەتىپ، قەمبەرخانىم بىلەن
سىڭلىسى گۈلبەھرەمنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇلار
ئاچا ـ سىڭىل ئىككىسى سەھنىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆر ـ
سىتىپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ بىز
چوڭ تەييارلىقلار بىلەن مۇسابىقىگە قاتناشتۇق. مەن شۇ
چاغدا ئۈچ ئۇيۇشمىنىڭ ناخشا ۋە مۇزىكىسىغا قاتناشتىم.
قەمبەرخانىم، گۈلبەھرەملەر قاتناشقان شۇ قېتىملىق مۇساـ
بىقىدە مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىرىنچىلىكنى ئالدی.
شۇندىن تارتىپ قەمبەرخانىم ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق
سەنئەتچىسى بولۇپ قالدی. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنـ
ئىتىمۇ تۈچقاندەك راۋاج تاپتى. ئىلگىرىكىدەك ئاياللار
سەھنىگە چىقماسلىقتەك كونا رامكىنى بۇزۇپ تاشلاپ،

سەھنىگە ئاياللار كۆپلەپ چىقىشقا باشلىدى. مۇسابىقىلەرمۇ داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. 1947 - يىلىغا كەلگەندە رەئىس جاڭ جىجۇڭ بىلەن ئەيسالارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ھال سوراش ئۆمىكى ئەۋەتمەكچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەر ۋە قاغىلىق قاتارلىق يەر- لەردىن بىر تۈركۈم ئارتىس، ئارتىسكىلارنى تاللاپ ئە- كىلىپ، ئۈرۈمچىدىكى سەنئەتچىلەر بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئۆلكىلىك تەشۋىقات ھەيئىتى قارمىقىدا 60 كىشىلىك بىر سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى. بۇ ئۆمەك ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ھال سوراش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىقلارنى قىلىشقا باشلىدى. بۇلارغا كىيىم ئۈچۈن شاڭخەي، شياڭگاڭ بازارلىرىدىن نەپىس رەختلەرنى تاللاپ كېلىپ سەنئەتچىلەر كىيىمىنى تىكتۈردى. ئارتىس، ئارتىسلارغىمۇ كاستيۇم، شالۋۇر، پەلتولارنى تىكتۈردى. شۇنىڭ بىلەن سەنئەتچىلەر- نىڭ سەھنە كىيىملىرى دېگەندەك چىرايلىق ھەم تولۇق بولدى. تەييارلىقلىرىمىز پۈتكەندىن كېيىن ھال سوراش ئۆمىكى دېگەن نام بىلەن جاڭجىجۇڭ بىۋاسىتە رەھبەر- لىك قىلىپ، تۆۋەندىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئۈچۈن مە- مەت ئىمىن توختايوپنى بەلگىلىدى. بۇ چاغدا ئەيسابەگ- نىڭ ئايالى پاتىمە خانىم ئۆمەك بىلەن مەنمۇ بارىمەن دېگەنىدى، ئەيسابەگ ئۇنىمىدى. ماڭار چېغىمىزدا ئەيسابەگ ئۇزىتىش نۇتقى سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «بىز شىنجاڭدىن ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ھال سوراش ئارقىلىق، ئۇيغۇر- لارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى خەنزۇلارغا تونۇشتۇرۇش ۋە سىلەرنى خەنزۇلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى بىلەن تونۇشتۇرۇپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن سە-

لەرنى تەشكىللەپ ئەۋەتمەكچى بولدۇق. سىلەر بۇرۇن ئۇ يەرلەرنى كۆرمىگەن، ئۇلارمۇ سىلەرنى كۆرمىگەن، تۇنجى قېتىم كېتىپ بارىسىلەر. سىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىغا ۋاكالىتەن ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە جۇڭگونىڭ قىسمەن شەھەرلىرىنى، خەلقنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بارىسىلەر. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن سىلەر دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنىڭ بىرى، بارغانلا يەردە ھەر بىر ئادەم ئۆزىنى ئوبدان تۇتۇش، بولۇپمۇ ئەدەب ئەخلاققا دىققەت قىلىپ، يامان تەسىر بېرىشتىن ساقلىنىش لازىم. ھەر جەھەتتە ياخشى تەسىر كۆرسىتىپ، قايتىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن........»

1947 - يىلى 10 - ئاي ئاخىرلىرىدا بىز ئۈرۈمچىدىن مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئۇچۇپ، لەنجۇدا بىر كېچە قوندۇق. ئەتىسى شۇ چاغدىكى مەركىزىي شەھەر نەنجىڭگە يېتىپ باردۇق. بىزگە ئۇ يەردە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمە مۇدىرى جاڭجىجۇڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. بىزنى نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق مەركىزىي ئىدارىلەر، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ۋە خەلق ئاممىسى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، تەييارلانغان مېھمانخانىلارغا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بىرقانچە كۈن ئارام ئالدۇق. بۇ جەرياندا مۇخبىرلار كېلىپ، بىزنىڭ ئۇ يەرگە بېرىشتىكى مەقسىتىمىز ۋە قاچانغىچە تۇرۇپ، قانچە ۋاقىت ئويۇن قويۇشىمىزنى سوراپ، كۈندىلىكنى كۈندە گېزىتكە خەۋەر قىلىپ تۇردى. بىز ئۇ يەردە بىر تەرەپتىن خەلققە ئويۇن قويۇپ، بىر تەرەپتىن ئىدارە، جەمئىيەت، فابرىكىلارنى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق ۋە كۆپ تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇق. بىر

كۆنى نەنجىندە چوڭ كۇلۇبتا ئويۇن قويغاندا ئويۇنىمىزغا جىيالڭجىيېشى كېلىپ ئويۇنىمىزنى كۆردى. ئويۇن مەزمۇنىنى بۇرھان ئەپەندى ئۇنىڭغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتقانىتى. مەن سەھنىدە ناخشا ئېيتىپ تۇرۇپ كۆردۈم. ئۇ بىرەر سا- ئەت كۆرە - كۆرمەيلا كېتىپ قالدى. بىز قالغان ناماشىنلارغا ئويۇنىمىزنى قويۇۋەردۇق. بىزلەر تۇنجى قېتىم ئىچكىرىگە بارغان ئويۇنچۇرلار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن خەنزۇ خەلقى بىزنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇلار قىزىققان ھالدا بىز بىلەن سۆھبەتلەشتى، بىزنى سىلەر چەت ئەللىكمۇ؟ دەپ سورايتتى. بىز ئۇلارغا جۇڭگولۇق، شىنجاڭلىق دېسەك، شىنجاڭ دېگەن نەدە؟ سىلەر قايسى مىللەت؟ دەپ سوراپ كەتتى. ئۇ چاغ- لاردا بېرىش - كېلىش ئىشلىرى يوق دېيەرلىك بولغاچقا، مىللەتلەر ئارا چۈشەنچىلەر ئەنە شۇنداق ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئىدى. ئويۇن قويۇشنى باشلاپ ئاۋۋال ئىدارە، جەمئىيەتلەرگە، ئاندىن ئاممىغا ئويۇن قويدۇق. بېلەتلەر باس - باس بولغاچقا كوچىغا چىقساق بېلەت بەرسەڭلار دەپ ماڭغۇزمايتتى. بىزنىڭ كونسېرتلىرىمىز قىزغىن قارشى ئېلىنىپ، كېچە - كۈندۈز ئويۇن قويۇپ تۇرساقمۇ يەنە خەلق ئاممىسى ئۇستىگە تەلەپ قىلىپ تۇردى. سەھنىدە ھەر بىر نومۇرىمىزغا قىزغىن چاۋاك چېلىنىپ، زاللارنى تىترىتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ بىر ئايدىن ئارتۇق تۇرۇپ ئويۇنىمىزنى ئاياغلاشتۇرۇپ شاڭخەيگە كەتتۇق. شاڭخەيدىمۇ شۇنداق ياخشى قارشى ئېلىندۇق، ئۇ يەردىمۇ بىر تەرەپ- تىن ئويۇن قويۇپ، بىر تەرەپتىن ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. شاڭخەيدە قىلغان ئېكىسكۇرسىيىمىز ئۇزۇنراق بولدى. چۈنكى شاڭخەي شۇ زامانلاردىلا مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ،

بىزگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بىزنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىمىزمۇ ئۇلارغا ياخشى تەسىر بەردى. بىز شاڭخەيدە ئۈچ ئايدىن ئارتۇق تۇردۇق. بۇ جەرياندا كىنو فىلىمى ئالدۇق ۋە پىلاستىنكا ئالدۇردۇق. ئارىلىقتا ۋاقىت چىقىرىپ خاڭجۇغا بېرىپ كەلدۇق. خاڭجۇ دۆلىتىمىز بويىچە ئەڭ گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى يەر ئىكەن. ئۇ يەردىمۇ ياخشى قارشى ئېلىنىپ، ئويۇن قويۇپ بەردۇق. خاڭجۇنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى بىزنى بەك قىزىقتۇردى. ئۇ يەردە ئېسىل تاۋار، دۇخاۋا زاۋۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇ زاۋۇتلارنى بىر- بىرلەپ زىيارەت قىلدۇق، داشۆلەرنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. خاڭجۇنىڭ يۇراقلىق ياغاچ ماتېرىياللىرى، يۇراقلىق يەلپۈگۈچلىرى، كۆنلۈكلىرى بەك ئېسىل ئىكەن. ئاتاقلىق چاي زاۋۇتىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق ۋە ئاتاقلىق چايلىرىنى ئىچتۇق. ئۇ چايلار دۆلىتىمىز بويىچە ئەڭ ئېسىل چايلار ئىكەن. نەگە بارساق شۇ يەرنىڭ يەرلىك ماللىرىدىن بىزگە سوۋغات تەقدىم قىلدى. ئۇ يەردىن قايتىپ شاڭخەيدە يەنە ئويۇن قويدۇق ۋە ئۇ يەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچراشتۇق. مەشھۇر سەنئەتچىلەردىن مېي لەنفاڭ، كىنو ئارتىسكىسى بەيياڭلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلار بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ھەققىدە پىكىر ئالماشتۇردۇق. بىر كۈنى مېي لەنفاڭ ئۆيۈم كىچىك دەپ قەدىبەرخانىم باشلىق سەككىز كىشىنى ئۆيىگە چايغا تەكلىپ قىلىپتۇ. چاي ئۈستىدە كەڭتاشا پىكىرلەشتۇق. مېي لەنفاڭنىڭ بىر ئوغلى بىر قىزى بولۇپ، قىزى ئەرەنچە ناخشا، ئوغلى ئايالچە ياسىنىپ، ئايالچە ناخشا ئېيتىپ رول ئالىدىكەن. ئۇلارنىڭ ماھارىتى

بىزنى خېلىلا ھەيران قالدۇردى. بىز يەنە شۇ چاغدىكى
كىنونىڭ مەشھۇر ئارتىس، ئارتىسكىلىرى بىلەنمۇ كۆرۈش-
تۇق. كەسپداشلار بىر - بىرىنى كۆرگەندە ناھايىتى ھايا-
جانلىنىدىكەن. ئۇلار بىلەنمۇ دوستلۇق كەيپىياتىدا ئۆتتۇق. مەن
بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىدا ياشاۋاتقان
خەنزۇ خەلقىنىڭ چېگرا رايونىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرگە
بولغان قىزغىن مۇئامىلىسى ۋە سەمىمىي دوسلۇقىدىن
چوڭقۇر تەسىرلەندىم. شاڭخەيدە يەنە بىر قىسىم تاتار-
لار بار ئىكەن، ئۇلار بىلەنمۇ كۆرۈشتۇق. ئۇلارمۇ بىزنى
قىزغىن قارشى ئېلىپ ئوبدان كۈتۈۋالدى. شاڭخەيدىكى
ئىشلىرىمىز ئاياغلاشقاندىن كېيىن تەيۈەنگە بارماقچى بول-
دۇق. بۇ چاغدا ئۈرۈمچىدىن خەۋەر كەلدى. تەيۈەنگە بې-
رىشتا تەشكىلنى ئىخچاملاپ ئادەم سانىنى ئازايتىپ.
يارىملىق ئادەملەردىن 30 كىشى بارماقچى بولدى. قالغان-
لارنى پاتىمىخان باشلاپ ئۈرۈمچىگە قايتماقچى بولدى. بىز
تاللانغان 30 ئادەم شاڭخەيدىن مەخسۇس پاراخوت بىلەن
تەيۈەنگە ماڭدۇق. بىر يېرىم سوتكا مېڭىپ ئۇلۇغ ئوكياننى
يېرىپ دېڭىز شاۋقۇنلىرىنى تاماشا قىلىپ، تەيۈەننىڭ مەر-
كىزي شەھىرى تەيبېيگە يېتىپ باردۇق. ئۆيەردىمۇ ھۆكۈ-
مەت دائىرلىرى ۋە خەلق ئاممىسى پورتتا چىقىپ بىزنى
قىزغىن كۈتۈۋالدى. تەيبېينىڭ ئالىي مېھمانخانىلىرىغا ئور-
رۇنلاشتۇردى. تەيۈەن ئەڭ گۈزەل جاي بولۇپ، ئورۇش
جەريانىدىكى قىسمەن خارابىزارلىقلارنى ھېسابقا ئالمى-
غاندا، شەھەر قۇرۇلۇشلىرى ئازادە ئىكەن. تەيۈەننىڭ يەر-
لىك تىلىنى بىر تەرجىمان خەنزۇچە، ئۇيغۇرچىغا

(بىزنىڭ مەخسۇس تەرجىمانىمىز) تەرجىمە قىلدى.
50 يىل ياپونىيە ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان تەيۋەننىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى ياپونچە بولۇپ كەتكەنىكەن. ئۇيگە كىرگەندە كەشىنى سېلىپ كىرىش، پاكار جوزىدا تاماق يېيىشتەك ئادەتلىرى ساقلىنىپ قالغانىكەن. بىزمۇ ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىگە ماسلىشىپ يۈردۇق. تەيۋەن سانائەت رايونى بولۇپ، يەر بايلىقىمۇ مول ئىكەن. ئۇ يەردە مەرۋايىت كانى بولۇپ، بازارلاردا باس - باستا تۈرلۈك مەرۋايىتلار سېتىلىدىكەن. شۇنىڭدەك ئېسىل سەدەپ سايمانلار، زىننەت بۇيۇملىرى شۇ يەرنىڭ دەريالىرىدىن چىقىدىكەن. ئۇ مەرۋايىت، سەدەپلەرنىڭ ئېسىللىكى ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەردە شېكەر قومۇچى، چاي، سوپۇن، يۇزماي، رەخت زاۋۇتلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. پەمىل چايلىرى بەك ئېسىل پۇراقلىق بولىدىكەن. تەيپېيدە بىرقانچە ۋاقىت ئويۇن قويۇپ، ئېكىسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن تەيجوڭ شەھىرىگە بېرىپ ئويۇن قويدۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزنى بەك قارشى ئالدى. ئايدىڭكۆل دەپ ئاتالغان ئەينى زاماندىكى ياپونلار ياسىغان مەشھۇر كۆلنى ساياھەت قىلىش ئۈچۈن، بىر كۈن ئاپتوبۇس بىلەن باردۇق. ئۇ يەردە ماتورلۇق كېمە بىلەن كۆلنى ئايلاندۇرۇپ ساياھات قىلدۇردى. كۆلنىڭ تۆت تەرىپى قويۇق ئورمانلىق بولۇپ، مەنزىرىسى بەكمۇ چىرايلىق ئىدى. مايمۇن، تىيىن شاختىن - شاخقا سەكرەپ يۈرگەن، تۈرلۈك قۇشلار سايراپ تۇرغان. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسىنى، مەنزىرىلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى تىل بىلەن تەسۋىرلەپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. ئاخىرىدا كۆلنىڭ ئۇ چېتىدە ياۋا-

يى ئادەملەر بار، شۇ يەرگە ئاپرايلى دېدى. بۇنى ئاڭلاپ بىز قانداق ياۋايى ئادەملەردۇر، دېگەن خىياللار بىلەن باردۇق. قارىساق ئۇلار ھېچبىر ياۋايى ئەمەس، بىزگە ئوخشاشلا ئادەملەر ئىكەن. قىزلار، ئاياللار، ئەرلەر بىزگە ئوخشاشلا. ئۇلار شۇ يەرنىڭ يەرلىك خەلقى بولۇپ، گاۋشەنزۇ دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇلار ئايدىڭكۆل ياقىسىدا ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈپ كەلگەچكە، شەھەردىكىلەر ئۇلارنى ياۋايى دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە ئۇلار يەرلىك كەمبەغەللەر بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم-كېچەكلىرى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىدىكەن. باشلىرىغا قۇش قاناتلىرىنى قىستۇرۇۋالىدىكەن، ئاياللىرى بويۇنلىرىغا ھەر خىل مارجانلارنى ئېسىۋالىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ تىلىنى تەيۋەنلىكلەر تىلىغا، تەيۋەن تىلىدىن خەنزۇچىغا، خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئۇلارغىمۇ ئويۇن قويۇپ بەردۇق. ئۇلار بىزگە ئويۇن قويۇپ بەردى. بامبۇك قومۇشتىن كېسىپ تەييارلانغان مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى يەرگە ئۇرۇش ئارقىلىق پەيدا قىلىنغان مۇزىكا سادالىرىغا كەلتۈرۈپ، بىر تاشنى دائىرە قىلىپ چۆگىلەپ ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ بەردى. ساياھىتىمىزنى تۈگىتىپ يەنە تەيبېيگە قايتىپ كەلدۇق ۋە مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. بىرقانچە كۈن ئويۇن قويۇپ كۆپ تەسىراتلارنى ئېلىپ، يەنە مەخسۇس چوڭ پاراخوت بىلەن شاڭخەيگە قايتىپ كەلدۇق.

نەنجىڭ، شاڭخەي، خاڭجۇ، تەيۋەن قاتارلىق شەھەرلەردە ئالتە ئاي دېگەندەك ساياھات قىلىپ، ناھايىتى كۆپ

1948 - يىلى ئىچكىرى ئۆلكىگە ئىۋەتىلگەن
تۇنجى شىنجاڭ مىللىي سەنئەت ئۆمىكى

خىمەت ھىكىمى

پەرىدە خانىم

جايلارنى ۋە خىلمۇ خىل كىشىلەرنى كۆرۈپ ناھايىتى
تەسىرلەندىم. مەن تۇغۇلۇپ ئۆسۈپ شىنجاڭدىن باشقا
يەرنى كۆرمىگەنلىكىمدىن، ساياھەت جەريانىدا ۋەتىنىمىزنىڭ
زور بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى ۋە خەنزۇ خەلقىنىڭ شۇ
چاغدىكى مەدەنىيەت، ئىلىم سەۋىيىسى شۇنداقلا خەلقىنىڭ
نامرات ـ كەمبەغەللىكى، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ كەمبەغەللىكتىن
ئېزىلىشلىرى ماڭا ئاجايىپ تەسىر قىلدى. ئۆزۈم ئايال
بولغانلىقىم ئۈچۈن كۆپرەك ئاياللار تۇرمۇشىغا بەك دىق-
قەت قىلغانلىقىمدىن، نەگە بارسام ئاياللارنىڭ ئېچىنىشلىق
ئەھۋاللىرى ماڭا ئۇچراپ تۇردى. تۇنجى قېتىم بىز نەن-
جىڭگە بېرىپ ئويۇن قويغىنىمىزدا كوچىلاردا ئاياللارنىڭ
بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلغانلىرىنى
كۆرۈپ بەك ئېچىندىم. تالاغا چىقساق مايلامچى بالىلار
شۇنچە كۆپ ئىكەن. ھەر خىل ئوخشىمىغان ئەھۋال ئاس-
تىدا ئېزىلىۋاتقان كەمبەغەل ئاياللار، بالىلار مانا شۇلارنىڭ
ھەممىسى خەلق تۇرمۇشىنىڭ قانچىلىك ناچار ئىكەنلى-
كىدىن دېرەك بېرەتتى. دېمەك بىز ئالتە ئاي جەرياندا يۇ-
قىرقىدەك تەسىراتلاردىن باشقا، ۋەتىنىمىزنىڭ قانچىلىك چوڭ بىر
زېمىن ئىكەنلىكىنى، خەلقى جىق، بايلىقى نۇرغۇن ئىكەنلى-
كىنى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىمۇ يامان ئەمەس بىر دۆلەت
ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. شۇندىن كېيىن
ۋەتەنگە بولغان مېھرى ـ مۇھەببىتىم ئېشىپ ۋەتەن ھەققىدە
ئوبدان تونۇشلارغا ئىگە بولدۇم. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇرلار-
نى ۋە ئۇلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى خەنزۇ خەلقىگە
تونۇشتۇردۇق.

1948 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بۇيرۇققا ئاسا-
سەن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

خېمىت ھېكىمى تۇغرىسىدا ئەسلىمە

پەرىدە ئىلمىيوۋا

تىلشۇناس، دراماتورگ، تەرەققىيپەرۋەر خېمىت ھېكىمى، 1906 ـ يىلى تۇرپان شەھەر ئىچىدىكى مـوزدۇز (ئىشچى) ھېكىم ئاخۇن ئاكا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.ئۇ توققۇز ياش چېغىدىلا ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قالغاچقا، ئاكىسى ئېزىز ھېكىمى ئۇنى 1914 ـ يىلى تۇرپاندىكى مەخسۇت مۇھىتى ئاچقان «مەكتىپى مەقسۇدىيە»دە ئوقۇتىدۇ ۋە مۇھىببۇللا مۇئەللىمدىن تەلىم ئالىدۇ.

1920 ـ يىلى خېمىتنىڭ ئاكىسى ئېزىز ھېكىم ئۇنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ چىقىپ، خەنزۇچە مەكتەپكە (شوتاڭغا) ئوقۇشقا بېرىدۇ. خېمىت ھېكىمى شوتاڭدا ماخمۇتجان، ئىلھامجانلار بىلەن ساۋاقداش بولۇپ ئوقۇيدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇ خەنزۇ خەلقىنىڭ مەشھۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى «سۇ بويىدا»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»نى ھەم لۇشۇن ئەسەرلىرى، جۇڭگو تارىخى، پەلسەپە قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولىدۇ. خېمىتنىڭ ئاكىسى ئېزىز ھېكىمى خەنزۇ مەكتەپتە (شوتاڭدا) ئوقۇغان بىلىملىك كىشى بولغانلىقتىن، 1930 ـ يىلى ئۇنى مەخسۇت مۇھىتى چۆچەككە ئېلىپ بېرىپ، بوغالتىرلىققا يالاپ ئۆزىنىڭ سودا ئامبىرىدا ئىشلىتىدۇ. ئۇ شۇ ۋاقىتتا ئىنىسى خېمىتنىمۇ چۆچەككە

ئېلىپ كېتىپ، ئۇنىڭغا خىزمەت تېپىپ بەرمەكچى بولىدۇ. ئەمما خىمىت يەنىلا ئوقۇشنى ئارزۇ قىلغانلىقتىن، ئۇ چۆچەكتىكى «توران» مەكتىپىدە رۇسچە، ئۇيغۇرچە تىل — ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، فىزىكا، خىمىيە، شېئىر، مۇزىكا قاتارلىق يېڭىچە پەننىي بىلىملەرنى ئىگىلەيدۇ. رۇسچە ساۋادى چىققاندىن كېيىن لېرمونتوپ، پوشكىن، ئاباي ۋە ئابلا توقايلارنىڭ ئەسەرلىرى ھەم سوۋېت كىتابلىرىنى ئوقۇپ، روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى، سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتلىرىدىن مەنىۋى ئوزۇق ئالىدۇ. ئۇ (خىمىت) تۇرپاندىكى چېغىدىلا مۇھەببۇللا ئەۋزى ئۆگەتكەن تۆۋەندىكى شېئىردىن چوڭقۇر تەسىرلىنىدۇ.

ئەي! توغقان تىل، ئەي ماتور تىل،
ئەتىكەم، ئەنىكەم* نىڭ تىلى.
دۇنيادا كۆپ نەرسە بىلدىم،
سەن توغقان تىل ئارقىلىق.
«ئابدۇللا توقاي»

خىمىت ھېكىمى چۆچەكتىكى «توران» مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ چىققان كۈنلەردە، شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبىسى بىلەن 12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى بولۇپ، شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تىكلىنىدۇ. ئۇزۇن قالمايلا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەمىر قىلىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇشتىن ئىبارەت

---

* ئەتىكەم، ئەنىكەم تىلى — ئاتامنىڭ، ئانامنىڭ تىلى، يەنى ئانا تىلى.

ئالته سىياسەت ئېلان قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشما» لىرى قۇرۇلىدۇ ۋە يېڭىچە مىللىي مائارىپ يولغا قويۇلىدۇ. 1934 - يىلى خىمىت ھېكىمى چۆچەك «توران مەكتىپى»نى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنىدا تەرجىمان، «تاۋۇش» گېزىتىدە تەھرىر، ھەم چۆچەك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا مەدەنىي تەشۋىقى قاتارلىق ئىشلارغا تەكلىپ بىلەن قاتنىشىدۇ. ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا مۇزىكا (تەمبۇر چېلىش)، ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش كورۇژوكلىرىگە قىزغىن قاتنىشىپ، شائىر ئابدۇرۇسۇل قېيۇمى (تۇرپانلىق) نىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى:

«سۇسىز چۆللەردە،
تاشلىق، قۇملۇقتا،
سۇ تاپالماستىن،
يۈرۈپتىمىز بىز.

قاراڭغۇ تۈندە،
چىققان بوراندا،
كۆز ئاچالماستىن
يۈرۈپتىمىز بىز.»

ئۇ، 1934 - يىلى باھاردا چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك يىگىتلەردىن تەركىب تاپقان سەنئەت كورۇژوكىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. بۇ كورۇژوك ئۆز نۆۋىتىدە داۋاملىشىپ، كۈندىن - كۈنگە رەسمىي سەنئەت گۇرۇپپىسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىن

چۈچەكتىكى مىرئابىت باينىڭ بېغىدا بورا بىلەن يېپىلغان
كۆلۈبنى ياساپ، تۈنجى قېتىم ناخشا - ئۇسسۇل كېچىلى-
كى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ كونسېرت كېچىلىكىدە ئۇيغۇر، تاتار،
ئۆزبېك مىللەتلىرىنىڭ كونسېرت نومۇرلىرى پۈتۈن
خەلق تاماشىبىنلىرىنى ۋە ئەينى زاماندىكى مەدەنىي- مائا-
رىپ رەھبەرلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن
قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەلق
ئاممىسىنىڭ ۋە مەدەنىي - مائارىپ ئەربابلىرىنىڭ قوللىشى
بىلەن ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك، قازاق ياشلىرىدىن ئاساس
قىلىنغان خىمىت ھېكىمى باشچىلىقىدا سانايىنەپىسە
(سەنئەت) ئۆمىكى تەشكىل قىلىنىدۇ. ناخشا - ئۇسسۇل
(كونسېرت) يېڭى - يېڭى ئەجايىپ ئەسەرلەر بىلەن بېيىپ
بارىدۇ. كېيىن ئەھەيدۇللا باست «ئانارخان» ناملىق
دراما يېزىپ چىقىدۇ. بۇ درامىغا ئەخمەتجان سەيپۇل-
لىن دېگەن كىشى رېژىسسورلۇق قىلىدۇ (ئەخمەتجان سەي-
پۇللىن دېگەن كىشى رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن
روسىيىدە كىنو ئاكتيورلار مەكتىپىنىڭ رېژىسسورلۇق فاكۇل-
تېتىدا ئوقۇغان). ئۇ چاغدا خوتۇن - قىزلارنىڭ تىياتىردا رول
ئېلىپ چىقىشىغا ئىجتىمائىي ئادەت كۈچى يول قويمايتتى،
ھەتتا ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ تىيا-
تىرخانىلىغا بېرىپ ئويۇن كۆرۈشىمۇ مەنئى قىلىناتتى.
«ئانارخان» درامىسىدا خىمىت ھېكىمى يىگىت رولىنى ئالدى.
مەن (پەردىدە) قىز رولىنى ئالدىم (بىز تۇران مەكتىپىنى
پۈتتۈرۈپلا توي قىلىشقانىدۇق). شۇ چاغلاردا خىمىت
ھېكىمى ماڭا تەربىيە بېرىپ: «درامىنىڭ ئاساسىي مەزمۇ-
نى خوتۇن - قىزلارنىڭ ئەركىن نىكاھلىنىشى ۋە ئۇلارنى

ئىنسانىي ھوقۇققا ئىگە قىلىش ئۈچۈن بولغان كۆرەشتىن ئىبارەت. مىڭلىغان خوتۇن - قىزلارنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن جاپالىق كۆرەش قىلىشىمىز لازىم» دەيتتى. مەن تۈنجى قېتىم سەھنىدە ئانارخان رولىنى ئويناپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندىم. شۇ قېتىمقى ئويۇنغا ئىشچى - خىزمەتچىلەر، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارمۇ قىز ئاياللىرىنى ئېلىپ كەلگەنىدى. 1936 - يىلىغا كەلگەندە چۆچەكنىڭ سانايىنەپىسە ئىشلىرى خېلى جانلىنىپ قالدى. بۇرۇن ئون نەچچە كىشى ئىدۇق، كېيىن 40 ، 50 كىشىگە يەتتۇق. ئويۇنشىما رەھبەرلىرىدىن نىياز ئىسھاقى، ئاۋۇت ھاجى، مىر تۆمۈر مۇئەللىم، ئابدىخالىق قاتارلىقلار تىياتىرنىڭ راۋاجى ئۈچۈن خىزمەت ئىشلىدى ۋە ئۆزلىرىمۇ قاتناشتى. ئۇلار ئاياللىرىنىمۇ تىياتىرغا ئېلىپ كېلىشتى. كېيىن بايلار، مۆتىۋەرلەرمۇ بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ كېلىدىغان بولدى. ئويۇنىمىزدا خەلقنى ئىلىم مەرىپەتكە دەۋەت قىلىش، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش مەزمۇن قىلىنغاندىن سىرت، ئەر - ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، ئەرلەر ئېزىتىز، ئاياللار خار بولۇۋېرىدىغان كونىلەرنىڭ كەلىمەسكە كەتكەنلىكى تەشۋىق قىلىناتتى. بولۇپمۇ خىمىت ھېكىمى سەھنە ئالدىدا: «قايسىمىزنى ئانا تۇغۇپ چوڭ قىلمىغان، قايسىمىز ئانىنىڭ سۈتىنى ئېمىپ چوڭ بولمىغان؟ ئانىنى خارلاپ ئۆتۈشكە قايسىمىز رازى بولىمىز؟!» دېگەندەك تەسىرلىك مىساللار بىلەن خەلقنى قايىل قىلاتتى. ئىككىنچى قېتىم ئەبەيدۇللا باست يازغان، زالىم بەگلەر، شاڭيۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۈچ، تۆت خوتۇن ئېلىپ زوراۋانلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار تەسۋىرلەنگەن «پارىخور شاڭيۇ» ناملىق دراما-

-نى تەييارلىدۇق. بۇ ئەسەردىمۇ خىمىت يىگىتنىڭ، مەن قىز-
لىڭ رولىنى ئېلىپ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويناپ چىقتۇق. ئو-
يۇن كۆرگۈچىلەر تەسىرلىنىپ يىغا - زارە قىلىشتى.

1936 - يىلى شۇلداق قىزغىن ئىشلەۋاتقان چېغىمىز-
دا، شېڭ شىسەي خىمىت ھېكىمنى ئۈلكىگە چاقىرتىپ
كەتتى. شۇ يىلى 10 - ئايلاردا، شېڭ شىسەي خىمىت
ھېكىمنى دۇبەن يامۇلىنىڭ باش تەرجىمانى قىلىپ بېكىت-
تى. مەن ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەگە ئورۇنلاشتىم. خى-
مىت ھېكىمى دۇبەن يامۇلدا پەندىخۇينىڭ (جاھانگىرلىك-
كە قارشى تورۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ) ماتېرىياللىرىنى، «بىرلىك-
سەپ ژۇرنىلى» ھەم «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ماقالىلىرىنى
تەرجىمە قىلىپ، تەھرىرلەيتتى. ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىدىغان
ماتېرىياللىرى سىياسىي، نەزەرىيەۋى، پەلسەپە قاتارلىق ما-
تېرىياللار ئىدى. ئۇ (خىمىت ھېكىمى) مەركىزىي ئۇيغۇر
ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ ئىشلەش مەزگىللىرىدە، ئۇيۇشما
سانايىنەپىسەگە بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇمەك-
نىڭ تەشكىلى، ئىجادىي رەھبەرلىك ئىشلىرىغا ئالاھىدە
كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك سانايىنەپىسەدە مۆ-
مىن ئەپەندى، ئابدىگۇل، ئابدىكېرىم رازى، ئابدۇۋايىت
سوپاي، رېھىم قارى، راھىدىن قارى، پەتتارجان، نوراخا-
نىم......... قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغقىچە ئورۇمچى
سەھنىسىدە ئاياللارنىڭ رولىغا ئەرلەر كىرىم قىلىپ چىقات-
تى. كېيىن خىمىت ھېكىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۆمىن
ئەپەندىنىڭ ئايالى نۇراخانىم بىلەن ئىككىمىز تۇنجى
ئورۇمچى سەھنىسىگە چىقتۇق. شۇ يىلى سوۋېت ئەزەربەي-
جاننىڭ كومېدىيىلىك ئوپېراسى «ئارشىن مال - ئالان»

نى ئوينىدۇق. ئابلىمىت مەخسۇتوف ئەسقەر رولىغا، نۇراخانىم گۈلچېھرى رولىغا، مەن ئاسىيە رولىغا چىقىپ، خەلقنى رازى قىلدۇق، خېيىت ھېكىمى ئارقا - ئارقىدىن «ئەخمەت سەرراپ»، «ئانارخان» (قايتا ئىشلەنگەن)، «شەرمەندىلەر»، «سۆلەت» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىقتى. بۇ يەرلىك خەلق تۇرمۇشىدىن ئېلىپ يېزىلغان درامىلار بولغاچقا، ئۈرۈمچى سەھنىسىدىلا ئوينىلىپ قالماي، بەلكى دراما ئەسەرلىرى ھەرقايسى ۋىلايەت - ناھىيىلەردىكى شۆبە ئۇيۇشمىلارغىمۇ شاپىگرافتا بېسىپ تارقىتىپ بۇ، جايلارنىڭ سەھنە ئەسەرلىرىگە بولغان ئېھتىياجى تەمىن ئېتىلەتتى.

1937 - يىلىغا كەلگەندە. جۇڭگو كومپارتىيىسى يەنئەن مەركىزىي كومىتېتىدىكى مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىدىن ماۋزېمىن، چېن تەنچىۇ، لىن جىلۇ، ماۋدۇن (شىڭ يەنبىڭ)، جاۋدەن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن شىنجاڭغا كەلدى. شۇ قاتاردا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىدىن خۇاڭ مىڭفۇ، لى زىلياڭ قاتارلىقلار كېلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك تىياتىر ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئەمەلىي ياردەم قىلغانىدى. بولۇپمۇ جاۋدەن بىزنىڭ ئۇيغۇر ئۇيۇشما سانايىنەپىسەنىڭ دراما ئويناش پائالىيىتىمىزگە ئالاھىدە ياردەملىشىپ، رېژىسورلۇق، ئارتىسنىڭ ماھارىتى، سەھنە سوۋېتى (نۇر) نى ئىشلىتىش، گىرىم، كىيىم قاتارلىق سەھنە سەنئىتى جەھەتتە ئىنتايىن قىزغىن ياردەم قىلدى. ئۇ ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىپ، سايىم ۋە يۈسۈپ دېگەن ياشلارغا سەھنىدە توكتىن پايدىلىنىشنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارغا ئۆگەتتى، تەربىيىلىدى. بۇنىڭ

بىلەن سەھنىمىز تېخىمۇ كۆركەملىشىپ كەتتى.
1937 - يىلىغا قەدەر بۇ ئورا ياپىقان كۇلۇبتا ئويۇن لاۋىياتتۇق. خېمىت ھېكىمى ئۇرۇمچىدىكى يەرلىك سودىگەر. مۆتىۋەرلەرگە تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، ئابلىز مۇسا بايوپ نەنمىگىدىكى جايىنى تىياتىرغا ھەدىيە قىلدى. روزى ھاجى قاتارلىق بايلار پۇل ئىئانە (ياردەم) قىلدى. يەنە ئويۇنغۇر ئويۇنشىما تەرىپىدىن «لاتارى» (چەك تارتىش تەلەي سىناش) ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، لاتارى كىرىمى، ئىئانە ھەم ئويۇن كىرىمى بىلەن نەنمىگدە تۇنجى زامانىۋى «مەدەنىيەت كۇلۇبى» (تىياتىرخانا) نى بىنا قىلدى. كۇلۇبنىڭ لايىھىسىنى خېمىت ھېكىمى ئىشلەپ چىقتى ھەم باشتىن ئاياغ كۇلۇب قۇرۇلۇشىغا ئۆزى قول سېلىپ پۈتكۈزدى. كۇلۇبنىڭ ئۈستى كېمىر ئۆي شەكلىدە يېپىلغان ئىدى. مەن خېمىت ھېكىمگە چاقچاق قىلىپ، «كۇلۇبنى تۇرپان كېمىر ئۆيلىرىگە ئوخشىتىپ قويۇپسىز» دېسەم، خېمىت ماكا: «شۇنداق، يەرلىك ئەنئەنە يېڭى زامانغا خىزمەت قىلسا ياخشى ئەمەسمۇ؟» دېگەنىدى.
كۇلۇبىمۇ پۈتتى، تىياتىرىمىزنىڭ سان - سۈپەت جەھەتلىرىدىمۇ كۆزگە چېلىقىقۇدەك ئۆزگىرىشلەر بولدى. چۆچەك، غۇلجا، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم سەنئەتكارلار ئۆلكىلىك تىياتىرىمىزغا تەكلىپ قىلىندى. قاسىمجان قەمبىرى، روزى تەمبۇر، مەروپ ئاكام، سەيدۇللام، پەتتارجان، مويىدىن نىياز، سىراجىدىن زەپەر، ياسىن ھەسەن، ئابدىرېھىم چاڭ، سەمەت ئاخۇن، ئابدىكېرىم رازى، ئابدىگۇل قاتارلىقلار بىلەن يېرىك سەھنە ئەسەرلىرىنى ئويناشقا باشلىدۇق. ئەسەر يازىدىغان ئاپ-

تورلارمۇ كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىز لۇتپۇللا مۇتەللىپـ ىنىڭ «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ» (ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى پارتىزانلار ئورۇشىنى ئىپادىلىگەن دراما)، «كۆرەش قىزى»، «ساماق ئاكاڭ قايناپدۇ»؛ ئابدۇشۈكۈر يالقۇننىڭ «شاگىخەي كېچىسى»، زۇنۇن قادىرنىڭ «غۇنـ چەم»، زىياسەمەدىنىڭ «غېرىپ - سەنەم»، مۆمىن ئەپەندىـ نىڭ «بوز يىگىت»، قاسىمجان قەمبىرىنىڭ «زەينەپكە تۆھمەت»، ماۋدۇننىڭ «كۆرەش»، «يېڭى شىنجاڭ» قاتارـ لىق درامىلىرىنى ۋە شېكسپىر ئەسەرلىرىدىن ئۆزلەشتۈرۈلـ گەن «سويىپ تاغام»، «يالغان تېۋىپ»، «جەلگۈر» (يانـ چۇقچى)، «پىرخون» قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەرنى ئوينىـ دۇق. مەدەنىيەت كۇلۇبى بىنا قىلىنغىنىغا بۇ يىل (1987 - يىلى) توپتوغرا 50 يىل بولدى. 50 يىلدىن بېرى بۇ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ئوچىقى نۇرغۇن سەنئەتكارلارنى يېتىشتۈردى ۋە خەلققە مەدەنىيەت تارقاتتى. خىمىت ھېكىيـ مى ئۆلكىگە كەلگەندىن كېيىن (چۆچەكتىن كەلگەندىن كېيىن)، ئۇ، پەنددخۇيغا يەنى ۋاڭ باۋچەن، خۇاڭ مىڭغۇ، خەنگۇاڭ، ماۋدۇن، جاۋدەن........ قاتارلىق كوممۇنىستلارـ غا يېقىنلاشتى، ماۋزېمىن، چېن تەنچۇلارنىڭ دوكلات، دەرسلىك، ماقالىلىرىنى تەرجىمە قىلدى. مۇھىمى، ئالتە سىياسەت دەرسلىكى، ئەيسى چىننىڭ يېڭى پەلسەپىسى، ماركسىزم، لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى، دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم پەلسەپىسى، لېنىنىزم مەسىلىلىرى، ياپونغا قارشى بىرلىك سەپ سىياسىتى ۋە سىياسىي ئىقتىساد قاتارلىق بىرىشورلار، ماقالە، ئوبزورلىرىنى تەرجىمە قىلدى. ئۇ شۇ تەرجىمە جەرـ يانىدا ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قىزغىن

قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆگەنگەنلىرىنى شىنجاڭدىكى خەلق-
قە تەشۋىق قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى، بولۇپمۇ
جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قار-
شى جۇڭگو پارتىزانلىرىغا ياردەم توپلاش، ۋەتەننى
مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشتەك ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە
ئاكتىپ قاتناشتى. خىمىت ھېكىمنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
«شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات سەنئەت»
ئىستىقبالىغا بولغان چۈشەنچىسى ئۈستۈن ئىدى. شۇڭا
ئۇ دائىم: «خەلقنىڭ ئىجتىمائىي مەكتىپى تىياتىرچىلىق»
دەپ ماختايتتى. ئۇ، مەدەنىيەت كۇلۇبى پۈتۈپ تۇنجى ئويۇن
قويۇلغان كۈنىدە، لېنىننىڭ: «تىياتىر خەلق تۇرمۇش ئەينىكى»،
دېگەن سۆزى يېزىلغان لوزۇنكىنى پەردە ئۈستىگە ئاسقانىدى.
1939 - يىلى ماۋدۇن (شېڭ يەنبىڭ)، شۆي تاۋ، جاۋ-
دەن قاتارلىقلار پۈتۈن شىنجاڭدىن 200 گە يېقىن ھەر
مىللەت ياشلىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن «مەدەنى كادىرلار
مەكتىپى» نى ئاچقانىدى. بۇ چاغدا خىمىت ھېكىمى ۋى-
لايەت، ناھىيە ۋە يەرلىك مەدەنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى-
دىكى ياشلارنى يۇقىرىقىلارغا تونۇشتۇرىدۇ. شۇ قاتاردا
ماۋدۇن، شۆي تاۋ، جاۋدەنلەرنىڭ مەدەنىي كادىرلار يېتىش-
تۈرۈش مەكتىپىگە بېرىدىغان دەرسلىكلىرىنى تەرجىمە
قىلدى ھەم ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭ مەدەنى-
يىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە قىلغان پىكىر ۋە يولىيورۇقلىرىنى
قوبۇل قىلدى. خىمىت ھېكىمى ئۇزۇن يىل ئوقۇدى، پە-
قەتلا 6 يىل ئىشلىدى.
1939 - يىلى 11 - ئاپرېل، تون كېچىدە ئۇنى شېڭ

شىسەيىنىڭ ژاندارمىسى قولىغا ئالىدى. لىيۇبىندى خىمىتنى باغلاپ ئېلىپ ماڭدى ۋە، ئۆيىنى پۈتۈنلەي ئاختۇرۇپ چىقتى. ئۇنىڭ جاۋەندىكى كىتاب - ماتېرىياللىرىنى پۈتۈنلەي يىغىۋالدى. خىمىت شۇ كۈنى ئاخشىمى، ماۋزېدۇڭنىڭ رەسىمى بار بىر قېلىن كىتابنى ئوقۇپ چىققانىدى. ئۇخلايدىغان ۋاقىتتا مەن ئۇنىڭدىن: «بۇ كىتابتىكى كىمنىڭ سۈرىتى» دەپ سورىدىم. خىمىت: «نېمە قىلىسىز سوراپ؟» دېدى. مەن يەنە: «بۇ ئادەمنىڭ لىۋىدىكى مېڭى ناھايىتى يارىشىملىق ئىكەن، ئۆزىمۇ چىرايلىق ئىكەن» دېدىم. خىمىت: «شۇنداق، بۇ ئادەمنىڭ قىلىقىمۇ چىرايلىق، ئىشىمۇ چىرايلىق ئادەم» دەپ كۈلۈپ، بۇ كىتابنى ياستۇق ئاستىغا قويدى، ئۇخلاپ قالدۇق. ھېلىقى لىيۇبىندى كىرگەندە، قوچاقتىكى قىزىمنى ياستۇق ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، پەپىلەپ ئۇخلىتىپ قويدۇم. لېكىن لىيۇبىندى ھېلىقى كىتابنى قولىغا چۈشۈرەلمەي، ماڭا قاتتىق تەلەپپۇز بىلەن: «بۇنىڭ (خېمىتنىڭ) بىر خەنزۇچە كىتابى بارمىش، ئۇ كىتاب قەيەردە؟!» دەپ سورىدى. «بىلمەيمەن!» دېدىم. چۈنكى لىيۇبىندى خىمىتنىڭ قولىنى باغلاۋاتقاندا، خىمىتنىڭ كۆزۈمگە قاراپ: «ياستۇق ئاستىدىكى كىتابنى چىڭ ساقلا!» دېگەندەك ئىشارە قىلغانىدى. لىيۇبىندى خېمىتنىڭ يېزىۋاتقان «نەپىس قۇربانى» ناملىق دىرامىسىنىمۇ ئېلىپ كەتتى.

خىمىت ھېكىمى — شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە يۈزلىگەن كوممۇنىستلار قاتارىدا قۇربان بولدى. ئۇ 33 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئەمما ئۇ قىسقىغىنا ھاياتىدا، ماركسىزم، لېنىنىزم نۇقتىئىنەزەرىنى تاللىۋالغان، سوتسىيالىزم جەمئىيىتى يو-

لنى ياقتۇرغاندى. ئۇ جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى زامانى
دەك بەختىيار، قۇدرەتلىك سوتسىيالىزم دۆلىتى بولۇشغا
زور ئىشەنچە باغلىغانىدى. ئۇنىڭ ئەنە شۇ ئىدىيىسىدىن
ئۆزگۈدەك قورققان شىۋ شىسەي ۋە ليۇبىندىلار خىمىتى
نى ھاياتىدىن ئايرىغان بولسىمۇ، مىليونلىغان جۇڭگو
خەلقى كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدە خىمىت ئارزۇ
قىلغان يېڭى جۇڭگونى ياراتتى. بەلكى ھەر قانداق ئەك
سىيەتچى كۈچلەر ئۇنى توسۇپ قالالمىدى.

ئاتاقلىق شەخس — باي سىجاڭ

ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

باي سىجاڭ (ئىسمائىل قاسىم ھاجى) شىنجاڭ تارىخىدىكى ئاتاقلىق شەخسىيلەرنىڭ بىرى. ئۇ 1930 - يىللاردىكى خوجىنىيازھاجى باشچىلىق قىلغان دېھقانلار دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاساسلىق سەركەردىلىرىدىن ئىدى. باي سىجاڭ پالغۇز ھەربىي ئەمەلدار سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلقپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر سۈپىتىدە يېرىم ئەسىردىن بۇيان خەلق قەلبىدە ياشاپ كەلمەكتە.

باي سىجاڭ 1870 - يىلى ئاقسۇ كونىشەھەرنىڭ بوزدۆڭ تاغلىق كەنتىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى قاسىم ھاجىم دىيانەتلىك، ئەمگەكسۆيەر كىشى بولۇپ، يازدا يايلاقتا، قىشتا قىشلاقتا چارۋا باققۇچىلىرى بىلەن بىللە تۇراتتى. شۇڭا ئۇنىڭ چارۋا باققۇچىلىرىمۇ خوجايىنىغا بەك ساداقەتمەن ئىدى. قاسىم ھاجى چارۋىچىلىقتا تېز بېيىغاندىن كېيىن كارۋانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇن (باي سىجاڭ) دادىسىدەك گەۋدىلىك، ساغلام بەدەن ۋە ئەقىللىق بولۇپ يېتىشتى. ئۇ مىلتىق ئېتىشتا ماھىر بولۇپ، كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشقاچنى بىر قولىدا مىلتىق ئېتىپ

سوفۇۋېتىدۇ» دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى. ئىسمائىل ئاخۇن دادىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق راۋاجلاندۇرغانلىقتىن ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى شەھەردە سودىگەرچىلىك، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دىگۋارچىلىقمىچە كېڭەيدى. ئىسمائىل ئاخۇن ئۆز كارۋانلىرى بىلەن ئىلغىمۇ بىرقانچە قېتىم باردى ۋە كارۋانلارغا شاڭيۇ بولدى. كېيىنرەك پۈتۈن تاغ رايونىنىڭ شاڭيۇسى بولۇپ، «باي شاڭيۇ» دەپ ئاتالدى.

باي شاڭيۇ 1932 ـ يىلى ئاقسۇ تارىخىدا بىرىنچى بولۇپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە «تۆمۈر غازى ئاتا» ناملىق پەننىي مەكتەپ تەسىس قىلدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى تولۇق، تەنتەربىيە سايمانلىرى مۇكەممەل ئىدى. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى خوتەنلىك نۇرمەھەممەت ئىبلى دېگەن كىشى ئىدى. كېيىن كىشىلەر بۇ مەكتەپنى باي شاڭيۇنىڭ نامىدا «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» دەپ ئاتاشتى. «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» 1937 ـ يىلى ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى مەركىزىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. 1946 ـ يىلىدىن 1973 ـ يىلغىچە بولغان 27 يىل ئىچىدە ئاقسۇ مائارىپىنىڭ بىردىنبىر بۆشۈكى بولغان ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئەنە شۇ «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» دە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا مەرىپەت نۇرۇقىنى چاچتى. 1973 ـ يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ، ئوقۇتۇش ئېلىپ بارماقتا.

باي شاڭيۇ مەكتەپ تەسىس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا

تا يەنە ناھىيە بازىرى ئوتتۇرىسىدىكى «خەزىنە ھويلا①» دىگەن كوچىغا ئىككى مەسچىت سالدۇرغان. باي شاكىيۇ يەنە بىر مەدرىس، ئىككى قەۋەتلىك ساراي، يوغان دەڭ، باغلارنى بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ ساراي، دەڭلىرى سودىگەرلەر، كارۋانلار ۋە ھارۋىكەشلەر بىلەن ئاۋاتلاشقان. ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى ئېقىننىڭ ئاخىرقى تەرىپىگە كۆۋرۈك ياساتقان. بۇ كۆۋرۈك خېلى ئۇزۇنلارغىچە «باي شاكىيۇنىڭ كۆۋرۈكى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىن «دۆڭ كۆۋرۈك» دەپ ئاتىلىپ كەلگەنىدى. باي شاكىيۇنىڭ خەلق پايدىلىنىدىغان مەكتەپ، مەسچىت، دەڭ، ساراي، كۆۋرۈكلەرگە چوڭ قوللۇق بىلەن پۇل چىقىم قىلىشى ئۇنىڭدىكى ھاتەمچە سېخىيلىقتىن دېرەك بېرەتتى. ئۇنىڭ تەشەببۇسكارلىقىدا قۇرۇلغان سودا شىركەتلىرى چەتتىن تاۋار ئالماشتۇرۇپ، سودا ئىشلىرىدا تەرەققىياتقا قاراپ يۈزلەنگەنىدى.

1933 ـ يىلى تۆمۈر تۇەنجاڭ ئاقسۇغا كەلگەندە باي شاكىيۇنىڭ سارىيىدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ، ناھىيە بازىرىدىكى جازانىخورلار، گۆرۈكەشلەر ۋە زىناخورلارنى جازالاپ، قەشقەرگە مېڭىش ۋاقتىدا باي شاكىيۇنى تۇەنجاڭلىققا تەيىنلىدى. باي تۇەنجاڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قالغان خەنزۇ باللاردىن بىر قىز، ئۈچ ئوغۇل بالىنى بېقىۋالدى. بۇ باللار باي تۇەنجاڭنىڭ كۆيۈمچانلىقى بىلەن

① خەزىنە ھويلا — ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى كوچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، چىن شۇرىن ھاكىمىيىتى بۇ كوچىغا پۇل ساقلايدىغان ئامبار ياساتقان. كېيىن بۇ كوچا «خەزىنە ھويلا» دەپ ئاتالغان.

ياخشى تەربىيە ئېلىپ، ئەقىللىق ۋە ساغلام چوڭ بولۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلدى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد-لىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاشتى. ھازىر بۇ ئۇيغۇر جەمەت-لىرىنىڭ سانى 100 دىن ئاشىدۇ. باي تۆەنجاڭنىڭ باشقا دىنىدىكى يېتىملەرنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇ-زۇپ قېلىشى كىشىنى ناھايىتى تەسىرلەندۈرىدىغان ئىن-سانپەرۋەرلىكتۇر.

باي تۆەنجاڭ سوۋېت ئىستىپاقىغا چىقارغان قوي بە-دىلىگە 500 دانە مىلتىق، 10 دانە پىلموت، ئوق ـ دورا، كىيىم ـ كېچەك، ئىگەر ـ جابدۇقلارنى كىرگۈزۈپ، قارا مىلتىق بىلەن قوراللانغان قوشۇننى زامانىۋى قورال، يارىشىم-لىق كىيىم، يۈگۈرۈك ئاتلار بىلەن بىللە جابدۇپ شۆھرى-تىنى نامايەن قىلدى. ئەپسۇسكى بۇ خىللانغان قوشۇن باي تۆەنجاڭنىڭ ئىستىپاقچىلىرىنىڭ قورسىقىدا «جىن» پەي-دا قىلىپ، باي تۆەنجاڭنىڭ ئۆمرىنى قىسقارتتى.

باي تۆەنجاڭ غوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى مەس-لەكداشلىرىغا سادىق بولۇپ، 1933 ـ يىلى كۈزدە رەقىبى ما لۈيجاڭنىڭ سۈيىقەستىنى ما لۈيجاڭنىڭ ئۆز ئادەملىرى ئار-قىلىق بىلىۋالغاندىن كېيىن (ما لۈيجاڭ باي تۆەنجاڭنى يوقىتىش ئۈچۈن قورالغا تايانماستىن «زىياپەت» چاقىرىش ھىيلىسىدىكى يۇمشاق پىچاق ئارقىلىق جايلىماقچى بولىدۇ. باي تۆەنجاڭنى ئاقسۇغا زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ باغاق كىرگۈزىدۇ. باغاق ئەكىلىپ بەرگۈچى كىشى باي تۆنجاڭغا بۇ «زىياپەت» نىڭ ماھىيىتىنى ئېيتىپ قويىدۇ. باي تۆەن-جاڭمۇ ما لۈيجاڭ ئۈچۈن «زىياپەت» تەييارلايدۇ ۋە بۇ «زىياپەت» تەييارلىقىنى ما لۈيجاڭنىڭ «زىياپەت» تەييارلى-

قىدىن بۇرۇنراق پۈتكۈزىدۇ. شۇڭا ما لۇيجاڭنى ئالدى بىلەن «زىياپەت» كە تەكلىپ قىلىدۇ. ما لۇيجاڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن ئاقسۇدىن چىقىدۇ. «زىياپەت» ئاخىرنبايىنىڭ ئاشخانىسىنىڭ 2 - قەۋىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. سۆھبەت «زىياپەت» داۋامىدا ما لۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ما لۇيجاڭدىن تىلخەت ئېلىپ، باي تۇەنجاڭنىڭ ما لۇيجاڭنىڭ لۇيجاڭلىق ھوقۇقىنى ئېلىۋالىدۇ). باي تۇەنجاڭنىڭ لۇيجاڭلىققا كۆتۈرۈلۈشى ئاقسۇ ۋە ئاقسۇ كونىشەھەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئەپسۇسكى باي تۇەنجاڭ ما لۇيجاڭنى ئەسىرگە ئېلىپ، لۇيجاڭلىق ۋەزىپىسى تەبرىكلىنىۋاتقان كۈنى تۆمۈر تۇەنجاڭ قەشقەردە ما زىخۇي (ما جەنساڭ) تەرىپىدىن شېھىت بولىدۇ.

باي لۇيجاڭ ئەسىرگە ئالغان ما لۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىنى قوشۇپ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابنىڭ ئولجىسى سۈپىتىدە كۇچاغا ئاپىرىپ خوجىنىياز ھاجىغا تاپشۇرىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم باي لۇيجاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىپ، ما لۇيجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، باي لۇيجاڭغا سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باي سىجاڭغا ئاقسۇ تەۋەسىدىكى 12 تۇەن قارايدۇ. باي سىجاڭ ئاقسۇ دائىرىسىدە بىردىنبىر ئاتاقلىق ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ.

خوجىنىياز ھاجى قوشۇنى بىلەن ماخۇسەن، ماجۇڭيىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئولجا تەقسىم قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن قورساق ئۇرۇشلىرى، 1934 - يىلى رەسمىي ئاشكارىلىنىدۇ. بۇ بىر سەپتىكى سەپداشلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، نىزالارنى ئۆزى ئۈچۈن غەنىمەت بىلگەن شېڭ شىسەي توپىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاشقا تەييارلىنىدۇ.

ئاخىرقى كۈنلەردە ھەقىقەتەن، ئىنقىلاب سەركەردىلىرىنىڭ تەقدىرى، سوقۇشۇپ ھالىدىن كەتكەندە ئىنقىلاب مېۋىسى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئوغرىلاندى.

1934 ـ يىلى قىشتا كورلىدىن خوجىنىياز ھاجىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ما فۇيۈەن قوشۇنى باي چېگرىسىدىن ئۆتەكەندە، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىيازھاجى ۋە ماخمۇت سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قارا يۇلغۇنغا ئۇلارغا توساپ زەربە بېرىشكە باردى. بۇلار قارا يۇلغۇندا مۇستەھكەم پوزىتسىيە تۈزۈپ تۇرغاندا مافۇيۈەن قوشۇنلىرى يېقىنلاپ كېلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم باي سىجاڭغا: «سىز، ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ دۈشمەن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ بېقىڭ» دەيدۇ. باي سىجاڭ دۆڭگە چىقىپ، دۇربۇن بىلەن باي تەرەپكە قاراۋاتقاندا بىر پاي ئوق ئۇنىڭ ئوڭ يامپىشىنى چېقىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ئوق ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولغان جىننىڭ ئاشكارلىنىشى ئىدى. ئوق كەلگەن تەرەپتە باي سىجاڭنىڭ كۈيئوغلى ئابدۇكېرەم بوجاڭ بار ئىدى. باي سىجاڭ يىقىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ، ئەسكەرلىرىدىن پالۋان بەنجاڭ (مەمتاۋلا ئىبراھىم، سىجاڭنىڭ تاغلىق يۇرتدىشى ئىدى) سىجاڭنى ئاتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ جامغا ماڭماقچى بولغاندا، ئابدۇكېرەم بوجاڭ ئاچچىقلاپ، «ھەي ھارام تاماق، تاشلا ئاتاڭنىڭ ئۆلۈكىنى، ھېلى جېنىڭنى ئالىمەن!» دەپ قورال تەڭلەيدۇ. پالۋان بەنجاڭ ئامالسىزلىقتىن كۆز يېشى قىلىپ سىجاڭنى ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. ئابدۇكېرەم بوجاڭ سىجاڭنىڭ نىداسىغا قارى

ھاي، بۆرە تېرە جۇۋىسىنى سالدۇرۇۋېلىپ، سىجاڭنى قارنىڭ ئۈستىگە يۇمىلىتىۋېتىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن خوجەنىياز ھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى قۇراللارنى، يۈگۈرۈك ئاتلىرىنى تارتىپ ئېلىشقا كىرىشكەندە، ماڧۇيۈەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ، خوجىنىياز ھاجىم قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى سەركەردىسىدىن ئايرىلىپ بېشى قايغان تەرەپكە يول ئالىدۇ. مەنسۇر باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىشىدۇ. باي سىجاڭنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قۇرساقىغا «جىن» پەيدا قىلغان مانا بۇ خالانغان قوشۇن، باي سىجاڭنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىشى بىلەن تۇزغاقتەك تۇزۇپ كېتىدۇ. خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇغا چېكىنىپ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرگە ماڭىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ قار ئۈستىدە مۇزلاپ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلىغان دادىسى قاسىم ھاجىم قىرغىز چارۋىچىسى ئاساننالى قاتارلىقلار بىلەن ئۈچ كۈندە جەسەتنى تېپىپ، تۇغۇلغان يۇرتى بۆزدۆڭگە ئاپىرىپ دەپنە قىلىدۇ.

باي سىجاڭنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە يېرىم ئەسىردىن ئاشتى. ئۇنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن تۆھپىلىرىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان «مەكتەپى ئىسمائىلىيە» — مەرىپەتنىڭ بۆشۈكى، ئىلىم — پەننىڭ بۇلىقى بولۇشتەك شانلىق تارىخى بىلەن نامايەن بولماقتا. ئىككى قەۋەتلىك سارىيى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلماقتا. ئىنىڭ ئايىغىدىكى دەڭ ۋە باغ ئورنىدا ئىككى قەۋەتلىك 3 — ئوتتۇرا مەكتەپ قەد كۆتەردى. بۇ مەكتەپ ئاقسۇ كونىشەھەر

تارىخىدىكى تۇنجى قېتىم بەرپا قىلىنغان قەۋەتلىك مەكتەپ-
تۇر. مەكتەپ ئەتراپىدىكى باغلار ھازىرقى كۈندىمۇ
«باي سىجاڭنىڭ بېغى» دەپ ئاتالماقتا. باي سىجاڭنىڭ
ئىنسانپەرۋەر، رەھىمدىللىكىدىن ھاياتلىقتا ئېرىشكەن خەنزۇ با-
لىلار جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە تېگىشلىك رول
ئوينىماقتا. ئەنە شۇنداق ھەرتەرەپلىمە تۆھپىلىرى بىلەن
تونۇلغان باي سىجاڭ (ئىسمائىل قاسىمھاجى) مىللىتى-
مىزنىڭ تارىخىدا، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ.

ياقۇپ ئامبال توغرىسىدا ئەسلىمە

ئابدۇرېشىت خوجەخمەد

ياقۇپ ئامبال (ياقۇپبەگ) 1884 - يىلى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ بازار ئىچىدىكى تۆگمەنئېرىق مەھەللىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمى يوۋدىخۇ ئىدى. ئاتىسى يۇنۇس ھاجىم ھەججىگە بېرىپ ھەرەمدە ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

ياقۇپ ئامبال يەتتە يېشىدىن تارتىپ بىر مەھەل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغانىدىن كېيىن، شۇ چاغلاردا مەنچىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇپ، ئىمتىھاندىن ياخشى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن شىيۇسەي (تالىپ) دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشىدۇ. شۇندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆتىدۇ ۋە ئۈچ يىل ئوقۇپ خەنزۇچە بىلىمنى چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرىدىغاندا ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئەلا دەرىجىدە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن «جۈيرېن» (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكە ئىمتىھانىدىن ئۆتكەنلەرنى شۇنداق ئاتايتتى — تەھرىر) دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئىگە بولىدۇ. ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تەقسىم قىلىنىپ، بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ چاغدىكى ئۆلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىن، بىر كۈنى ياقۇپ ئامبالنى ئەگەشتۈرۈپ شىمالىي دەرۋازىدىكى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، تاماشا

قىلىپ ماڭىدۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئۇيغۇر يېتىمچى ئۇلار-
نىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋېتىپ، تاھىر زوھرا غەزىلىدىن مۇنۇ
ئىككى مىسرانى ئوقۇپ ماڭىدۇ: «تەپسەم ساندۇق ئاچىلۇر،
گۈل باشىمغا ساچىلۇر......». بۇ غەزەلنى ئاڭلىغان ياڭ-
جاڭجۇن: «يۈۋېيخۇ — ئاۋۇ لاۋچەنتۇ نېمە دەۋاتىدۇ؟» دەپ
سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال ھېچ ئىككىلەنمەستىن، ئۇ «تىشاڭ
شياڭ زاكەيلى، تۇشاڭدىخۇار سەنكەيلى...» دەۋاتىدۇ، دەپ
جاۋاب بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياڭ زېڭشىن قاقاقلاپ
كۈلۈپ كېتىپ: «بارىكاللا! ئىلمى سەنئەت جەھەتتە كاما-
لەتكە يېتىپسەن، ئەمدى بىرەر ناھىيىگە ئامبال
بولۇش سالاھىيىتىڭگە ئىگە بوپسەن......» دەپ ئامباللىققا
تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كەلپىن، قاغىلىق قاتارلىق
بىرقانچە ناھىيىلەرگە ئامبال بولۇپ ئىشلەيدۇ. خىزمەت ئىشلەش
جەريانىدا پارا، خىيانەتنى ھارام دەپ بىلىپ، ئادالەتلىك،
پاكلىق بىلەن يۇرت سورايدۇ. 1932 - يىلى چۇشمە تامدا
يېغىلىق بولغاندا ئۇ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئاكىسى
سىدىقبەگنىڭ قورۇسىدا تۇرىدۇ. 1933 - يىل بېشىدا، خو-
تەندە زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ بولىدۇ. شۇ چاغدىكى قا-
غىلىقنىڭ ئامبىلى ليۇشياۋلى، يۇقىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن
قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن ماڭغان ئەسكەرلەر-
گە قوماندان ھەم تەيپەن ۋەكىلى بولغانىدى، ئۇ يولغا
چىققاندا ياقۇپ ئامبالنىمۇ تەيپەن ۋەكىلى سۈپىتىدە بىللە
ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇلار گۇما بىلەن قارىقاش ئارلىقىدىكى
قۇماتپاشاھىم، زاۋا دېگەن جايلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن
ئۇچرىشىدۇ. ياقۇپ ئامبال بۇ ۋاقىتتا خەلق ئاممىسى
تەرەپتە تۇرۇپ مۇھىم رول ئوينىغانلىقتىن، كۆپلىگەن يۇق-

-لارنىڭ ھاياتى ئامان قالدى. 1933 - يىلى 3 - ئايدا، يەنە قاغىلىق بىلەن گۇما ناھىيىسىدە بىر كۈندىلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. بۇ چاغدا سوقۇش ۋە تەنپەندىن نەتىجە چىقى-رالماي مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلگەن لىيۇشياۋلى ۋە ئۇ-نىڭ قول ئاستىدىكى مىڭدىن ئارتۇق جىن شورىن ئەسكەر-لىرى، قوزغىلاڭ ئۈستىگىلا ئۈلگۈرۈپ كېلىپ قالدى. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇش باھانىسىدا، 300 دىن ئارتۇق پۇقرانى قىرغىن قىلدى، بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى كۆرگەن ياقۇپ ئامبال چىداپ تۇرالمايدۇ ۋە دەرھال ئەسكەر باشلىقىنى تېپىپ ئۇنىڭغا: «بۇ قوزغىلاڭغا باشلىق بولغۇ-چىلار بىر ياكى ئىككى ئادەم بولۇشى مۇمكىن. مۇنچىۋالا نۇرغۇن پۇقرانى ئۆلتۈرۈۋەتسەك كېيىن بىزگە پۇقرا لازىم بولمامدۇ؟، يەرنى كىم تېرىيدۇ، تىجارەتنى كىم قىلىدۇ؟، شۇڭا قىرغىنچىلىقنى دەرھال توختىتىش لازىم!» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر باشلىقى بۇ تەكلىپنى ماقۇل كۆرۈپ كاناي چېلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ ھەم ئەسكەرلىرىنى يىغىپ قىرغىنچىلىقنى توختىتىدۇ. نەتىجىدە نەچچە مىڭ ئادەمنى قىرىلىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن قاغىلىقتا يەنە ئەبەيدۇللا ئەلەم، ئىشان ئاتاۋۇللاخان خوجا ۋە ساۋۇرخان خوجىلار باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆ-تۈرۈلۈپ، ئىككى سائەتچە جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە بىر قانچە خەنزۇ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلارنىڭ ئۆلتۈرۈلۈ-شى بىلەن ئاخىرلىشىپ، قوزغىلاڭچىلار غەلىبە قىلىدۇ. بۇ خەۋەرنى لىيۇشياۋلى ئامبالغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن خوتەنگە ماڭغان روزى يايى، گۇمابازىرىدىن قاغىلىققا قاراپ يولغا چىققان قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭغان ياقۇپ ئامبالغا ئۇچ-

رايدۇ. ياقۇپ ئامبال ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. روزى ياپى قاغىلىقتا قوزغىلاڭ بولۇپ، بىر نەچچە خەنزۇ ئەمەلدار بىلەن تۆت - بەش نەپەر ئۇيغۇر ئەمەلدارلار ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، ئامبال، دارىنلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپ ئامبال روزى ياپىغا: «سېنى ليۇ ئامبالغا توغرىلايمەن. سەن ئۇنىڭغا قاغىلىق خەلقى قوزغىلىپ خەنزۇلارنى ئۆلتۈردى دېمەي، قاغىلىققا خوجىنىياز ھاجىنىڭ قىسىملىرى باستۇرۇپ كىرىپ شەھەرنى تارتىۋالدى دېگىن. ليۇ ئامبال سېنىڭدىن قانچىلىك ئەسكەر ئىكەن، قانداق قورالى بار ئىكەن، دەپ سورىسا، ئەسكەرلەرنىڭ سانى كۆپ، مىلتىقلىرى مەشەكلىك ئوق يەيدىغان مىلتىق ئىكەن دەپ جاۋاپ بەر، ئۇنداق دېمىسەڭ ليۇ ئامبال قاغىلىققا باستۇرۇپ كىرىپ ئىت، مۈشۈكلەرگىچە قويماي قىرىپ تاشلايدۇ.......» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ روزى ياپىمۇ ياقۇپ ئامبالنىڭ دېگىنى بويىچە ليۇ ئامبالغا ۋەقەنى مەلۇم قىلىدۇ. ليۇ ئامبال خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كېتىپ، ياقۇپ ئامبالدىن مەسلىھەت سورايدۇ. ياقۇپ ئامبال: «ئۇنداق بولسا بىز قاغىلىق بازىرىغا كىرمەي، تاغ يولى بىلەن يەكەن تەۋەسىگە ئۆتۈپ، يەكەننىڭ يېڭىشەھىرىگە كىرىپ كېتەيلى...» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ليۇ ئامبال ياقۇپ ئامبالنىڭ مەسلىھەتى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. نەتىجىدە قاغىلىقتا نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلۈشتەك پاجىئەلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلاپ قالىدۇ. شۇندىن كېيىن ماخۇسەننىڭ 36 - دىۋىزىيىسى كېلىپ قاغىلىق بىلەن خوتەن تەرەپتە ئورۇنلىشىش ئارىلى-

قىدا، ئىككى قېتىم ھاكىمىيەتسىز ھالەت يۈز بېرىپ، قىرـ
غىنچىلىق ۋەقەسى پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر
پەيتتە، ياقۇپ ئامبال يامۇل دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ
ئۆزىنى ئامبال دەپ جاكالايدۇ ھەم ھاكىمىيەتنى قايتىدىن
تىكلەپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىدۇ. نەتىجىدە ھۆـ
كۈمەت خىزمىتىنى ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەش ئارقىلىق
جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاپ، پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم
ياشىشى ۋە نورمال ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشىغا كاپاـ
لەتلىك قىلىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ماخۇسەننىڭ 36 ـ
دىۋىزىيىسى كەلگەندىن كېيىن ياقۇپ ئامبالنى خوتەنگە
ئېلىپ كېتىپ، دىۋىزىيە شتابىدا مەسلىھەتچىلىك خىزمىتىگە
قويىدۇ. 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي 36 ـ دىۋىزىيىنى
يوقىتىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىگەندە، شېڭ شىسەينىڭ
خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ياقۇپ ئامبالنى قولـ
غا ئالىدۇ ۋە 1942 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇنى ئادەم
قېلىپىدىن چىققان ۋەھشى ئۇسۇللار بىلەن قىيىن ـ قىستاقـ
قا ئېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. خەلقپەرۋەر ياقۇپ ئامبالنىڭ خەلـ
قىم، مىللىتىم دەپ بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان قىسقىغىنا
ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتنىشىش سەرگۈزەشتىلىرىم

(ئېيتىپ بەرگۈچى ئىسمايىل، رەتلىگۈچى ۋاڭ خۇڭجاڭ)

مەن ئۇيغۇر، كىچىكىمدە تۆگە ئۈستىدە چوڭ بولغان، ئوقەتچىلىك قىلغان، گومىنداڭنىڭ ياشلار قوشۇنىغا قاتناشقان، كېيىن يەنە گومىنداڭنىڭ خاڭجۇ لەنچياۋ ھاۋا ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن. گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك قىلمىشىغا نارازى بولغانلىقىم ۋە ئۇچۇش ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلىقىمدىن قامالغان ھەتتا كاللامدىن ئايرىلىشقا تاس قالغانىدىم. ناۋادا ئۆمرۈمنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خۇشاللىنىشقا ئەرزىيدىغان بىرەر ئىش بار دېيىلسە، ئۇ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان كۈندە مەن بىر ئۇيغۇر ئۇچقۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن 7 ـ B بەلگىلىك ئايروپىلاننى ھەيدەپ ئۈرۈمچى (دىخۇا) ئاسمىنىدا تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقىتىپ شىنجاڭنىڭ ئازات بولغانلىقىنى تەبرىكلىگەنلىكىمدۇر.

1940 ـ يىلى، مەن ئاتامغا ئەگىشىپ تۆگە بىلەن

باركۆلدىكى خەيزى دېگەن جايغا بېرىپ ئوقەتچىلىك قىلدىم، سەپەر ئۈستىدە ئاتامنىڭ ئاغىنىسىنىڭكىدە بولدۇق. ئاتامنىڭ ئاغىنىسى نۇرئېلى باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەچكە، بىزنىڭ 13 تۆگە ۋە مېلىمىز بۇلاپ كېتىلدى. پاتىپاراقچىلىقتا ئاتام ئىزدېرەكسىز يوقالدى. نۇرئېلى مېنى تۆگىگە باغلاپ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەن ناھىيىسىگە ئېلىپ كەلدى. جيۇچۈەندىكى نەنشەن (جەنۇبىي تاغ) گە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار مېنى ئات باققۇزۇش، سۇ توشۇتۇش قاتارلىق ئىشلارغا سالدى. جيۇچۈەندە شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى بار ئىكەن، ئۇيۇشمىدىكى ئىسمايىل ئىسىملىك بىر كىشى ئارىغا چۈشۈپ مېنى ئۇلاردىن سوراۋالدى ۋە جيۇچۈەندە دۆلەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ بۆلۈمىدە ئوقۇتتى. 1943 - يىلى، شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى چۇڭچىڭغا كۆچكەندە، مەنمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ چۇڭچىڭغا بېرىپ، دۆلەتنىڭ چېگرا رايون پېداگوگىكا مەكتىپى (ئورنى چۇڭچىڭنىڭ جەنۇبىدىكى ۋىنچۈەندە) گە ئوقۇشقا كىردىم. 1944 - يىلى يەنە گۇيجۇدىكى چيەنجاڭ ئوتتۇرا مەكتىپىگە يۆتكەلدىم. بۇ چاغدا، گومىنداڭ «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنى» تەشكىللەۋاتاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش دېگەننى ئاڭلاپ، مەنمۇ بۇ قوشۇنغا تىزىملاندىم. قوشۇن چۇڭچىڭ، كۇنمىڭ قاتارلىق جايلاردا مەشىق قىلغاندىن كېيىن، بىز ھىندىچىنى (بېرما) غا باردۇق. ماڭا ئاپتوموبىل ۋە موتوسىكلىت ھەيدەشنى ئۆگىنىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى، جياۋگۇەن (يېتەكچى ئوفىتسېر) لەرنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىلىقلار ئىدى.

مەشق تېخى تۈگىمەيلا، ياپونلار تەسلىم بوپتۇ، دې-
گەن خەۋەر تارقالدى، بىز شۇنچە كۆپ ئەسكەر
ياپونلار بىلەن بىرەر قېتىممۇ جەڭ قىلىپ باقمايلا
بەزىلەر قېچىپ كېتىشتى. مەن قاچماي قوشۇن
بىلەن بىللە شياڭگاڭدىكى جيۇلۇڭغا كەلدىم (بۇ
ئىشلارغا ئامېرىكىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئارىلاش-
قان ئىدى). بۇ يەردە قوشۇنىمىز قىسقا ۋاقىت دەم ئېلىپ
تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، پاراخوت بىلەن شەرقىي
شىمالدىكى خەيچىڭ ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. شىنياڭ-
دا قوشۇنىمىز كومپارتىيە قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشتا
مەغلۇپ بولدى. مەن ۋە كېرەم، مەمتىمىن قاتارلىق تۆت
ئاز سانلىق مىللەت جەڭچىسى رۇخسەت سوراپ نەنجىڭگە
كېلىۋالدۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي خاڭجۇ لەنجياۋ ھاۋا ئارمىيىسى
ئوفىتسېرلار مەكتىپىنىڭ 11 - قارارلىق كۇرسىغا ئوقۇشقا
كىردۇق. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن، بىز بىرنەچچەيلەن گومىن-
داڭ ھاۋا ئارمىيىسىگە قاتناشتۇق. شۇ ۋاقىتتىكى تۇرمۇشى-
مىزدا نۇرغۇن كۆلپەتلەرنى تارتتۇق. باشقىسىنى قويۇپ تۇ-
رۇپ، ئۇلارنىڭ بىزنى ئۇيغۇرچە سۆزلىشىشكە يول قوي-
مىغانلىقى تولىمۇ ئەلەم بولدى. بىز بىرنەچچەيلەن ھاجەت-
خانىغا كىرگەن چېغىمىزدىلا بىرنەچچە ئېغىز ئۇيغۇرچە
سۆزلىشىۋالاتتۇق. دەرسلىكلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدى-
كى بەلگىلىمىگە ئاساسەن بىز نەزەرىيە ئۆگىنىش، جياۋگۇەن-
نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش، ئەترەت بويىچە ئۇچۇش، ئۈچ
ئايروپىلان بىللە ئۇچۇش، يەككە ئۇچۇش قاتارلىق بەش
باسقۇچنى باشتىن كەچۈردۇق. ئەمما جياڭ جېيشى ئازاد-
لىق ئارمىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا ئالدىرىغاچقا، نەزەرىيە

ئۆگىنىشنى ھەش ـ پەش دېگۈچىلا تۈگىتىپ، جىياۋگۈەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇچۇش مەشقىغە كىرىشىپ كەتتۇق. جىياڭ جېيشى بىزنىڭ كۈرستىكىلەرگە ئىلگىرى ـ ئاخىر تۆت قېتىم ۋەز ـ نەسىھەت سۆزلىدى. ئۇ: «بىزنىڭ پىرقى دۆلەتكە سادىق بولۇشىمىز، ئايروپىلاننى قەدىرلىشىمىز لازىم» لىـ قىنى ئېيتتى. ئۇ يەنە: «جۇڭگونىڭ ئادىمى ھەددى ـ ھېسابـ سىز»، «ئايروپىلاننى بولسا ئامېرىكىدىن سېتىۋالغان» دېدى. سۆزىنىڭ ئوراىمچە، ئادەم ئۆلسە كارايىتى يوقمىش. مەن بۇ سۆزلەرنى شۇ چاغدا تولۇق چۈشىنەلمىگەچكە، ئىچىمدە تىت ـ تىت بولۇپ ئۇيغۇرچە غەلىتە گەپلەرنى قىلدىم، لېـ كىن ھېچكىم مېنىڭ گېپىمنى چۈشەنمەيتتى. مەكتەپ دائىرىـ لىرى بىزنى تېز يېتىشتۈرۈپ چىقىشقا ئالدىرىغاچقا، ئۇـ چۇش داۋامىدا ئايروپىلان پاچاقلىنىپ ئادەم ئۆلۈش ئەھـ ۋاللىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. مەن بىر قېتىم بىر پاراشوتچى ئەسكەرنىڭ پاراشوتىنى ئاچماي يەرگە چۈـ شۈپ كېتىپ لەختە ـ لەختە بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئۆز كۆـ زۈم بىلەن كۆرگەنىدىم.

بىز تۆت ئۇيغۇر كۇرسانت ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپـ پىسىغا تەقسىم قىلىندۇق. مەن بىلەن مەمتىمىن بىر گۇرۇپـ پىدا، كېرىم بىلەن جېلىل يەنە بىر گۇرۇپپىدا ئىدى. بۇ ئىككى ئايروپىلان گۇرۇپپىسىدا ئالتە جىياۋگۈەن بولۇپ، ئۇلارـ دىن ئىككىسى كۇرسانتلارغا سەمىمىي ئىدى. ئۇلاردىن بىرىـ نىڭ فامىلىسى ۋاڭ، يەنە بىرىنىڭ چېن ئىدى. ۋاڭ فامىـ لىلىك جىياۋگۈەن بىزنىڭ گۇرۇپپىدا، چېن فامىلىلىك جىياۋگۈەن جېلىللارنىڭ گۇرۇپپىسىدا ئىدى. دەرس ئارىلىقلىرىدا ۋاڭ جىياۋگۈەن بىزگە قائىدە چۈشەندۈرەتتى، تېخنىكا دەرسىنى

ياخشى ئىگىلەش لازىم، ياخشى ئىگىلەنگەن تېخنىكا خەلق-
قە مەنسۇپ دەيتتى. ئۇنىڭ باشقىلارغا تۇتقان پوزىتسى-
يىسى ناھايىتى ياخشى ئىدى، بولۇپمۇ بىز بىرنەچچە
ئۇيغۇر كۇرسانتلار بىلەن سىردىشىپ تۇراتتى ھەمدە بىزدىن
ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئۆگىنەتتى.

ئايروپىلان گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇچۇش ئىنتىزامى ناھايىتى
چىڭ ئىدى. كۇرسانتلارغا دائىم كىچىككىنە ئىش تۈپەيلىدىن
تەنبىھ بېرىلەتتى. بىر كۈنى ئۇچۇش مەشقىدە مەن ياخ-
شى نىيەت بىلەن مەخپىي ھالدا چۆگىلەپ ئۇچۇش (بۇر-
مىسىمان ئۇچۇش) نى سىناق قىلىپ باقتىم، شۇ ئەسنادا ماڭا
دەرھال يەرگە قونۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى. مەن
يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، ئايرودرومنىڭ تەرتىپ ساقلاش
ئوفىتسېرى مېنى ئىككى كاچات ئۇردى ۋە مېنى يالاپ ئاپى-
رىپ تۈرمىگە سولاپ قويدى. يىغىلىپ ۋەز - نەسىھەت ئاڭلاش
ۋاقتىدا، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا مېنى 60 قامچا ئۇرۇپ ئاندىن
قويۇۋەتتى. كېيىن مەن شۇنى بىلدىمكى، چۆگىلەپ ئۇچۇش-
قېچىش قاتارىغا كىرىدىكەن، چۈنكى جەڭ مەيدانلىرىدا كۆپ
قېتىم ليۇتچىكلەرنىڭ ئايروپىلان بىلەن كومپارتىيە رايونىغا
قېچىپ كېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن بولغاچقا، گومىنداڭ
دائىرىلىرى بۇنداق ئىشقا بەك سەزگۈرلۈك قىلىدىكەن. ۋاڭ
جيۇگۇەن مەن ئۈچۈن نۇرغۇن ياخشى گەپلەرنى قىلغاچقا،
مەن ئاخىرى ئېغىر جازادىن قۇتۇلۇپ قالدىم.

1947 - يىلىنىڭ ئاخىرى بىزنىڭ شۇ قارارىدىكى كۇر-
سانتلار مۇددەتتىن بۇرۇن ئوقۇش پۈتتۈردى. بەلگىلىمە بو-
يىچە كۇرسانت 350 سائەت ئەمەلىي ئۇچۇشنى تاماملىغاندىن
كېيىن، ئاندىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھېسابلىناتتى. ئەمما
جياڭ جيېشى ئىچكى ئۇرۇشقا جان جەھلى بىلەن بېرىلگەچ-
كە، 280 سائەتلا ئۇچقان 11 - قارارلىق كۆرسانتلارنى ئال-

دىراپ - تېنەپ ئالدىنقى سەپكە ماڭغۇزدى. ۋاڭ جېنگۇەن قاتارلىقلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، بىز بىرنەچچە ئۇيغۇر كۇرسانت يۇرتىمىزغا قايتىپ شىنجاڭ ئايرودرومىدا ئىشلىدۇق. شۇنىڭدىن باشلاپ بىزنىڭ هاۋا ئارمىيىسىدىكى تۇرمۇشىمىز ئاخىرلاشتى. مەن بالىلىق چېغىمدىن تارتىپ ئارمىيىگە قاتناشقان كۈنلىرىمگىچە بولغان بۇ جاپالىق جەرياننى ئەسلىسەم ئۆزۈمنىڭ بۇ جەرياننى تولىمۇ مەنىسىز بىهۇدە ئۆتكۈزگەنلىكىمنى هېس قىلىمەن. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا، مەن ئاز سانلىق مىللەت ئۇچقۇچىسى سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەپ، شىنجاڭنىڭ ئازادلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن تەشۋىقات ۋاراقلىرىنى تارقاتقىنىمدىلا، ئاندىن هاياتلىقنىڭ ئەهمىيىتىنى هەقىقىي تۈردە چۈشىنىپ يەتتىم. بۇ چاغدا مەن ئەمدىلا 24 ياشقا كىرگەنىدىم.

مەن ئەمدى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخنى ئەسلىگىنىمدە، گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا يالغان قارشى تۇرۇش، كوممۇنىستىك پارتىيىگە راست قارشى تۇرۇشتەك ساختا قىياپىتىنى تونۇپ يەتتىم، ئاتالمىش ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى 100 مىڭ كىشىلىك ياشلار قوشۇنىنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندىم.

ئىزاهات: ئىسمايىل 1925 - يىلى تۇغۇلغان، ئۇيغۇر، گۈچۈڭ ناهىيىلىك سودا - سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ پېنسىيىگە چىققان كادىرى، بۇ يىل 61 ياش، هازىر گۈچۈڭ ناهىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى خىزمەت بىناسىنىڭ ئارقىسىدىكى بىر قەۋەتلىك ئائىلىكلەر قورۇسىدا ئولتۇرىدۇ.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئابلەت

نۇردۇن تەرجىمىسى

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىسىدىن كېيىنكى شىنجاڭ تاشيوللىرى

ليۇ ياڭجەن

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلىش ھارپىسىدا، يەنى 1945 - يىلى 5 - ئايدا مەن شىنجاڭغا كېلىپ چارقىلىقتىن دۇڭخۇاڭغىچە بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى ياساشقا مەسئۇل بولغانىدىم. بۇ يول 1946 - يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلانغانىدى. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ قاتناش مىنىستىرلىكى پۈتۈن دۆلەتتىكى مۇھىم تاشيوللارنى 9 رايونغا بۆلۈپ، باشقۇرىدىغان ئىدارىلەرنى تەسىس قىلغانىدى. مەن 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جۈيجاڭلىقىغا تەيىنلىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جيۇچۈەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى بارلىق تاشيوللارنى ئاسراش، ياخشىلاش، يېڭىدىن ياساش ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدۇم. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندا ھەربىي ئىدارە قىلىش قارمىقىغا ئۆتتۈم. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي شىمال ھەربىي سىياسىي كومىتېتىنىڭ قاتناش بۇيىسىغا يۆتكەلدىم. تۆۋەندە مەن شۇ ۋاقىتلاردىكى تارىخىي خاتىرىلىرىمگە ئاساسەن شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرى ۋە قاتناش

ئىشلىرى توغرىسىدىكى ئەھۋاللاردىن ئېسىمدە قالغانلىرىنى
قىسقىچە بايان قىلىمەن.

1. شىنجاڭنىڭ قاتناش ئىشلىرى توغرىسىدا
ئومۇمىي بايان

شىنجاڭنىڭ ئۈچ تەرىپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئو-
رالغان بولۇپ، خانتەڭرى تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كې-
سىپ ئۆتكەن ۋە تۆت ئەتراپىتا تىك چوققىلىق تاغ
تىزمىلىرىنى ھاسىل قىلغان. ھەممە يەردە ئويمانلىق ۋە
تۈزلەڭلىكنى ھاسىل قىلغان چۆل - باياۋانلار ھەم بۇنىڭ
ئىچىدە يۇلتۇزلاردەك چېچىلىپ ياتقان سۇلۇق جايلار بار.
بۇ سۇلۇق جايلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى قاتناشقا باغ-
لىق. تارىختىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي رايوندا قاتناشنىڭ
راۋاجلىنىشى بىر جەھەتتىن مۇقەررەر ھالدا سۇلۇق جايلار-
نىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىشىش ئېھتىياجىدىن بولغان بولسا،
يەنە بىر تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا سىرت بىلەن ئالاقە-
لىشىش ئۈچۈن قاتناش يولى ئېچىش ئېھتىياجىدىن بولغان
خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى مەشھۇر يىپەك يولى بۇ-
نىڭ دەلىللىرىدۇر.

شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان قاتناش
مۇناسىۋىتىدە قۇرۇقلۇق ۋە سۇ يوللىرى ناھايىتى قولايلىق،
تۈركىستان، سىبىرىيە تۆمۈريولى 1930 - يىلى پۈتكەندىن
كېيىن، بۇ يول شىنجاڭنىڭ چېگرىسىنى بويلاپ ماڭغانلى-
قى ئۈچۈن شىنجاڭدىكى تاشيول ۋە سۇ يوللىرىنى تۇتاش-
تۇردى. جۈملىدىن جىمىنەي، چۆچەك، ئىلى، ئۈچتۇرپان،

قەشقەر قاتارلىق چېگرىدىكى شەھەرلەرنى تۈركىستان - سىبى-
رىيە تۆمۈريولى بىلەن تۇتاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى بولىدى.
ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيى غەربكە ئاقىدۇ. يامـاتۇدىن كۆ-
رەگىچە كېمە قاتنايدۇ. ئۇنىڭ نېرىسىدا بولسا تاكى سو-
ۋېت چېگرىسى ئىچىدىكى ئىلېتسكىگىچە پاراخوت ماڭالايدۇ.
چىمىنەيدىن باشلاپ سوۋېتنىڭ زايسان كۆلىگىچە قېيىق
بىلەن يۈرۈشكە ئەپلىك.

شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىلىقىدىكى قاتناش شەر-
قى ۋە غەربىي لىنىيىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يوللاردا
ئات - ئۇلاق بىلەنلا يۈرۈشكە بولاتتى. شەرقىي لىنىيىلەر
قاغىلىقتىن باشلىنىپ تاكى ھىندىستاننىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىگە
قەدەر تۇتاشقان بولۇپ بۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن، يېقىنقى
ئەسىرلەردىن بۇيان شىنجاڭ بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى
سودا مۇناسىۋەت ئاساسەن مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغانىدى.
بۇ يول بىلەن ماڭغاندا بەش يەردە تاغ ئېغىزىدىن ئۆ-
تۈشكە توغرا كېلەتتى. يول تار، ئادەمزات يوق دېيەرلىك
بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق ئىدى. قىش كۈنلىرى ھەممە يەر-
نى قار - مۇز قاپلاپ كېتەتتى، بۇ يولدا بولىدىغان قات-
ناش بىر يىلدا 4 - 5 ئايدىن ئاشمايتتى. غەربىي لىنىيە
قەشقەر يېڭىشەھەردىن ھىندىستاننىڭ گىلگىتكىچە① بو-
لاتتى. بۇ ھىندىستاننىڭ چېگرادىكى شەھىرى بولۇپ، يول
تاغلارنى ئارىلاپ باياۋانلاردىن ئۆتەتتى.

شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناش

---

① گىلگىت — پاكىستان مۇستەقىل دۆلەت بولغانىدىن
باشلاپ پاكىستان قارمىقىغا ئۆتكەن. (ت)

ئالاقىسى: لەنجۇدىن باشلىنىپ جىۇچۇەن، شىڭشىڭشىيا، قۇمۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە تۇتىشىدىغان گەنسۇ — شىنجاڭ تاش يولى بولۇپ، بۇ بىردىنبىر تاشيول لىنىيىسى ئىدى. گەنسۇدىكى دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭدىكى چارقىلىققا قەدەر بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلىش ئالدىدا ياسالغان قوشۇمچە تاشيول لىنىيىسى ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جىڭخۇڭشەندىن باشلىنىپ جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تامىرىق ۋە سەيدام تۈزلەڭلىكىنى يانداپ ئۆتۈپ چىڭخەينىڭ شىنىڭ شەھىرىگىچە بارىدىغان چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولى بولسا، ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ياسالغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان چوڭ يول ۋە ئىچكى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يانداش يوللارمۇ بولۇپ، بۇ يوللار گۇيسۇيدىن باشلىنىپ شىنجاڭدىكى گۇچۇڭدا توختايتتى. راستىنى دېگەندە بۇ يوللار رەسمىي ئۆلچەملىك تاشيوللار بولماستىن، بەلكى نىشانغا ئېلىپ بارالايدىغانلا كارۋان يولى ئىدى، خالاس. بۇ يوللارنىڭ ئالدىنقىسى 1910 - يىلى تاشقى موڭغۇلىيە سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئۈزۈلگەن. كېيىنكىسى بولسا 7 - ئىيول ياپونغا قارشى ئۇرۇشى باشلىنىپ، سۈييۈەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن قاتنىشى توختاپ قالغانىدى. شىنجاڭ - سۈييۈەن ئاپتوموبىل شىركىتى باشقۇرۇپ كەلگەن شىنجاڭ - سۈييۈەن ئاپتوموبىل يولى لىنىيىسى، گۇيسۇيدىن ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئۇلانچاب ئايمىقى، نىڭشىيا ئۆلكىسىنىڭ ئاراشائالوت ئايمىقى، ئاجىنا تورغۇت ئايمىقى ۋە گەنسۇ چېگرىسىدىكى مازۇڭشەن دېگەن جايلار ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە يېتىپ باراتتى. بۇ يولنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن

2860 كىلومېتىر بولۇپ، 1933 ـ يىلدىن باشلاپ ئاپتوموبىللار قاتناشقا باشلىغانىدى. ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن بۇ لىنىيىنىڭ ئەھمىيىتى بولماي قالدى. بۇ چاغلاردىكى دۆلەت مۇداپىئە نۇقتىسىدىن قارىغاندا شىنجاڭ ـ سۈيۈەن تاشيولى ئەمەلىيەتتە گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ سىرتقى يانداش لىنىيىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بولسا گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ زاپاس لىنىيىسى ھېسابلىناتتى. شىنجاڭ ـ سۈيۈەن ۋە گەنسۇ ـ شىنجاڭ لىنىيىلىرىنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن 1946 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە جيۇچۈەندىن سەنلىخېزى دەرياسىغىچە، چاۋۈەندىن ـ گۇنپوچۈەنگىچە، مالىيەنجىڭزىدىن مىڭشۈيگىچە ئۈچ تارماق يول ياسالغانىدى.

شىنجاڭدىكى تاشيوللار جەنۇب ۋە شىمالىي يوللار دەپ ئىككى ئاساسىي لىنىيىگە بۆلۈنەتتى. بۇ يوللارنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 7775 كىلومېتىر كېلەتتى.

2. شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ جەريانى

1. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەزگىلدە

شىنجاڭدا ئەسلى ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى تەسىس قىلىنغانىدى، لېكىن تاشيول قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جەريانلىرى ھەققىدە ماتېرىياللار كەمچىل، تەخمىنەن 1935 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يەنى شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇش تېخنىكلىرى ياردەمگە تەكلىپ قىلىنىپ، جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسىدىكى قورغاستىن ئۈرۈم-

چىگە قەدەر بولغان تاشيول ياتقۇزۇلغانىدى. كېيىن بۇ
يولنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۈرۈمچى ـ گۇچۇڭ لىنىيىسى، ئۈ-
رۈمچى ـ كورلا لىنىيىسى ۋە ئۈرۈمچى ـ شىڭشىڭشا لىنىيىلە-
رىنى ياساتقۇزدى. بۇ تۆت يول لىنىيىسى خېلى مۇكەم-
مەل دېگۈدەك ياسالغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى ـ
قورغاس لىنىيىسىنىڭ يولى تەكشى، كەڭ، كۆۋرۈكلەرنىڭ
كۆپ قىسمى مەزمۇت بولۇپ، شۇ چاغدىكى تاشيوللارنىڭ
ياخشىسى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقىلىرى، مەسىلەن، شىخو-
چۆچەك لىنىيىسىدە ماشىنىلار ھارۋا يولىدا يۈرەت-
تى. كورلا ـ چاقىلىق لىنىيىسى ۋە كورلىدىن قەشقەر ئار-
قىلىق كېرىيىگە بارىدىغان يوللار بولسا كونا ھارۋا يول-
رىنى ھاشار ئىشلىتىپ ئانچە ـ مۇنچە تۈزەپلا تاشيول-
دەك قىلىۋېلىنغان يوللار ئىدى. ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارى-
سىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئادەم كۈچى يېتىشمەس-
لىكىدىن، ھەرقايسى تاشيوللار ئاسرالماي يىلدىن ـ يىلغا
كېرەكتىن چىقىپ تۇراتتى. 1944 ـ يىلى قىشتا، غۇلجىدا
ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن
كېيىن، ئۈرۈمچى ـ قورغاس لىنىيىسىنىڭ كۆۋرۈك ۋە يول-
لىرى بۇزۇلۇپ، بۇ يولدا قاتناش توختىدى.

2. گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا تاشيول ياساش ۋە باشقۇرۇش جەريانى

يۇقىرىدا ئېيتىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى (گەنسۇ-
نىڭ دۇڭخۇاڭدىن شىنجاڭنىڭ چاقىلىققا قەدەر) 739 كىلو-
مېتىر بولۇپ، بۇ يول 1946 ـ يىلى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش
باشلانغانىدى. بۇ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭدا يا-

سىغان تۈنجى تاشيولى ھېسابلىنىدۇ. 1946 ـ يىلى يازدا گومىنداڭ قاتناش مىنىستىرلىكىنىڭ بىۋاستە قارمىقىدىكى 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۈرۈمچىدە قۇرۇلدى ۋە 8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسىنى ئۆزىگە قوشۇپ ئېلىپ، بارلىق تاشيول لىنىيىلىرىنى باشقۇردى. 1947 ـ يىلىنىڭ بېشىدا گومىنداڭ مەمۇرىي پالاتاسى دۆلەتنىڭ مۇھىم يول تورلىرىنى بېكىتكەندە دۆلەتنىڭ بارلىق يوللارنى ئاساسلىق يوللار، مېردىيان يوللار، پاراللېل يوللار دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىدى. تارماق يوللارنى نومۇر بىلەن بېكىتتى. شىنجاڭدىكى يوللار 6 ـ رايون يول ئىدارىسىنىڭ مەركەزلىك باشقۇرۇشىدا بولدى. بۇ ئىدارە شىنجاڭنىڭ تاشيوللىرىنى ياخشىلاش باسقۇچلىرىنى پىلانلىغاندا، يېڭى يوللارنى ياساش ۋە كونا يوللارنى رەتلەشنى ئاساس قىلىپ ئاسراش ۋە ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى قوشۇمچە قىلىشنى، لىنىيىدىكى يوللارنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۆلچىمىنى تىرىشىپ ياخشىلاپ، ئۆلكىلەر ئارا ۋە ئۆلكە ئىچىدىكى ترانسپورت ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئېلىشنى بېكىتتى. 1948 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن، كېيىن بىر قىسىم ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى زىممىسىگە ئالدى.

3. 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئاساسلىق كەسپى ۋە ئېلىپ بارغان ئىشلىرى

بۇ ئىدارىگە قاراشلىق دۆلەت يوللىرى سەككىز لىنىيە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 7775 كىلومېتىر ئىدى، بۇ-

نلاڭ ئىچىدە ئاساسلىق 3 ـ يول لىنىيىسى ئەنشىدىن باشـ لىنىپ، قۇمۇل، تېرەكلىك ساي، ئۈرۈمچى، شىخولار ئارقىلىق قورغاسقىچە باراتتى، جەمئىي 1691 كىلومېتر كېلەتتى. مېردىئان 4 ـ لىنىيە ماڭيادىن باشلىنىپ، جىڭخۇگشەن، چاقىلىق، چەرچەن، نىيە، كېرىيىلەردىن ئۆتۈپ يەركەنگىچە باراتتى. بۇ يولنىڭ مۇساپىسى 1871 كىلومېتر ئىدى. (بۇنىڭ ئىچىدە چاقىلىق بىلەن گۇما ئارىلىقىدىكى يول تېخى پۈتۈپ بولـمىغانىدى) پاراللېل 511 ـ لىنىيە ئەنشىنىڭ دوڭخۇاڭدىن باشلىنىپ جىڭخۇگشەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 564 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 512 ـ لىنىيە تېرەكلىك سايدىن باشلىنىپ، كورلا، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر ئارقىلىق يەكەنگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 1897 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 513 ـ لىنىيە چىچاۋجىڭدىن باشلىنىپ ئۈرۈمچىگە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 403 كىلومېتر ئىدى. پاراللېل 504 ـ لىنىيە دۆربىلجىندىن باشلىنىپ بورچىن ئارقىلىق سارسۇمبىگىچە باراتتى. بۇنىڭ مۇساپىسى 552 كىلومېتر ئىدى. مېردىئان 614 ـ لىنىيە چاقىلىقتىن باشلىنىپ، تىكەنلىك، لوپنۇر ئارقىلىق كورلىغا قەدەر بولۇپ، بۇنىڭ مۇساپىسى 442 كىلومېتر ئىدى. مېردىئان 615 ـ لىنىيە شىخودىن دۆربىلجىن ئارقىلىق چۆچەككە قەدەر بولۇپ، ئۇنىڭ مۇساپىسى 354 كىلومېتر ئىدى.

6 ـ رايوندا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ بۇ، باشقارما دوڭخۇاڭدىن چاقىلىققا قەدەر ئارىلىقتىكى پۈتمەي قالغان قۇرۇلۇشلارنى داۋاملاشتۇرۇش ھەم چىڭخەي ـ شىزاڭ تاشيولىنىڭ يېڭى تارماقلىرىنى ياساش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنغانىدى. يەـ

نه چاقىلىق - كېرىيه تاشيولى قۇرۇلۇشىغا نازارەت قىلىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ باشقارما چاقىلىقتىن چەرچەن ئارقىلىق كېرىيىگە بارىدىغان تاشيول لىنىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئەنشى، دۇڭخۇاڭ، لاپپىچۇەن، قۇمۇل، پىچان، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى، توخسۇن، قاراشەھەر، كورلا، بۈگۈر، كۇچا، ئاقسۇ، مارالبېشى، قەشقەر، خوتەن، چەرچەن، چاقىلىق، تىكەنلىك قاتارلىق 19 ئورۇندا يول ياساش ئوچاستكىلىرى ۋە ئىلى ياش ئوچاستكىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۆز تەۋەسىدىكى يوللارنى ياخشىلاش، ئاسراش ئىشلىرىغا ھەم مەسئۇل قىلىندى.

1. يوللارنى ياخشىلاش

بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ قارارلىق يول تۈزەش پىلانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى: 1946 - يىلى 9 - ئايدىن 1947 - يىلى 3 - ئايغىچە 1 - قارار بولۇپ تۈزلەنگەن يوللارنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 3000 كىلومېتر؛ 1947 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ 2 - قاراردا تەخمىنەن 4000 كىلومېتر يول تۈزلەندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە قاراشەھەر بىلەن بۈگۈرگە بارىدىغان ئارىلىقتىكى زەيكەشلىك يول قۇرۇلۇشى ۋە كورلا بىلەن چاقىلىق ئارىسىدىكى يولنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تولىمۇ جاپالىق بولغاندى. بۇ ئىككى يىل داۋامىدا ھەرقايسى يول لىنىيىلىرىنى ياساشتا ئىشچىلارنىڭ كۆپىش مەنبەسى، شەرقىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا ئاساسەن ئىشچى ياللاش، كۆتۈرە بېرىش ئاساس قىلىنىپ، ئاز ساندا قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى ئىشلىتىلدى، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئاساسەن

ھەرقايسى ناھىيىلەردىن ھاشار ئېلىنىپ ئىشقا سېلىنغانىدى، ئاز ساندا تېخنىك ئىشچىلار ياللاپ ئېلىنىپ كۆۋرۈك سې-لىش ۋە ئۆي ياساشقا ئىشلىتىلدى. ياغاچچىلارنىڭ كۆپ قىسمى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئېلىندى، تۆمۈر، پولات، سې-مونت قاتارلىق ماتېرىياللار باشقا ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلدى. بۇ ئىشلار ئۈچۈن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 100 مىليارد يۈەن سەرپ قىلىنغانىدى. شۇنداقتىمۇ پۇل كۈندىن - كۈنگە پاخاللىشىۋەرگەنلىكتىن پىلاندا بەلگىلەنگەن قۇرۇ-لۇش ۋەزىپىلىرى تولۇق ئورۇنلانمىدى.

2. يېڭى تاشيوللارنى ياساش

يېڭىدىن ياسالغان تاشيول لىنىيىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى (ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭ ئارقىلىق چاقىلىققا قە-دەر)دىن باشقا پاراللېل 4 - لىنىيىدىكى چاقىلىق - كېرىيە تاشيولى، چىڭخەي - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي تار-مىقى (ماڭيادىن جىڭخوڭشەنگىچە) ۋە پاراللېل 512 - لىنىيىدىكى مارالبېشىدىن چىقىپ ئاۋات ئارقىلىق يەركەنگىچە بارىدىغان يوللار ئىدى. بۇلارنى ئايرىم بايان قىلىمەن.

3. يول ئاسراش خىزمەتلىرى

1948 - يىلىدىن بۇرۇن ھەرقايسى ئىش ئورۇنلىرىدا يوللارنى رېمونت قىلىش ۋە ياخشىلاش ئىشلىرى ئا-ساسىي ۋەزىپە ئىدى. 1948 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا دائىملىق ئاسراش يولغا قويۇلدى. لېكىن ھەرقايسى ئۇچاس-تكىلارغا قاراشلىق لىنىيىلەرنىڭ مۇساپىسى ئۇزۇن، ئادەم كۈ-

چى ئاز بولغانلىقتىن ۋە ئۇلاردا قاتناش قوراللىرى، چېدىردىن باشقا نەرسلەر بولمىغانلىقتىن نۇقتىلىق ھالدا يۆتكىلىپ تۇرۇپ يول ئاسراش چارىسى قوللىنىلاتتى، يولنىڭ دائىم تەكشى بولۇپ تۇرۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ئۇ چاغلاردا شىنجاڭدا پۇقرالار ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللار ئاز ئىدى. گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە قاتنايدىغان ھەربىي ئاپتوموبىللار قاتنىشى ئاساسلىق بولۇپ سانىلاتتى ھەربىي ئاپتوموبىللار يول ئاسراش پۇلى تاپشۇرمايدىغانلىقى سەۋەبىدىن يول ئاسراش راسخوتىنى يولدىن كىرگەن كىرىم قامدىيالمايتتى، چىقىمنىڭ ھەممىسى دىگۈدەكلا يول ياخشىلاش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن بېرىلىدىغان پۇلغا قاراشلىق ئىدى.

4. ھەربىيلەر يولى لىنىيىسىنى ياسىشىپ بېرىش

A. گۇچۇڭ ـ بەيتىك لىنىيىسى، 186 كىلومېتىر ئىدى، بەيتىك تېغى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى تاشقى موڭغۇلىيىگە بارىدىغان يولنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ، بۇ يول شۇ چاغدىكى دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەسلىدىكى هارۋا يولى ئاساسىدا ياسالغانىدى.

B. قۇمۇل ـ ئاراتۇرۇك لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇلدىن باشلىنىپ تىيانشان تاغلىرىدىن ئارتىلىپ ئۆتۈپ، قۇۋۇق ئارقىلىق ئاراتۇرۇككە قەدەر باراتتى. مۇساپىسى 216 كىلومېتىر كېلەتتى، قۇمۇل ـ قۇۋۇق ئۇچاستىكىسى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېمونت قىلىنمىغان. قۇۋۇق ـ ئاراتۇرۇك ئۇچاستىكىسى بولسا ئەسلىدە ئۇلاغ يولى

ئىدى. بۇ يوللارنى 1947 ـ يىلى چېگرا مۇداپىئە قىسملىرىنىڭ تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى ياساپ چىققانىدى.

C. قۇمۇل ـ سەيپىكۇ لىنىيىسى

بۇ لىنىيە قۇمۇل ـ قوۋۇق ۋە ئاراتۇرۇك ـ قوۋۇق ئۆچاستكىلىرىنىڭ ئورتاق لىنىيىسى بولۇپ، قوۋۇقتىن باشلىنىپ غەربكە سوزۇلىدۇ ھەم جىگشى، چىچۈەنجىڭ، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى لىنىيىلىرىنى كەيپىكۇدا تۇتاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 350 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەسلىدە بۇ ئۈرۈمچى ـ قۇمۇل تاشيولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى بولۇپ، كونا ھارۋا يولىنى بويلاپ ماڭىدىغان ئاپتوموبىل يولى ئىدى.

D. قاراشەھەر ـ خېجىڭ لىنىيىسى

بۇ يول قاراشەھەر بىلەن خېجىڭنى تۇتاشتۇرىدۇ. مۇساپىسى 58 كىلومېتىر بولۇپ، موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بارىدىغان يول ئىدى.

E. ئۈرۈمچى ـ قاراشەھەر لىنىيىسى

بۇ لىنىيە ئۈرۈمچىدىن باشلىنىپ تىيانشاندىن ئارتىلىپ ئۇدۇللا قاراشەھەرگە بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 371 كىلومېتىر بولۇپ، ئۆلچەش خىزمىتى تاماملىنىپ، ياساش پىلانلانغانىدى.

F . ماناس كۆۋرۈكى

ماناس دەرياسى، ماناس بىلەن شىخۇ نى كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ دەريادا خېلى چىداملىق كۆۋرۈك باردى. 1945ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قوزغىلىڭىدىن كېيىن، بۇ كۆۋرۈكنى گومىنداڭ ئارمىيىسى كۆيدۈرۈۋەتكەن. 1946 ـ يىلى تىنچلىق بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ

خادىملىرىنىڭ بىرىپ كېلىشى ۋە سوۋېتتىن مال ئېلىپ كەل-
گەن ماشىنىلارنىڭ دەريادىن ئۆتۈشى ئۈچۈن ئاۋۋال ئىلى
ماش ئۈچاستىكا ئۈرۈمچى ئۈچاستىكا بىلەن بىرلىكتە ئاد-
دىي كۆۋرۈك ياساپ ماشىنا قاتنىدى. كېيىن كۆۋرۈك قۇرۇلۇش
ئىش ئورنى تەسىس قىلىنىپ، 16 ئۆتۈشمىلىك 240 مېتر ئۇ-
زۇنلۇقتىكى ياغاچ تۈۋرۈكلۈك تاختا كۆۋرۈك ياساپ چىقىش پىلان-
لاندى. پىلانلاش، ماتېرىيال تەييارلاش ئىشلىرى پۈتكەندى.
لېكىن 1947 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگى-
رىپ بۇ ئىش توختاپ قالدى.

G. غەربىي يول لىنىيىسىنى ئۆلچەش

1948 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قەشقەردە تۇرۇشلۇق گومىن-
داڭ ئارمىيىسى 42 ـ دېۋىزىيىسىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن قەش-
قەردىن ئۇلۇغچاتقىچە بولغان لىنىيە ئۆلچەپ تەكشۈرۈلدى.
بۇ دۆلەت چېگرىسىدىكى تەمىنلەش لىنىيىسى بولۇپ، مۇسا-
پىسى 188 كىلومېتر كېلەتتى. 1948 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىن-
جاڭ گارنىزون باش شتابىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن سان-
جىدىن غەربىي سايغىچە سوزۇلىدىغان يول لىنىيىسى ئۆل-
چەپ تەكشۈرۈلدى.

4. بىرنەچچە يېڭى يول لىنىيىلىرىنىڭ ياسىلىش ئەھۋالى

A. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇڭخۇاڭدىن چاقى-
لىققا قەدەر يېڭى قۇرۇلۇشى ۋە ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭغا قە-
دەر مۇساپىسىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى.

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ ياۋروپا، ئاسىيا قۇرۇقلۇق

قاتنىشىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ، جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا ئۈچ لىنىيىدىن ئىبارەت يىپەك يولىنىڭ ھەممىسى دۇنخۇاڭ-دىن باشلىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھىرىدە توختايدۇ. خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكىرىگە كىرىشى، ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ شەرققە تارقىلىشى، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربكە تارقىلىشى، جۈملىدىن خەلقئارا سودا مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورتلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەكلا شىنجاڭ ئارقىلىق بولغانىدى. 2 مىڭ يىل بۇرۇن خەن ۋۇدى جاڭچيەننى غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ غەربىي يولنى ئاچقاندا، دەسلەپ يۈمىن قۇۋۇقى بىلەن ياڭگۇەندىن ئىبارەت ئىككى يولنى ئاچقان. ئۇنىڭدىن كېيىن كىرورەنگە يۈرۈش قىلىنغانىدى. غەربىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن كىرورەن قاتناش يولىنىمۇ ياساتقان. كىرورەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرى تېز راۋاجلانغان ۋە كرورەن يولى غەربىيلەر يولىدىن بىراقلا ئۆزگىرىپ سودا يولى بولغان. بۇ يولدا سودىگەرلەر، ئەمەلدارلار، راھىبلار ئۈزۈلمەستىن قاتناپ تۇرغان. تەخمىنەن مىلادى 330 - يىللاردىن كېيىن لوپنور كۆلىنىڭ جەنۇبىغا سۈرۈلۈشى تۈپەيلىدىن، بۇ جايلاردىكى ئىنسانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە شىمالىي كىرورەن يىپەك يولى ئەسلىنى يوقىتىپ چۆلگە ئايلىنىپ كەتكەن. كېيىنكى 1500 يىل جەريانىدا جۇڭگونىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسىنى قايتىدىن جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئىككى يول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلگەن. شېڭ شىسەي" شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە يەنى 1934 - يىلدىكى ماجۇڭيىڭ ۋەقەسىدە دۇنخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان قاتناش

توختىتىلدى. كېيىن چىليەنشەن رايونى بىلەن بۇجاي سەيدام ئويمانلىقىدىن جەنۇبقا كۆچكەن قازاقلارنىڭ چارۋىچىلىق بايلىقى بولۇپ قالغانلىقتىن بۇ جايلاردا قاتناپ يۈرۈش ئەنسىز بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇب شىمالدىكى بۇ ئىككى يولمۇ پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالدى. 1943 ـ يىلى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى بۇ تاشيولنى ياساشنى بەلگىلىدى. غەربىي شىمال تاشيول ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك تاشيول ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. گەنسۇ تەۋەسىدە قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى بىر ياقتىن ئۆلچەپ، بىر ياقتىن ياساشقا كىرىشتى. لېكىن بىخەتەر بولمىغانلىقتىن ھەم تەمىنات يەتكۈزۈش قىيىن بولغانلىقتىن بۇ ئىش ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالدى. 1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىڭ شىسەي يۆتكەپ كېتىلدى. خۇزۇڭنەن قوشۇنى شىنجاڭغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. شۇ چاغلاردا گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جيۇچۈەندىن شىڭشىڭشاغىچە بولغان ئارىلىقتا تاشقى موڭغۇلىيە ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ماشىنىلارنى بۇلاپ، ئادەم ئۆلتۈرگەنلىكى توغرىسىدا دائىم خەۋەر كېلىپ تۇراتتى. شىنجاڭدىكى ھەربىي مەمۇرىي دائىرىلەر دۇڭخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان تاشيولنى ياساشنى قەتئىي تەكىتلەپ، گەنسۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى ئۈزۈۋېتىلگەن تەقدىردىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاتناش ئۈچۈن ئىككىنچى بىر يولنىڭ بولۇشىغا كېپىللىك قىلىشنى ئۈمىد قىلاتتى. گومىنداڭنىڭ ئۇرۇش ۋاقتىدىكى ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسى 1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ گەنسۇ ئۇچاستكىسى ۋە شىنجاڭ ئۇچاستكىسىدىن ئىبارەت ئىككى

قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. گەنسۇ ئۇچاستكىسىغا دۇڭخۇاڭدىن باشلىنىپ مايتاغ ئارقىلىق غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، چىلىيەنشەن، شاشەن تاغلىرى ئارىسىدىكى چۆل ئارقىلىق ئاقسايغىچە، ئۇ يەردىن يەنە غەربكە يۆرگەندە شومۇدو جىلغىلىرى، شىياۋخۇڭشەن، داخۇڭشەن، كۇشۇي خابالىرىدىن ئايلىنىپ لاپپىچۇەن ئارقىلىق گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىدىكى جىجىتەيگىچە بولغان يول لىنىيىسى تەۋە بولۇپ، بۇنىڭ مۇساپىسى 333 كىلومېتىر كېلەتتى. بۇ يولنىڭ لاپپىچۇەنگە يېقىن 30 كىلومېتىر قىسمىدىن باشلاپ جايلىرى پۈتۈنلەي قۇملۇق چۆل ئىدى. شىنجاڭ يول ئۇچاستكىسى چاقىلىقتىن باشلىنىپ مىرەن ۋە مىرەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ باتۇربۇلاق ئارقىلىق دۆڭبېرىدىقىغىچە، بۇ جايدىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن تاغ ۋە قىزىل، سۆگەتساي، باشقوغۇن ئارقىلىق يەنە شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئالتۇن چوقا ئېغىزىغا؛ ئۇ يەردىن چىقىپ باياۋان ئارقىلىق شەرققە بۇرۇلۇپ قۇمتاغ، شوركۆل قىزىلسۇ، قىزىلبۇلاق ئارقىلىق جىجىتەيگىچە بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 406 كىلومېتىر كېلىدۇ. گەنسۇ، شىنجاڭ ئىككى يول ئۇچاستكىسىدا 1946 - يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ پۈتۈن لىنىيە بويىچە قاتناش باشلاندى. بۇ يوللارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىككى مىليارد يۈەن سەرپ قىلىندى، تەخمىنەن 250 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى ئىشلىتىلدى. 1946 - ۋە 1947 - يىللىرى 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ئىدارىسى، پۈتۈن يول لىنىيىلىرىنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولۇشقا، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. بۇنىڭغا 3 مىليارد 600 مىڭ يۈەن پۇل، 170 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قى-

لىندى. ئەنشىدىن دۇڭخۇاڭغىچە بولغان يول مۇساپىسى 120 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ ئەسلىدىكى هارۋا يولى ئىدى. بۇ يولنى ياخشىلاش ئەمەلىيەتتە يېڭىدىن ياساش ئىدى. بۇ ئىش 1946 - يىلى 11 - ئايدا باشلىنىپ، كېيىنكى يىلنىڭ 3 - ئېيىدا تاماملاندى. بۇنىڭغا 3 يۈز مىليون يۈەن پۇل بىلەن 100 مىڭ ئادەم قېتىم ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى.

دۇڭخۇاڭ - چاقىلىق لىنىيىسى 739 كىلومېتىر بولۇپ بۇ يولنى ياساش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئادەم تەشكىللەپ ئۆلچەش ۋە يول ئۈچۈن يەر تاللاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا تارىختىكى جەنۇبىي يىپەك يولى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەنىدى. ئىشنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن بەزى جايلاردا ئازراق ئايلانما يوللار ياسالغان. بۇ لىنىيە بويىچە ئۆتىدىغان يوللاردا ئادەم ياشايدىغان سۇلۇق ۋە دەرەخلىك جايلار 2% نى، قۇملۇقلار 10% نى، شېغىللىق جايلار ۋە چۆللەر 48% نى، سېرىق توپىلىق تاغ باغرىلىرى ۋە سايلار 36% نى، كۆچمە قۇم ۋە قۇم دۆڭلىرى 3% نى تەشكىل قىلاتتى. پۈتۈن يول بويى ئادەمزات يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭ يولى ئۈچاستكىسىدا ئىشلەيدىغان هاشارچى ئىشچىلار بۈگۈر قاتارلىق ناھىيىلەردىن پىيادە كېلىپ ئىشلەيتتى. يول ياساش سايمانلىرى ۋە ماتېرىياللارنىڭ كۆپ قىسمى لەنجۇدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. سۇ مەنبەسى يوق، قۇملۇق ۋە بىپايان چۆل - باياۋانلاردا 50 كىلومېتىردىن كۆپرەك يىراقلىقتىن قىش كۈنلىرى مۇز، ياز كۈنلىرى سۇ توشۇپ كېلىپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى، يول ياسىغاندا ئىشچىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ماتېرىيال، يېقىلغۇ ۋە سۇ قاتارلىقلار پۈتۈن

لىنىيىگە ئۆتكە ياكى ئىشەك ئارقىلىق توشۇپ كېلىنەتتى. پۈتۈن يول لىنىيىسى چۆل باياۋاندا بولۇپ، ياز كۈنلىرى ناھايىتى ئىسسىق، قىش كۈنلىرى ناھايىتى سوغۇق بولاتتى. خاتىرىلەنگەن تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا فارېنھېيت 120 گرادۇسقا يېتىپ، تۆۋەن تېمپېراتۇرا سىلسىيە 45 گرادۇسقا چۈشكەن ئىدى. تۇپراق سۈپىتى ناچار، بىخەتەرلىك ئىشى ياخشى باشقۇرۇلمىغان بولۇپ، تۇرمۇش جاپالىق ئىدى. پۇل پاخاللىشىپ مال باھاسى كۈندىن- كۈنگە ئۆرلەۋەرگەنلىكتىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ يىل داۋامىدا 5 مىليارد 7 يۈز مىليون يۈەن سەرپ قىلىندى. بۇنى 1947 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدىكى مال باھاسىغا سۈندۇرغاندا 440 مىليارد يۈەنگە باراۋەر كېلىدۇ. دېمەك خامچوتتا بەلگىلەنگەن پۇلنىڭ قىممىتى، پۇل پاخاللىقىغا ئۇچراپ، قىممىتى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن ئەھۋالىمىزغا قاراپ ئىش كۆرۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ قۇرۇلۇشنى قىسقارتىپ، ماشىنا ماڭالىسىلا بولىدۇ دېگەن يەرگە كېلىپ ئىشنى داۋاملاشتۇردۇق. ئاخىرىدا تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ 33% تىلا پۈتكەن بولدى. لېكىن سۈپەت جەھەتتە شۇ چاغدىكى د - دەرىجىلىك يولنىڭ ئۆلچىمىگىمۇ يەتمەيتتى. بۇ يولدا ماشىنا قاتنىغاندا، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوتتۇرا ھېسابتا سائەت تېزلىكى: گەنسۇ يولى ئۈچاستىكىسىدا 16 كىلومېتىر، شىنجاڭ يولى ئۈچاستىكىسىدا تەخمىنەن 15 كىلومېتىر ئىدى. ئىككى يىل داۋامىدا يول ياخشىلانغاندىن كېيىن، 25 كىلومېتىرغا يەتتى. لېكىن بۇ يوللار كېيىنكى چاغلاردا رەسمىي ئىشلىتىلمەي قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ شىنجاڭ ئۈچۈن مەنىۋى جەھەتتىكى بىرۋاقىتلىق تەسەللى بولۇپ قالدى. كەل-

كۆن ۋە كۆچمە قۇملارنىڭ بوزۇشى، ئاسراشنىڭ يېتەرسىزلىكى تۈپەيلىدىن شۇنچە كۆپ مەبلەغ ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىنغان بۇ يوللار تاشلىنىپ كېتىپ چۆل جەزىرىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كىشىنى تولىمۇ ئېچىندۇرىدۇ.

B . چىڭخەي ـ شىنجاڭ تاشيولى شىمالىي ئۇچاستكىسىنىڭ ياسىلىشى

چىڭخەي ـ شىنجاڭ تاشيولى چىڭخەيدىكى شىنىڭدىن شىنجاڭدىكى چاقىلىققا قەدەر بولۇپ، (شىنىڭدىن داۋشاڭ دەرياسىغىچە ياسىلىپ بولغان. چىڭخەي ـ شىزاڭ تاشيولى، قىزىل يۇلغۇندىن چاقىلىققىچە ياسىلىپ بولغان جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى بۇنىڭ ئىچىدە) بۇ يول سەيدام ئويمانلىقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ يول شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرىدىكى تاشيوللارنىڭ غول لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ. 1946 ـ يىلى چىڭخەي ئۆلكىسى چىڭخەي ـ شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنى تەسىس قىلدى. 1947 ـ يىلى ماڭيادىن قىزىل يۇلغۇنغىچە بولغان ئارىلىقتىكى لىنىيە چىڭخەي ـ شىنجاڭ تاشيولىنىڭ شىمالىي ئۇچاستكىسى قىلىپ ئايرىلىپ 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇشى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ ياسىشىغا تاپشۇرۇلدى. 5 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنىڭ دۇڭخۇاڭدىن 445 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايىدىن باشلاپ، جىڭخوگىشەن تېغىنىڭ تاغ ئاغزىدىن ئۆتۈپ، قىزىل جىلغىچە؛ تاشلىق چوققا ۋە ئالتۇنتاغ ئۇۋستىدىن ئۆتۈپ ساي ئاغزىدىن جۇيىخۇگىلۇگىغىچە؛ يەنە كالا باش، قىزىل جىلغا، داۋوس ئارقىلىق دەنىسكەزلىك ساي

ئاغزىدىن ئۆتۈپ ماڭىياغىچە يول ياساش بېكىتىلدى بۇ يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 186 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە جىڭ-خۇڭشەن تېغى چوققىسىدىن ئۆتىدىغان يول ئون كىلومېتىر، تاشلىق چوققىدىن ئۆتىدىغان يول بىر كىلومېتىر، داۋۇسقا بارىدىغان شېغىللىق يول 20 كىلومېتىر دەنىسكەنلىك ئارقىلىق تاغ چوققىسىدىن ئۆتىدىغان بىر كىلومېتىر بولۇپ، بۇ لىنىيەلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ناھايىتى جاپالىق ئىدى، قالغان قىسمى كۆپىنچە چۆل - باياۋان بولۇپ، ئازراق قىسمى دەريا جىلغىلىرى ۋە شورلۇق جايلار ئىدى. 7 - ئايدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن يول سىزىقلىرى بەلگىلىنىپ ۋە ئۆلچىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىش باشلانغانىدى. لېكىن ئۇشتۇمتۇتلا 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قازاق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئىككى ئادەمنى بۇلاپ كېتىپ بىرسىنى ئۆلتۈردى، بىرسىنى يارىدار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشى بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت توختاپ قالدى. ئەسلىدە بۇ يولنىڭ قۇرۇلۇشىغا شۇ چاغدىكى ھەربىي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئوبدان ئېتىبار بەرگەنىدى. قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى قىسمىنىڭ 19 - تۈەن بىرىنچى يىڭىدىن 472 كىشى يول ياساش ماشىنىسى ھەم سايمانلىرىدىن 32 نى (بۇنىڭ ئىچىدە توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى ئالتە، تۈزلەش ماشىنىسى ئىككى) ئېلىپ كېلىپ، تاغ چوققىلىرىدىن ئۆتىدىغان مۇشەققەتلىك قۇرۇلۇشلارغا ياردەم قىلىپ، شىنجاڭدا ماشىنا ئىشلىتىپ يول ياساشنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باشلىغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلىتىلگەن ھاشار، ياللاپ ئېلىنغان ئىشچى، يول ئاسرىغۇچى ئەترەتلەر بولۇپ 1100 ئادەم، 700 تۆگە، 35 چوڭ ئاپتوموبىل بىلەن توققۇز ئاي ئىشلەپ بۇ يول

پۈتۈن لىنىيە بويىچە ياسىلىپ بولدى، سەرپ قىلىنغان ئىش ھەققى 17 مىليارد يۈەن، ياسالغان ئاساسىي يول 160 مىڭ كىۋادرات مېتىر، ئاددىي تۈزلەنگەن يول 105 كىلومېتىر ئىدى. راسخوتنىڭ چەكلىمىسى، شارائىتنىڭ ناچارلىقى، تەمىناتنى يەتكۈزۈشنىڭ قىيىنلىقى سەۋەبىدىن بۇ يوللاردا ئاۋۋال قاتناش يولغا قويۇلۇپ، كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەييارلىقىنى كېچىكتۈرۈشكە توغرا كەلدى. بۇ يولدا قاتنايدىغان ماشىنىلارنىڭ سائەت تېزلىكى تەخمىنەن 18 كىلومېتىر بولۇپ، ئۆلچەمدىن خېلى تۆۋەن ئىدى.

C. چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولىنىڭ ياسىلىشى.

شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىدا، كورلىدىن غەربكە ماڭغاندا قەشقەر ئارقىلىق كېرىيىگىچە، جەنۇپتا لوپنۇردىن چاقىلىقىچە قاتناش تاشيوللىرى بار بولسىمۇ، لېكىن كۆنلۈن تېغى بىلەن تەكلىماكاننىڭ چاقىلىقتىن كېرىيىگە قەدەر ئارىلىقتىكى بىر مۇنچە شەھەر بازارلار يەنىلا ئوتتۇرىدىكى شورلۇق چۆللەرنىڭ قورشاۋىدا ياكى كۆچمە قۇملار بىلەن توسۇلۇپ قالغان ھالەتتە تۇراتتى. بۇ جايلارغا بارىدىغان تاشيول ياكى ھارۋا يوللىرى يوق ئىدى. شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا، ھەرقايسى جايلار ھاشار سېلىپ چەرچەنگە بارىدىغان تاشيولنى ياساتقان بولسىمۇ، بىر پۈتۈن پىلان بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ يول باشقا ئومۇمىي يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولنىڭ ياسىلىشىمۇ ئاددىيلا بولۇپ كۆپ يىللار مابەينىدە شامال ۋە قۇمنىڭ بۇزۇشى بىلەن بۇ يولنىڭ ئىزىمۇ قالمىغانىدى. چاقىلىق ـ كېرىيە ئارىسىدىكى قاتناش پۈتۈنلەي دېگۈ-

دەك تۆگە، ئېشەك، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋان كۆچلىرى بىلەن بولاتتى. بۇ خىل ئۇلاغ يوللىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى لىنىيە بويىچە بولاتتى. جەنۇبىي لىنىيىنىڭ مۇساپىسى 900 كىلومېتىر، شىمالىي لىنىيەنىڭ مۇساپىسى تەخمىنەن 850 كىلومېتىر بولۇپ، يوللار تاغ چوققىلىرىدىن، چۆللەردىن ۋە باياۋان قۇملۇقلاردىن ئۆتەتتى.

1946 ـ يىلى كۈزدە، گومىنداڭ قاتناش مىنىستىرلىكى چاقىلىق ـ كېرىيە تاشيولىنى ياساشنى پىلانلىغان ۋە 6 ـ رايون تاشيول قۇرۇلۇش باشقۇرۇش ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ پۈتۈن لىنىيىنى ئۆلچىگەنىدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ كېيىنكى يىلىنىڭ 1 ـ ئايغىچە چاقىلىق بىلەن كېرىيە ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرۈپ، 1300 كىلومېتىر موساپىنى ئۆلچىدى ۋە جەنۇب، شىمال ئىككى لىنىيىنى سىلىشتۇرۇپ چىقتى. جەنۇبىي لىنىيە تاغ باغرىنى بويلاپ جىلغا ۋە يارلىقلاردىن ئۆتەتتى. يول سىزىقىدىكى چوڭ تاشلارنى يۆتكەش ئىشى بەكمۇ مۇشەققەتلىك ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغ باغرىدىن تۆۋەنگە سېرىلىپ تۇرىدىغان قۇملاردىن ئەگىپ ئۆتۈشمۇ قىيىن ئىدى. شىمالىي لىنىيىدە بولسا ئېقىپ تۇرىدىغان قۇملار بولسىمۇ ئۇنى ئايلىنىپ ئۆتۈش ئىمكانىيىتى ۋە يوللارنى تۇراقلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بارئىدى. يولنى تەكشى ھالدا داۋاملاشتۇرۇشقا بولاتتى. سۇ تېپىشمۇ ئوڭاي ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاساسىي جەھەتتىن شىمالىي لىنىيە ئىشلىتىلىپ، ئۆلچەش نەتىجىسىدە ئاخىرى يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 801 كىلومېتىر قىلىپ بېكىتىلدى. پۈتۈن لىنىيىدە توپا يول تەخمىنەن 38% نى، شورلۇق 6% نى، تۈپرىقى بوش چۆللۈك 11% نى، شېغىللىق چول 7% نى تەشكىل قىلاتتى.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا چاقىلىق ـ كېرىيە تاش-
يولى تەپتىش باشقارمىسى قۇرۇلدى ۋە چاقىلىق، چەر-
چەن، كېرىيەدىن ئىبارەت ئۈچ يېڭى يول ئۆچاستكىسى
تەسىس قىلىندى. ئاۋۋال چاقىلىق ـ چەرچەن تاشيولىنى
ياسىماق بولدى، ئۆلچەش نەتىجىسىدە مۇساپە 316 كىلو-
مېتىر بولۇپ چىقتى. بۇ يولنى چاقىلىق يېڭى 1 ـ
ئۆچاستكىدا ۋە چەرچەن يېڭى 2 ـ ئۆچاستكىدا ياساشقا
كىرىشتى. 1 ـ يېڭى ئۆچاستكىغا قاراشلىق لىنىيە 131
كىلومېتىر بولۇپ، ئەنشى ۋە چاقىلىقتىن 600 ھاشار
دۇخخۇاڭ، چاقىلىق، چەرچەنلەردىن 550 ياللانما ئىشچى،
220 تۆگە، 400 ئېشەك، 170 كالا ئېلىنىپ 7 ـ ئايدا
ئىش باشلىندى. بۇ ئاردا چەرچەن دەرياسىنىڭ سۈيى
تېشىپ كېتىپ دەريانىڭ قىسمى بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكتىن
سۇ يەتكۈزەلمەسلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە 800 كىلومېتىر ئارىلىقتا ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەر
ئۇزاق ـ يىراق قاتناپ يۈرۈپ تولىمۇ جاپا چەككەندى.
شۇنداق بولسىمۇ مىڭ تەسلىكتە ئىشلەپ ئاخىر 1948 ـ
يىلىنىڭ 3 ـ ئېيىدا يول پۈتكۈزۈلدى. يېڭى 2 ـ ئۆ-
چاستكىغا قاراشلىق لىنىيە 185 كىلومېتىر بولۇپ، 1300
نەپەر ئىشچىنىڭ ھەممىسى چەرچەندىن ياللاپ ئېلىندى.
بۇ ناھىيە خېلى توقچىلىق بولغانلىقتىن كالا، تۆگە،
ئاشلىق، جۇۋا قاتارلىق نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيتتى.
ياسىلىدىغان تاشيول چەرچەن دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئې-
قىمىدا بولغانلىقتىن سۇ ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ
كۆرۈلمىدى. شۇنداق قىلىپ 6 ـ ئايدا ئىش باشلىنىپ
12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا يول پۈتكۈزۈلدى. 1947 ـ يىلى

10 - ئايدا كېرىيە يېڭى 3 - يول ئۆچاستكىسى تەسىس قىلىنىپ، نىيەدىن كېرىيىگىچە بولغان يول قۇرۇلۇشىنى باشلاشقا تۇتۇش قىلىندى. ئۆلچەش ئارقىلىق يولنىڭ مۇساپىسى 129 كىلومېتر بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. كېرىيە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خېلى مولچىلىق جايلىرىدىن بىرى ئىدى. ئاھالە بىر قەدەر زىچ، مەھسۇلاتلىرى مول بولغانلىقتىن بۇ يەردىن ئادەم ۋە ماددىي كۈچلەرنى ئېلىش خېلى ئوڭاي ئىدى. قۇرۇلۇش داۋامىدا كېرىيىدىن 2000، نىيەدىن 2400 ھاشار ئېلىنىپ يولنىڭ ئاساسىي قىسمى يىل ئاخىرىدا پۈتكۈزۈلدى. 1948 - يىلى 4 - ئايدا يولنىڭ يۈزى ۋە كۆۋرۈكلىرى پۈتكۈزۈلدى. يېڭى 3 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى 1948 - يىلى 2 - ئايدا نىيەدىن ئەندىر دەرياسىغىچە ياسىلىدىغان تاشيولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يولنىڭ ئومۇمىي مۇساپىسى 180 كىلومېتر ئىدى. يېڭى 2 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى چەرچەندىن نىيەگىچە ياسىلىدىغان 177 كىلومېتر يولنى ئۆلچەپ لايىھەلەپ چىقتى. يېڭى 3 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى خوتەن، قارىقاش، چىرىيە، لوپ قاتارلىق تۆت ناھىيىدىن 2100 ھاشار ئېلىپ، 1948 - يىلى 4 - ئايدا ئىش باشلاپ، يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنى پۈتكۈزدى. يېڭى 2 - يول قۇرۇلۇش ئۆچاستكىسى چەرچەن، نىيەلەردىن ھاشار ئېلىپ، ئوخشاش ۋاقىتتا ئىش باشلاپ يىلنىڭ ئاخىرىدا يولنىڭ ئاساسىنى پۈتكۈزدى. لېكىن ئاددىي يول يۈزى تەكشىلەنمىگەنلىكتىن يولنى سىناق قىلىپ ماشىنا ماڭغۇزغاندا ماشىنىلار راۋان قاتنىيالمىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، چاقىلىقتىن كېرىيىگىچە بولغان

801 كىلومېتر يول لىنىيىسىنىڭ ئەندىر دەرياسىدىن چەر-چەنگىچە بولغان 176 كىلومېتر قىسمىدىن باشقا يوللاردا ماشىنا قاتنىيالمايدۇ. ئەگەر داۋاملىق ئىشلەپ تەدرىجىي ياخشىلىنىدىغان بولسا مۇكەممەل تاشيوللاردىن بولۇپ قې-لىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن 1949 - يىلىدىن باشلاپ گو-ميندالڭ ھاكىمىيىتى گۇمران بولۇش ھارپىسىدا پۇل پاخال-لىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، بۇ پۇللارنىڭ كۆپلۈكىدىن ناھايىتى كۆپلىگەن ئۇششاق رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلەتتى. يول قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىن-چىلىك بولمىدى. شۇنداقتىمۇ بىز ئۆز ئىش ئورنىمىزدا ئازادلىقنى كۈتۈپ تۇردۇق.

5. كونا جۇڭگودا چېگرا رايون تاشيوللىرىنى ياساش جەريانىدىكى خاپىچىلىقلار ۋە ھېس قىلغانلىرىم

1941 - يىلىدىن ئېتىبارەن يېڭىدىن تۆمۈريول ياساش ئىشلىرى كۆلىدىن - كۆلگە ئازىيىپ ترانسپورت ۋەزىپە-لىرى تاشيوللارغا يۈكلىنىشكە باشلىدى. مەن تيەنجىن - چىڭدۇ تۆمۈريول قۇرۇلۇش ئىدارىسىدىن شىكاڭ - چىڭ-خەي تاشيولىنى باشقۇرۇشقا يۆتكەلدىم. (شىكاڭنىڭ كاڭدىڭدىن چىڭخەينىڭ يۈشۇ دېگەن يېرىگىچە). بۇ ئىشتا ئىلگىرى - ئاخىر تۆت يىل تۇرۇپ، كاڭدىڭدىن يىڭگۇەنسەي-گىچە، يىڭگۇەنسەيدىن گەنزىگىچە، گەنزىدىن يۈشۇغىچە بولغان ئومۇمىي مۇساپىسى تەخمىنەن 800 كىلومېتر كېلى-دىغان يوللارنى ياسىتىم. 1945 - يىلى شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولى، چىڭخەي - شىنجاڭ

تاشيولنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە چاقىلىق - كېرىيە تاش يوللىرىنى ياساتتىم. شۇنداق قىلىپ چېگرا رايونىدا 10 يىل يول ياسىتىش بىلەن شۇغۇللاندىم. 1943 - يىلىدىن كېيىن گومىنداڭنىڭ بىرقانچە يىللار داۋامىدىكى ئەڭ چوڭ تاش يول قۇرۇلۇشلىرىغا مەن مەسئۇل بولدۇم. مانا بۇ جەريانىنى ئەسلىسەم شۇ چاغدا تارتقان روھىي ئازابلىرىم ۋە ھەسرەتلىرىم يادىمغا كېلىدۇ.

1. يوللارنى ياسىغانسېرى بۇزۇلۇپ، ئۇنىڭغا خەجلىگەن پۇللارنىڭ چىقىمىمۇ كۆپىيىپ تۇراتتى. 1941 - يىلى مەن شىكاڭ - چىڭخەي تاشيولىنىڭ كاڭىيىڭ ئۇچاستكىسىنى ياساتقىنىمدا، قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىنىڭ ھەممىسى دىڭگۇدەكلا چېڭ - يۇ شۇ - كۇن، تيەنجىن - چىڭدۇ قاتارلىق ئۈچ تۆمۈريول قۇرۇلۇش ئىدارىلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مەزمۇت بىر بەنزە بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۆلچىمىگە لايىق ئىدى. ياسىغان يوللار دۇرغۇنلىغان تاغ جىلغىلىرىدىن ئۆتەتتى. بەزى جايلارنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 4360 مېتىر ئېگىز بولۇپ، شۇ چاغلاردا دۇنيا بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ھېسابلىغاندا ئەڭ ئېگىز تاشيول ھېسابلىناتتى. 1943 - يىلدىن كېيىن مال باھاسى كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەشكە باشلىدى، قۇرۇلۇش خامچوتى بىزنىڭغا يېتىشەلمەي قالدى، شۇڭا ئەھۋالىمىزغا قاراپ ئىش كۆرۈشىمىزگە توغرا كەلدى. بەزى چىقىملارنى كېمەيتىش، قۇرۇلۇشلارنى قىسقارتىش، ئىشنى بولۇشىچە قىلىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇق. 1945 - يىلى شىنجاڭدا تاشيول ياسىغىنىمىزدا يول بويلىرىنىڭ كۆپ قىسمىدا ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى. چۆل باياۋان پايانسىز بولغانىنىڭ ئۈستىگە مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ

كەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن
پۇل ھېسابلاشتا ناھايىتى كۆپ رەقەملەرنى ئىشلىتىشكە
توغرا كەلدى. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ ئۆلچىمى
تۆۋەنلەپ كەتتى. ئاخىرى چاقىلىق - كېرىيە تاشيولىنىڭ
چەرچەن - ئەندىر دەريا ئارىلىقىدىكى يولنى داۋاملىق يا-
ساش مۇمكىن بولماي قالدى. قىلغان ئىشلىرىمىزنىڭ
ھەممىسى دېگۈدەكلا ناچار بولسىمۇ، لېكىن بىز بىلمەسلىككە
سېلىپ ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئالدىغاندەك بىر ئىشلارنى قىلىپ
يۈرۈۋەردۇق. بۇنداق ئىش، بىز قۇرۇلۇش تېخنىك خادىملىرىغا
نىسبەتەن ئىچىمىزنى بەكمۇ پۇشۇرىدىغان روھىي ئازاب
بولۇپ قالدى.

2. 1941 - يىلدىن كېيىن، مېنىڭ يېتەكچىلىكىمدە ياسىتىل-
غان تاشيوللار، شۇ چاغلاردىكى چېگرا رايونىنىڭ قاتناش ئېھتى-
ياجى ياكى دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ ئېھتىياجى بولغانلىقى ئۈچۈن
قۇرۇلۇش جىددىي ۋە ئالدىراش ۋەزىپە قىلىپ تۇتۇلدى. لېكىن
يول ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىللارنى ماڭغۇزۇپ بې-
قىش ۋە ئۆلىگىدىن كېيىن بەزى تارماق يوللارنى داۋاملىق ياساپ
چىقىپ، سىرتقى لىنىيە ترانسپورتىنى يولغا قويغاندىن
باشقا ھېچقانداق ھەربىي ترانسپورت ياكى سودا تران-
سپورتى يولغا قويۇلمىدى. يوللارنى كۆچەپ تۇرۇپ ئىش-
لەپ ئۆلچەمگە لايىق پۈتكۈزۈش ياكى ئاسراش ئىمكانى-
يىتىمىز يوق ئىدى. قاراپ تۇرۇپ يوللارنىڭ ۋەيران بو-
لۇپ كېتىشى ھەم شۇنچە نۇرغۇن ئادەم ۋە ماددىي كۈچ-
لەرنىڭ ئىسراپ بولۇشى ئادەمنىڭ ئىچىنى ئېچىشتۇراتتى!

3. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيولىنى ياساشنى جياڭ جېيشى
ئۆزى بەلگىلىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى ئۇرۇش مەزگىلىدە تران-

سپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ئامېرىكىلىق مۇئاۋىنى جۇجاگى جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ترانسپورت كۈچىگە قارىغاندا بۇ يولنى ياساش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھېسابلىغانىدى. جۇيجاڭ يۇفېيشەن جياڭ جېيشىغا بىۋاستە مەكتۇپ سۇنۇپ بۇ ئىشنى كېچىكتۈرۈشنى سورىغاندا، جياڭجېيشى ئۇنىڭ مەكتۇبىنى يەرگە ئېتىپ قاتتىق غەزەپلەنگەن، يۇفېيشەن بۇيرۇققا نائىلاج بويسۇنۇپ، نەتىجىدە ئالدىراش ھالدا بۇ ئىشقا مېنى تاللىۋېلىپ قويغانىدى. 1946 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، مەن بارلىق يول لىنىيىلىرىنى ياسىتىپ تۈگەتكەندىن كېيىن، چۇڭچىڭغا قايتىپ بېرىپ يۇفېيشەن جۇجاڭغا يول قۇرۇلۇشى ھەققىدە دوكلات بېرىۋاتقىنىمدا فېيخۇ دۇيجاڭ (قانائىلىق يولۋاس نامىلىق ئەترەتنىڭ باشلىقى — ت) جىننارد كېلىپ گېپىمىزنى ئۈزۈۋەتتى. گومىنداڭنىڭ خىزمەت ئىشلىرىدىكى مۇشۇنداق بېشى بار ـ ئايىغى يوق بولىدىغان ئەھۋاللار كىشىنى بىزار قىلاتتى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا 8 ـ ئۇرۇش مەيدانىنىڭ باش قوماندانى جېڭشاۋلياڭ مەسئۇل ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول قۇرۇلۇشى توغرىسىدا بىر قېتىم ئۇنىڭغا دوكلات قىلغىنىمدا ئۇ ماڭا مۇنداق بىر ئىشنى سۆزلەپ بەردى: ئۇ يەردە ئەسلىدە بىر تاشيول بار بولۇپ. يولنى ياسىغاندا بىر سۇ بۆلگۈچ چوققىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن، شۇڭا يولنىڭ مۇساپىسىنى ئۇزارتىشقا توغرا كەپتۇ، يولنى ئۇزارتسا پۇل يەتمەيدىكەن، يول قۇرۇلۇشىنى باشقۇرغۇچى ئۇنىڭدىن پۇلنى كۆپەيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىپتۇ. ئۇ، نېمە ئۈچۈن يول مۇساپىسىنى ئۇزارتىسەن دەپتۇ، قۇرۇلۇش خادىملىرى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ مۇساپە

ئۇزارتىلمىسا يول بەك تىك بولۇپ كېتىپ ماشىنا چىقالماي-
دىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپتۇ، جۇشاۋلياڭ: «لىنيە مۇساپىسىنى
ئۇزارتىماڭلار، تاغ چوققىسىنىڭ ئېغىزىدا دائىم بىرقانچە ئون
كالا تەييار تۇرسۇن، ماشىنا چىقالمىغاندا كالىلار تارتىپ
چىقارسا بولىدۇ!» دەپتۇ. جۇشاۋلياڭ ئۇ چاغدا لەنجۇ ۋە
ئۈرۈمچىدە ئالمىشىپ تۇراتتى، ئۇ ئۆزىنى ھەر دائىم زو-
زۇڭتاڭغا ئوخشىتاتتى. ئۇ، يۇقىرىدىكى گەپلەرنى ماڭا سۆز-
لەپ بەرگەندە قاش - قاپاقلىرىنى ئوينىتىپ مەغرۇرلىنىپ
كېتەتتى. مەن ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ھەيران بولدۇم ھەم
ئۆزۈمنى بىلمەيلا قالدىم. بۇنىڭدىن گومىنداڭنىڭ بەزى
ھەربىي، مۈلكى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىلىمسىزلىكى قانچىلىك
دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولاتتى. بىز قۇرۇلۇش
تېخنىك خادىملىرى دائىم مۇشۇنداق كىشىلەر بىلەن مۇئامىلە
قىلىشقا مەجبۇر ئىدۇق، بۇ بىز ئۈچۈن بىر روھىي
ئازاب ئىدى.

4. مەن شىكاك - چىڭخەي تاشيولىنى ياساتقان مەز-
گىللەردە، جىڭشياجىياڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىكاك - شىزاڭ
تاشيولىنى ياساشنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈشنى ئويلىغانىدىم.
بۇنىڭغا خېلى جۈرئەت قىلدىم، بۇ يولنى ياساشقا باشقى-
لارنىمۇ قوزغىتىش ئۈچۈن، بىر نەپەر ئىنژېنېر بىلەن
بىر نەپەر دوختۇرنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شىزاڭدا
تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ خادىملىرى نامىدا،
شۇ ئورۇننىڭ باشلىقى بىلەن بىرلىكتە ھىندىستان ئارقىلىق
شىزاڭغا ئەۋەتمەكچى بولدۇق، بىز يەنە زاڭزۇچىنى ئوبدان
بىلىدىغان بىر كادىرنى چاي ساتقۇچى سودىگەر قىياپىتىدە
ياساپ، قۇرۇقلۇق يول بىلەن گەنزى، چاڭدۇ ئارقىلىق
لاساغا بېرىپ، ئۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن ئىنژېنېر بىلەن ئۇچ-

رىشىشنى تاپىلىدۇق. ئاندىن كېيىن يەنە شۇ سودىگەر قىياپىتىدە سودىگەرچىلىك قىلىپ، قورۇقلۇقتىكى يول بە- لەن قايتىپ كەلگەچ شىزاڭغا بارىدىغان بۇ يول ئۆتىدىغان تاغ - دەريا، توسالغۇلارنى، يەر شەكلى ۋە ئەھۋاللارنى ئۆگىنىپ قورۇلۇشىنىڭ كۆلىمىنى تەخمىنەن مۆلچەرلەپ كېلىشكە ئەۋەتتۇق. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ باشقا مىنىس- تىرلىك ياكى كومىتېتلىرىمۇ يۇقىرىدىقىدەك مەخسۇس كىشىلەرنى شىزاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارما خىزمەتچىلىرى قىياپىتىدە شىزاڭغا كىرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرمەكتە ئىدى. كۇتۇلمىگەندە ئەنگلىيە ئەلچىخانىسىدىن پاسپورت ئالىدىغان چاغدا دەل مۇشۇنداق خادىملارغا پاسپورت بېرىلمىدى. بۇنىڭدىن بىز جاھانگىرلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئاخباراتلىرىنى چوڭقۇر ئىگىلەپ ئالغانلىقىنى بىلدۇق. بۇنىڭدىن هوشيار بولۇشىمىزغا توغرا كېلەتتى.

شۇ يىللاردا مەن باشقۇرغان تاشيول قۇرۇلۇشلىرىدىن يېڭى جۇڭگوغا قېپقالغانلىرى ئۇ يەر - بۇ يەردىكى بە- زى تەرتىپسىز يول قالدۇقلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ئازادلىقتىن كېيىن شىكاڭ - شىزاڭ تاشيولى، شىنجاڭ تاشيوللىرى ئارقا - ئارقىدىن ياسىلىپ، قار - مۇزلۇق داۋانلار ۋە چۆل - باياۋانلاردىن ئۆتكەن يوللاردا قاتناش راۋانلاشتۇرۇلدى. ئىككى خىل ئوخشاشمايدىغان ئىجتىما- ئىي تۈزۈم ئوخشاشمايدىغان نەتىجە بەردى، قۇرۇلۇش تېخ- نىكا خادىملىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان مۇئامىلىگە سازاۋەر بولغانلىقلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە كەچۈرمىش- لىرىدىن چوڭقۇر هېس قىلدى. چېگرا رايونلاردىكى تاشيول قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بۇرۇنقى ۋە هازىرقى سېلىشتۇرمىسى بۇ- نىڭغا كۈچلۈك تارىخىي پاكىت بولالايدۇ.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇلكېرىم ئابدۇللا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىشىشى

ۋاڭ لىيەنفاڭ

ئىزاھات: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭ نېفىت سانائىتى بىر مەزگىل تەرەققىي قىلىشتىن خارابلىشىشقا قاراپ ماڭغان. بۇمەزگىلگە ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئاشكارا نەشىر قىلىنغان نەرسىلەردە كۆرگىلى بولىدىغانلىرى بىر قەدەر ئاز، كۆپ قىسىم ماتېرياللار ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ ياكى قولدا يېزىلىپ ماي باسمىدا بېسىلغان ماتېرىياللار. شۇنىڭدەك ئاز مىقداردىكى قول يازمىلاردىن ئېلىندى. بۇ ماتېرىياللار جەمئىي يەتتە تېمىغا ئايرىلدى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى؛ 2. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1942 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى؛ 3. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئىلغار زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا

كۆكۆل بۆلۇشى؛ 4. شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتكەندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى؛ 5. شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە؛ 6. مايتاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تالاش كۈرەشلىرى؛ 7. مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالى. بەزى ماتېرىياللاردا يېزىق خاتالىقى، چۈشۈپ قالغان خەتلەر ياكى مەنىسى ئېنىق بولمىغان جايلىرى بولسىمۇ ئەسلى تېكىستى ئەينەن كۆچۈرۈلدى، بەزىلىرىگە «ئىلاۋە» شەكلى بىلەن ئىزاھات بېرىلدى. ئالاقىدار بولغان بەزى ماتېرىياللار «ئىلاۋە» شەكلىدە تونۇشتۇرۇلدى. مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ 1945 - يىلى 9 - ئايدىن كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ۋاقتىنچە كەم قالدى.

مەزكۇر ماتېرىيال «شىنجاڭ نېفىت تارىخى ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» (قەدىمكى، يېقىنقى زامان قىسمى) نىڭ ئۈچىنچى قىسمى.

1. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە نېفىت كېنى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى

نېفىت كېنى — شىخو ناھىيىسىگە قارايدىغان يەنسىخەي، مايتاغدىن نېفىت ئەڭ مول چىقىدۇ...... بۇرۇن مايىنى ئۆلكە شەھىرىگە توشۇپ كېلىپ ئايرىغان، بۇلتۇر پار قازىنىنى يەنسىخەيگە يۆتكەپ، مايىنى ئۆز جايىدا ئايرىيدىغان بولدى. مايىنىڭ يۈز جىڭىدىن 40 جىڭ چىراغ يېغى، ئاراماي (يەنى قاراماي) دىن 30 نەچچە جىڭ ئاي-

رىغىلى بولىدۇ. چىراغ يېغىنىڭ رەڭگى ئاق بولۇپ، ئىسى يوق، ئەڭ ئوبدان يېقىلغۇ، قاراماي بىلەن ماشىنا، هار- ۋىلارنى مايلىغىلى بولىدۇ، ناهايىتى كەڭرى ئىشلىتىلىدۇ. شىخو ناهىيىسىگە قارايدىغان يۈەنشىنگۇك، ساۋەن ناهىيىسى- گە قارايدىغان شاۋگەي ۋە كۇچا قاتارلىق ناهىيىلەرنىڭ ھەممىسىدىن نېفىت چىقىدۇ. هازىر شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ دېھقانچىلىق، كانچىلىق نازارىتى پىلان تۈزۈپ، ماشىنا- ئۈسكۈنىلەر سېتىۋېلىپ، بۇ يەرلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئاچماقچى.

شۆگىې ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» (شەنگەن، شىجىن گېزىتخانىسى، 1934 - يىل)

شىخونىڭ مايتاغ، چىڭسىخوزا، يەكەننىڭ شاڭۋۇ، كۇچانىڭ قارا يۇلغۇن، چۆچەكنىڭ چىڭشىشا، سانجىنىڭ جىنگۇخې، ساۋەننىڭ بورتۇڭكۇ دېگەنگە ئوخشاش يەرلىرى- دىن نېفىت چىقىدۇ، شىخونىڭ چىڭسىخوزا، مايتاغدىن چىققىنىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى، ھەر يۈز جىڭ خام نې- فىتتىن 30 جىڭ چىراغ مېيى، 30 جىڭ ئاراماي ئايرى- ۋالغىلى بولىدۇ. نېفىت ئايرىش زاۋۇتى يەنىسخەيگە قۇ- رۇلغان، هازىر يېڭى شەكىلدىكى ماشىنىلارنى سېتىۋېلىپ كەڭ كۆلەمدە قازماقچى. ساۋەندىن چىقىدىغان نېفىت بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، يېقىلغۇ قىلغاندىن باشقىغا يارىمايدۇ.

شۆگىې ۋۇ: «شىنجاڭ تەسىراتلىرى» شەنگەن شىجىن گېزىتخانىسى 1934 - يىل)

شەھەردەبز خەۋىرى: يەنىسخەي نېفىت ئايرىش زا- ۋۇتى 1923 - يىلى (ئىلاۋە: 1934 - يىلى) ئەسلىگە كەلتۈرۈ-

لۇپ، 1924 ـ يىلى كۈزدە ئۆزگەرتىلگەن. ئەسلىدىكى كېڭەيـ
تىش پىلانى بويىچە 4 ـ يىلى قىشتا گېئولوگلارنى تەكلىپ
قىلىپ، نەق مەيداندا ئىككى ئايدىن ئوشۇقراق تەكشۈرۈش
ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، قۇدۇق قېزىش ئىشىغا تەييارلىق
كۆرۈلدى. قۇدۇق قېزىش ئىشى چوڭ بولغاچقا ھۆكۈمەت
مەخسۇس زاۋۇت قۇرۇشنى ھەمدە مۇتەخەسسىسلەرنى ئىنژېـ
نېرلىققا تەكلىپ قىلىپ، ھەر جەھەتتىكى ئىشلارنى تېـز
پۈتتۈرمەكچى بولغانلىقىنى گېزىتىمىز خەۋەر قىلغانىدى.
ئۇقۇشىمىزچە مەزكۇر زاۋۇت قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يىل
8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئىشنى باشلاپ، ئاۋۋال كىچىكـ
رەك بولغان، 18 ئات كۈچىگە ئىگە بولغان چېرنوبلاگىلىس
تىپلىق ماي ماشىنىسىدىن بىرنى، ناسوستىن بىرنى، *UB*
تىپلىق بۇرغىلاش ستانوكىدىن بىرنى ئورنىتىپ، بۇرغىلاش
ستانوكىنى تىكلىگەن، تاغ يولىنى ئېچىپ ھەممە ئىشلارنى
ئاساسەن پۈتتۈرگەن. 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇدۇق
قېزىشنى باشلاپ، ھازىرغىچە 100 مېتر قازغان، مايلىق
قۇملار كۆرۈنگەن، دولتا زىيادە كىچىك بولغاچقا، چوڭقۇرـ
لاپ قېزىش تەس بولغان. ھازىر چوڭراق دولتا ئالماشـ
تۇرۇپ ئىشنى قايتىدىن باشلىماقچى ھەمدە چوڭراق ماـ
شىنىلارنى ئورنىتىپ، باشقا كۆز ئاچماقچى. تەكشۈرۈشىمىزچە
بۇ زاۋۇتنىڭ ئەسلى ئىككى ئۆيى بولۇپ، ئىشچىلار پەيدىنـ
پەي كۆپەيگەنلىكتىن يېتىشمەي قالغان، شۇنىڭ بىلەن
ئادەم ياللاپ ياغاچ، كېسەك، ئوت ـ چۆپ، ئوزۇق ـ
تۈلۈك تەييارلاشقا ئالدىراش كىرىشىپ كېتىپتۇ، ئىشچىلارغا
كەلسەك، جەمئىي 90 نەچچىسى بولۇپ، مەزكۇر ئۆلكىدىكى
14 مىللەتتىن بولغانلار يېرىمىدىن ئېشىپتۇ، بۇنىڭ ئىچىدە،

شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن ئىلىنغانلار بار ئىكەن، ئۇلكە شەھىرىدىن كەلگەنلەرمۇ بار ئىكەن، ئۇلار بىرنىيەتتە ھەمكارلىشىپ، تىرىشىپ ئىشلەۋېتىپتۇ، زاۋۇت دائىرىلىرىدىن ئۇقۇشمىزچە ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ سىياستىنى ئىجرا قىلىپ، خىزمەتلەرگە نازارەت قىلىپ، ئۈچ يىللىق پىلاننى ئورۇنلاشتا ئاۋانگارت بولماقچىكەن. بۇ ئالتە بۈيۈك سىياسەتنىڭ يۈزدە يۈز غەلىبە قىلغانلىقىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى سانىنىڭ 4 - بېتىدىن.

شەھىرىمىز خەۋىرى: يەنسىخەي نېفىت كېنىدىكى زاۋۇتتا مايتاغ، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۇڭ قاتارلىقلارنىڭ مېيىنى چەككىلەپ ئايرىش ئۈچۈن، يەنسىخەيدە زاۋۇت قۇرۇلغانىدى، ئورنى ئانچە مۇۋاپىق بولماي قالدى، مايتاغدىكى بۇرغىلاپ چارلاش خىزمىتى باشلىنىپ كەتتى، چىڭسىخوزا، يۈەنشىنگۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى نېفىتلىكنى ئېچىش توختىتىلدى. يەنسىخەي مايتاغقا 130 نەچچە يول كېلىدۇ. زاۋۇت ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپ قولايسىز بولغاچقا ھۆكۈمەت نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى مايتاغقا يۆتكەپ، نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، خىزمەتكە ئوڭايلىق يارىتىشنى قارار قىلدى. بۇ زاۋۇت 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ كۆچۈرۈلۈشكە باشلىغان، ھازىر نېفىت ئايرىش قازىنى، سۇ تۇرۇبىسى ۋە باشقا ماشىنىلار كۆچۈرۈلۈپ بولدى، قالغان ئۆي جاھازىلىرى، ئوتۇن - ياغاچقا ئوخشاش نەرسىلەر داۋاملىق كۆچۈرۈلۈۋاتىدۇ. نېفىت ئايرىش ئىشىغا كىرىشىش ئۈچۈن مايتاغدا زاۋۇت قۇرۇلۇپ،

سۇ قۇدۇقلىرى قېزىلدى. شۇنىڭ بىلەن مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتىدا قۇدۇق قېزىپ نېفىت تەكشۈرگەندىن ۱۰ اشقا، نېفىت ئايرىش خىزمىتى قوشۇلۇپ كەسپىي دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى سانىدىن

شىخو مايتاغ خەۋىرى: مايتاغ نېفىت زاۋۇتىدا ئىش باشلانغاندىن كېيىن، ئىشلار ئاكتىپ ئىشلەنمەكتە، ھازىر 120 دىن ئارتۇق ئىشچى، ئون نەچچە خىزمەتچى بولۇپ، جەمئىي 130 دىن ئوشۇق خادىم بار. ئادەم ئايىغى ناھايىتى ئاز تېگىدىغان بۇنداق قاقاس تاغقا 200 دىن ئوشۇق ئادەم يىغىلىشى بىلەن كەيپىيات باشقىچە قىزغىن بولۇپ كەتتى. بۇرغىلاپ - چارلاش خىزمىتى ئىشلەۋاتقان 1 - قۇدۇقنىڭ ئىشى قايتا ئىشلەندى. كالون چۈشۈرۈلدى، پەسكە چوڭقۇرلىتىپ قېزىلىۋاتىدۇ، نېفىت سۈپىتى، ئالامەتلەر خېلى ياخشى. ھازىر ئوخشاش بىر چوققىدا بىرىنچى قۇدۇقنىڭ غەربىدە 2 - قۇدۇق كۆزى قېزىلىۋاتىدۇ، بۇنىڭغا چوڭراق بۇرغىلاش ستانوكى ئورنىتىلىپ، گېئولوگىيىلىك ئەھۋاللارنى تەكشۈرگەندە ئەھۋال 1 - قۇدۇقتىن ياخشىراق بولدى. شۇڭا يەنىمۇ ئېدىكى ئايرىش قازىنى بىلەن سۇ تۇرۇبىسىنى يۆتكەپ ئەكىلىپ قايتا ئورۇنلاشتۇرۇپ، زاۋۇت قۇرۇپ، نېفىت چىققان ھامانلا ئايرىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى، ھەمدە نېفىت ئايرىش بىناسىنىڭ يېنىغا قۇدۇق قازماقچى، چۈنكى نېفىت ئايرىشتا كېتىدىغان سۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تاغدا بۇرۇندىن سۇ قىس، ھازىر ئىچىدىغان سۇمۇ ئۆستەڭدىن ئېلىنىدىغان بولغاچقا ئىش ناھايىتى تەسكە

چۈشىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۆي ـ ئىمارەت قۇرۇلۇشىغا كەلسەك، ئىشخانا بىلەن ئىشچىلار ياتىقىنىڭ قۇرۇلۇشى چوڭراق بولغاچقا ئىش كۆتۈرە بېرىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ بارغاندىن باشقا ئاشخانا، ماتېرىيال ئىسكىلاتى، ياغاچخانا، تۆمۈرچىخانا، ماي ئىسكىلاتى، ئاپتوموبىل لاپىسى، ئات قورۇسى، ھەرخىل قاتارلىقلار ماتېرىيال تېجەش ئۈچۈن ئاغىچا يۆلەپلا سېلىنغان. مۇنداق ئۆي ـ ئىمارەت جەمئىي 40 تىن ئاشىدۇ. ھازىر بۇ ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ تەگدىن تولىسى پۈتتى، ئەگەر ھاۋادا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىسا، بىر ئايدا تولۇق پۈتۈپ بولىدۇ. ئادەم كۆپ بولغانلىقتىن تەن ـ سالامەتلىكنى تەكشۈرۈش، كېسەللەرنى داۋالاپ، ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ھەمدە شىخودىن كېسەل داۋالاتقىلى كەلگەنلەرنى داۋالاش ئۈچۈن بىر دوختۇرخانا قۇرۇلغان. ئېلېكتر چىراغ ئورنىتىش ئۈچۈن، ماي قالاپ توك چىقىرىدىغان گېنېراتوردىن بىرسى ئورنىتىلغان. ئولتۇراق ئۆيلەر پۈتمىگەنلىكى ئۈچۈن خادىملار ھەممىسى چېدىردا يېتىپ قوپىدۇ، بۇنداق چېدىردىن 20 نەچچىسى بار، توك يورۇقى ئاق رەختكە چۈشۈپ يىراقتىن قارىغاندا ئاجايىپ كۆرۈنىدۇ. بۇ زاۋۇتنىڭ ئۆزىنىڭ 6، 7 ئاپتوموبىلى بولۇپ، يېتىشمىگەچكە ترانسپورت باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن بىرمۇنچە ئاپتوموبىل ئىجارە ئالغان، ئاپتوموبىللارنىڭ پائالىيىتى ئۇن نەچچە قېتىمدىن كەم بولمايدۇ، ئۇلار بېرىش ـ كېلىشىدە سۇ ۋە بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى توشۇيدۇ. مۇشتەرىلەرنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر زاۋۇتنىڭ يېقىنقى خىزمەت ئەھۋالىنى خەۋەرلەرگە قاراپ كېيىنتكە چىقىرىمىز.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1936 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈندىكى سانىنىڭ ئىككىنچى بېتىدىن

ئۆلكە مەھكىمىسى خەۋىرى: شىخو ناھىيىسىگە قاراشلىق مايتاغنىڭ نېفىتنى تەكشۈرگۈچى زاۋۇت باشلىقى بيەن شيەچىڭنىڭ تېلېگرام خەۋىرىگە قارىغاندا، مەزكۇر زاۋۇت يېقىندىن قازغان بىرىنچى نېفىت قۇدۇقىدا كېچە - كۈندۈزلەپ جىددىي تۇتۇش قىلىش ئارقىلىق 14 - كۈنى كېچىدە نېفىت چىققان، نېفىت قۇدۇق ئاغزىدىن نەچچە چى ئېگىزلىككە كۆتۈرۈلۈپ ئېتىلىپ چىققان. مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مېخانىكى ئۆلكىگە كېلىپ ھەممىنى دوكلات قىلدى، ئۇ قايتىپ بارغاندىن كېيىن بۇنداق قۇدۇقلارنى كۆپلەپ قازماقچى.

«شىنجاڭ گېزىتى» 1937 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈندىكى سانىنىڭ 1 - بېتىدىن

ئەسلىدە يەنسىخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئۆلكە شەھىرىدىكى ھۆنەر - سەنئەت زاۋۇتىنىڭ ئىچىدە ئىدى. لېكىن نېفىت چىقىدىغان رايون چىڭخوزا، يۈەنشىڭگۈك، مايتاغ قاتارلىق جايلار بولۇپ ئارىلىق يىراق، پۇل جىق كېتىپ، ۋاقىت زايا بولۇپ كەتكەچكە توختاپ قالغان. 1923 - يىلى 7 - ئايدا قايتا ئېچىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى يەنسىخەيگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، نېفىت چىقىدىغان مايتاغنى مەركىزىي رايون قىلدى. 24 - يىلى 8 - ئايدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مايتاغنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 1925 - يىلى 8 - ئايدا مايتاغ نېفىت زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، خىزمەتكە قولايلىق يارىتىش، ئىشلەپچىقىرىشنى

ئاشۇرۇش ئۇچۇن يەنىسخەي مايتاغ نېفىت زاۋۇتىغا قاراشلىق قىلىندى.

مايتاغ نېفىت زاۋۇتى 1925 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇرغىلاپ چارلاش ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىپ تاغنىڭ ئاستى - ئۈستىدە بىرقانچە قۇدۇق قېزىۋىدى. نېفىت ناھايىتى ئوبدان چىقىپ، مەھسۇلاتى تەدرىجىي ئاشتى. نېفىت ئايرىش جەھەتتە، كىچىك كۆلەمدىكى نېفىت ئايرىيدىغان بىنادىن بىرنى سېلىپ، ئىچىگە نېفىت ئايرىيدىغان تۆت قازان ئورنىتىپ ئاپتوموبىلغا ۋە چىراغ يېقىشقا بولىدىغان مايلاردىن كۆپلەپ ئايرىپ چىقتى. 1931 - يىلى كۈزدە ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋ كانغا كېلىپ ئېكىسكۇرسىيە قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى مەركەز ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 1931 - يىلى قىشتا پېقىر بۇ يەرنى ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ، بۇ يەرنىڭ ئىستىقبالى چەكسىز ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم.

چېن جى دىڭ «شىنجاڭغا نەزەر» (جيەنجۇڭ نەشرىياتى، 1943 - يىلى)

كانچىلىق جەھەتتە: مايتاغ نېفىت زاۋۇتى 1936 - يىلى 8 - ئايدا قۇرۇلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەسسىس تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ بەش قۇدۇق قازغان، نېفىت ئايرىش قازىنىدىن تۆتنى ئورۇنلاشتۇرغان، نېفىتنى دەسلەپتە قازغاندا مەھسۇلاتى يۇقىرى بولمىسىمۇ، كۆلەم شەكىللەنگەن.

جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئىلاۋە: جۇدۇڭجياۋنىڭ ئەسلى ئىسمى جۇچۇنخۇي بولۇپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شىنجاڭغا كېلىپ ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەھرىرى، ئالتاي گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقى بولغان، كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قاماپ قويۇلغان، تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك جىڭخۇۋجۇ (مۇھاپىزەت ئىشلىرى باشقارمىسى) دا ئىشلىگەن. «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى» 1947 — 1948 - يىللىرى يېزىلغان.

شىنجاڭنىڭ بارلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا، ئالايلۇق، مايتاغ نېفىت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، پۈتۈن ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە سوۋېتلىق مۇتەخەسسىسلەر ۋە مەسلىھەتچىلەر تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلدى.

جۇدۇڭجياۋ: «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

مايتاغ نېفىت كېنىدا سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ماشىنا بىلەن قۇدۇق قېزىش ۋە نېفىت چەككىلەش ئىشلىرى ئىشلەندى. بۇنىڭغا كېرەكلىك ماشىنا، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت تەرەپ تەمىنلىدى، نېفىت كېنىنى ئۆزلەشتۈرۈش پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىشقا ئاشتى دېيىشكە بولىدۇ.

جۇدۇڭجياۋ «شىنجاڭنىڭ ئون يىلى»

ئىلاۋە: مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال ئىسمى كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلدى:

يەنسىخەي نېفىت ئايرىش زاۋۇتى، 1934 - يىلى ئېچىلغان، (ئۇسكۈنىلىرى ئۆرۈمچىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن) 1936 - يىلى 10 - ئايدا مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش گۇرۇھى 1936 - يىلى 4 - ئايدا قۇرۇلغان. مايتاغ نېفىت تەكشۈرۈش زاۋۇتى، 1936 - يىلى 8 - ئايدا نامى ئۆزگەرتىلگەن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 1937 - يىلى ئىسمى ئۆزگەرتىلگەن. بۇلارنىڭ ئالدى - كەينىدە يەنە نېفىت زاۋۇتى، كان زاۋۇتى، نېفىت كېنى ۋاھاكازا دەپمۇ ئاتالغان.

نېفىت بىلەن نامى چىققان مايتاغدا بىرقانچە جايدا مايبۇلاق بار، بۇ مايبۇلاقلار تاغنىڭ شىمالىدىكى جىلغىدا (هازىر شىگۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، چىقىدىغان مايىنىڭ ئاز قىسمى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە بولغاندىن باشقا، يەنە بۇلاق سۈيى ۋە كۆمۈر گازى بار، سۇ توپلىنىپ كۆلچەك بولۇپ قالغان، كۆمۈر گازىمۇ كۆلچەكتىن كۆتۈرۈلىدۇ، گاز پۇۋدەكچىلىرى مەرۋايىتتەك ئۈزۈلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. مىنگونىڭ 24 - يىلى (ئىلاۋە: 1935 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىشنى، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇشنى، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنى قۇدۇق قېزىش ۋە نېفىت ئايرىش ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلىشنى پىلانلىغان؛ 30 - يىلى (ئىلاۋە: 1941 - يىلى) دىن باشلاپ نېفىت كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلىپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىراقلا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى يېڭى سانائەت بولۇپ بارلىققا كەلگەن.

خۇاڭ جىچيڭ: «شىنجاڭ شىخو ناھىيىسىنىڭ مايتاغدىكى نېفىت ۋە كۆمۈر گازى ياتىملىرى ھەققىدە چۈشەنچە» (1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى مايلىق باسمىسى)

تەگرىتاغدىن 200 كىلومېتردەك كېلىدىغان جايدا 100 مېتردىن ئارتۇقراق ئېگىزلىكتىكى تاغ تىزمىسى چۆل ـ جەزىردە چوقچىيىپ چىقىپ تۇرىدۇ، بۇ يەرنىڭ ئىسمى مايتاغ، يەنە تاقىرتاغ دەپمۇ ئاتالغان. تەگرىتاغنىڭ ئىككى، ئۈچ مىڭ مېتر كېلىدىغان جايلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قارىغايلىق بولسىمۇ بۇ يەردىكى تاغدا گىياھ ئۈنمەيدىغانلىقتىن تاقىرتاغ دەپ نام ئالغان. بۇرۇن بۇ يەردىكى پۇقرالار تاغنىڭ ئېتىكىدىن ماي چىقىدىغانلىقىنى بايقاپ، بۇماينى ئاپىرىپ چىراغ ياققان. باشقا يېزىلىقلار ماي چىقىدىغان يەرگە ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. يەنە شىخو، يەنسىخەي ئارىلىقىدىكى ساۋەن ناھىيىسىدىن يەر مومى بايقالغان، بۇنداق موم ماي ئۇچۇپ كەتكەندىن كېيىن قېپقالغان قالدۇق مايدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ياۋروپالىق ساياھەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. ھازىر بۇ تاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە ئۈچ، بەش جايدا ماي كۆرۈنمىسى بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەرمەتدارىنىڭ بۇ يەرنى ئېچىش نىيىتى بولغان بولسىمۇ ئاچمىغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1935 ـ يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىككى مۇتەخەسسىسى شىڭ دوبەن (شېڭ شىسەينى دېمەكچى ـــ ت) نىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، بۇرغىلاپ چارلاش ئېلىپ بارغان، كۆلىمى ناھايىتى كىچىك بولغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مالىيىسىدە

قېيىنچىلىق بولغانلىقتىن سەرمايە سېلىشقا تەۋەككۇلچىلىك قىلمىغان. توشۇپ كېلىنگەن ماشىنا ـ زاپچاس، پولات تۇرۇبا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلغان ئۈسكۈنىلەرنىڭ (28 ـ يىلى پۈتكەن) ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چىقىم قىلىپ تۇرغان، شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن ئەۋەتىلگەن بىرلا زاۋۇت باشلىقى مەمۇرىي ئىشلار خىزمەتچىلىرىدىن بىر قانچە ئۇنى باشلاپ بېرىپ، خوجۇلۇق ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن تەمىنلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنىڭ پۇلىنى شىنجاڭ ئۆلكىسى تۆلىگەن. بۇ شۇنىڭ بىلەن ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن، 1931 ـ يىلى ئەتىيازدا ماي خېلى ئوبدان چىقىپ، تەشكىل كېڭەيگەن بولسىمۇ چارىلەر بۇرۇنقى پېتى بولۇۋەرگەن.

گوڭ شۈسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت
كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 ـ يىلى7 ـ ئاي. مايلىق باسما)

ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇل بىردىن ئىككى ئايدا مەزكۇر كانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ كېتىدۇ، كۈندىلىك ئىشلاردىن باش ئىنژېنېر ھەل قىلالماي قالغانلىرىنى تېلېگرام ئارقىلىق باش كونسۇلدىن يوليورۇق سورايدۇ، بۇ باش ئىنژېنېر ئىشلارنى تېخنىك بۆلۈم ئارقىلىق بېجىرىدۇ.

كوڭ شۈسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 ـ يىل 7 ـ ئاي مايلىق باسما)

شىخو نېفىت كېنى مىنگونىڭ 34 يىل (ئېلاۋە: 1935-

يىلى) لىرى رەسمىي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىكتە ئېچىلغان، كۆلىمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئۈسكۈنىلىرى پۈتۈنلەي ماشىنىلاشقان، ئەڭ ئىلغار يەن - تېخنىكا بىلەن ئېچىلغان. ئۆتكەندە سوۋېتلىق كان تەكشۈرگۈچى ئىنژېنېرلار ۋە گېئولوگ، خىمىيە مۇتەخەسسىسلىرى ھەممىدە باشقا تارماقلاردىن سەپلەنگەن تېخنىك خادىملار جەمئىي يۈزدىن ئاشىدۇ، ئىشچىلىرىنىڭ سانى ئۈچ مىڭغا يېتىدۇ. بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز بىرقانچە قېتىم خېلى زور سەرمايە سالغان، بىراق كېرەكلىك پولات - تۆمۈر، ماشىنىلار، تېخنىك، ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يۆلك ئاپتوموبىل بىلەن توشۇپ ئەكىلىدۇ.

ئۆفېن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەھۋالى»
(شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ
زاۋۇت - كان بۆلۈمى. 1946 - يىل قولىيازما)

1935 - يىلى شېڭ شىسەي مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى 5 مىليون روبلى قەرز بېرىش توغرىسىدىكى توختامغا ئىمزا قويۇشقا تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىر مىليونى تاشيول ياساشقا، قالغانلىرى قورال - ياراق سېتىۋېلىشقا، زاۋۇت قۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە نۇرغۇن مۇتەخەسسىس، مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇش، مەكتەپ، دوختۇرخانا سېلىشقا ياردەملەشتى، شۇ چاغدىلا شىنجاڭدا ئاندىن ئىقتىساد، مائارىپ، مەدەنىيەت جەھەتلەردە بەزى قۇرۇلۇشلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

بۇرھان شەھىدى: «شېڭ شىسەي شىنجاڭدا» (تارى-

خىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 79 ـ قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 3 ـ ئاي).

شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۈندىن ـ كۈنگە قويۇقلىشىپ باردى. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېچىش جەھەتتە، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مۇتەخەسسىسلەرنى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، كان تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ، چارلاش ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. پەقەت 1935 ـ يىلدىن باشلاپ، ئىلى، چۆچەك ئالتايغا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 86 ئادەم كەلدى. مايتاغدىكى نېفىت زاۋۇتىنىڭ ماشىنىلىرىنى، تېخنىكا خادىملىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى يەتكۈزۈپ بەردى.

بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى» (تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1984 ـ يىل 2 ـ ئاي)

مايتاغدىكى نېفىت ئالامەتلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىلا بايقالغان، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قۇدۇق قېزىپ نېفىت ئالغان، زاۋۇت قۇرۇپ چەككىلىگەن بولسىمۇ، مەھسۇلاتى ئىنتايىن ئاز بولغان، بۇنى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلاشقان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى قۇرۇلۇشقا باشچىلىق قىلغان، نېفىت قېزىش، ئايرىشقا كېرەكلىك تېخنىك ماتېرىياللارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كىرگۈزۈپ بەرگەن.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگونىڭ نېفىت كانلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا)

1935 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، ئىشچىلىرى يەنە سەككىز ۋە مايتاغقا كېلىپ، چارلاش ئېلىپ باردى. 1936 - يىلى ئەتىيازدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن رەسمىي مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى تەشكىل قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئىنژېنېر، مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ بۇرغىلاپ چارلاش ۋە يەر شەكلىنى ئۆلچەش، گېئولوگىيە قاتارلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1937 - يىلى 7 - ئايدا ئۆلكە تەرەپ زاپىسى مول بولغانلىقتىن مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى قۇرۇشنى تەشكىللىدى. 1938 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن چارە تۈزۈشۈپ، ماشىنا - زاپچاسلارنى سوۋېتتىن كىرگۈزدى....

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
(1949 - يىلى ماشىنكىدا ئورۇلغان نۇسخا).

ئىلاۋە: مايتاغ نېفىت كېنى ئېچىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىياللار بىردەك ئەمەس. شۇڭلاشقا ئانچە ئېنىق ئەمەس. مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى نەشر قىلغان «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئىقتىسادىغا بولغان تاجاۋۇزچىلىقى» دېگەن كىتابتىن نەقىل كەلتۈرۈشىچە: «مايتاغ نېفىت كېنى مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) تىجارەت باشلىغان ھەمدە ھېچقانداق شەرتنامە ياكى توختام بولمىغان. پەقەت سوۋېت تەرەپ شېڭ شىسەي بىلەن ئېچىشنى ئاغزاكى

يوسۇندا مەسلىھەتلەشكەن. ئۇلار خۇددى ئۆز دۆلىتىدەك ئىش قىلىشۇەرگەن.»

يەنە 1942 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرى-غا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىمى» لايىھىسىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمە-تى ئۆز كۈچى بىلەن، شىنجاڭنىڭ مايتاغ رايونىدا نېفىت ئىشلەپ-چىقىرىدىغان كان ھەمدە مۆلچەر بويىچە يىلىغا 50 مىڭ تونىنا خام نېفىتنى چەككىلىيەلەيدىغان بىر زاۋۇتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نېفىت كومبىناتى قۇرۇپ، كېلىشىم تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپ-تىن تەشكىل قىلىنغان مايتاغ نېفىت كومبىناتى ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى خالايدۇ...» دېيىلگەن. يەنە، 1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى سو-ۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ۋەكىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە-كىلىگە ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلى-كىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن شەرتلەرگە بىنائەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مايتاغ رايونىدا قۇرغان نېفىت ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ھەر يىلى 50 مىڭ تونىنا خام نېفىتنى چەك-كىلىيەلەيدىغان زاۋۇتنى كېلىشىم تۈزۈشكە ئىككى تەرەپتىن تەشكىل قىلىنغان «مايتاغ جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت ئىشلەپچىق-

قىرىش ـ چەككىلەش بىرلەشمە شىركىتى» گە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ...» دېيىلگەن. تولۇقلىما ماددىسىدا: «جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى تەرەپ نېفىت ئىشلەپچىقىرىش چەككىلەش زاۋۇتى توغرىسىدىكى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن بۇرۇن سەرپ قىلىنغان خىراجەتلەرنى تەكشۈرۈپ بېكىتكەندىن كېيىن، ئەگەر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خەجلىگەن قىسمى جۇڭگو ھۆكۈمىتى تۆلەشكە تېگىشلىك قىسمىغا يېتىشمىسە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغان ۋاقىتتىن باشلاپ، ئىككى يىل ئىچىدە تولۇپ بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبەت خاتىرىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى پەن يوشېن: «مەزكۇر نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جاۋابكارلاندۇرۇپ بولدى ھەمدە تىجارەتكە كىرىشتى»، «مەزكۇر كان 1939 ـ يىلدىن باشلاپ تىجارەت باشلىغان... مەزكۇر كان تىجارەتكە كىرىشىشتىن بۇرۇن شىنجاڭ ئۆلكىسى بىلەن ئاغزاكى كېلىشىم ھاسىل قىلغان دېدى...» دېيىلگەن.

2. مايتاغ نېفىت كانىنىڭ 1942 ـ يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

دۆلەت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن 40 ~ 50 كىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىنژېنېردىن تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتچىلىرىدىن 140 ـ 150 كىشى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 160 ـ 170 كىشى بار. كاندا ئىشچى بۇرا-

دەرلەردىن مىڭدىن ئوشۇق بولۇپ، خەنزۇلار، ئۇيغۇرلار ھەممىدىن كۆپ.

ھازىر 17 ئېغىز قۇدۇق قېزىلدى، 20-، 31-، 42 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن كۈنىگە جەمئىي 10 توننىدىن 30 نەچچە توننىغىچە نېفىت چىقىدۇ، 20 - نومۇرلۇق قۇدۇق ئاساسلىق قۇدۇق بولۇپ، كاچالكا ئىشلىتىلمەيدۇ، نېفىت ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ چىقىدۇ، ھەربىر قۇدۇقنىڭ ئارىلىقى 150 مېتىر قىلىپ بەلگىلەنگەن، ئارىلىقنى تاغلار تۇسۇۋالغانلىقتىن، ئارىلىقى، 120 - 130 مېتىر كېلىدىغانلىرىمۇ بار. قېزىلغان قۇدۇقلارنىڭ نومۇرى رەت تەرتىپى بويىچە قويۇلغان ئەمەس، بۇنى گېئولوگلار ئەھۋالغا قاراپ بېكىتكەن. ھەر كۈنى كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ، كۆپ بولغاندا 10، 20 مېتىر، ئاز بولغاندا 2، 3 مېتىر قازىدۇ، بۇ يەر قاتلىمىنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ بولىدۇ. ھازىر بەش دانە بۇرغا ستانوكى بولۇپ، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ پار كۈچى، تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ. كاندىن ئېلىنغان تەبىئىي گازنى پولات تۇرۇبا ئارقىلىق پار قازىنىغا ئەۋەتىپ، يېقىلغۇ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 85 كىلوۋاتلىق گېنېراتورمۇ پارنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىدۇ. نېفىت ئايرىش ئوچىقىنىڭ يېقىلغۇسىمۇ تەبىئىي گاز ئىشلىتىلىدۇ.

بۇ كاننى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسى خېلى ئېغىر مەسىلە. بۇرۇن ھارۋا بىلەن توشۇلغان بولسىمۇ زور ئىستېمالغا يېتىشمەيتتى. ھازىر كۈيتۈڭ دەرياسىغا دىئامېتىرى 6 سۇڭلۇق سۇ تۇرۇبىسى ئورنىتىلىپ، كانغا 10 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىن سۇ پومپىسى بىلەن ئۈزۈلمەي كەلتۈرۈلىدۇ!

....

مەزكۇر كان گېئولوگىيە جەھەتتىن مۇرەككەپ بولسى ـ مۇ، سوۋېت ئىستىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ كۆزىتىشىچە، ئىستىقبالدىن ئۈمىد باركەن. بارلىق خىزمەتلەر ئاكتىپ ئىشلىنىۋاتىدۇ... ھازىر نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسى بىلەن كۈنىگە 150 توننىدىن جىق نېفىت ئايرىيالايدۇ. ئۇنىڭ نىس ـ بىتى مۇنداق:

بېنزىن 19%، كىرسىن 23%

قالغانلىرى قاراماي بولۇپ، پار قازىنىغا يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

نېفىت ئايرىش ماشىنىسى تۇرۇبىسىمان ھورلاندۇرۇش ماشىنىسى بولۇپ، پارچىلاش شەكلىدە ئەمەس. ئەتراپىتا ماي كۆلچىكى (بۇ يەردىكىلەر ماي بېكى دەيدىكەن) دىن بەشى بار، نېفىت، كىرسىن، بېنزىنىنىڭ ھەرقايسىسىدىن 1000 نەچچە گاللون ساقلىغىلى بولىدۇ. مەزكۇر كاندا ترانسپورت ئاپتوموبىلىدىن 30 نەچچىسى بولۇپ، ماتېرىيال توشۇپ ئەكىلىش ۋە مايلارنى سىرتقا توشۇپ ئەچىقىشى ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يىل 1 ـ ئاي ـ دىن 6 ـ ئايغىچە ئۆزى ئىشلەتكەنىنىڭ سىرتىدا جەمئىي 120 نەچچە مىڭ گاللون بېنزىن سېتىلغان. بارلىق بېنزىن دېگەن مەھكىمىسى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ بىر تۇ ـ تاش باشقۇرۇشىغا بېرىلىدۇ. ھەر بىر گاللون ئۈچۈن ھەر ـ بىي ئىشلارغا ئىشلىتىلسە شىنجاڭ پۇلىغا ئاتلتە مو ئۈچ پۇڭ ئېلىنىدۇ، سودىغا ئىشلىتىلسە بىر يۈەن تۆت مو ئې ـ لىنىدۇ. ئۈرۈمچىدە سودىغا ئىشلىتىلىدىغان بېنزىنىنىڭ سېتى ـ لىش باھاسى ھەربىر گاللونى ئىككى يۈەن. ھەننىۋا كىر ـ سىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇ ـ

رۇلىدۇ، ئۇنىڭ باھاسىمۇ مالىيە نازارىتى ئەھۋالغا قا-
راپ بېكىتىدۇ. مەزكۇر كانغا كېرەكلىك بولغان شىنجاڭ
پۇلىغا كەلسەك، ئۇنى مالىيە نازارىتى ئاجرىتىپ بېرىدۇ.

گوڭشۇسۇي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ
نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 - يىلى 7 - ئاي، مايلىق باسمىسى)

كان ئەھۋالىدىن تەرمىلەر

(1) كان ئورنى. ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي - شىمالىغا 251 كىلومېتىر كېلىدىغان تاشيولنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە سەككىز كىلومېتىر 700 مېتىر كېلىدىغان مايتاغنىڭ جەنۇبىي تەڭرىتاغدىن 100 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا.

(2) تەرەققىيات. بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىدىكىلەر تاغ ئېتىكىدىكى تەبىئىي نېفىتنى ئېلىپ چىراغ ياققان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بۇ يەرنى ئېچىش مۇھاكىمە قىلىنغان، مىنگونىڭ 24 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى كىشى شىڭ دۇبەننىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، كاننى چارلاشقا كىرىشكەن، 30 - يىلى كېڭەيتمەكچى بولغان.

(3) قۇدۇق قېزىش. ھازىر بۇرغىلاش ماشىنىسىدىن بەشى بار، تەخمىنەن 300 ئات كۈچىگە تەڭ بولۇپ، پار ئارقىلىق ماڭغۇزۇلىدۇ. 17 قۇدۇق قېزىلدى، چوڭقۇرلۇقى 700 — 1000 مېتىردىن كۆپرەك.

(4) نېفىت. ئۈچ قۇدۇقتىن نېفىت چىقتى، ھازىر كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون توننىچە نېفىت چىقى-

دۇ، رەڭگــى يېشىل قـوڭۇر رەڭدە، تەبىئىي گاز بىرلىكتە ئېتىلىپ چىقىدۇ.

(5) نېفىت ئايرىش. ئۈچ يىلنىڭ ئالدىدا بىر يۈرۈش نېفىت ئايرىش ئـۈسكۈنىسى پۈتكەن بولۇپ، كـۈنىگە 150 توننىدىن ئارتۇق نـېفىت ئايرىيالايدۇ، هـازىر ئۇنىڭ 15 تىن بىرىنى ئايرىيالايدۇ. ئـايرىغان مايىنىڭ نىسبىتى تۆۋەندىكىچە: بـېنزىن 19%، كىرسىن 23%، قالغىنى قاراماي بولۇپ، يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

(6) كان هوقۇقى. كۆرۈنۈشتە سوۋېت ئىتتىپاقى مايـتاغ نېفىت كانى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قاراشلىق دەپ قارايـدۇ، بىـراق بۇ كـانغا سوۋېت ئـىتتىپاقى تەرەپ مـەبلەغ سالغان، بۇ ئارىلىقتا ئېنىق كېلىشىم يوق، ئەمەلىي هوقۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ قولىدا.

(7) مايلارنى باشقۇرۇش. بېنزىن دوبەن مەهكىمىسى هەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ بـاشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلىدۇ، كىرسىن مالىيە نازارىتىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ.

(8) سەرمايە سېلىش ئۇسۇلى. ئـالاهىدە خىراجەتلەر، ئالايلۇق، ماشىنا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئىش هەققى چىقىمىنى سـوۋېت ئىتتىپاقى ئاجرىتىدۇ. شۇ يەردىن سېتىۋېلىنىدىغان نەرسىلەر ۋە جۇڭگو خادىملىرىنىڭ چىقىمىنى شىنجاڭ ئـۆلكىسىنىڭ مـالىيە نـازارىتى چىقىم قىلىپ بېرىدۇ. هەر تـەرەپنىڭ چىقارغان پـۇلىنىڭ سانى ئېنىق ئـەمەس، مـۆلچەرلىنىشىچە تەخمىنەن، ئـۈچ مىليون ئامېرىكا دوللىرى.

(9) بېنزىنىنىڭ مەهسۇلات مىقدارى. هازىر ئۈچ تونـ

شلىق ھەربىي ترانسپورت ئاپتوموبىللىدىن 50 نىڭ نورمال يۈرۈشىنى قامدىيالىشى مۇمكىن، بۇندىن كېيىن پەيدىنپەي كۆپىيىشىدىن ئۈمىد بار.

(10) بېنزىن باھاسى. بېنزىن ھەربى ئىشلارغا ئىشلىتىلسە ھەر بىر گاللوننىڭ باھاسى ئالتەمو بەش پۇڭ، سودىغا ئىشلىتىلىدىغىنىنىڭ باھاسى شىنجاڭ پۇلىغا بىر يۈەن تۆت مو.

گوڭ شۆسۈي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات»
(1942 ـ يىلى 7 ـ ئاي. مايلىق باسمىسى)

ئىلاۋە: گوڭ شۆسۈينىڭ «شىنجاڭ ئۆلكىسى مايتاغ نېفىت كانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» جەمئىي بەش قىسىم: 1. يولغا چىقىشتا تەييارلىنىش. 2. يول ئۈستىدە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىم. 3. نەق مەيداننى كۆزدىن كەچۈرۈش. 4. مەزكۇر كان ۋە غەربىي شىمالنىڭ قاتناش ترانسپورتى. 5. كان ئەھۋالىدىن تەزمىلەر... كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كانغا كەلگەن ۋاقتى 1942 - يىل 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانلاردىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋ، يۈيىمىن نېفىت كېنىنىڭ باش دىرېكتورى سۈن يۈچى قاتارلىقلار بار.

...... ۋېڭ ۋېنخاۋ ئۈرۈمچىدە قېلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا ئېكىسكۇرسىيە قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشكەندە شېڭ شىسەي قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېڭ ۋېنخاۋ مەن ۋە باشقا كىشىلەر بىلەن مايتاغ نېفىت كېنىغا كەلدۇق. مەزكۇر كان ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىن 200 نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى

نىڭ كان باشلىقى قوشۇمچە باش ئىنژېنېرى ۋە بىر سو-ۋېت گېئولوگى بىزنى كۆتۈۋېلىپ جايلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇردى ھەمدە بىزگە تۈرلۈك دىئاگراممىلارنى كۆرسىتىپ، نېفىت كېنىنىڭ چارلىنىش، ئېچىلىش جەريانىدىكى ئەھۋال-لارنى چۈشەندۇردى. مەن بۇ كاندا قۇدۇق قازىدىغان بۇرغىلاش ماشىنىسىدا يۇيىمەن نېفىت كېنىدىكىدەك ئامېرى-كىدىن ئىمپورت قىلىنغان چىش چاقلىق دولىتا ئىشلەتمەي، بىر قەدەر قالاق بولغان بېلىق قۇيرۇقسىمان دولىتا ئىش-لىتىدىغانلىقىنى كۆردۈم. نېفىت كېنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىمۇ يۇيىمەن نېفىت كېنىنىڭكىدەك ئەمەسكەن. ئۆز ۋاقتىدا بۇ نېفىتلىك ئانچە ئۈمىدلىك ئەمەستەك، ئىستىق-بالى يۇيىمەن نېفىت كانىنىڭكىدەك ياخشى ئەمەستەك كۆرۈنگەچكە، ئۇلار بىزنى زىيابەت بېرىپ كۈتۈۋالغان ئا-رىلىقتا مەن: «ئىككى كان موسابىقىلىشايلى» دېدىم، كۆڭ-لۈمدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنى مەنسىتمىگەندەك قىلدىم، شىن-جاڭغا كەلگەندە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن نېفىت كېنىگە كېرەك-لىك نېفىتنىڭ ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىش ئۈمىدۈمدىنمۇ ۋاز كەچكەن ئىدىم. لېكىن مايتاغ كېنىنىڭ نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە ماي ساقلايدىغان باكلىرى يۇيىمەن نې-فىت كېنىنىڭكىدىن كۆپ ھەم ياخشى ئىكەن. بىز ئۇ يەر-نى ئىككى كۈن ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق.

سۇن يۈچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىشتىن خاتىرىلەر» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» نىڭ 84 - قىسمى تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى 1982 - يىل 12 - ئاي.)

3. نېفىت كېنىنىڭ تەشكىلى ۋە ئىشچى – خىزمەتچىلىرى

تەشكىل ئىككى قىسىمغا ئايرىلاتتى، بىر قىسمى، باش قۇرۇلۇشى قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى. يەنە بىر قىسمى تېخنىك قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسىگە سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خادىملار مەسئۇل ئىدى، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەردىن جەمئىي 120 كىشى ...... جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن 54 كىشى...... ئىشچىلاردىن جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، ھەممىسى جۇڭگو تەۋەلىكىدىكىلەردىن.

4. قۇدۇق مەيدانى

1. ئۇسكۇنىلەر: بۇرغا ستانوكىدىن چوڭ – كىچىك بولۇپ، جەمئىي 11 ى بار، ئىشلەتكىلى بولىدىغىنىدىن ئاران سەككىزى بار، چوڭقۇر بولغاندا 1800 مېتر قازالايدۇ. 80 ئات كۈچىگە تەڭ پارقازاندىن 16 سى بار. 80 ئات كۈچىگە تەڭ دىزېل ماتوردىن تۆتى بار. ياغاچ ۋە شكىدىن ئىككىسى، تۆمۈر ۋىشكىدىن چوڭ – كىچىك بولۇپ 12 سى بار. باشقا دولتا، كالون، سېغىزلىق ئېرىتمە ناسوسى، سېغىزلىق ئېرىتمە ئارىلاشتۇرۇش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر خېلى تولۇق، قۇدۇق ئاغزىنى كونترول قىلىدىغان ئۈسكۈنىلەر ئانچە تولۇق ئەمەس، ھازىر ساقلىنىۋاتقان بۇرغىلاش ماتېرىياللىرى ئامېرىكا دوللىرى ھېسابىدا بىر مىليون 350 مىڭ دوللارغا باراۋەر كېلىدۇ. 12 ئېغىز قۇدۇق قازغىلى بولىدۇ.

2. قۇدۇقلارنىڭ نومۇرى ئەھۋالى: جەمئىي 33 قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي چوڭقۇرلىقى 15
مىڭ 838 مېتىر، نېفىت ئەڭ كۆپ چىققىنى 39 - قۇدۇق، قوشۇمچە جەدۋەل تۆۋەندىكىچە

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئېگىزلىكى (مېتىر)	ئىش باشلىغان ۋاقتى: يىل	ئىش باشلىغان ۋاقتى: ئاي	ئىش توختىغان ۋاقتى: يىل	ئىش توختىغان ۋاقتى: ئاي	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)	نېفىت قاتلىمى ئورنى (مېتىر)	ھازىرقى كۆنلۈك مەھسۇلات (توننا)	ئىزاھات
c_2	823.1	28	ئەتىياز	28	ياز	100+	100+		كېرەكسىز بولدى
33	830.5	28	ياز	29	ئەتىياز	27+	270+		〃
13	837.3	29	كۈز	30	〃	603	580	580	〃
18	852.5	29	قىش	31	10	1030	400		

		يوق	320	كۈز	30	ئەتىياز	30	787	19
	0.3	540	588	12	30	6	30	858	30
	12.5	690	730	2	31	9	30	874.3	20
	705	730	749	5	31	2	31	886.5	42
	ناھايىتى ئاز	740	864	5	31	2	31	886	41

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئېگىزلىكى	ئىش باشلىغان ۋاقتى: يىل	ئىش باشلىغان ۋاقتى: ئاي	ئىش توختىغان ۋاقتى: يىل	ئىش توختىغان ۋاقتى: ئاي	قۇدۇق چوڭقۇرلىقى (مېتىر)	نېفىت قاتلىمى ئورنى (مېتىر)	ھازىرقى كۈنلۈك مەھسۇلاتى (توننا)	ئىزاھات
37	865	31	3	31	6	611	600	5.5	
36	874	31	6	31	11	696	650	5.5	
44	874	31	7	31	9	735			735 مېتىردا گاز قاتلىمى بولغاچقا ۋاقتىنچە توختىتىلغان
40	898	31	1	31	7	1017	900+		كېرەكسىز بولدى
39	871.9	31	7	32	1	807	673	35	1932 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى نېفىت چىققان
43	898	31	8			540			قېزىلىۋاتىدۇ
8	857.4	31	12						〃

	بەك ئاز	320+	1453	12	31	2	31	877.6	21
پۈتۈنلەي گازچىقىدۇ	گاز	285	320		32		28	870	B_3
〃	گاز	320	320	3	30	10	29	859	17
14 قۇدۇقنىڭ ھەممىسى كېرەكسىز بولمىدىغان ۋاقىتقا يەتتى	0.15	200 مېتىر تۈۋرۈكسىدە	300~200	قىش	29	ئەتىياز	29		كىچىك قۇدۇق 14 ئېغىز

* قۇدۇق ئاغزىنىڭ ئېگىزلىك ئۆلچىمى جۇ زۇڭجۇن بەگ سىزغان مايتاغ كان رايونىنىڭ بىر خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن ئېگىزلىك نۇقتىسىغا ئاساسەن ھېسابلانغان.

3. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق سانى ۋە مەھسۇلاتى: 30 ـ، 20 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ، 39 ـ قۇدۇق قاتارلىق يەتتە ئېغىز قۇدۇقتىن نېفىت چىقىدۇ، ھەر كۈنى 55 توننا نېفىت چىقىدۇ. ئەگەر يېڭىدىن ئون قۇدۇق كۆپەيتىلسە، 1932 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى كۈنىگە چىقىدىغان مەھسۇلات 150 توننىغا يېتىدۇ.

5. نېفىت ساقلاش ۋە ئاققۇزۇش

قۇدۇق مەيدانىدا نېفىت ساقلايدىغان باكتىن ئىككىسى بار. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي تۆت باك بار. 1400 توننا نېفىت ساقلىغىلى بولىدۇ. ئالتە سۇڭلۇق نېفىت ئاققۇزۇش تۇرۇبىسىدىن 2500 مېتىر بولۇپ، ھەر كۈنى 6000 توننا نېفىت ئاققۇزغىلى بولىدۇ.

6. نېفىت ئايرىش زاۋۇتى

1. ئۈسكۈنىلەر ۋە ئىقتىدارى: نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يېڭى ـ كونا ئېچىتىش بىردىن بار.

يېڭى زاۋۇت — ئۈسكۈنىسى مۇكەممەل بولۇپ، قۇدۇق رايونىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە، ئەڭ يېقىن نېفىت

قۇدۇقنا بىر كىلومېتىردەك كېلىدۇ، يېڭى تىپتىكى پولات تۇرۇبىلىق ھورلاندۇرۇش قازىنىدىن بىرسى بولۇپ، تۇرلۇك قۇرۇلمىلار ھەممىسى ئاپتوماتىك باشقۇرۇلىدۇ، نېفىت چەككىلەشكە كېتىدىغان ئادەم كۈچى ناھايىتى ئاز، نېفىت ساقلاش، توشۇش ئورۇنلاشتۇرۇش خېلى مۇۋاپىق، ھەر 24 سائەتتە كۆپ بولغاندا 55 مىڭ گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ، 20 مىڭ گاللوندەك بېنزىن، 10 مىڭ گاللوندەك كىرسىن ئىشلەپچىقىرالايدۇ، قالغىنى يېقىلغۇ قىلىنىدۇ.

كونا زاۋۇت — تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە، 5- قۇدۇققا يېقىن، ئۈسكۈنىلىرى بىر قەدەر ئاددى، جابدۇقلىرى كونا ئۈزۈلدۈرۈپ ھورلاندۇرىدىغان قازاندىن بىرسى بولۇپ، ھەر كۈنى 1800 گاللون نېفىت ئايرىيالايدۇ.

يۇقىرىدىكى ئىككى گۇرۇپپا يېڭى - كونا نېفىت قازىنى ھەر كۈنى 150 تونىدىن 240 تونىغىچە نېفىت ئايرىيالايدۇ. كۈنىگە 21 تونا بېنزىن، 11 تونا كىرسىن ۋە يېقىلغۇ مايدىن 23 تونا ئىشلەپچىقىرالايدۇ.

2. مەھسۇلات سۈپىتى: نېفىت - ئارىلاش ئاساسلىق بولۇپ، قارا رەڭلىك، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.8128 دىن 0.8377 گىچە، بېنزىن تەركىبى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40% 38، كىرسىن 20%، يېقىلغۇ ماي 42%، بېنزىن - رەڭسىز، سېلىشتۇرما ئېغىرلىقى 0.7685 دىن 0.7715 غىچە.

7. باشقا ئۈسكۈنىلەر

1. لابوراتورىيە: لابوراتورلۇق خىزمىتى تەتقىقات، خىمىيىلىك ئانالىز، ئېلېكترلىك تەكشۈرۈش، قۇدۇق ئاس-

تىدا ئۇق ئېتىش قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇسكۈنىلىرى خېلى تولۇق.

2. ماشىنىسازلىق زاۋۇتى: ئۇسكۈنىلىرى مۇكەممەل، ئىنچىكە زاپچاسلىرى زىيادە مۇرەككەپ بولغاندىن باشقا بارلىق سەپلىمىلەرنى ياساش ۋە ماشىنىسازلىق رېمونت خىزمەتلىرىنىڭ ھەممىسىگە ماسلىشالايدۇ.

3. سۇ پونكىتى: كۆيتۇك دەرياسىنىڭ يېنىدا كان رايونىنىڭ غەربىگە 7 ـ 8 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە سۇ پونكىتى بار. ئات كۈچى 65 بولغان دىزېل ماتوردىن بىرى بولۇپ، كۈنىگە 600 توننىدەك سۇ چىقىرالايدۇ.

4. ئېلېكتر ئىستانسىسى $27.5K_w$ ۋە $84K_w$ لىق ئۆزگىرىشچان ئېلېكترلىك گېنېراتورنىڭ ھەر قايسىسىدىن بىرى بار، بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كېلىنگەن $150K_w$ لىق گېنېراتوردىن بىرسى بولۇپ، تېخى جابدۇقلانمىغان.

5. ترانسپورت ۋە ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتى: ئاساسلىق ترانسپورت لىنىيىسى ئۈرۈمچى ـ تارباغاتاي لىنىيىسى بولۇپ، ئاخىرقى نۇقتىسى قومۇشلۇقتا، كانغا 386 كىلومېتىر كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ. ئاساسلىق ترانسپورت قورالىدىن چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، ھەر خىل ئاپتوموبىلدىن 30 نەچچىسى بار، يەككە لىنىيىگە 4 كۈندە يېتىپ بارىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قوشۇمچە ترانسپورت ئىقتىدارى سۈپىتىدە تۆت ھارۋا بار، ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇتىدىن بىرسى بار.

(8) ماتېرىيال ۋە مەھسۇلات

1. بۇنىڭدىن بۇرۇن (1925 ـ يىلدىن 1931 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە) جەمئىي 9650 توننا تېخنىكا ماتېرىيال تو-

شۇپ كىرىلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ماشىنا زاپچاسلىرى كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

2. مەھسۇلاتلارنى قاچىلاش ـ ساقلاش: ھازىر بېنزىن باكىدىن بەشى، كىرسىن باكىدىن تۆتى، يېقىلغۇ ماي باكىدىن ئىككىسى بولۇپ، جەمئىي 11 باك بار، جەمئىي 2500 توننا ماي سىغىدۇ، مۆلچەرىمىزچە 1932 ـ يىلى يېڭىدىن سەككىز باك ئورنىتىلسا جەمئىي 19 بولىدۇ، جەمئىي 4500 توننا ماي سىغىدۇ.

3. مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنىڭ تەقسىملىنىشى: مەزكۇر زاۋۇتنىڭ مەھسۇلاتى ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باش ئىنژېنېرى مەخپىي تۇتىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 1931 ـ يىلى بىرىنچى ئايدىن يەتتىنچى ئايغىچە بولغان مەھسۇلات ۋە ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىش سانىغا قارىغاندا يەتتە ئاي ئىچىدە جەمئىي 10 مىڭ 577 توننا بېنزىن، 873.4 توننا كىرسىن ئىشلەپچىقىرىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغان بېنزىن 62.1% نى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 22.1% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 15% نى ئىگىلەيدۇ، كىرسىندىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلغىنى 3.7% نى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىگە بولغىنى 63.5% نى، ئۆزى ئىشلەتكىنى 33% نى ئىگىلەيدۇ.

9. ھېساباتنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى

جۇڭگو تەرەپنىڭ باشقۇرىدىغىنى پەقەت باشقۇرۇش خىراجىتى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ ھېساباتى بولۇپ،

قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرىدۇ، قەرز ئامانەت ئىشلىرىنىڭ ھېساباتىنى ھەر قايسىسى ئۆزلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

10. مال — مۈلكىنىڭ تەخمىنى سانى (گوكېچۈەن قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەخمىنى مۆلچەرىگە ئاساسلانغان).

شىنجاڭ پۇلىغا تەخمىنەن 3 مىليون 324 مىڭ 420 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن. بۇنىڭ ئىچىدە قۇدۇق قۇرۇلۇشى، بۇرغىلاش ماشىنىسى ۋە ئۈسكۈنىلەر كۆپ قىسىمنى ئىگىلەيدۇ،

11. سەرمايە

سوۋېت تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 2 مىليون 62 مىڭ 9.51 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

جۇڭگو تەرەپنىڭ سەرمايىسى: شىنجاڭ پۇلىغا 3 مىليون 766 مىڭ 795.81 يۈەن.

ھازىرقى مال مۈلۈك جەمئىي: شىنجاڭ پۇلىغا 5 مىليون 828 مىڭ 805.32 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 952 مىڭ 286.60 يۈەن.

12. قوشۇمچە ئىشلار

1. دېھقانچىلىق مەيدانى: مەبلىغى 300 مىڭ يۈەن،

كۆلىمى 45 جۇڭگو موسى، مۇستەقىل باشقۇرۇلىدۇ.

2. كۆمۈر خۇمدىنى، خىش خۇمدىنى، ھاك خۇمدىنى ۋە ياغاچچىلىق زاۋۇتى قاتارلىقلار.

3. ئولتۇراقلىق ئۆي، دوختۇرخانا، مەكتەپ، سودا كوپىراتىپ، كۇلۇب قاتارلىقلار بار.

13. بۇرغىلاش تەننەرخىگە مۆلچەر

جەمئىي قېزىلغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 15.830 مېتىر، ھەر بىر مېتىرنىڭ تەننەرخى شىنجاڭ پۇلىغا 140 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا 50 يۈەن، ئامېرىكا پۇلىغا سۇندۇرغاندا جەمئىي 93.8 يۈەن.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كانىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىسقارتىلمىسى»

ئىلاۋە: مەزكۇر «تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ قىسقارتىلمىسى» دىن قالدۇرۇپ قويۇلغىنى (1) ئورنى، (2) نېفىتلىكنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى. ئاپتورى ۋە ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. مەزمۇنىدىن پەرەز قىلغاندا، يېزىلغان ۋاقتى 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن بولۇشى مۇمكىن. «قۇدۇقلارنىڭ ئەھۋالى جەدۋىلى»دە 1943 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 39 - نومۇرلۇق قۇدۇقتىن نېفىت چىققانلىقىنىڭ خاتىرىلەنگەنلىكى بۇنىڭ دەلىلى، باشقا ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئاپتور گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بايلىق مەنبە كومىتېتى ئەۋەتكەن تەكشۈرۈش دۈيىدىكىلەردىن بولۇشى ئېھتىمال. بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ 1942 - يىلى 12- ئاينىڭ 31- كۈنى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ئەۋەتكەن ئا-
لاقىسىغا ئاساسلانغاندا، «گوكپچۈەن، شۇ خۇگېىڭ قاتارلىق بەش
كىشى ئۈسكۈنىلەرگە باھا قويۇش ئىشى ئۈچۈن ئەۋەتىلدى،
بۇلار 11- ئاينىڭ باشلىرى ئېلگىرى - ئاخىر بولۇپ شىنجاڭ-
غا قاراپ يولغا چىقىپ، شۇ ئايدا مايتاغ كان مەيدانىغا
يېتىپ بارىدۇ» دېيىلگەن.

مەزكۇر ماتېرىيالدىكى 1942 - يىلى 1- ئايدىن 7- ئاي-
غىچە 10577 تونىنا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىلدى دېگەندە خاتالىق
بار. ماتېرىيال ئىچىدە تىلغا ئېلىنغان بېنزىننىڭ ئايرىۋېلى-
نىش نىسبىتى 40% 38 بويىچە سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا، 10577
تونىنا بېنزىن ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 26442 — 27834 تونىنا
نېفىتنى پىششىقلاپ ئىشلەش، كۈنلۈك مەھسۇلات 126~133
تونىنا بولۇش كېرەك. ماتېرىيالدا خاتىرىلەنگەن كۈنىگە ئىش-
لەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات 55 تونىنا بىلەن سېلىشتۇرغاندا
پەرق خېلى چوڭ، شۇڭا «تونىنا» دېگەن «توڭ» دەپ تۈزىتى-
لىشى كېرەك.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئېچىلغاندىن بۇيان 30
نەچچە قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭدىن ئاران تۆت، بەشىدىن
نېفىت ئوبدان چىقتى، قالغانلىرىدىن نېفىت ئاز چىقتى
ياكى گازلا چىقتى، يا بولمىسا كېرەكسىز بولۇپ كەتتى.

بۇرغىلاش ئۈنۈمى تەخمىنەن سەككىزدىن بىر بولدى،
يەنى سەككىز قۇدۇق قازسا بىرسى مۇۋەپپەقىيەتلىك بول-
دى، بۇ 30 نەچچە قۇدۇقنى تارقىلىشى بويىچە ئۈچ رايون-
غا ئايرىشقا بولىدۇ. بىرى شىگو رايونىدىكى 4-، 33-، 13-
ۋە 18- قۇدۇقلار بولۇپ، ئانتىكلىنال قاتلامنىڭ چوققىسىغا

جايلاشقان، ئەڭ چوڭقۇرى 1000 مېتىردەك كېلىدۇ. قۇدۇقتا كۆرگىلى بولىدىغىنى سۇسۇن رەڭ ۋە يېشىل رەڭ سىلانىس جىنسىنى ئاساس قىلىدۇ، نېفىت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، بىراق گاز كۆپ چىقىدۇ (ھازىر ھەممىسى توختاپ كەتتى). گاز چىقىدىغان قاتلامنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس. يەنە بىرى، ئەنگونىڭ شىمالىي رايونى بولۇپ، 1-، 2-، 3-، 5-، 7-، 8-، 9-، 10-، 11-، 12-، 17- قۇدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆپىنچىسى خېلى تېيىز، چوڭقۇرلۇقى 100 مېتىردىن 300 نەچچە مېتىرغىچە، ھەممىسىدىن دېگۈدەك گاز چىقىۋاتىدۇ، لېكىن نېفىت ناھايىتى ئاز چىقىدۇ، ھازىر تەگدىن تولىسى تاقىلىپ قالدى، يەنە بىرى ئەنگونىڭ جەنۇبى رايونى بولۇپ، 20-، 36-، 37-، 39-، 40-، 41-، 42-، 44- قۇدۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، چوڭقۇرلۇقى ئالتە، يەتتە يۈز مېتىردەك كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇرى (40- قۇدۇق) 1017 مېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 20-، 37-، 42- قۇدۇقتىن نېفىت ئەڭ ئوبدان چىقىدۇ، ھەر كۈنى 30 توننا ئۆپچۆرىسىدە (مەزكۇر ماتېرىيالنى يېزىۋاتقىنىمىزدا 39- قۇدۇقتىن كۆپلەپ نېفىت چىققانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم) نېفىت چىقىپ، مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق نېفىت مەنبەسى بولۇپ قالدى. نېفىت قاتلىمىنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى توغرىسىدا بۇرغىلاپ چارلاش خاتىرىسى بولمىغاچقا ئۇنى تەپسىلىي ئۇقىلى بولمىدى، لېكىن زىيارەت قىلىپ بىلىشىمچە، ئەنگونىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى نېفىت قاتلىمى يەر ئۈستىدىن 600~700 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە، تاغ جىنسى شېغىل بولۇپ، قېلىنلىقى ئىككى مېتىردىن تۆت مېتىرغىچە، لېكىن قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ بولۇپ، قاتلام ئور-

نىنى پەرق ئېتىش ناھايىتى تەس.

مايتاغ نېفىتلىكىنىڭ نېفىت قاتلىمى ھەم نېپىز ھەم رەتسىز بولۇپ، ھەر بىر قۇدۇقتىن چىقىدىغان نېفىت مىقدارى ناھايىتى ئاز، نېفىتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر چارىسى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يېڭىدىن جىق نېفىت قۇدۇقى قېزىش، تاما - تاما كۆل بولار دېگەندەك بىر قۇدۇقتىن كۈنىگە 20 توننا نېفىت چىقسا 20 قۇدۇقتىن كۈنىگە 400 توننا نېفىت چىقىدۇ......

....

نېفىت تەركىبىدىكى بېنزىن ئادەتتە 35% ئۆپچۆرىسىدە، لېكىن بەزىدە 40% گە يېتىدۇ (مەسىلەن: 36 - قۇدۇقتىن شۇنداق نېفىت چىقتى). كېرسىن ئادەتتە 43%، نېفىتنىڭ ئېقىش نۇقتىسى تۆۋەن بولغاچقا، قىشتا ئاسان توڭلاپ قالمايدۇ، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، كۆپلەپ ئىشلىۋالمىسا بولمايدىغان نېفىت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مايتاغدىكى نېفىت قۇدۇقلىرىنىڭ ھەممىسىدىن كۆمۈر گازى چىقىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە تەڭگوتەڭ شىمالىي رايوندىكى قۇدۇقلاردىن ئەڭ كۆپ چىقىدۇ؛ شىڭگو ئانتىكلىنال قاتلامنىڭ چوققىسىغا جايلاشقان بولۇپ، گاز مول چىقىدىغان رايونلار بولۇشى ئېھتىمال. ھازىر ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان كۆمۈر گازى پار قازىنىغا قالاشقىلا ئىشلىتىلىدۇ، كۆمۈر گازىنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى ئانالىز قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئېنىق ئەمەس.

خۇاڭ جىچىڭ: «شىنجاڭنىڭ شىخو مايتاغدىكى نېفىت ۋە كۆمۈر گاز ياتقۇلىرى توغرىسىدا ئىزاھاتنامە» (1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مايلىق باسمىسى)

ئىلاۋە: 1942 ـ يىلى 10ـ ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىشىپ ئېچىش، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دويى ۋە قۇرۇلۇش تەكشۈرۈش دويى ئەۋەتىپ مايتاغدا ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزمەكچى بولغان. گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش دويىنىڭ دويجاڭى خۇاڭ جىچىڭ، دوي ئەزاسى ياڭ جۇڭجيەن، چېڭ يۈچى، جۇ زوڭجۈن، شيا مېنيەن، ۋاڭ ۋېنبو ئىدى. خۇاڭ جىچىڭ قاتارلىقلار 11ـ ئاينىڭ 28ـ كۈنى مايتاغقا كېلىپ، 1ـ ئاينىڭ 18ـ كۈنى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەتتى. 2 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنى خۇاڭ، ياڭ، چېڭ، جۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۇچا مىس بۇلاقتىكى، ئاقسۇ كونىشەھەر تاغلاقتىكى نېفىت ئالامەتلىرىنى تەكشۈرۈشكە باردى.

قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى سوتكىسىغا 110 توننا ئۆپچۆرىسىدە.

«مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زىجۈننىڭ شىنجاڭ مالىيە نازارىتىگە يوللىغان دوكلاتى» (1943 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى)

مايتاغ دېگەن يەردىكى مايبۇلاق ۋە تەبىئىي گازنى خېلى بۇرۇنلا شۇ يەردىكى ئاھالىلەر پىششىق بىلىدۇ. 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى بۇ يەرنى بۇرۇن ئىلاپ چارلاشنى قارار قىلىپ، 1938 ـ يىلدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياللانغان ئىنژېنېرلار يېتىپ كەلگەن ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن توشۇپ كەلگەن ماشىنىلارنى قۇراشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، نېفىتلىكنى ئېچىشنى باشلى

غان. گېئولوگىيە جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى ئىنژېنېرلىرى ئانتىكلىنالىنىڭ شەرقىدىكى چوققىسىنى تاللاپ بۇرغىلاپ چارلاشنى باشلىغان. دەسلەپتە، مەركىزىي قىسمىدا تېيىز بۇرغىلاش ئېلىپ بېرىپ، بىر ئىككى يىل ئىچىدە جەمئىي 15 ئېغىز قۇدۇقنى، يەنى 1-، 2-، 3- يېڭى 3-، 4-، 5-، يېڭى 5-، 7-، يېڭى 7-، 9-، 10-، 11- ۋە 12- قۇدۇققا ئوخشاش قۇدۇقلارنى قازغان، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 مېتىردىن 300 مېتىرغىچە، 5- نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ تېيىز بولۇپ 120 مېتىر، 12- نومۇرلۇق قۇدۇق ئەڭ چوڭقۇر بولۇپ 360 مېتىر بولغان، مۇشۇنىڭدەك قۇدۇقلاردىن دەسلەپتە نېفىت خېلى كۆپ چىققان بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي قۇرۇپ كەتكەن، كۆپچىلىك قۇدۇقلاردىن گاز ناھايىتى كۆپ چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قانچە قۇدۇقنى تەكشۈرگەندە، گاز چىقىشىمۇ قۇرۇپ كەتمىگەن، مەسىلەن: يېڭى 3- قۇدۇقنى ئاساس قىلغان گاز قۇدۇقىنىڭ گازى يېقىلغۇ قىلىنغان، 12- قۇدۇقتىن كۆپلەپ گاز چىقىپ، كۆلچەكتىن سۇ ئېتىلغاندەك چىققان.

شەرقىي چوققىنى بۇرغىلاپ چارلاشنى ئېچىشنىڭ بىرىنچى مەزگىلى دېيىشكە بولسىمۇ، نەتىجە رازى بولغۇدەك بولماي، باشقا يەرنى تاللاپ، سىناپ چارلىغان. 1939 - يىلى شىگودىن 4c - قۇدۇق ۋە 33 - قۇدۇقنى قازغان، 1940 - يىلى شۇ يەردىن يەنە 13 - ۋە 18 - قۇدۇقنى قازغان، قۇدۇقلار بۇرۇنقىدىن چوڭقۇر بولۇپ، 800 مېتىرغا يەتكەن ياكى ئۇنىڭدىن ئاشقان، نەتىجىدە گاز كۆپ چىقىپ، ئاز مىقداردا نېفىت چىققان، بۇنىڭدىن كىشى تەس رازى بولىدۇ، بۇ ئېچىشنىڭ 2 - مەزگىلى بولغان.

1941 ـ يىلى ۋە 1942 ـ يىلى چوڭقۇر قازىدىغان بۇرغىلاش ماشىنىسى كانغا كەلگەندىن كېيىن 3 ـ مەزگىللىك خىزمەت باشلانغان. بۇرغىلاپ چارلاش ئورنى شىگونىڭ جەنۇبىدىكى ئانتىكلىنالنىڭ مەركىزىدىن يىراق جايدا. بىر يىل ئىچىدە جەمئىي سەككىز قۇدۇق يەنى، 30 ـ، 20 ـ، 40 ـ، 42 ـ، 41 ـ، 37 ـ، 36 ـ ۋە 39 ـ قۇدۇق قېزىلغان بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 360 مېتىردىن (3 ـ قۇدۇق) 864 مېتىرغىچە (41 ـ قۇدۇق)، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتىرغا (40 ـ قۇدۇق) يەتكەن. قۇدۇقلاردىن ھەم گاز ھەم نېفىت چىققان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قانچىسىدىن دەسلەپتە كۈنىگە 30 ــ 40 تونىنا نېفىت چىققان، لېكىن بىرەر ئىككى ئايدىن كېيىن ئادەتتە ھەممىسىنىڭ مەھسۇلاتى ئازىيىپ كەتكەن. نېفىت قۇمى يەر يۈزىدىن 600 ــ 700 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا، جەنۇبىي جىلغىدىكى قۇدۇقلارنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە:

30 ـ نېفىت قۇدۇقى، چوڭقۇرلۇقى 560 مېتىر، بۇ چوڭقۇرلۇقتا بىر قانچە قېتىم گاز پارتلاپ، كالوننى يېرىۋېتىپ، تېخنىكا جەھەتتە قىيىنچىلىق پەيدا قىلغان، قۇدۇقنىڭ جىسمىنى ئاشۇرغاندىن كېيىن گاز ئازلاپ، مۇشۇ ئەتراپتىكى يېرىقلاردىن سىرغىپ چىققان.

يۇ قاتارلىقلار مايتاغدىكى چاغدا (1942 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلغىچە) نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دائىرىلىرى جەنۇبىي جىلغىغا قاراپ يۆرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقان، يۇ قاتارلىقلار كاندىن ئايرىلغاندىن كېيىن 50 ـ قۇدۇقنى ئېچىشقا كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە 43 ـ قۇدۇقمۇ پۈتكەن. قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مەھسۇلات مىقدارى قاتار-

لىقلارنىڭ جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	بۇرغىلاش باشلانغان ۋاقتى	بۇرغىلاش توختىغان ۋاقتى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى	مەھسۇلاتى
15	1938 - يىلى ئەتىياز	40-يىلى قىش	200.3	مۇھىم ئەمەس
4	39-يىلى ئەتىياز	39 - يىلى ياز	100	يوق
33	39 - يىلى ياز	40-يىلى ئەتىياز	270	〃
13	40 - يىلى كۈز	41-يىلى ئەتىياز	603	〃
18	40 - يىلى قىش	42.10	1030	〃
19	41-يىلى ئەتىياز	41-يىلى كۈز	378	〃
30	41.6	41.12	560	0.3 توننا
20	41.9	42.2	730	3.0 〃
42	42.2	42.5	749	ئىنتايىن ئاز
41	42.2	42.5	864	7.0 توننا
37	42.2	42.6	611	5.0 〃
36	42.6	42.11	655	يوق
44	43.7	42.9	735	〃
40	42.1	42.7	1017	〃
39	42.7	43.1	807	
43	42.8		540	
8	42.12		88	
21	42.2	42.11	1453	ئىنتايىن ئاز
يېڭى 3-	39		320	گاز
17	40.10	41.3	367	گاز

يۇ قاتارلىقلار نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى چاغدا نېفىتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى كۈنىگە 30 — 40 توننا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 20-، 42- ۋە 37- قۇدۇقتىنلا 30 توننا چىققان. 1943- يىلى 1- ئاينىڭ 9- كۈنىدىن باشلاپ 39- قۇدۇقتىن نېفىت چىققان، دەسلەپتە مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، كۈنىگە 40 تونىنغا يەتكەن، مەزكۇر نېفىتلىكنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى جەمئىي 70 — 80 توننا بولغان، لېكىن بۇ رېكورت ئۇزۇن داۋاملاشماي، تېزدىنلا چۈشۈپ كەتكەن.

نېفىت ئايرىش خىزمىتىنى ئىنژېنېرلار مەخپىي ئىشلىگەن. ئىشلەتكەن ئۇسۇلى ۋە ماشىنىلىرى ئىنتايىن زامانىۋىيلاشقان بولۇپ، نېفىت ئايرىشتا ئەڭ چوڭ سىغىمى كۈنىگە 240 تونىنغا (نېفىت) يەتكەن، چەككىللەشتە ئەڭ مۇۋاپىق سىغىمى كۈنىگە 170 توننا بولغان. بۇنىڭدىن نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ سىغىمىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا قاراپ ئانچە چوڭ بولۇپ كېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر قايسى قۇدۇقلاردىن بىر ئايدا چىققان نېفىتنى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى 4- 5 كۈندىلا ئايرىپ تۈگىتىدۇ. شۇڭا نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ھەر ئاينىڭ كۆپىنچە چاغلىرىدا بوش قالىدۇ، جەنۇبىي جىلغىدا بىر كونا تىپتىكى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بولۇپ، سىغىمى كۈنىگە ئالتە توننا ئىدى.

خۇاڭ جىجيېڭ: «شىخو مايتاغ نېفىت
كېنى» (قوليازما، يىلى ئېنىق ئەمەس).

جەمئىي 30 نەچچە يەردە نېفىت قۇدۇقى بۇرغىلاپ چارلانغان، ئۇنۇمى ياخشىراقىدىن تۆتتەك يەردە بار ئىدى. قازغان چوڭقۇرلۇقى ئەڭ چوڭقۇر يېرىنىڭ 1500 مېترغا يەتكەن، نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىدىن هايۋاناتلارنىڭ تاشقا ئايلانغان جىنسىنى بايقىغان، بۇنى ئىچى كاۋاك بۇرغا تۇرۇبىسى ئىچىدىن چىقىرىۋالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بۇرمىسىمان تاشقا ئايلانغان جىنس ئەڭ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، قالغاچ تېشى، مارجان تېشى قاتارلىقلار بار ئىدى.

مىنگونىڭ 1931 ـ يىلى هەر سوتكىدىكى ئومۇمىي مەهسۇلات مىقدارى 200 نەچچە توننىغا (جۇملىدىن كىرسىن ۋە بېنزىن، نېفىت بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس) يەتكەن.

ۋۇفېن: «شىنجاڭ كانچىلىقىنىڭ ئەهۋالى» (1946 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قول يازما).

ئىلاۋە: ۋۇفېن ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭ ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ زاۋۇت كان بۆلۈم خادىمى.

.... 27 ـ يىلى (ئىلاۋە: 1938 ـ يىلى) دىن 29 ـ يىلغىچە 1، 2، 3، يېڭى 3ـ، 4ـ، يېڭى 4ـ، 5ـ، يېڭى 5ـ، 6ـ، 7ـ، يېڭى 7ـ، 9ـ، 10ـ، 11ـ، 12ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي 15 قۇدۇق قېزىلغان، بۇ قۇدۇقلار مەركىزىي لىنىيىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىن بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى ئادەتتە 200 — 300

مېتر، ئەڭ تېيىزى 10 ـ قۇدۇق بولۇپ 120 ـ مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 5 ـ قۇدۇق بولۇپ 360 مېتر بولغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مۇنچە قۇدۇقلارنىڭ مەھسۇلاتى دەسلەپتە خېلىلا ياخشى بولغان بولسىمۇ، بىر ئىككى يىلدىن كېيىن ئازلاپ كەتكەن ياكى گازلا چىقىپ ماي چىقمىغان.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلىدىن 31 ـ يىلىغىچە (1941 ~ 1942) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كۆپلەپ ماشىنا كىرگۈزۈپ، ئىچىش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، 30ـ، 20ـ، 40ـ، 42ـ، 41ـ، 37ـ، 36ـ، 39ـ قۇدۇق بولۇپ، جەمئىي سەككىز قۇدۇق قازغان، قۇدۇق ئورنى ستروكتورىنىڭ چوققىسىدىن سەل يىراقتا بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 700 مېتر ئۆپچۆرىسىدە بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە 30 ـ قۇدۇق ئەڭ تېيىز بولۇپ، 526 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 40 ـ قۇدۇق بولۇپ، 1017 مېتر، ئۇنىڭدىن قالسا 41 ـ قۇدۇق بولۇپ، 872 مېتر بولغان. بىر قانچە قۇدۇقتىن دەسلەپتە كۈنىگە 200 ~ 300 تونا نېفىت چىققان بولسىمۇ بىر ئايغا يەتمەي مەھسۇلاتى جىق تۆۋەنلەپ كەتكەن، يەنە ئەڭ جەنۇب تەرەپتىكى 50 ـ قۇدۇق قېزىلىپ 570 مېتر چوڭقۇرلۇققا باردى، نېفىت قاتلىمىغا يەتمىدى، داۋاملىق قېزىشقا توغرا كېلىدۇ.

مۇھىم قۇدۇقلارنىڭ قېزىلغان ۋاقتى ۋە چوڭقۇرلۇقى توغرىسىدا تۆۋەندىكى جەدۋەل تۈزۈلدى.

قۇدۇق نومۇرى	قۇدۇق چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)	قۇدۇق ئېچىلىش ۋە تاقىلىش ۋاقتى	دەسلەپتىكى ئەڭ زور مەھسۇلاتى (توننا)
2	234	1940 - يىل 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە	ئېنىق ئەمەس
3	330	1939 - يىل 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	″
17	374	1940 - يىل 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىگىچە	″
20	717	1941 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە	199
30	562	1941 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە	90
36	689	1942 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگىچە	83
37	609	1942 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە	216
39	805	1942 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	300
41	872	2-″ 1-″ 5-″ 7-″	75
42	750	1941 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 1942 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە	150
43	750	1942 يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 1943 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە	180

مايتاغ نېفت كېنىنىڭ ھەر ئايلىق نېفت مەھسۇلاتى جەدۋىلى بىرلىكى: تۇڭ

ئايلار	2*	20	30	42	41	37	36	39	43	جەمئى	ئىزاھات
1942 - يىل 1 - ئاي	23	2657	119							2999	
2 - ئاي	24	4365	143							4532	
3 - ئاي	28	308	56	2244						3636	
4 - ئاي	36	3361	80	1699	53					5199	
5 - ئاي	17	3010	38	2156	473	98				5792	
6 - ئاي		2552	17	1930	215	1193				5907	
7 - ئاي		2164	11	1358	59	983				4575	
8 - ئاي		2078		1390			154			3622	
9 - ئاي	16	1757		1394		218	173			3558	
10 - ئاي	15	1711	46	1489	69	1193				4523	
11 - ئاي	26	1575	45	1155	6	508	1005			4230	
12 - ئاي	42	1621	300	1175	22	521	600			4287	
1943 - يىل 1 - ئاي	22	1448	45	900		420	482	1052		4369	
2 - ئاي	23	1054	57	816		320	601	569		3417	
3 - ئاي	17	1046	42	840	45	419	705	3054	1370	7538	
4 - ئاي	32	821	45	980	58	398	649	3105	2561	8646	

يەنشۇاڭ خوجۇگونىڭ نېفت كانلىرى ھەققىدە خاتىرە» (ئازادلىقتىن بۇرۇن ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا)

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باشقۇرغان چاغدا پاردۋاي بىلەن ئايلاندۇرۇپ قازىدىغان 1800 مېترلىق بۇرغا ستانو-كىدىن بىر يۇرۇش، 1000 مېترلىقتىن ئىككى يۇرۇش، 720 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان نېفىت ئايرىش پېچىدىن بىرسى، 85 تۇڭلۇق پېچتىن بىرسى بار ئىدى....

....

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ بۇرۇنقى يىللاردىكى مەھسۇلاتىنى بىلگىلى بولمايدۇ. پەقەت مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغان مىنگونىڭ 31 - يىلى (ئىـلاۋە: 1942 - يىلى) ۋە 32 - يىلىنىڭ دەسلەپىدىكى تۆت ئايدا. قۇدۇقلارنىڭ ئايلىق مەھـ-سۇلاتىغا دائىر جەدۋەل 357 - بەتتە كۆرسىتىلدى.

ئىلاۋە: يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكى بەزى ئايلارنىڭ يىغىن-دىسى بىلەن ئايرىم سانلارنىڭ قوشۇلمىسى تەڭ ئەمەس. بۇ-نىڭ سەۋەبى نامەلۇم.

1938 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ چارە تۈزۈپ چىقىپ، ماشىنا زاپچاسلارنى سوۋېت ئىتتىپا-قىدىن توشۇپ ئەكىردى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرغىلاش ستانو-كىدىن ئىقتىدارى 200 مېترلىقتىن ئىككىسى، ئىقتىدارى 300 مېترلىقتىن بىرى بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 33 قۇدۇق قېزىلدى، ئەڭ تېيىزى 100 مېتر، ئەڭ چوڭقۇرى 1017 مېتر بولدى. نېفىت ئايرىش ئۈسكۈنىسىدىن 1938 - يىلى ئەتى-يازدا ئاۋۋال ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى ئايرىش پېچىدىن بىرسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۈنىگە 1300 تۇڭ

نېفىت ئايرىيائىدىغان ھورلاندۇرۇش ئۈسكۈنىسىدىن بىرى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1940 - يىلى پۈتتى. شۇ چاغدا كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى بىر نەچچە ئون تۈگىدىن ئاشمىغانلىقى ئۈچۈن، ئايرىشقا يېتىشمەيتتى، كۈنىگە 45 تۈك نېفىت ئايرىيالايدىغان ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچتىن بىرلا ئىشلەيتتى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن ئۈچى بار ئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىدىن توققۇزى بار ئىدى.

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
(1949 - يىلى ماشىنكىدا ئۇرۇپ بېسىلغان نۇسخىسى)

III جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىغا كۆڭۈل بۆلۈشى

رۇخسەت، ئەسلى ھېساباتنى تۈزسىتىلسۇن. يۈەن، 14.
جۇبېك (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭخېيلۇنىڭ، قويىنىڭ ھەر بىرىگە 15 يۈەن، بۇغدايىنىڭ ھەر بىر دەنىگە 20 يۈەندىن باھا قويۇش توغرىسىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىل).

1. مەزكۇر زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىش ئورگىنى بولغاچقا ئىجارە ھەققى كېچىرىم قىلىنسۇن. ئادەتتىكى قائىدىگە ئۇيغۇن بولمىسا، ئويلىشىپ ئىش كۆرۈشلارغا

بولىدۇ.

2. ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققى بويىچە مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىشىگە بېرىلسۇن.

يۈەن، 31، جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇنىڭ شىخو ناھىيىسى ئەسلىدە بارتى يېزىسىغا ئىجارىگە بەرگەن يەرنىڭ مۇددىتى توشقاندىن كېيىن ئۇنى زاۋۇتقا بېرىش ھەمدە ئىجارە ھەققىنى كېچىرىم قىلىش ھەققىدىكى دوكلاتىغا سېلىنغان تەستىقى (1941 - يىلى).

1) 30 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلسۇن.

2) تېلېگرام ئارقىلىق بۇ زاۋۇتنىڭ بۇندىن كېيىن پۇل تەلەپ قىلىش ئىشلىرىدا باش ئىنژېنېر ئىمزا قويسا ئىناۋەتلىك بولىدىغانلىقى ئۇقتۇرۇلسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋاڭ خۇالۇنىڭ كۆمۈر توشۇش راسخوتى ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى (1941 - يىلى).

مەزكۇر زاۋۇتنىڭ دۆلەت مۈلكىگە شۇنچىۋالا كۆيۈنگەنلىكى ئالاھىدە ياخشى ئىش. ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشقان، تاللاپ چىقىرىلغان چوڭ - كىچىك تۆمۈر تۈگلارنى ئامال قىلىپ پۇقرالارنىڭ پايدىلىنىشىغا سېتىپ بەرمەكچى بولۇپ، بىكار بولۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن باھا قويۇپ، جەدۋەل تۈزۈپ چىققان. شۇ بويىچە بېجىرىپ تىزىمغا ئېلىنسۇن.

ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مەز-

كۆر زاۋۇت تاللاپ چىققان ئىشلىتىشكە يارىمايدىغان چوڭ-كىچىك تۆمۈر تۇڭلارنىڭ سانىنى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان دوكلاتىغا جاۋاب خېتى (1940-يىل 6-ئاينىڭ 14-كۈنى).

500 بېيجىڭ دەنلىك بۇغداينى ئاجرىتىپ، ئىلگىرىكى تېلېگراممىغا بويىچە بېجىرىلسۇن.

9. 6. جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى يېتىشمەي شىخو باج ئىدارىسىدىن شۇ يىللىق غەللە-پاراق ئاشلىقنى ئاجرىتىپ بېرىشنى سوراپ يوللىغان دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

30 يۈەنگە يارىسا مەزكۇر ئىدارە بىلەن نېفىت ئايرىش زاۋۇتى بىۋاسىتە ھېسابلاشقاندىن كېيىن ھېسابىنى يۆتكىسە بولىدۇ.

10. 8. جۇبىڭ (تامغا)

يولداش ماۋ زېمىننىڭ شىخو باج ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشتىن بۇرۇن مايتاغ نېفىت زاۋۇتىغا ئاجرىتىپ بەرگەن قويلىرىنى باھاغا سۇندۇرۇش (ھەر بىرسى ئەڭ تۆۋەن باھا 30 يۈەنگە سۇندۇرۇپ) ھەققىدىكى دوكلاتىغا سالغان تەستىقى.

ئىلاۋە: ماۋ زېمىن (تەخەللۇسى جۇبىڭ) 1938 — 1941-يىللىرى شىنجاڭدا مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان.

1935-يىلى جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شېڭ شىسەينىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت

«ئالتە چوڭ سىياسەت» نى تۈزۈپ چىقىشقا ياردەملەشتى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىڭ شىسەينىڭ قاتمۇ - قات توسقۇنلۇقلىرىنى يېڭىپ، ھەر قايسى خىزمەت تارماقلىرىدا ۋە خىزمەت ئورۇنلىرىدا ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئالتە چوڭ سىياسەتنى قەتئىي بىجا كەلتۈردى. 1933 - يىلىدىن تارتىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغانغا قەدەر بولغان قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتتى. ئالايلۇق:

......

ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتە شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ياردەملىشىپ، بىرىنچى قارار ئۈچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى...... سانائەت قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى نەتىجىلىرىمۇ ناھايىتى كۆرۈنەرلىك بولدى، 1936 - يىلى شىخونىڭ مايتاغقا نېفىت زاۋۇتى قۇردى. بۇنىڭدا بۇرغىلاپ قاچىلاش ماشىنىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىندى، تېخنىكا خادىملىرى نېفىت ئېلىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەكلىپ قىلىندى......

يولداش ماۋ زېمىن 1938 - يىلى شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، قانۇنلۇق ئورنى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ،[1] جاپالىق خىزمەت ئىشلىدى ...... مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كۈنسايىن مۇكەممەللىشىپ، نېفىت-

ـنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتى 1941 ـ يىلى 100 توننا ئۆپچۆرىسىگە يەتتى ......

جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى: «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى توغرىسىدىكى تەزكىرىلەر توپلىمى» (دەسلەپكى ئورىگىنال، 1963 ـ يىل).

شىنجاڭدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىقتىسادىي خىزمەت جەھەتتىمۇ شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئاز بولمىغان تۆھپىلەرنى قوشتى. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا مەلۇم تەرەققىياتلارنىڭ بولغانلىقىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرى يولداش ماۋ زېمىننىڭ تىرىشچانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى قوللىنىپ كونا مالىيە خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە مايتاغ نېفىت زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى تولۇقلاپ، نېفىتنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلاتىنى 100 تونىغا يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

دىڭ جېڭچېڭ: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى» («مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1959 ـ يىل 6 ـ سان)

يولداش ماۋ زېمىن مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغاندىن كېيىن، مالىيە تەشكىلاتلىرىنى تەڭشىدى، پۇل مۇئامىلە تۈزۈمىنى ئورناتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مالىيە ئىنتىزامىنى تەرتىپكە سالدى ...... مۇشۇ ئاساستا تۈرلۈك ئىقتى-

سادي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئىلىپ باردى. مەسىلەن، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى شۇ ۋاقىتتا قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى.

ياڭ نەنگۇي: «شىنجاڭ تۈرمىسىدىكى كۈرەش خاتىرىسى» («قىزىلبايراق لەپىلدىمەكتە» 10 ـ قىسىم).

يولداش ماۋ زېمىن ئۆتتۈرىغا قويغان ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، باج مەنبەسىنى يېتىشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى كۆپەيتىش، غەيرى ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى ئازايتىش دېگەن يوليورۇققا ئاساسەن، كارخانا ئورۇنلىرى، مەسىلەن: سودا شىركىتى، ئالتاي ئالتۇن كان ئىدارىسى، مايتاغ نېفىت كېنى ۋە شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئورۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئىمكان قەدەر قاندۇرۇلدى.

لىۋ دېخې: «يولداش ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىنى باشقۇرغان مەزگىلدىكى تەدبىرلىرى ۋە تۆھپىسى» («شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» 8 ـ قىسىم. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل 2 ـ ئاي).

يولداش زېمىن (ماۋ زېمىننى دېمەكچى — ت) دائىم: مالىيە ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىشنىڭ تۈپ چارىسى كىرىمنى كۆپەيتىپ، چىقىمنى تېجەش دەيتتى. كىرىمنى كۆپەيتىش — ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەننى ئىدى. يولداش زېمىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىشچىلارنى ئاكتىپ قوللاپ ھەمدە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مايتاغ نېفىت كېنى، ئالتاي ئالتۇن كېنى، تۇدۇڭخې چۆيۈن زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلارنى قۇرۇپ ۋە كېڭەيتىپ، شىنجاڭنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدا تۆھپە قوشتى، شۇ

ئارقىلىق مالىيە ئەھۋالىنى بۇراشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

شيه لياڭ، گاۋ دېڭباڭ، چېن شى، جياڭ لېنمۇ،
يەن يېجېن:

«تەڭرىتاغقا ئاققۇزغاچ ئىسسىق قېنىنى، ھەممە كىشى
يادلايدۇ مەڭگۈگە ئۇنى» («شىنجاڭ گېزىتى» 1983 ـ يىل
9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى)

ئېسىمدىن چىقمايدىغىنى شۇكى، 1939 ـ يىلى 8 ـ ئايدا دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندى ئۆمەك باشلىقى، جاڭ جۇڭشى ۋە گو شېنشەن (ئىلمىي باشقارما باشلىقى) مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ، 200 نەچچە ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىدىن، «شىنجاڭ شۆيۈەن يازلىق تەتىل خىزمەت ئۆمىكى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ ئۆمەك غۇلجا، سۈيدۈڭ، كۆرە، جىڭ، شىخو، ماناس، قۇتۇبى ۋە مايتاغ نېفت كېنى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، مەر مىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلغان ...... خىزمەت ئۆمىكىنىڭ پائالىيەت جەدۋىلىدە ئەسلىدە مايتاغ نېفت كېنىغا بېرىش ئورۇنلاشتۇرۇلمىغان، لېكىن نېفت كان ئىشچىلىرى شىخوغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، خىزمەت ئۆمىكىنىڭ كان رايونىغا بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. دۇ ئەپەندىم ئىشچىلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولدى، ئەينى يىللاردا مايتاغ نېفت كېنى قاقاس بىر جاي بولۇپ، گۈل ـ گىياھ، سۇ يوق ئىدى، ئىشچىلار ئاددىي ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. دۇ ئەپەندىم كان رايونىدا قىزغىنلىققا تولغان نۇتۇق سۆزلەپ ئىشچى قېرىنداشلاردىن سەممىي ھال سوراپ، ئۇلارنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يولىدا نېفىتنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقارغان تۆھپىسىنى يۈكسەك دەرىجىدە ماختىدى. كان رايون ئىشچىلى-

رى ئوچۇق يەرگە سەھنە ياسىدى، كەچتە ئويۇن قويۇۋات-
قاندا تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىپ، سەھنىنى لىڭشىتقى-
لى تۇردى، دۇ جۇگيۇەن ئىشچىلار بىلەن بىرلىكتە ياغاچ
كۆتۈرۈپ كېلىپ، سەھنىنى تىرەپ قويدى، بىر مۇنچە سا-
ۋاقداشلار پەردىنى قولىدا تارتىپ تۇردى. سەھنە ئەسۋاب-
لىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ئويۇننى داۋاملاشتۇردى. دەم ئېلىش
ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۈز - كۆز، پۇت - قوللىرىنى
يۇيۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن ئىشچىلار بىر نەچچە
چېلەك ئىسسىق سۇ ئەكېلىپ بەردى. دۇ ئەپەندىم تۇيۇق-
سىزلا يۈگۈرۈپ كېلىپ ساۋاقداشلارنى سۇ ئىشلىتىشتىن توس-
تى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە سۇ قىس، بىز ئىشچى-
لارنىڭ قىيىنچىلىقىنى كۆپەيتىۋەتمەسلىك بولمايدۇ»؛ ئەسلىدە
دۇ ئەپەندىم ئىشچىلار بىلەن سۆھبەتلەشكەندە مايتاغ كان
رايونىدا سۇنىڭ ناھايىتى قىس ئىكەنلىكىنى، سۇ ئاققۇزۇش
تۇرۇبىسىنىڭ تېخى پۈتمىگەنلىكىنى، كۈيتۇڭ دەرياسىدىن
توشۇپ كېلىش ئۈچۈن 10 نەچچە يول يۈرۈش كېرەكلىكى-
نى، خېلى ۋاقىتتا ئاران بىرەر قېتىم سۇ ئەكەلگىلى بو-
لىدىغانلىقىنى ئۇققان ئىكەن، ئىشچىلار تۇرمۇشقا ئىشلىتىدىغان
سۇنىڭ يېرىمىنى تېجەپ، بۈگۈن كېچە ۋە ئەتە ئەتىگەندە
خىزمەت ئۈمەككىنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا
بەرگەن ئىكەن. شۇ كۈنى كېچىسى دۇ ئەپەندىم ئەتە تاڭ
يورۇشىغىلا يولغا چىقىشنى، ئىشچىلارنى ئويغىتىۋەتمەسلىكنى
ئۇقتۇردى. ئۇلار ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ بولغاندا كان را-
يونىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە نۇرغۇن ئىشچىلار يۈگۈرۈپ كېلىپ،
ئەتىگەنلىك تاماق يەپ مېڭىڭلار، دەپ تۇتۇۋالىسىمۇ، دۇ ئە-
پەندىم ئىشچىلارنىڭ كۆڭلىگە رەھمەت ئېيتىپ، توسقانغا

ئۇنىماي كېتىپ قالدى. بىر مۇنچە ئىشچىلار بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ كەتتى. بىر ئۇيغۇر ئىشچى باشمالتا-قىنى چىقىرىپ كەينى ـ كەينىدىن: «يارايدۇ! يارايدۇ!» دەپ ماختىدى.

سۇك شيەندا: «ۋەتەن قۇتقۇزۇش يولىدا قىلغاچ كۆرەش، جاسارىتى ساقلىنار ئەبەدىل ـ ئەبەد دۇ جۇڭيۈەن ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ شۆيۈەنىدىكى چاغلىرىنى ئەسلەش» (شىنجاڭ گېزىتى 1983 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى).

ئىلاۋە: دۇ جۇڭيۈەن ئاتاقلىق ۋەتەنپەرۋەر زات. 1939 ـ يىلى شىنجاڭ شۆيۈەنىنىڭ باشلىقى بولغان. 1940 ـ يىلى قىشتا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن نەزەربەنت قىلىنغان، 1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

IV شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلاشقاندىن كېيىن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ خارابلىشىشى

1942 ـ يىل

5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چېن تيەنچيۇ رېن بىيىشىغا تېلېگرام بېرىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا مۇنۇلارنى دوكلات قىلغان: سوۋېت ـ گېرمانىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن جياڭ جيېشى شىنجاڭنى تارتىۋېلىشقا پائال ھەرىكەتلىنىپ، خۇ زۇڭنەن قىسىملىرىنى ما بۇفاڭنىڭ ئورنىغا مۇداپىئەگە قويدى، جياڭ جيېشى جاڭ يۈەنخۇ (ئىلاۋە: جاڭ يۈەنخۇ شېڭ شىسەينىڭ چۇڭچىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى) نى شىن-

جاڭغا قايتىپ بېرىپ، شېڭ شىسەي بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ئەۋەتتى، شېڭ شىسەي بۈگۈن بەشىنچى ئىنىسى شېڭ شىيىنى جاڭ يۈەنخۇ بىلەن بىر ئايروپىلاندا چۇڭچىڭغا ئەۋەتتى. شېڭ شىيىي شىنشى شەرتنامىسى ۋە مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ئېلىپ سەنشىگە بېرىپ جياڭ جېيېشى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن تېزدىن شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىشنى سوراپ، تىل بىرىكتۈرۈشنى جىددىيلەشتۈرمەكچى...

6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شېڭ شىسەي جياڭ جېيىشىغا يوللىغان مەخپىي تېلېگراممىسىدا: سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋنىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقى بىرقانچە كۈن ئىچىدە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋنى مايتاغ نېفىت كېنى ۋە باشقا مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتىمىز دېيىشتۇ، دېگەن. شېڭ شىسەي جياڭ جېيىشىدىن مۇھىم ئادەملەرنى شىنجاڭ - سوۋېت سۆھبىتىگە قاتنىشىشقا ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى جياڭ جېيىشى جۇ شاۋلياڭ، ۋېڭ ۋېنخاۋ، ماۋ باڭچۇ قاتارلىقلارنى ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى.

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە تارىخىي خىزمەت كومىتېتىنىڭ «يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ شىنجاڭدىكى كۈرەشلىرىدىن خاتىرە» (ئازادلىق ئارمىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە 1985 - يىل 8 - ئاي).

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرى مەن يۈيمىن نېفىت كېنىدا

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى قوشۇمچە باي-
لىق مەنبە كومىتېتىنىڭ مۇدىر ئەزاسى ۋېڭ ۋېنخاۋنىڭ
چۇڭچىڭدىن ئەۋەتكەن تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ-
نىڭدا: ئەتە ئۆزىنىڭ جۇچۇەن ئايرودرومىدىن ئۆتۈپ، ئۇ-
رۇمچىگە بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن نېفىت كان ئىش-
لىرىنى مەسلىھەتلىشىدىغانلىقىنى، مېنىڭ جۇچۇەن ئايرود-
رومىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىللەن ئۇرۇمچىگە
بېرىشقا تەكلىپ قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ ......

......

بىز يېتىپ بارغاندا، شېڭ شىسەي ۋېڭ ۋېنخاۋنى ئۆزىنىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ، ئايرىم سۆھبەتلەشكەن. شېڭ شىسەي مۇنداق دېگەن: شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلىشىپ باشقۇرغان. يېقىندا مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرىنى ئۇرۇمچىگە نېفىت كېنى ئىشلىرى توغرىلىق ئەۋەتىدىغانلىقى ھەققىدىكى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالدىم. سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ئەزەلدىن مۇنداق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئەۋەتىپ باقمىغان. بۇ قېتىم تۇيۇقسىزلا مۇنداق مۇئاۋىن مىنىستىرنى ئەۋەتكەنلىكىدىن ناھايىتى تەشۋىشلەندىم. ئۇ راستىنلا شىخو نېفىت كېنى ئىشلىرى توغرىلىق كەلدىمۇ - يوق؟ شۇڭا ۋېڭ ۋېنخاۋنى تەكلىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ نامى بىلەن ئۇلارغا تاقابىل تۇرماقچىمەن ....

بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى دېكانوزوۋ ئۇرۇمچىگە كەلدى، .... كېيىن ۋېڭ ۋېنخاۋ جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى

سالاھىيىتى بىلەن بۇ مۇئاۋىن مىنىستىر بىلەن نېفىت كېنىـ
نى بىرلىشىپ باشقۇرۇش ئىشىنى سۆھبەتلەشتى، نەتىجىسى
بولمىدى.

سوڭ يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىنجاڭغا بېرىش خاتىرىسى» («تارىخىي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 ـ قىسىم، تارىخىي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 ـ يىل 12 ـ ئاي).

ئىزاھتىن: بۈگۈنكى سۆھبەت يىغىنىدا كۆتىمىدىغىنىم، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ خىزمىتى ئوڭۇشلۇق بولۇپ، كۆپلەپ ئىشلەپچىقارسا ۋە ياخشىلانسا، بۈگۈنكى سۆھبەت يىغىنىغا پېلىك نازىر، لى نازىر، باش كونسۇل قاتناشتى. خىزمەتلەرنى ياخشىلاش ئۈچۈن مايتاغنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىرەك ئۇقۇشۇپ كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى قۇدۇقلاردىن ھازىر 39 ـ، 43 ـ قۇدۇق ئىشلەۋاتىدۇ. 39 ـ قۇدۇق مۇشۇ ئاينىڭ 20 نەچچىلىرى پۈتىدۇ. بۇ قۇدۇق مايتاغنىڭ كەلگۈسىدىكى مەھسۇلاتىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

21 ـ قۇدۇق پۈتتى، لېكىن مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ. چۈنكى ئۆز ۋاقتىدا چارلىنىۋاتقان ئىدى. ھازىر مۇھاكىمە قىلىنىۋاتىدۇ.

44 ـ قۇدۇق بۇرغىلىنىۋاتىدۇ. ئاق توپا توشۇپ كېلىنسە، ئاندىن داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ.

8 ـ قۇدۇقتا گاز بولمىغانلىقتىن بۇرغىلانمىدى، 20 ـ كۈنلىرى ئۆپچۆرىسىدە ئىش باشلىماقچى.

37 ـ قۇدۇقتىن بىر سوتكىدا ئۈچ تونتا نېفىت چىقىدۇ.

قىش پەسلىدە ۋىشكا ئورنىتىش ئىشى بەك قىيىن بولغانلىقتىن يازدا تەييارلانغان ئۈچ قۇدۇق ئورنىغا ۋىشكا قۇراشتۇرۇپ بۇرغىلاشنى باشلىماقچىمىز.

50 ـ قۇدۇق قۇراشتۇرۇلۇۋاتىدۇ، يېقىندا پۈتىدۇ.

هازىر تۆت قۇدۇقتىن نېفىت چىقىۋاتىدۇ، ئوتتۇرا هېساب بىلەن هەر سوتكىدا 20 توننا ئۆپچۆرىسىدە چىقىدۇ. نېفىت هەر تەرەپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ، خىزمەتنى ئېغىزدا ئەمەس، ئەمەلىيەتتە ياخشىلاش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ۋەزىپىنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

خىزمەت جەھەتتە، پۈتۈن زاۋۇتنىڭ ئىشى توختىغىلى بىر ـ ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشتۇرۇش خىزمىتى توختىغىلى 18 كۈن بولدى، ...... ئىش توختاشنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى بېرىلمىدى، ئۇندىن قالسا تەمىناتى يېتىشىپ كېتەلمىدى.

ئىش كىيىمىنىڭ تەقسىم قىلىشقا يەتمىگەنلىكى هەم ئىش توختاپ قېلىشنىڭ سەۋەبى.

تەمىنات بولماسلىقىغا مالىيە نازارىتىنىڭ پۇل بەرمىگەنلىكى سەۋەب بولدى. تەمىنات بولمىغانلىقتىن ئادەملەر كېتىپ قالدى.

يېقىندا بىر كۈنى ماي سىپتىش ئورنىدىكى بىر ئىشچى ئىش ئورنىدا تاماكا چەككەن، نېفىتلىككە ئوت كېتىش خەۋپى بار. بۇ ناهايىتى قورقۇنچلۇق. ئۇ ئوتتىن ساقلىنىش قائىدىسىگە قارشى تۇردى، بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللار يېقىنغىچە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ.

يۇقىرىقى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا مايتاغدا ئەسلىدىكى خىزمەت هالىتى ئەسلىگە كەلمىگەن، كېسەل هالەتتە

تۇرۇۋاتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ.

خىزمەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن:

1. ئىشلەپچىقىرىش ئىنتىزامىنى يۈكسەلدۈرۈش كېرەك، ھەر بىر ئىشچى سىمېنا يېتەكلىگۈچى مۇتەخەسسىسىنىڭ يول-يورۇقىغا بويسۇنۇش كېرەك. ئۇنداق بولمىسا خىزمەتنى خالىمىدى دەپ قاراپ، مۇناسىپ چارە قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

2. ئىش توختىغاندىن كېيىن يەنە بىر قىسىم ئىش-چىلار زاۋۇتقا قايتىپ كەلمىدى. بۇلار مەلىكىلىك ئىشچىلار بولۇپ، تەربىيىلىمەك ئوڭاي ئەمەستى، بىر قىسىملىرىنى شىخو جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاماپ قويغان، بىر قىسىمىنى زاۋۇت تەرەپ قاماپ قويغان. بۇ ئىشچىلارنى قاي-تۇرۇپ ئەكىلىپ، يەنە زاۋۇتتا ئىشلىتىشكە بولامدۇ - يوق.

3. ھازىر يەنە ئىشچىلارنى پات - پات داۋاملىق قول-غا ئېلىش بولۇۋاتىدۇ، مەن ئىشچىلارنىڭ نېمە خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئۇقمىدىم، ماڭىمۇ ئۇقتۇرۇش قىلمايدۇ. خىز-مەتتە مەن مۇتەخەسسىسلەرگە ۋەزىپە تاپشۇرىمەن، لېكىن ئۇلا ئىشچىلارنىڭ داۋاملىق ئىشلىيەلەيدىغان - ئىشلىيەلمەي-دىغانلىقىنى ئۇقمىغاچقا، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالايدىغان - ئورۇندىيالمايدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ.

4. جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ھېچ-كىمنىڭ رۇخسىتىنى ئالماي ياغاچ ماتېرىيال ئالىدۇ. مەن سىنىڭ مەسئۇلىيىتىڭ نېمە دەپ سورسام، ماڭا جاۋاب بې-رىشنى ياقتۇرمايدۇ. ئۇ تېخى يەنە ناھايىتى تەرسا. شۇ-نىڭ بىلەن بىللە ئۇ پات - پات ئادەم قوشۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇنىڭ قوشقان بۇ ئادەملىرى زادى قەيەردە ئىشلەيدۇ؟

مەن باش ئەنژىنىر، مەن ئۇنىڭدىن سوراپ بېقىشقا ھوقۇقلۇق، لېكىن ئۇ باشتىن - ئاخىر ماڭا جاۋاب بەرمىدى.

5. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتە، ھازىر مۇتەخەسسىسلەر ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى پەقەت سېتىۋالالمايۋاتىدۇ، مەن گۆش سېتىۋالسام جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكىلەر كەينىمدىن گۆشنى نەگە ئاپىرىدۇ دەپ تەكشۈرۈپتۇ. يېقىنقى بىر قانچە كۈندىن بۇيان مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئاشخانىسىدا گۆش يوق، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇلار قانداقمۇ خاتىرجەم ئىشلىيەلەيدۇ؟

6. مەلۇم تەرەپلەرنىڭ مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەتتى، نېفىت ئايرىش ئۆيىدىكى مۇتەخەسسىس گىلاسكىن مۇنچىغا كىرىپ، ئۇ يەردىن چىقالماي، كېيىن دېرىزىدىن چىققان. ھەر تەرەپنىڭ مۇتەخەسسىسلەرگە يامان كۆز بىلەن قاراۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمىز.

7. ھازىر سوۋېت پۇقرالىرى داۋاملىق قولغا ئېلىنىۋاتىدۇ، شىخودا ئاپتوموبىلدىلا قولغا ئېلىنغانلا بار. سوۋېت پۇقرالىرى ئەگەر جىنايەت ئۆتكۈزسە باش كونسۇلدىن رەسمىيەت ئۆتەشكە بولىدۇ، مۇشۇنداق خالىغانچە قولغا ئېلىۋېرىش ياخشى ئەھۋال ئەمەس.

مەن بۇ قېتىمقى سۆھبەت يىغىنىدا يۇقىرىقى كەمچىلىكلەرنىڭ قايتا تەكرارلانماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئىسۇزۇلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئاددەملەرنىڭ ئىسۇزۇق - تۈلۈكىنى تولۇق سېتىۋېلىشقا بولامدۇ - يوق.

ئۇنىڭدىن قالسا مالىيە نازارىتىگە بېرىلىدىغان نېفىت، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىغا بېرىلىدىغان بېنزىننىڭ باھاسىنى مايتاغنىڭ بەلگىلىشىگە بولامدۇ - يوق.

ۋدن زىجۇن: ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كىيىمىنىڭ تەقسىملەشكە يېتىش مەسلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، باش ئىنژېنېر نېرىتىننىڭ ئېگىزلىككە يامىشىدىغان ئىشچىدىن 10 نى قوغلاندى قىلغانلىقى، بۇنداق چارىگە ئىشچىلار ئەلۋەتتە نارازى بولىدۇ، شۇڭا ئىش توختاتقان.

«1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى يىغىن خاتىرىسى» يىغىنغا قاتناشقۇچىلار: سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پوسكىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جيۈەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋدن زىجۇن.

زاۋۇتنىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆپىيىشىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، بۇلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەنلەر بار. ئۈرۈمچى، ئىلىدىن كېلىپ جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەنلەر بار. زاۋۇتقا كىرگەندىن كېيىن ھەممىسى مۇتەخەسسىس بولۇپ كەتكەن ھەمدە ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئەۋزەل تەمىنات بېرىلگەن. لېكىن شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى باش ئىنژېنېر نېرىتىن (ئىلاۋە: نېرىتىن، ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو-سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ باش دىرېكتورى بولغان) ئاشكارا ھالدا ئېتىراپ قىلمايدۇ، پەقەت زاۋۇت باشلىقى، بوغالتىر، بۆلۈم باشلىقى، كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تەر-

جىماندىن ئىباردت تۆت خىزمەتچىنىلا ئېتراپ قىلىدۇ، باشقا خىزمەتچىلەرنى بىردەك ھېسابقا ئالمايدۇ. بۇنداق قىلىش جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ مەبلەغ سېلىشتىكى مۇددىئاسىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ خىزمەتچىلىرى چەكلىمىسىز كۆپىيىۋەرسە ۋە ئىش ھەققى ئايمۇ - ئاي ئۆسسە، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭ يېرىمىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، لېكىن زاۋۇت تەرەپنىڭ چەكلىك خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى زىيادە تۆۋەن بولۇپلا قالماي، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ھېسابىغا كىرگۈزمىسە، بۇ ئىككىسىنى سېلىشتۇرغاندا، تەمىناتىنىڭ پەرق زىيادە كۆپ بولۇپلا قالماي، مەبلەغ سالغان ئىككى تەرەپكە تەڭپۇڭ ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۆكۈمەتمۇ بىر قەدەر جىق زىيان تارتىدۇ، بۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ زاۋۇتقا كېلىدىغانلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىنى چەكلەشكە بولامدۇ - يوق. يوليورۇق بېرىلسە.

مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زىجۇننىڭ دوبەن مەھكىمىسىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى).

نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ شتاتى ھۆكۈمەتنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكەن، مەزكۇر زاۋۇت ئەسلىدىكى شتات نورنى بويىچە، ئادەملەرنى داۋاملىق ئىشلىتىشى، ئاۋۋالقىدەك چىقىم قىلىشى كېرەك. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىش ھەققىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈشى كېلىشمىگەن ئىش، بۇ ئىشنى تاشقى ئىشلار بويىچە پەۋقۇلئاددە خادىم مەھكىمىسىگە يوللاپ، شۇلارنىڭ ياردىمى بويىچە ئىش قىلىش كېرەك.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دوبەنى قوشۇمچە رە-

ئىس شىلى شىسەيىنىڭ ۋىن زىجۇنگە جاۋاب تېلېگراممىسى (1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئارقىلىق مەزكۇر زاۋۇتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەسئۇللىرىغا: بۇندىن كېيىن خالىغانچە خادىملارنى كۆپەيتىش، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشكە بولمايدۇ، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش كېرەككى، كەمسىتىشكە بولمايدۇ ......

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە ئەمەلدارى مەھكىمىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە جاۋاب خېتى (1943 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى).

بىز تەرەپ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ تەمىناتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ تەمىناتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا باراۋەر ئەمەس، ئىش ھەققىنىلا ئالساق، ئوخشاش دەرىجىلىك بۇرغىلاش ناچالنىكلىرىنىڭ بىز تەرەپتىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 60 ــ 70 يۈەن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى بولسا 700 ــ 800 يۈەن، ھەمدە ئايرىم ھالدا 100 نەچچە يۈەن تاماق پۇلى بېرىلىدۇ. مۇشۇنداق چوڭ پەرقلىق تەمىنات جۇڭگو ـ سوۋېت مەبلەغ سېلىپ بىرلىشىپ باشقۇرغان ئىشلاردا بىز تەرەپنىڭ ئەمگەك كۈچى مەبلىغىمىزگە زىيان سالماي قالمايدۇ. بولۇپمۇ چەت ئەللىكلەر جۇڭگودا مەبلەغ سېلىپ، كان ئېچىپ، ئەرزان خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچى ھېسابىغا خام ئەشيا ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولسا، ئەمەلىيەتتە تەڭ باراۋەرلىكتە ئۆزئارا مەنپەئەت

بەتكۈزۈش پرىنسىپقا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، يەنە، تەكشۈرۈشمىزچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ئالدىنقى يىلى 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈلگەن، بۇنى ئۆز ۋاقتىدا مەلۇم قىلغان. ھەمدە بۇيرۇق بىلەن يولىيورۇق بېرىلگەن، بىز تەرەپ قوشۇلمىغان بولسىمۇ، ئۇنى توسقىلى بولمىدى.

مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋېن زىجۇنىڭ شېڭ شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى).

1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە دوبەنى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى مولوتوۋغا مۇنداق ئالاقە ئەۋەتكەن: «...... سىلەرنىڭ 1942 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى مايتاغ نېفىت كېنى توغرىسىدىكى ھۆججەتلىرىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. (ئىلاۋە: بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىغا قويغان سوۋېت ئىتتىپاقى، شىنجاڭنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىكتە مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى «سوۋېت سوتسىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كېلىشىم لايىھىسى»نى كۆرسىتىدۇ.) مەن بۇ ئىشنىڭ ئەسلى ئەھۋالىنى سىلەرگە ئۇقتۇرۇپ قويۇشنى خالايمەن. جۇڭگونىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىلا مايتاغدىن نېفىت چىققانلىق ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان ھەمدە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ۋېڭ ۋېنخاۋنى شىنجاڭغا مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتكەن. دۆليا بويىچە

فاشىزمغا قارشى بىرلىكسەپ تۈزۈلگەن شارائىتتا، جۇڭگونىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى جاپالىق باسقۇچتا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن، يېقىن مايتاغ نېفىت كېنى يالغۇز جۇڭگونىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى ئۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، خەلقئارادىكى فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ دەپ قارىدىم. جۇڭگو ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇشۇنداق تەلەپنى قويغاندا ئۇنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قالدىم. شۇ سەۋەبتىن بۇنى سىلەرگە چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. ئالدىدا كەلگەن ئالاقىدە مايتاغ نېفىت كېنىنى ئىككى تەرەپ باشقۇرسا بولىدۇ، يەنى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ ياكى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى باشقۇرسا بولىدۇ دېيىلىپتۇ. مەن پىكىرىڭلارغا تامامەن قوشۇلىمەن. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى، بۇ كارخانىنى جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى باشقۇرغىنى مۇۋاپىق ......»

1942 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مولوتوۋ شېڭ شىسەيگە جاۋاب ئالاقە ئەۋەتكەن: «...... 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مايتاغ نېفىت كومبىناتى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئالاقىڭىزنى تاپشۇرۇۋالدىم ...... جانابىڭىز، مايتاغ نېفىت كومبىناتىنى باشقۇرۇشقا ئىككى تەرەپ، يەنە جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ قاتناشقىنى مۇۋاپىقراق دەپ قارايسىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بۇ باياناتقا قوشۇلىدۇ ......». شېڭ شىسەي بۇ ئالاقىنى تېلېگرام ئارقىلىق جياڭ جيېشىغا ئەۋەتكەن، جياڭ جيېشى

بۇنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىسترى فۇ بىڭچاڭ، چيەن چاڭكەي، ئىقتىساد مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىسترى ۋىڭ ۋىنخاۋغا ئەۋەتىپ، كونكرېت چارىسىنى مەسلىھەتلىشىپ چىقىرىشنى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى تەۋسىيە قىلغان.

1942 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى تەپسىراتىنى سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن: «جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى قارار قىلدى، بالدۇرراق توختام تۈزۈپ بۇ ئىشقا كىرىشىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى باش ئەلچىخانىسى بىلەن چۇڭچىڭدا مەسلىھەتنى باشلىماقچى.»

1942 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «.... سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئۇتتۇرىغا قويغان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بىرلىشىپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى باياناتىنى مۇۋاپىق دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىپادىلايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچى فەن يۈشىن ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى باكۇنىننى چۇڭچىڭدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە ئاساسلىق مەسئۇل تارماقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىشنى تاپشۇ-

ردۇ ......»

1942 ـ يىلى 10 ـ ئـاينىڭ 15 ـ كۈنى جـۇڭـگو ـ سوۋېتنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى بىرلىشىـپ باش قۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىدىغان تۇنجى يىغىنى ئۆتكـۈزۈلدى، بۇ يىغىنغا، جۇڭگو تەرەپتىن: فۇ بىڭچاڭ، ۋىلك ۋىنخاۋ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنيۇشىن، باكونىن قاتـناشتى، جۇڭگو تەرەپ «شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى جۇڭـگو ـ سوۋېت بىرلىكتە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى كېلىشىم لايىھە ـ سى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىندىن كېيىن سوۋېت ئىتـ تىپاقى تەرەپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكـ نىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، مايتاغ نېفىت كېنىنى تەكشـۈرۈشـكە ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە نەق مەيـ داندا باھا قويۇشقا قوشۇلدى.

1943 ـ يىلى 1 ـ ئاينـىڭ 18 ـ كۈنـى فەن يۇشـىن كاتىپنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىـستىر ـ لىكىگە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان «سوۋېت سوتسـىيالىستىك رېسپوبلىكىلار ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» (لايىھە) نى ئاـ پىرىپ بېرىشكە ئەۋەتتى.

1943 ـ يىلى 1 ـ ئـاينىڭ 26 ـ كۈنـى جـۇڭـگو ـ سوۋېت ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتـىن: سۇڭ زىـۋېن، ۋىلك ۋىنخاۋ، فۇ بىڭچاڭ، ۋو گوـ جېن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن: فەنـيۇشـىن، باكونىن. ۋىلك ۋىنخاۋ ئىككى تەرەپنىڭ «مۇھىم ئوخشىماسـ لىقى» بولغان ئۈن نۇقتىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن ئوتـ

تۇرىغا قويغان؛ فەن يۇشىن ئىككى تەرەپنىڭ لايىھىسى ئىـ چىدىكى پىكىردە پەرق ناھايىتى چوڭ دەپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن جاۋاب بېرىشنى بىلدۈرگەن.

1943 ـ يىل 2 ـ ئـايىنىڭ 18 ـ كۈنـى ئىكـكىـنچى قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تەرەپتىن ۋىلىك ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجېن، خۇ شىزې، سوۋېت ئىتتىپاقى تەـ رەپتىن: فەن يۇشىن، باكونىن، ئىككى تەرەپ بىر قانچە ماددىلار ئۈستىدە مۇنازىرىلەشتى.

1943 ـ يىل 3 ـ ئـايىنىڭ 8 ـ كۈنى، 3 ـ قېتىملىق يىغىن ئېچىلدى. قاتناشقۇچىلار، جۇڭگو تـەرەپتـىن: ۋىـلىك ۋىنخاۋ، ۋۇ گوجېن، خۇ شىزې. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىـن: فەن يۇشىن، باكونىن، فەن يۇشىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىـ نىڭ پىكىرىنى يەتكۈزدى: 1. دەسمايىنى ئىككى تەرەپنىڭ ھەر قايسىسى 50% تىن چىقىرىدۇ، 2. باشقۇرۇشتا ئىككى تەرەپ ئۇچتىن ئادەم چىقىرىپ دوكىسخۇي تەشكىل قىلىنىپ، نۆۋەتلىشىپ رەئىسلىكنى ئۆتەيدۇ. بىرىنچى دىرىكتورلۇقـنى سوۋېتلىك ئـۆتـىشى كېـرەك. 3. ھـەر قـانـداق قـانۇن كېلىشىمدىكى پرىنسىپ ياكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن بـولـمىسا ئۇنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. 4. شىركەتكـە ئېھتىياجـ لىق بولغان يەرنى باھاسىنى سۈرۈشتۈرمەي شىركەتنىڭ ئىشـ لىتىشىگە ئاجرىتىپ بېرىش كېرەك.

ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرلەپ مۇنازىرىلەشتى.

1943 ـ يىل 5 ـ ئـايىنىڭ 17 ـ كۈنـى فەن يۇشىـن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە: سوـ ۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ ئۈسكۈـ نىلىرىنى چۇۋۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىدىغانلىقـ

نى ئۇقتۇردى. ئىككى تەرەپنىڭ سۆھبىتى توختىدى دەپ ئۇقتۇردى.

ئالاقىدار ماتېرىياللارغا ئاساسەن قىسقارتىلىپ تۈزۈلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مېنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ئەھۋالى سەۋەبىدىن ئامالسىزلىقتىن چىقارغان قارارىنى جانابىلىرىغا تەپسىلى دوكلات قىلىشىمنى بۇيرۇدى: ...... (2) مايتاغ نېفىت كېنى ۋە نېفىت ئايرىش خىزمىتىنى توختىتىش، مۇتەخەسسىسلەرنى قايتۇرۇپ كېتىش ھەمدە ئۈزىمىزنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ ئەكىتىش......»

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى فەن يۈشىننىڭ جاڭ جېيشىغا يوللىغان تەپسىرىسى (1943 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى)

... ۋىلىك مىنىستىر شۇ مەيداندىلا مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ مەزكۇر كانغا بېرىپ ئۈسكۈنىلەرگە باھا قويۇش ۋە كان رايونىنى تەكشۈرۈش پىكرىنى چۆشەندۈردى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باش ئەلچى فەن يۈشىن بۇنىڭغا قوشۇلدى ھەمدە ھۆكۈمەتكە كاندا تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەسئۇللىرىغا بۇ ئىشقا ئىمكانىقەدەر ھەمكارلىشىشنى تېلېگرام بىلەن ئېيتىشنى دوكلات قىلدى، يىغىندىن كېيىن بۇ كومىتېت ئادەم تاللاپ شىنجاڭغا ئىشلەشكە ئەۋەتتى. گو كېچۈەن، شۇ خۇبىڭ قاتارلىق جەمئىي بەش كىشىنى ئۈسكۈنىلەرنى باھالاشقا ئەۋەتتى. خۇاڭ جىچىڭ، ياڭ جوڭجيەن قاتارلىق ئالتە كىشىنى كان رايونىنى ئۆل

چەش ئىشىغا ئەۋەتتى. مەزكۇر كىشىلەر 11 ـ ئاينىڭ باشلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، يولغا چىقىپ شىنجاڭغا يېتىپ بېرىپ، شۇ ئايدا مايتاغ كان مەيدانىغا كېلىپ، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى باشلىدى.. ئۇسكۈنىلەرگە باھا قويۇش خىزمىتىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ھېساباتلىرىنى ۋە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا مەزكۇر كاندا ئىش تاشلاش دولقۇنى پەيدا بولغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش ئىنژېنېرى ئۈرۈمچىگە كەلگەنلەرنى چاقىرىتىپ كەتتى، بىز تەرەپكە كېرەكلىك ماتېرىياللار تەييارلىنىپ، ئۈرۈمچىگە كەلگەنلەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بېجىرىلىدىغان بولدى. 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سوۋېت تەۋەلىكىدىكى بۇ باش ئىنژېنېر كانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: سوۋېت ئىتتىپاقى نېفىت خەلق كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، مۇھاكىمە قىلىدىغان ئورۇن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ۋەكىلى تېخى رەسمىي بېكىتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئىشنى ئىشلەش ۋاقتىنچە قىيىن، خەرىتە، جەدۋەل، سانلىق مەلۇماتلارنى بۇيرۇق بويىچە كېچىكىپ بېرىمىز دېگەنلەرنى ئېيتتى، كومىتېتىمىز بۇ دوكلاتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن دەرھال كىشى ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سودا ئىشلىرى ۋەكىلى باكونىن بىلەن كۆرۈشتى. باكونىن ھۆكۈمىتىگە تېلېگرام بېرىدىغان بولدى ...... ۋەكىل باكونىنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ نېفىت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ مەسئۇللىرىغا بىز تەرەپنىڭ خىزمىتىگە ئىمكان قەدەر ھەمكارلىشىشنى ئۇقتۇرغانلىقى توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى تاپ‍ـ

شۇردى، ھەمدە مەزكۇر كومىتېتنىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلەر-
نى قوبۇل قىلمىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق
مەنبە كومىتېتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان
ئالاقىسى (1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى).

نېفىتلىك ھالىتىنى قوغداش توغرىسىدا، مەزكۇر كان-
دا جەمئىي ئالتە نېفىت قۇدۇقى بار بولۇپ، تۆمۈر قاپقاق
بىلەن ھىملاپ قويۇلغان، چۆرىسى بولتا بىلەن چىگىتىلگان
ھەمدە قەلەي بىلەن كەپشەرلەپ قويۇلغان. سوۋېت تەرەپ
باش ئىنژېنېرىنىڭ ئېيتىشىچە: قۇدۇق ئىچىدىكى كالون
بېجىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا تىگىلمىگەن، قۇدۇققا باشقا ھېچ-
قانداق نەرسە ئورنىتىلمىغان. جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تە-
رەپنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئوچۇق پېچەت-
لەپ قويۇلغان. بۇ ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمىزدە راس-
تەك قىلىدۇ.

2. چۈۋۈش ئەھۋالى توغرىسىدا. ئەمەلدار زېشاڭنىڭ
مۆلچەرلىشىچە چۈۋۈش ئىشىنىڭ 70% ى ئورۇندىلىپ بوپتۇ،
ئاپتوموبىل ترانسپورت مىقدارى ئاز بولغاچقا چۈۋۈپ بول-
غان ماتېرىياللارنىڭ يەنە يېرىمىدىكى تېخى توشۇلمىغان.
بۇرۇنقى ترانسپورت مىقدارى بويىچە مۆلچەرلىگەندە، يەنە
ئۈچ ئايدا ھەممىنى توشۇپ بولغىلى بولىدۇ. سۇ ئېلېكتىر
ئۈسكۈنىلىرىگە كەلسەك، زاۋۇت ئىچىدە يەنە جۇڭگو - سو-
ۋېت تېخنىك ئىشچىلىرىدىن جەمئىي 500 دىن ئارتۇق كى-
شى بولۇپ، يەنىلا سۇ توك بىلەن تەمىنلەشكە تېگىشلىك
بولغاچقا، تېخى چۈۋۈلمىدى. ئەمەلدار زېشاڭ كېچىكتۈرۈپ
چۈۋۈشنى تەۋسىيە قىلدى. پېقىرنىڭ قارىشىچە بىز تەرەپ-

نىڭ كەلگۈسىدە باھا قويۇپ سېتىۋېلىپ پايدىلىنىشنى، بۇ ئىشنى ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى بىلەن كېڭىشىپ، ئۇنى چۇۋۇماي ھېسابىتىن ئۆتكىچە قالدۇرۇپ قىلىشنى لايىق كۆردۈم ......

ۋۇ زېشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى).

ئىلاۋە: ۋۇ زېشاڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى، 1943 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن مايتاغنى تەكشۈرۈشكە بېرىپ، 26 - كۈنى قايتىپ كەتكەن.

سوۋېت كونسۇلى قوشۇمچە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ماكروۋنىڭ 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەھكىمىگە كېلىپ ئېيتىشىچە: مايتاغ نېفىت كېنىدىكى بارلىق بۇرغىلاش قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلاردىن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان كان مەيدانىنى بىزگە سېتىپ بەرمەكچىكەن. باھاسى ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 12 مىڭ 630 يۈەن ئىكەن. شېڭ دوبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: بۇ نېفىت كېنىنى كەلگۈسىدە ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بېجىرىشى كېرەك. بۇ كاندىكى سوۋېت تەرەپ مەبلەغ سالغان ئۈسكۈنىلەرگە باھا قويۇپ مۆلچەرلەشتە، ئۆي ئىمارەت قىسمىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىن يېقىن ئەتراپتىن كىشى ئەۋەتىپ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ، بۇرغىلاش ۋە تېخنىكا قۇرۇلۇشى قىسمىدا مۇتەخەسسىس بولمىغاچقا ئىقتىساد مىنىستىرلىك-

نىڭ يويىمىن نېفىت كېنىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى كېلىپ باھا قويۇپ بېرىشكە تېلېگرام بېرىشنى سورايمىز. بۇ ئىش بالدۇرراق مەسلىھەتلىشىپ پۈتسە، پېقىر كېلەر يىل ئەتىيازدا ئىچىشنى باشلىماقچى.

ۋۇ زېشاڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان تېلېگراممىسى (1943 - يىل 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى).

شىڭ دوبەننىڭ مەزكۇر كاننى مەركەزدىن ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ماشىنا - زاپچاسلىرىنى مىنىستىرلىكىمىز سېتىۋېلىش پىكرىنى قوللايمىز. شۇڭا ئالىيلىرى (ئىلاۋە: جياڭ جيېشى) مىزدىن يولىيورۇق بېرىشى ھەمدە گەنسۇ نېفىت كېنىنىڭ تېزدىن مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ باھالاپ كېلىشى سورالدى.

ۋېڭ ۋېنخاۋنىڭ ۋۇ زېشاڭغا جاۋاب تېلېگراممىسى (1943 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن جۇڭگو - سوۋېت ئىككى تەرەپنىڭ سالغان مەبلەغ سانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈش ۋە سوۋېت تەرەپنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ قىممىتىنى كۆرۈپ باھالاش ئەھۋالى:

1. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ مەبلىغى ئامېرىكا پۇلىغا 4 مىليون 346 مىڭ 170 يۈەن، ئىنژېنېر نېرتىنىڭ ئېيتىشىچە، بىر قىسىم ماشىنا - زاپچاسلار ۋە ھېساباتلار سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلگەندىن باشقا قېپقالغان ئۆي ئىمارەتلەر ۋە نېفىت قۇدۇقىنىڭ باھاسى 2 مىليون 12 مىڭ 630 ئامېرىكا دوللىرى دەيدۇ. بۇنى پەۋقۇلئاددە ئەمەلدار ۋۇ (زېشاڭ — ت) بىلەن مەسلىھەتلەشتۇق: سوۋېت ئىتتىپاقى

تەرەپ ساتىدۇ، جۇڭگو تەرەپ ئالىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ سالغان مەبلەغ ھېساباتىنى تەكشۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

2. بىز تەرەپنىڭ مەبلىغىنى ئىككى تەرەپنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشى بىلەن ئامېرىكا پۇلىغا 1 مىليون 53 مىڭ 978 يۈەن يەتتە مو تۆققۇز فۇڭ قىلىشقا قوشۇلدى. تەكشۈرۈشىمىزچە يۇقىرىقى مەبلەغدىن باشقا مالىيە نازارىتىنىڭ 1930 ـ يىلى 12 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ماشىنا ـ زاپچاس توشۇشى ئۈچۈن ئاجرىتىپ بەرگەن كىرا ھەققى 175 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بار ئىكەن. ئىنژېنېر نېرىتىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ 1941 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ ئۈرۈمچى سودا شىركىتىنىڭ قەرزىنى قايتۇرۇشى ئۈچۈن مالىيە نازارىتىدىن ئاجرىتىپ بېرىلگەن پۇل بولۇپ، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ كىرا ھەققى ئەمەس. بۇنى مەبلەغ قىلىشقا بولمايدىكەن.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مالىيە نازارىتى، قۇرۇلۇش نازارىتى خىزمەتچىسى چېن يۈجاڭ، سۇ جيۈەن، ۋاڭ لىنسېڭ، ۋېن زىجۈللەرنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت تەرەپنىڭ مەبلىغىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات (1943 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى).

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئۆلكىمىزنىڭ شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى سېتىپ بېرىش ئىشى توغرىسىدا، ئۆتكەن يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 41 ـ نومۇرلۇق تېلېگراممىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاۋۋال ئادەم ئەۋەتىپ ئۆي ـ ئىمارەت قىسمىنىڭ باھاسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى ئېيتىلغان. نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا كەلسەك بايلىق مەنبە

كومىتېتىنىڭ شىنجاڭغا ئىنژېنېر ئەۋەتىشىنى (ئىلاۋە: گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ ئىنژېنېرى لى تۇگجاۋ) كۈتۈپ قالغان. بۇ كىشى ئالدىنقى يىلىنىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ باھا قويۇشقا كىرىشكەنىدى. بۇ يىل 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى باھا قويۇش ئىشلىرى ئاياغلاشتى. ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ قىممىتى ئامېرىكا پۇلىغا 250 مىڭ دوللار، نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ئامېرىكا پۇلىغا بىر مىليون 250 مىڭ دوللار، جەمئىي 1 مىليون 500 مىڭ دوللار بولدى. لېكىن باھا قويغۇچى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قويۇلغان باھا بەك چىڭ بولغان. ئەسلىدىكى باھاسىدىن خېلى چوڭ پەرقلىنىدۇ. ئەگەر بۇنى يېڭىباشتىن قۇرۇشقا توغرا كەلسە، ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە جىق پۇل كېتىدىكەن. دەسلەپتە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ: نېفىت قۇدۇقى قىسمىغا ئامېرىكا پۇلىغا 2 مىليون 20 مىڭ دوللار، ئۆي - ئىمارەتكە 490 مىڭ دوللار، جەمئىي 2 مىليون 510 مىڭ دوللار باھا قويدى. سوۋېت كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ سېتىش باھاسىنى 1 مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا چۈشۈردى. لېكىن بۇنىڭدىن يەنە ئازايتمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، بىز تەرەپنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇپ بېرىپ بولغان نېپىنىلىگەن قۇدۇقنىڭ رەسمىيەتلىرىنى ۋە پېچەتىنى ئېلىش قەدەم باسقۇچلىرىنى يازما ئىزاھلايدىغان بولدى. پېقىر ئۇنى بىر تەرەپ قىلسا، نېفىت چىقىدۇ. ئۇلار يەنە قۇرۇلۇشقا دائىر بارلىق خاتىرە خەرىتىلىرىنى، جەدۋەللىرىنى پايدىلىنىشىمىز ئۈچۈن بېرىدىغان بولدى. شېڭ دوبەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرگىنىمدە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ باھادا مۇنداق چوڭ يول قويۇشى ئۇلارنىڭ قايتىپ كېتىشكە

ئالدىرىغانلىقىدىن بولغان، شۇڭا پۇرسەتنى ئىگىلەپ، شۇ باھا بويىچە سېتىۋېلىش كېرەك دېدى. مىنىستىر ۋېلىڭ ۋىنغاۋغا تېلېگرام بوللاپ يولىيورۇق سورىغىنىمىزدا بايىلىق مەنبە كومىتېتى ئۆز باھاسى بويىچە سېتىۋالسا بولىدۇ دەپ يولىيورۇق بەردى ھەمدە توختام تۈزۈشكە تولۇق ھوقۇق بەردى. شۇندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىلەن سۆھبەتلەشكىنىمىزدە مەزكۇر كاننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن ئۆزئارا ئېلىم - بېرىمى بولۇپ، ئېنىقلىغىلى بولمىغانلىقتىن ئادەم ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى بىلەن بىرلىكتە مەزكۇر كانغا بېرىپ ھېساباتنى ئېنىقلاشقا ياردەملەشتۇق. شۇندىن كېيىن سوۋېت كونسۇلى بىلەن ھېسابنى توغرىلىدۇق. توختامنىڭ ماددىلىرى تۈزۈلۈپ بولدى. بۈگۈن (16 - كۈنى) مەھكىمىدە تۈزۈلگەن توختامنىڭ خەنزۇچە، روسچە نۇسخىسىغا ئىمزا قويۇلدى. توختامنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى مەزكۇر تېلېگرام ئارقىلىق بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئەۋەتتۇق. كىشى ئەۋەتىپ نېفىت كېنىنى تاپشۇرۇۋېلىشنى ھەمدە توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ پۇلىنى تۆلەپ بېرىشنى سورايمەن. بۇنىڭدىن باشقا مەھكىمىنىڭ دوبەن مەھكىمىسى ئارقىلىق بىز تەرەپنىڭ زاۋۇت باشلىقىنىڭ ئاۋۋال تاپشۇرۇپ ئېلىپ ساقلاپ تۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىشىنى سورايمەن.

ۋۇ زېشياڭنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تېلېگراممىسى (1944 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى).

(1) ب تەرەپ (ئىلاۋە: سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ)

شىنجاڭ ئۆلكىسى شىخو ئاھىيىسى ئىچىدىكى مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەئەللۇق بولغان بارلىق نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇشى ۋە ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنى ئا تەرەپ (ئىلاۋە: جۇڭگو تەرەپ) كە سېتىپ بېرىدۇ، ھەمدە ئا تەرەپ ئەۋەتكەن باھا قويغۇچى خادىملارنىڭ نەق مەيداندا باھالىغان سانى ۋە ب تەرەپ بەرگەن ئالاقىدار نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ئا تەرەپنىڭ تاپشۇرۇۋېلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ.

(2) ئا تەرەپ ب تەرەپنىڭ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى ۋە ئۈسكۈنىلىرى ئۈچۈن جەمئىي نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بېرىدۇ. يەنى جۇڭخۇا مىنگو چۇڭچىڭ مەركىزىي بانكىسى ئارقىلىق نيو - يورك يولى بانكىسىغا (*CHASEBANK*) تېلېگرام ئارقىلىق پېرېۋوت قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزىدۇ ...

(3) مەزكۇر توختام ئىمزالاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ خادىم ئەۋەتىپ يۇقىرىدىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشى، ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ھەمدە بۇنى 15 كۈن ئىچىدە ئېنىق پۈتتۈرۈپ، مۇھاپىزەتچىلەرنى (ئىلاۋە: 1943 - يىلى 6 - ئايدا مايتاغ نېفىت كېنىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنىنى قومۇل ئارقىلىق چېكىندۇرۇپ كېتىشنى كۆرسىتىدۇ) قايتۇرۇپ كېتىشكە قوشۇلدى.

(4) ب تەرەپ مەزكۇر توختام ئىمزالانغاندىن كېيىن بىر ئاي ئىچىدە مەزكۇر كاندىكى نېفىت قۇدۇق قۇرۇلۇشىغا ئائىت خاتىرە سىخېمىلار مەسىلەن: ① ئېلېكتىر

بىلەن تەكشۈرۈش خاتىرىسى. ② بۇرغىلاش خاتىرىسى. ③ جىنىس ائلىمىنىڭ كەسمە يۈز سخېمىسى. ④ مايتاغ رايونىنىڭ گېولوگىيىلىك تۈزۈلۈش سخېمىسى قاتارلىقلارنى شۇنىڭدەك بىرىشكە بولىدىغان باشقا تۈرلۈك سخېمىلارنى ئاتەرەپكە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

جۇڭگو ـ سوۋېتنىڭ مايتاغ نېفىت كېنىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئىلكىدىكى قۇرۇلۇش ۋە ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش ـ سېتىش توغرىسىدىكى «توختىمى» (1944 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى).

جۇڭگو مەركىزىي بانكىسى 2 ـ ئاينىڭ 19ـ كۈنى جەمئىي باھا پۇلى نەق بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى نيو ـ يورك يولى بانكىسىغا ئەۋەتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەت بانكىسى ھېسابات نومۇرىغا كىرگۈزدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك بولغان نېفىت قۇدۇقى، ئۆي ـ ئىمارەت، ماشىنا قاتارلىقلارنى جۇڭگو تەرەپ 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى تاپشۇرۇۋېلىپ پۈتتۈردى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتكەن ئالاقىسى (1944 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى).

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى خادىملارنىڭ ھەممىسى دۆلىتىگە قايتۇرۇپ كېتىلدى، كان زاۋۇتىنىڭ پۈتۈن ئۈسكۈنىلىرى — ئېنېرگىيە، ئېلېكتىر، تېخنىك ماتېرىياللار ۋە ۋودوپىرووود قۇرۇلۇشىنىڭ ھەممىسى چۇۋۇپ ئېلىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇپ كېتىلدى، جېنى ئاز قالغان ۋە ئىشلىتىشكە يارىمايدى-

خان ئاز مىقداردىكى سايمانلار، تېخنىك ماتېرىياللار بىر تەرەپكە قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايلىق مەنبە كومىتېتى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە زور مىقداردا ئامېرىكا دوللىرى تۆلەپ بەردى، كېيىن بايلىق مەنبە كۆمىتېتى ئادەم ئەۋەتىپ مەزكۇر زاۋۇتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى ئىشلىدى، قىيىنچىلىق ناھايىتى كۆپ بولدى، لېكىن مەھسۇلاتى بۇرۇنقىدەك بولمىدى.

ۋۇفېن «شىنجاڭ كانچىلىق ئەھۋالى» (1946 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قول يازما).

7 شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە

شېڭ شىسەي كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇپ، جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن،..... شىخو مايتاغ نېفىت كېنىدىكى سوۋېتلىكلەر نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىدىن باشقا چۇۋۇپ كېتىشكە بولىدىغان ماشىنا، ماتېرىيال ۋە يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن سۇ تۇرۇبىسى، نېفىت تۇرۇبىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى چۇۋۇپ ئېلىپ كەتتى. شېڭ شىسەي ئىقتىساد مىنىستىرلىكىدىن مەزكۇر كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئېچىشنى تەلەپ قىلدى. بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن كۆپرەك پۇل خەجلەپ، پۇلنى نيۇ-يوركقا تاپشۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى قالدۇرۇپ كەتكەن مال - مۈلۈكنى سېتىۋالدى ھەمدە مەزكۇر كاننى يېڭىدىن نېفىت كېنىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىپ ئېچىشنى، بۇ ئىشنى مېنىڭ مەسئۇل بولۇپ

بېجىرىشىمنى تاپشۇردى. مەن يۇيمەن نېفىت كېنىنىڭ ئىنژېنېرى لى تۇڭجاۋ (ئۆلۈپ كەتتى) نى شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۈركۈم قۇرۇلۇش ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنى ئەۋەتتىم. ھەمدە بىر قانچە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى بىلەن بىر تۈركۈم بۇرغىلاش ۋە نېفىت ئاققۇزۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇپ ئاپىرىپ بەردىم.

.... مەن 1943 - يىلى (ئىلاۋە: 1944 - يىلى بولۇشى كېرەك) 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا يۇيمەن نېفىت كېنىنىڭ باشلىقى يەنشۇاڭ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جىن كەيىڭ ۋە لى تۇڭجاۋ قاتارلىقلار بىلەن بىللە يۇيمەن نېفىت كېنىدىن شىنجاڭغا شىخو مايتاغ نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن باردىم.

بىز 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ باردۇق.... شېڭ شىسەي ماڭا تېلېفون بېرىپ: «.... سەن شىخو نېفىت كېنىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سېنى تاماققا تەكلىپ قىلىمەن. شۇ چاغدا كۆرۈشەيلى.... مەن مايتاغ نېفىت كېنىنىڭ مەسئۇلىغا تېلېگرام بەردىم، سەن ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندا، ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ» دېدى. بىر ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ۋاڭ سەنمۇجاڭ مېنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت زالىغا بېرىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتچىلىرىگە سۆز قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. مەن ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىدىن شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن شىخو نېفىت كېنىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئەۋەتىلگەنلىكىمنى، ئولتۇرغانلارنىڭ كۆپرەك ياردەم بېرىشىنى سورايدىغانلىقىمنى سۆزلىدىم. مەن شېڭ شىسەيـ

نىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ شىخو نېفت كېنىدىن چىققان نېفتنىڭ كۆپ بولمىغانلىقى سوۋېتلىكلەرنىڭ قېرىشقانلىقىدىن بولغان، دەپ گۇمانلانغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدىم. چۈنكى بۇ يەردىن نېفت كۆپ چىقسا سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باكو نېفتلىكىدىن چىقىدىغان نېفتكە تەسىر يېتەرمىش. بۇ نېفت كېنىنى ئېچىشقا قارىتا ساۋادى كەمچىل بولغان بىر خىل قاراش ئىدى ئەلۋەتتە. مۇشۇنداق گەپ بويىچە بولغاندا مېنىڭدىنمۇ يۇيمەن نېفت كېنىدىن چىقىدىغان نېفتكە تەسىر يېتىپ قالىدۇ دەپ قەستەنگە نېفتنى ئاز چىقىرىۋاتىدۇ دەپ گۇمانلىنىشى مۇمكىن. ناۋادا بۇنداق سۆزلەر شىڭ شىسەينىڭ قۇلىقىغا يېتىپ قالسا خىزمىتىمىزگە ئورۇنسىز قىيىنچىلىق كەلتۈرۈپ قويىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل گۇمانىنى تۈگىتىش ئۈچۈن مەن نېفت كېنىنى ئېچىشقا دائىر ساۋاتلارنى سۆزلىدىم. مەن ئاياللاردا ئىككى ئەمچەك بولىدۇ. بالا بىرسىنى ئىمىپ بولغاندا، ئاندىن يەنە بىرسىنى ئىمىدۇ، ئىككى ئەمچەك بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، سۈتى بىر - بىرسىگە ئۆتۈشۈپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا ئارىلىقى ناھايىتى يىراق بولغان ئىككى نېفتلىك بىر - بىرسى بىلەن تۇتۇشۇپ، مەھسۇلاتقا تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. بىرلا نېفتلىك بولغاندىمۇ يەنە نۇرغۇن قۇدۇق قېزىپ نېفت ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ بالىنىڭ ئاپىسىنىڭ ئەمچىكىنى ئەمگەنگە ئوخشاش ئىش دەپ سۆزلىدىم. مەن مۇشۇنداق مىسال قىلىپ سۆزلىسەم ئۇلار ھەممىسى كۈلۈشۈپ كېتىشتى. مەن شىخودىن نېفت چىقسا باكو ياكى يۇيمەندىن نېفت چىقىشقا تەسىر يېتىدۇ دېگەن ئەخمىقانە گەپلەرگە ئوچۇق ئىزاھات بەرمىگەن

بولسامۇ ئۇلار بۇ مەسىلىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۆڭلىدە چۈشىنىشتى. بۇ كېيىنچە ئۇقۇشماسلىق بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدۇ.

7- ئاينىڭ 11 - كۈنى مەن ئۈرۈمچىدىن ئايرىلىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ، شىخو نېفىت كېنىغا كەلدىم. بۇ يەر ئۈرۈمچىگە 200 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىكەن. مەن يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال شېڭ شىسەي بىلەن تېلېفوندا سۆزلىشىپ، مەن ئەتە شىخو نېفىت كېنىغا بارىمەن دەپ قويدۇم....

شۇ كۈنى مەن شىخو مايتاغ نېفىت كېنىغا يېتىپ كېلىپ، شېڭ شىسەينىڭ نېفىت كېنىغا ئەۋەتكەن مەسئۇل ئادىمى بىلەن 17 - كۈنى تاپشۇرۇۋېلىش - ئۆتكۈزۈۋېلىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشنى بېكىتتىم.

17 - كۈنى تاپشۇرۇپ بېرىش - ئۆتكۈزۈۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇلار تېخى پوجاڭزا ئېتىپ تەبرىكلىدى. ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن كاننىڭ بارلىق خىزمەتلىرى لى تۇڭجاۋنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىشلىنىدىغان بولدى.

سۈن يۆچى: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭغا ئىككى قېتىم بارغانلىق خاتىرىسى» («تارىخي ماتېرىياللاردىن تاللانما» 84 - قىسىم، تارىخي ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1982 - يىل 12 - ئاي).

1943 - يىلى ھۆكۈمەتنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ھەمكارلىشىپ ئېچىش تەكلىپىنىڭ نەتىجىسى بولمىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ماشىنىلارنى توشۇپ ئەكەتتى. لېكىن نېفىتلىكنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جۇڭگو تەرەپ خېلى مەبلەغ چىقىرىپ تۇرلۇك قۇرۇلۇش ۋە ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋال-

دى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ كان توختاپ كەتتى.
1944 - يىلى يېڭى ئۇيغۇر كانى ئېچىلغان. يىلىدا بىر ئىشچى بىلەن ئىشچىلار كانغا كېلىپ، كان مىقدارى يۈرىشىپ، كېيىن ئىگىلىككە ئۆتتى. 1945 - يىلى كان ئىككى مىڭ توننا نېفىت ئىشلەپ چىقاردى. بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۆپەيگەندىن كېيىن، ئىشچىلار كانغا يەنە كېلىشتى.

دى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ كان توختاپ كەتتى.
1944 - يىلى يىۋېيمىن نېفىت كېنىنىڭ دىرېكتورى سۇن يۈەنچى قاتارلىقلار كانىنى كۆزدىن كەچۈرگىلى ئىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلىغىلى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يۈيېنىدىن بىر قىسىم ماشىنا توشۇپ كېلىندى ھەمدە شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قۇرۇلدى. 1945 - يىلى كۈنىگە 100 توننا بېنزىن ۋە نېفىت ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، شۇندىن كېيىن ئىلىدىن شىخوغا يۆرۈش قىلىشمۇ توختاپ قالدى.
خۇاڭ جىچېڭ: «شىخو مايتاغ كېنى» (قول يازما).

ئىلاۋە: كۈنلۈك مەھسۇلاتى 100 توننا ئۆپچۆرىسىدە دېگەن سۆز مۇۋاپىق ئەمەس. «توننا» دېگەن «تۇڭ» دەپ ئۆزگەرتىلىشى كېرەك.

گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىنىڭ باش دىرېكتورى سۇن يۈەنچى ھەمراھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولۇپ 12 كىشىنى باشلاپ 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مايتاغقا يېتىپ كېلىپ، نېفىت كېنىنى ئۈلتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشكە رىياسەتچىلىك قىلدى. 15 - كۈنى بۇ كان شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. لى تۇڭجاۋ مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. سابىق زاۋۇت باشلىقى ۋىن زىجۇن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئاستىدا ئۈچ بۆلۈم ۋە بىر ئىسكىلات قۇرۇلدى. كۆپىنچە دېھقانچىلىق مەيدانى بۇرۇنقىدەك قېلىۋەردى. ھەر قايسى بۆلۈملەردىن بوغالتىر بۆلۈمى بۇرۇنقى پېتى قېلىۋەرگەن

دىن باشقا بۆلۈملەر، ئىسكىلاتقا بۇ قېتىم كەلگەنلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا تولۇقلاندى، شتاتنىڭ سىرتىدىكى بۆلۈم باشلىقلىرى باشقا ئىشقا قويۇلامدۇ، بۇ تېخى بەلگىلەنمىدى. ئۆتكەندە بۇ زاۋۇتتىكى خىزمەتچى، ئىشچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدىكەن، ئائىلىسى بولغانلار ھەر بىر كىشى ئېيىغا 30 يۈەن تاماق پۇلى تۆلەيدىكەن. بۇ قېتىم كوللېكتىپ تاماق يېيىش بىكار قىلىنىپ، تاماق پۇلى كولىنىدۇ دېگەن گەپلەر بار. يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ تەسىرىدىن كونا خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ كەيپىياتى ياخشى بولماي قېلىۋاتىدۇ. كۆپىنچىسى رۇخسەت سوراپ، جان بېقىشنىڭ يولىنى تاپىمىز دېيىشىۋاتىدۇ......

.. شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۇھاپىزەت ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچىننىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى خۇ شاۋلياڭغا يوللىغان «مايتاغ ساقچى ئىدارىسىنىڭ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۆزگەرتىلىپ تەشكىل قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتى» (1944 - يىل 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى).

ئورنىمىز مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن بېرى ئىككى ئاي ئۆتۈپ كەتتى. باش دىرېكتور سېن يۆچى 8 - ئاينىڭ باشلىرى بۇ يەرگە كېلىپ 20 نەچچە كۈن تۇرۇپ، نېفىت ئېلىش ئايرىش قۇرۇلۇشىنى پىلانلىغاندىن باشقا، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. بۇ چاغ بۇ كاننى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشى باشلانغان چاغ بولۇپ، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلاردىن ئەينى ئەھۋالنى ئۇقمىغانلار ئۆتكۈن-

چى مەزگىلدە ئادەم قىسقارتىدىغان بوپتۇ دېيىشكەن. سوڭ
دىرېكتور خىزمەتچىلەر، ئىشچىلارغا خاتىرجەم ئىشلەش توغ-
رىسىدا كۆرسەتمە بەردى. ئورنىمىزنىڭ بۇيرۇقى بىنائەن
بۇ كاننى ئۆزگەرتىپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ماي مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش،
ئارقا سەپنى تەمىنلەشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىدى.
ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەتچى، ئىشچى كۆ-
پەيتىش كېرەك. قانداقمۇ ئىشچى قىسقارتىش غەرىزى بول-
سۇن؟ خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئوزۇقلىنىش چارىسىگە كەل-
سەك، خىزمەتكە، ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ھەقسىز ئوزۇقلىنىدۇ.
ئائىلە - تەۋەلىرىدىن يېشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قا-
راپ تاماق راسخوتى ئېلىنىدۇ، بۇ ئەسلىدىكى بەلگىلىمە
بويىچە بېجىرىلىدۇ. باش دىرېكتور سۇن 8 - ئاينىڭ 31-
كۈنى پۈتۈن كاندىكى خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ تەمىناتىنى
ياخشىلاش، ھەر ئايلىق قوشۇمچە ياردەم پۇلىنى كۆپەيتىش،
بۇنىڭ سانى ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ بىر ھەسسىسىگە-
چە بولۇش، مۇشۇ يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ يولغا قويۇش
ھەققىدە يازما يوليورۇق بەردى. ھۆكۈمەت قولىدىكى دۆك-
لات ئىشىنىڭ ئەينەن ئەھۋالىنى ئۇقمايدىغانلارنىڭ ئەپ-
قاچتى گەپلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەزكۇر كان دۆ-
لەت مۇداپىئەسىدىكى ئېغىر سانائەت ئورنى، بىنزىن ئىش-
لەپچىقىرىش ئارقا سەپ ترانسپورتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇ-
ھىم، ھۆكۈمەتنىڭ پايدا - زىياننى ئايرىش ئۈچۈن دۆك-
لاتنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى سورايمىز.
«شىخو نېفىت كېنىغا تەييارلىق كۆرۈش ئورنىنىڭ
خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ كولېكتىپ ئوزۇقلىنىش ئىشى
توغرىسىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىغان جاۋاب

تېلېگراممىسى» (1944 - يىل 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى).

مىڭگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرى چېكىنىپ كەتتى. تۈرلۈك نېفىت ئېلىش، ئايرىش ئۈسكۈنىلىرىدىن بىر مۇنچىسىنى دۆلەتكە تۇشۇپ ئەكەتتى، قۇرۇلۇش توختاپ كەتتى. 1933 - يىلى ھۆكۈمەت قايتۇرۇۋېلىپ، گەنسۇ نېفىت كان ئىدارىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، تۈرلۈك تېخنىك ماتېرىياللارنى ئەكىلىپ رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپشۇردى. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇق 20-، 30-، 36-، 37-، 39-، 42-، 43- قاتارلىق يەتتە قۇدۇق بولۇپ، كۈنلۈك مەھسۇلاتى 70 تۇڭچە ئىدى، بىر مەزگىل تىجارەت قىلىنغاندىن كېيىن «باندىت» لار پاراكەندىچىلىك سالغانلىقتىن، ئىلاجىسىز تاشلىۋېتىلدى......

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

بىز تەرەپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا بارغاندا، تۈرلۈك ماشىنا، زاپچاسلار توشۇپ كېتىلگەن ئىكەن. بىر قانچە ئاي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئارقىلىق بىنزىنلىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى، 100 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80 تۇڭلۇق ۋە 25 تۇڭلۇق ھورلاندۇرۇش پېچىدىن بىردىن، بەش تۇڭلۇق سىلىقلاش مېيىنى ئايرىش پېچىدىن بىرى پۈتتۈرۈلدى.

يەنشۇاڭ: «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماشىنكىدا بېسىلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1933 - يىلى گەنسۇ نېفىت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن، ھەر كۈنلۈك نېفىت مەھسۇ-

لانى 60 تۇڭدىن 70 تۇڭغىچە بولۇپ، بىر يىلدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. «باندىت» ئەسكەرلىرى توپىلاڭ قىلىپ، شىخو قولدىن كەتكەندىن كېيىن خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىـ راپ - تېنەپ چېكىنىدى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ كەتتى. ئۆتكۈزۈۋېلىپ باشقۇرغاندىن كېيىن قۇـ دۇقلارنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

قۇدۇق نومۇرى	كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى (تۇڭ)
20 - قۇدۇق	7.5
30 - 〃	2
36 - 〃	7.5
37 - 〃	7.5
39 - 〃	7.5
42 - 〃	30
43 - 〃	8
جەمئىي	70

يەنشۇاڭ «جۇڭگو نېفىت كانلىرى خاتىرىسى» (ماـ شىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، يىللىرى ئېنىق ئەمەس).

1943 - يىلى 4 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىرلىشىپ باشقۇرۇشنى توختىتىشنى قارار قىلدى، بارلىق نېفىت ئېلىش، ئايرىش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى دۆلىتىگە توشۇپ ئەكەتتى. شۇ يىلى 6 - ئايدىن 10 - ئايغىچە جەمئىي 12 مىڭ تونىنا تېخنىك ماتېرىيالنى توـ شۇپ ئەكەتتى، ھەممە نېفىت قۇدۇقىدىكى كالوننى چىـ

قىرىتۋىلىپ، قۇدۇق ئاغزىنى پېچەتلىۋەتتى، قېپقالغان پېچەتلىۋېتىلگەن نېفىت قۇدۇقىدىن 11 نى ۋە ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشى ھەمدە نېفىت قۇدۇقى قۇرۇلۇش خاتىرىسىنى بايلىق مەنبە كومىتېتى بىر مىليون 700 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا سېتىۋېلىپ، 1944 - يىلى 2 - ئايدا توختام تۈزۈشتى، ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن گەنسۇ نېفىت كېنىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ، تېخنىك ماتېرىياللارنى ئاپىرىپ رەتكە سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تاپشۇردى. بىر مەزگىل باشقۇرغاندىن كېيىن يەرلىكتىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى سەۋەبىدىن تاشلىۋېتىلدى.

1942 - يىلى 1 - ئايدا ئۈچ ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى بار ئىدى. 1943 - يىلى 4 - ئايدا توققۇز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى بار ئىدى. 1944 - يىلى گەنسۇ نېفىت كېنى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن يەتتە ئېغىز ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، كۈنلۈك نېفىت مەھسۇلاتى 60 تۇڭدىن 70 تۇڭغىچە بولدى. ئۈسكۈنە جەھەتتە بىر قانچە ئاي تولۇقلاش ۋە رەتلەش ئارقىسىدا بېنزىنلىق قۇدۇق رېمونت ماشىنىسىدىن بىرى 100 تۇڭلۇق تۇرۇبىسىمان ئايرىش پېچىدىن بىرى، 80 تۇڭلۇق ۋە 25 تۇڭلۇق ھورلاندۇرۇش شەكلىدىكى پېچىنىڭ ھەر قايسىسىدىن بىرى، بەش تۇڭلۇق سىلىقلاش مېيى ئايرىش پېچىدىن بىرسى پۈتكۈزۈلدى. 1944 - يىلى 9 - ئايدىن 12 - ئايغىچە جەمئىي 1234.4 تونىنا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلدى، 380.4 تونىنا بېنزىن، 258 تونىنا كىرسىن ئىشلەپچىقىرىلدى. 1945 - يىلى 1 - ئايدىن 8 - ئايغىچە جەمئىي 1858.3 تونىنا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلدى، 600.5

تونىنا بېنزىن، 469.2 تونىنا كېروسىن ئايرىپ چىقىلدى،
9 - ئاينىڭ باشلىرى يەرلىكتە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى
بولغانلىقتىن، خىزمەتچىلەر، ئىشچىلار ئالدىراپ - تېنەپ
چېكىنىپ كەتتى، قۇرۇلۇش شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالدى.

«جۇڭگو نېفىت سانائىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى» (ماشىنـ
كىدا ئۇرۇلغان نۇسخا، 1949 - يىلى).

ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتە، شىڭ شىسەي دەۋرىـ
دە سوۋېت ئىتتىپاقى مايتاغ نېفىت كېنىنى ئېچىش، بايـ
لىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرگە ياردەم
بەرگەندى، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى
تۇرغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خادىملىرى ۋە
ئۈسكۈنىلىرى ئېلىپ كېتىلدى، مېنىڭچە شىنجاڭدا ئىقتىسا-
دىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن سوۋېتلىكلەرنىڭ تېخـ
نىكا خادىملىرى ۋە ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ياردىمى بولمىسا
بولمايدۇ. شۇڭلاشقا تىنچلىق كېلىشىمىسى ئىمزالانغاندىن
كېيىن (ئېلاۋە: يەنى 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈ-
نى جاڭ جىجوڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ
ئۈچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان «مەر-
كىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ كۆ-
تۈرگەن رايونلار خەلق ۋەكىلىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشنى
تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى»)
شەرتنامىنىڭ دەسلەپكى ئورگىنالىنى مۇھاكىمە قىلىش ۋە
تۈزۈپ چىقىشقا كىرىشتىم، ھەمدە نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە
تەكلىپ بېرىپ، ماقۇللانغاندىن كېيىن، خېلى ئۇزۇن ۋا-
قىت ئۆتۈپ ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئوتتۇرىغا

قويدۇم. باش كونسۇل ۋە سودا ئىشلىرى ۋەكىلى ئويلى-
شىپ كۆرىدىغانلىقىنى، لېكىن موسكۋادىن يولىيورۇق سو-
راشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتتى، مېنىڭچە،
ئەنجەڭ ھۆكۈمىتى تۈزىتىش كىرگۈزگەن شەرتنامىنىڭ دەس-
لەپتىكى ئورگىنالىنىڭ ئويلىشىپ كۆرىدىغان ئىمكانىيىتى
بار ئىدى. كېيىن كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش (بىز
تەرەپنىڭ باش ۋەكىلى تاشقى ئىشلار پەۋقۇلئاددە ۋەكىلى
يولداش ليۇ زېروك ئىدى) ئارقىلىق جۇڭگو - سوۋېتنىڭ
شىنجاڭدىكى سودا ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كېلىشىمى
(سودا مەسىلىسى، رەڭلىك، ئاز ئۇچرايدىغان مېتال قې-
زىش مەسىلىسى، نېفىت ئېلىش مەسىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئا-
لاتتى) ئاخىرى ۋۇجۇدقا چىقتى. لېكىن بۇ چاغدا نەنجىڭ
ھۆكۈمىتى يەنە ئىككىلىنىشكە باشلاپ، جۇڭخۇا خەلق جۇم-
ھۇرىيىتى دۇنياغا كەلگىچە بىر قارارغا كېلەلمىدى. سو-
ۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالانغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق
كېلىشىمى مۇشۇ لايىھەنى ئاساس قىلدى.

«جاڭ جىزجۇڭ ئەسلىمىلىرى» (تارىخىي ماتېرىياللار
نەشرىياتى، 1985 - يىل).

جۇڭگو - سوۋېت نېفىت شىركىتى 1950 - يىلى
10 - ئايدا قۇرۇلدى. 1951 - يىلى پائالىيەت باشلىدى،
بۇ ئۇچ ۋىلايەت تەرەققىيات شىركىتىگە قاراشلىق مايتاغ
نېفىت زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشنى ئاساس قىلدى. ئەسلى-
دىكى ئىقتىسادىي ئەھۋال ئىنتايىن بىچارە ھالەتتە ئىدى.
بۇ يەردە ئاددىي قول سانائەت ئۇسۇلى بويىچە باشقۇ-
رۇلىدىغان ئىككى ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى، سىغىمى توق-
قۇز كۇب مېتىر كېلىدىغان ھورلاندۇرغۇچتىن تەشكىل تاپ-

قان ئىككى ھورلاندۇرۇش ئۇسكۇنىسى، چۆلسىرەپ قالغان، ئاساسى جەھەتتىن ربمونت قىلىشقا توغرا كېلىدىغان، بىر قانچە كومپرېسسور تۇرالغۇ ئۆيي بار ئىدى.

«جۇڭگو، سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ 1951 - يىللىق خىزمىتىدىن خۇلاسە» (ماشىنكىدا ئۇرۇلغان نۇسخا).

VI ماي تاغ نېفىت كېنىدىكى ئىشچىلارنىڭ نامرات تۇرمۇشى ۋە ئىش تاشلاش كۈرەشلىرى

جۇڭگولۇق ئىشچىلارنىڭ تاماق، ياتىقىنى كان بېرىدۇ. ھەر كىشىنىڭ ئايلىق تامىقى ئۈچۈن 50،04 يۈەن كېتىدۇ. ئەگەر خىزمەتچى، ئىشچىلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى تاماقتا بىللە بولسا ھەر كىشىدىن ئېيىغا 10 يۈەن شىنجاڭ پۇلى ئېلىنىدۇ، ھەر بىر ئىشچىنىڭ ئايدا ئايرىم ئالىدىغان ئىش ھەققى 50 يۈەن. لېكىن ئىشچى يېتىشمىگەچكە، سىرتتىن پارچە - پۇرات ئېلىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ ھەققىگە كېتىدىغان پۇل كۆپرەك بولۇپ ئىشچىلاردىن قېچىپ كېتىدىغانلار بار ئىدى، شۇ يەرنىڭ مال باھاسى بويىچە گۈرۈچنىڭ ھەر بىر كۈرسى 420 كونا جىڭ (ھەر جىڭى 16 سەر) بولۇپ، شىنجاڭ پۇلىغا 140 يۈەن، ئۇنىڭ ھەر يۈز جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 35 يۈەن، چوشقا گۆشىنىڭ ھەر جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 1.5 يۈەن بولۇپ، ئۆرلەپ كېتىش يۈزلىنىشى بار ئىدى.

گۇڭ شۆسۆي: «شىنجاڭ ئۆلكىسى ماي تاغ نېفىت كېنىنى كۆزدىن كەچۈرۈشتىن دوكلات» (1942 - يىل 7 - ئاي، مايلىق باسما).

سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىدىن جەمئىي 120 كىشى بولۇپ، ئىش ھەققى ئامېرىكا پۇلىغا 360 دوللاردىن 50 دوللارغىچە ئىدى. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى خىزمەتچىدىن 54 كىشى بولۇپ، ئىش ھەققى شىنجاڭ پۇلىغا 30 يۈەندىن 120 يۈەنگىچە ئىدى، تاماق، ياتاق بىلەن تەمىنلەنەتتى. ئىشچى جەمئىي 776 كىشى بولۇپ، ھەممىسى جۇڭگولۇق ئىدى. تېخنىك ئىشچىلار 69% نى ئىگىلەيتتى، ئىش ھەققى ئېيىغا 40 يۈەندىن 135 يۈەنگىچە ئىدى.

«شىنجاڭ مايتاغ نېفت كېنىنى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن قىسقارتىلما» (1943 - يىلى).

بىز تەرەپ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈچ يىلدىن بۇيان ئازراقمۇ كۆپەيتىلمىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىچە ئايرىپ بايان قىلىمەن:

(1) زاۋۇت ئىچىدىكى ھەرقايسى بۆلۈملەرنىڭ كاچالنىكلىرىنىڭ ئىش ھەققى 80 - 90 يۈەن، ياكى 100 يۈەن بولغاندىن باشقا تامچى، ياغاچچى، كوچىگار ۋە ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى 40 - 50 يۈەن ياكى 50 - 60 يۈەن، شاگىرتلار ۋە ھويلىكەشلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 30 يۈەن ئۆپچۆرىسىدە.

(2) زاۋۇت ئىچىدىكى خىزمەتنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلانغاندا ئوت ئاپەتتىن ئالاھىدە مۇداپىئە كۆرۈشكە توغرا كېلىدۇ، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرى كوللېكتىپ تاماق يەيدۇ. لېكىن ھەر بىر كىشى ئۈچۈن ئايدا 30 - 40 يۈەنچە تاماق پۇلى ئېلىنىدۇ.

ئەگەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۈچ - تۆت جان بولۇپ قال-
سا ئائىلىق ئىش ھەققى ئائىلىق تاماق پۇلىنىڭ يېرىمى-
غىمۇ يېتىشمەيدۇ، ھەتتا تاماقىمۇ سېتىۋالالمايدۇ.

(3) ھازىر نەرسە - كېرەكلەر قىممەتلىشىپ كەتتى، ئىش-
چى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئالىدىغىنى ئائىلىق بولغاچقا،
ئائىلە - تەۋەلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىمۇ قامدىيالمايدۇ،
كۆپچىلىك باللارنىڭ كىيىم - كېچەكى جۇل - جۇل، بۇن-
داق قىيىن ئەھۋالنى ئامال قىلىپ ئوڭشىلىشىپ كۆرۈش
كېرەك.

(4) ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالىدىغان ئىش ھەققى
ناھايىتى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى خاتىرجەم-
لىككە تەسىر يېتىدۇ. ياز كېلىپ كۈن ئىسسىسا، قېچىپ
كېتىدىغان ئىشلاردىن ساقلىنىش تەس بولۇپ خىزمەتكە
تەسىر يەتكۈزمەي قالمايدۇ.

(5) سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىكىلەرنىڭ ئىش ھەققى
بىز تەرەپتىكىلەردىن بىر قانچە ئون ھەسسە ئارتۇق، ئۇ-
نىڭ ئۈستىگە تەمىناتى مول، تۇرمۇشى باياشات، بۇلار
خىزمەت كەيپىياتىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئېڭى تۆۋەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالدىنىپ، تەۋەلىكىنى
ئۆزگەرتىدىغان ئىشلار ئاسان چىقىپ قالىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي ئىش. خىزمەت ئۈنۈمى-
نى ئۆستۈرۈشنى كۆزلەپ، ئادەتتىكى تېخنىك ئىشچىلارنىڭ
ئىش ھەققىنى ئۈرۈمچى شەھىرىدە يېقىندا بەلگىلەنگەن
ئىش ھەققى باھاسى بويىچە ئاشۇرماقچىمەن، تېخنىكىلىق
ئىشچىلار، بۇرغىلاش ئىشچىلىرى ۋە خىزمەتچىلەر قاتارلىق-
لارنىڭ ئىش ھەققىنى ئەھۋال ئالاھىدە بولغاچقا ھۆكۈ-

مەتىنلىك كۆرسەتمىسىگە بىنائەن بىر تۇتاش تەمىنات ئۇلـ چىمى بويىچە تەڭ مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن، خىزمەتكە پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئاشۇرۇشقا بولامدۇ - يوق.

مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشـ لىقى ۋىن زىجۇننىڭ شىڭ شىسەيگە يوللىغان مەكتۇبى (1943 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى).

ئېرىتىش: ...... خىزمەت جەھەتتە پۈتۈن زاۋۇتتا ئىش توختىتىلى بىر ئىككى كۈن بولدى، ۋىشكا قۇراشـ تۇرىدىغان ئىشنىڭ توختىغىنىغا 18 كۈن بولدى...... ئىش توختاپ كېتىشنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى ئىشچىلارنىڭ كىـ يىم - كېچەكلىرى بېرىلمىگەنلىكتە، ئۇنىڭدىن قالسا، ئوزۇق - تۈلۈكىنىڭ يېتىشمىگەنلىكىدە.

خىزمەت كىيىمنىڭ يېتىشمەسلىكى ھەم ئىش توخـ تاشنىڭ سەۋەبى ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ بولماسلىقى، مالىيە نازارىتى پۇل بەرمىگەنلىكىدىن بولغان. ئوزۇق - تۈلۈك بولمىغانلىقتىن ئىشچىلار كېتىپ قېلىشتى.

......

.. ۋىن زىجۇن؛ ۋىشكا قۇراشتۇرىدىغان ئىشچىلارنىڭ 18 كۈن ئىش توختىتىشىدا ئىش كىيىمنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەب بولالمايدۇ. ئىش توختىتىشنىڭ ئاساسىي سەۋەبى، باش ئىنژېنېر ئېرىتىنىنىڭ ئېگىزگە يامىشىدىغان ئىشچىـ دىن 10 نى سەۋەبسىز قوغلاندى قىلغانلىقىدا، بۇنداق چارىگە ئىشچىلار ئەلۋەتتە رازى بولمايدۇ. شۇڭا ئىش توختاپ قالدى.

«1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى يىغىن

خاتىرىسى» قاتناشقۇچىلار:

شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جىيۇەن، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پۇسكىن، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ باش ئىنژېنېرى نېرىتىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى ۋىن زىجۈن.

مەزكۇر كاندا 11 - ئايدا ئىش تاشلانغان ئەھۋالغا كەلسەك، ...... مۇشۇ ئاينىڭ 15 - كۈنى تاپشۇرۇۋېلىنغان تېلېگراممىدا: 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بىر كۈن ئىش توختىتىلغان. لېكىن ئەتىسى چۈشتىن كېيىن ئىش ئەسلىگە كەلدى، دېيىلگەن. يېقىندا شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى پېڭ جىيۇەن نېفىت كېنىنىڭ ئەھۋالىنى يۈزتۇرانە دوكلات قىلدى. ئۇزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەش ۋاقتىنچە توختاپ قالغانلىقتىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ نېفىت چىقىرالمىغان، شۇڭلاشقا مالىيە نازارىتى پۇل ۋە ئاشلىق ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ئىشلارنى بۇرۇشتۇرۇپ بولغىچە، بىر كۈن ئىش توختاپ قالدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىساد مىنىستىرلىكى بايلىق مەنبە كومىتېتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللىغان ئالاقىسى (1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى).

VII مۇھىم نېفىت ئالامەتلىرى بولغان باشقا رايونلارنىڭ ئېچىلىش ئەھۋالى

1. كۇچا ناھىيىسى مىس كان كەنتى

كۇچا ناھىيىسىدە نېفىت ئېلىنىدىغان رايون مىس

كان كەنتى ئەتراپىدىكى رايونلار بولۇپ، ناھىيىگە 25 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۇچا ناھىيىسىدىن مەزكۇر كەنتكە بارىدىغان ئىككى يول بار: بىرى ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىر كېلىدىغان تاغلىق جىلغىدىن ئۆتىدىغان ئېرىق بولغاچقا ئۇلاغلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ. ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلمەيدۇ. يەنە بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 65 - 70 كىلومېتىر كېلىدىغان ئەگرى - توقاي يول بولۇپ، ئاپتوموبىل، ھارۋىلار يۈرەلەيدۇ. مەن كان ئېزىدىسىدا 5، 12، 40 كىلومېتىر كېلىدىغان ئۈچ جاي نېفىت ئېلىنىدىغان جاي. ۋاھالەنكى بۇ جايدىكى نېفىت يەر ئۈستىگە ئېقىپ چىققان. بۇ ئۈچ يەرنىڭ تۆپىسىنىڭ سۈپىتى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە نېفىت چىقىدىغان تۈرلۈك رەڭ ئالامەتلىرى بار. نېفىت قۇدۇقى تار تاغ جىلغىسى ئىچىدە بولۇپ، بىرىنچى يول بىلەن ئۇلاغدا بارسا نېفىت قۇدۇقىغا ئۇدۇل بارغىلى بولىدۇ، ئارىلىقى بىر قەدەر يېقىن نېفىت قۇدۇقىغا يېقىن قالغاندا، 100 — 150 مېتىر يەردىكى تاغ يولى تار بولغاچقا ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشى تەس بولۇپ، پىيادە مېڭىپ ئىلگىرىلەشكە توغرا كېلىدۇ. نېفىتنى ئالىدىغان چاغدا ئۇنى يۈدۈپ 100 — 150 مېتىر يىراقلىقتا ئاپىرىپ، ئاندىن ئۇلاغقا ئارتىپ، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىغا ئاپىرىشقا توغرا كېلىدۇ. نېفىت قۇدۇقلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئوخشاش ئەمەس. چوڭقۇرلىرىغا نېفىت ئالىدىغانلار شوتا قويۇپ چۈشۈپ چىقىدۇ، نېفىتنى چۆمۈچ بىلەن ئالىدۇ. نېفىت رايونىنىڭ بىر بۆلىكىدە 30 يەردە قۇدۇق ئېغىزى، ئىككىنچى بۆلىكىدە 10 يەردە قۇدۇق ئېغىزى بولغان. باشقا رايونلارغا بارالمىدۇق. يۇقىرىقى ئىككى بۆلەكتىكى نېفىت قۇدۇقلىرىدىن يار پەس-

لىدە ھەر ھەپتىدە 150 ـــ 200 جىڭ نېفىت ئالغىلى، قىش پەسلىدە بولسا 50 ـ 80 جىڭ ئالغىلى بولىدۇ. نېفىت كېنىنىڭ ئەتراپىدا ئوت ـ چۆپ ئۆسمەيدۇ. سۇمۇ ناھايىتى ئاز، ئۇ يەردىن تۇز چىقىدۇ، بۇ يەر ئۆي ـ ئىمارەتمۇ ئاھالىمۇ بولمىغان بىر چۆللۈك. يۇقىرىقى قۇدۇقلاردىن چىقىدىغان نېفىتنىڭ سۈپىتى ئوخشاش، رەڭگى ئاق، بۇ جايدىكى ئەڭ كۆرۈنەرلىك بىر ھادىسە شۇكى، نېفىت ھىدى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. يەرلىك ئاھالىلار چەككىلەنمىگەن مايىنى ئېلىپ چىراغ ياقىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىسى بەك جىق چىقىدۇ...... ھازىر بۇ يەردىكى نېفىتلىكنى كۇچا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قېزىۋاتىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى چەككىلىمەي، چىراغ يېقىشقىلا ئىشلىتىدۇ.

......

كۇچا نېفىت رايونىدا سىناق تەرىقىسىدە نېفىت ئايرىش خىزمىتى ئىشلەش ئۈچۈن 161 جىڭ نېفىت ئېلىندى. ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى (تېمپېراتۇرىسى ±15℃)0.8281 بولىدۇ.

1. بېنزىن (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7787 t^{15}℃ 40 كىلوگرام

2. بىرىنچى دەرىجىلىك ئاق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.7823 t15℃ 16 كىلوگرام

3. ئىككىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8053 t15℃ 32 كىلوگرام

4. ئۈچىنچى دەرىجىلىك سېرىق نېفىت (ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى) 0.8203 t15℃ 32 كىلوگرام

5. سېرىق ئاپتول تېپىدىكىسى 26 كىلوگرام

6. ئايرىشقا سەرپ بولغان نېفت مىقدارى 15 كىلوگرام

(ئىلاۋە: يۇقىرىقى ماقالىدىكى «ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى» دېگەنى سېلىشتۇرما ئېغىرلىق، «ئاق نېفت»، «سېرىق نېفت» دېگەنى كېرەسىن)

2. ئاقسۇنىڭ تاغلىق كەنتىدىكى نېفت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

ئاقسۇدىكى نېفت چىققىدىغان رايون تاغلاق كەنتنى ئەتراپىدا بولۇپ، مەزكۇر ناھىيىگە 90 ــ 100 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر ناھىيىدىن يولغا چىقىپ، 50 كىلومېتىر چۆلنى باسقاندىن كېيىن، 30 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوگىغول- دوگىغول ئەگرى - توقاي يول ئالدىغا كېلىدۇ. يۇقىرىقى 80 كىلومېتىر يولدا هارۋا ۋە ئاپتوموبىل يۈرەلەيدۇ، ئاخىرقى بىر بۆلەك 15 كىلومېتىر كېلىدىغان يول چوڭ - چوڭ تاشلار دۆۋىلىنىپ كەتكەن تاغ ئارىسىدا بولۇپ، كەڭلىكى 25 - 30 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىدا بىر ئۆستەڭ بولۇپ. كەڭلىكى 4 - 5 مېتىر كېلىدۇ. هاۋا ئىللىپ يامغۇر ياققاندا ئۆستەڭگە سۇ توشۇپ كېتىدۇ، تاغ ئاغزىدىن مەزكۇر مەھەللىگە كەلگىچە 10 نەچچە يەرگە كۆۋرۈك سېلىنغان. يول هارغانسېرى ئېگىزلەپ بارىدۇ، يانتۇلۇقى خېلى چوڭ، پەسكە قاراپ يۈرىدىغان يەر يوق. نېفت قۇدۇقى مەزكۇر كەنتتىن ئۈچ كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ ئارىلىقتا ئېگىزلىكى 350 ــ 400 مېتىر، يانتۇلۇقى 60 - 65 گرادۇس كېلىدىغان بىر پارچە يەر بار، بۇ يەردىن ئاتلىق

ياكى پىيادىلا ئۆتكىلى بولىدۇ. قۇدۇق ئىككى چوڭقۇر تار يەردە بولۇپ، 15 نېفىت قۇدۇقى بار، چوڭقۇرلۇقى بىر مېتىردىن 15 مېتىرغىچە، نېفىتنىڭ رەڭگى ئوخشمايدۇ، ھەر ھەپتىدە 50 كىلوگرامدىن 70 كىلوگرامغىچە نېفىت چىقىدۇ. نېفىت قۇدۇقتىن چىققاندا سىغىمچانلىقى 15 كىلوگرام كېلىدىغان تۇڭغا قاچىلىنىپ، تاغنىڭ سول تەرىپىگە يۆدۈپ ئاپىرىلىدۇ، نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئۆپچۆرىسىدە نە ئاھالە، نە ئۆي ـ ئىمارەت يوق، بۇ يەردە تاشلار دۆۋىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ھەممە يەردىلا بار، بۇرغىلاپ چارلاپ قۇدۇق قېزىش مۇمكىن ئەمەس، ...... ھازىر قېزىپ چىقىرىلغان نېفىتنىڭ تەركىبىدىكى مىقدار (ئىلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، بۇ سۆز سېلىشتۇرما ئېغىرلىق دېيىلىشى كېرەك) 0.830، بېنزىن تەركىبى ئاز، تاش يېغى (ئىلاۋە: كىرسىننى كۆرسىتىدۇ) بىر قەدەر كۆپ، ئېغىرلىق تەكشۈرىدىغان ئەسۋاب بولمىغاچقا، ھەر خىل مايلارنىڭ تەركىبى ۋە ئېغىرلىقىنى كۆرسەتكىلى بولمىدى.

ھازىر نېفىت ئىشلىتىدىغانلار سودىگەرلەر بولۇپ، بۇ يەردىكى ئاقسۇ ناھىيىسىدە نېفىتنى سېتىپ چەككىلەپ، 84 جىڭ ماي ئالىدى. تۆرلۈك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. ئاق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.8328 15℃ 2 كىلوگرام

2. سېرىق نېفىت 0.8553 15℃ 60 كىلوگرام

3. ئاپتول تىپىدىكىسى 15 كىلوگرام

4. ئايرىش سەرپىياتى 7.5 كىلوگرام

(ئىلاۋە: مەمۇرى رايون ئايرىمىسى بويىچە تاغلاق كەنتى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدە).

3. قەشقەر رايونىدىكى نېفىت ئالامەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قەشقەر نېفىت رايونى، قىزىل توپا جىلغىسىنىڭ يېنىدا بولۇپ، مەزكۇر رايونغا 80 كىلومېتر كېلىدۇ. مەزكۇر رايونغا بارغىچە 25 كىلومېتر تاشيول بار، قالغىنى تەبىئىي چوڭ يول يولۇپ يانتۇلۇق يوق. مەزكۇر كەنتتىن ئالتە كىلومېتر، 12 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئىككى يەر نېفىت چىقىدىغان رايون. ھازىر ئالتە كىلومېتردىكى جايدىن نېفىت قېزىلىۋاتىدۇ، چىقىدىغىنى نېفىت، ئاسغالت. نېفىتنىڭ سۈپىتى دۇرۇس ئەمەس، قارا نەرسە (ئېلاۋە: ئەسلى تېكىستى شۇنداق، مەنىسى ئېنىق ئەمەس) بار. نېفىت چىقىدىغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 30 مېتر كېلىدۇ، بۇ قۇدۇقنى قازغىلى ئىككى يىل بولغان، بۇ مەزگىلدە ئىش ماتېرىيالى خىراجىتى ئىنتايىن ئېغىر بولغان. بۇ قۇدۇقتا ھاۋا يېتىشمىگەچكە، ئىشلەش قىيىنراق بولغان. نېفىت مەھسۇلاتى، يازدا كۈنىگە 150 جىڭ، قىشتا 50 ـ 60 جىڭ، نېفىت ئايرىيدىغان جاي مەزكۇر كەنتتە، نېفىت ئايرىيدىغان ئۇستىكۈنلەر بەك كىچىك بولۇپ، ھەر قېتىم 50 – 60 جىڭلا ئايرىغىلى بولىدۇ، لېكىن نېفىت ئايرىيدىغان تېخنىك بولمىغاچقا، بېنزىن، تاش يېغىنى ئايرىيالمىغان، ئايرىپ چىققان تاش يېغىنىڭ سۈپىتى زىيادە تۆۋەن، بىر قەدەر ئېغىر، چىراغ ياققاندا ئىسى جىق، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئارىلاشمىلار پىلىككە ئورنىۋالغاچقا، يورۇق بەرمەيدۇ. نېفىت ئالىدىغان ئورۇن ئانچە ئېگىز بولمىغان يۇمىلاق تۆپىلىكتە بولۇپ، توپىسى بىر قەدەر يۇمشاق، تاش يوق، ئادەم كۆچى

بىلەن نېفىت دېڭىزى (ئەسلى تېكستى شۇنداق ــ ت) نى بۇرغىلاپ قازسا 100 ــ 150 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا يەتكۈزگىلى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى نېفىت قۇدۇقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا كېيىنچە 20 ـ 25 مېتىرغىچە قېزىلسا نېفىت چىقىشى مۇمكىن. ئەتراپتىكى سۇ بېسىۋالغان قۇدۇقلارنىڭ ئۈستىدە نېفىت لەيلەپ يۈرىدۇ، بۇ نېفىت ئېقىمىنىڭ ئانچە چوڭقۇردا ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

......

بۇ قېتىم قەشقەردە نېفىتنى سىناپ ئايرىپ بېقىش ئۈچۈن، 169 جىڭ نېفىت ئېلىنغاندى، ئايرىۋېلىنغان تۈرلۈك مايلار تۆۋەندىكىچە:

1. بېنزىن، ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.770، تېمپېراتۇرىسى 8 ± 9℃ كىلوگرام

2. ئاق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.880، تېمپېراتۇرىسى 14 ± 13 ℃ كىلوگرام

3. سۇس سېرىق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 15 ± 17℃ كىلوگرام

4. سېرىق نېفىت ئۆلچەملىك ئېغىرلىقى 0.835، تېمپېراتۇرىسى 35 ± 32℃ كىلوگرام

5. ئاپتول تىپىدىكىلەر 86 كىلوگرام

6. ئايرىش سەرپىياتى 11 كىلوگرام

شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى گراشكوۋ يازغان. ۋۇ ليەنكى تەرجىمە قىلغان.

«كۇچا مىس كان كەنتى، ئاقسۇ تاغلاق كەنتى، قەشقەر نېفىت كېنىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات» (1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى مايلىق باسمىسى).

1. مۇقەددىمە

غانجۇغان ئۇلۇغچات ناھىيىسىنىڭ شەرقىغە 20 يول، كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 70 يول بولۇپ، قەشقەر سىمـخانا تاشيولىنىڭ يېنىغا جايلاشقان، 3 ـ 4 ئۆي بار، ئاھالىسى ناھايىتى ئاز. ئەتراپى «قىزىل جىنىس قاتلىـمى» دىن تەركىب تاپقان پاكار تاغ بولۇپ، ئېگىزلىكى 50 ـ 60 مېتىردىن ئاشمايدۇ، نېفىت چىقىدىغان يەر كەنتـنىڭ جەنۇبىغا 2 ـ 3 يول كېلىدىغان جايدا بولۇپ، كەنتـنىڭ ئالدىدا كىچىك يول بار، كەنتنىڭ جەنۇبىدىكى پاكار تاغدىن ئۆتۈشتە يول ئېگىز ـ پەس بولۇپ ئاتلىق مېڭىشقىلا بولىدۇ، كان رايونىغا بارغىچە يەر بارا ـ بارا تۈز بولۇپ، جەنۇب تەرەپكە بارغانسېرى قىيپاش بولۇپ چۆلگىچە بارىدۇ، بۇ يەرنىڭ جەنۇپ، شىمال قانىتى پاـكار ـ پاكار تاغ، چۆلنىڭ ئوتتۇرىسى تۈز بولۇپ، شىمالـدىن غەربكە، غەربتىن جەنۇبقا، شەرقتىن ـ شەرققە ئۇزۇنـچاق بەلباغ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن كۆرۈنىدىغىنى سىلىق قۇـرام تاشلار بولۇپ، يالىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، چۆلدىكى تاشلار...... (ئىلاۋە: خەنزۇچە ئونچە خەت چۈشۈپ قالغان) پەستىكى چوققىلار كېسىلىپ جىلغا بولۇپ قالغان، چوڭقۇرـلۇقى 10 مېتىردىن ئاشمايدۇ، ئاستى قىزىل يەر قاتلىمى.

بۇ رايون ئىچىدە ئېرىق بار، ...... (ئىلاۋە: خەنزۇـچە يەتتىدەك خەت چۈشۈپ قالغان) پۈتۈن رايوننى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئېرىق ئىچىگە يەردە ئانچە ـ مۇنچە بۇلاق سۈـيى ئېقىپ چۈشۈپ، ئېقىپ ئۇزاققا بارمايلا يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ.

2. يەر قاتلىمى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان (قىسقارتىلدى)
3. گېئولوگىيىلىك ستروكتورا (قىسقارتىلدى)
4. نېفىت چىقىدىغان ئالامەتلەر

ئا: نېفىت ئالامەتلىرى ۋە تەبىئىي گاز

ئۇرۇن I تار جىلغىنىڭ چېتىدە بولۇپ، قىزىل سېغىز جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، جىلغىنىڭ تېگىدە كۆلچەك بولۇپ، دىئامېتىرى ئىككى مېتىردەك كېلىدۇ، كۆلچەكنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا شېغىللىق تىك بەل بولۇپ، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىردەك كېلىدۇ. كۆلچەككە يېقىن جىنىس قاتلىمى ئۇۋاق بولۇپ، بىلەيسىمان ھالەتتە، ئۇنىڭ ئارىلىقى ۋە قاتلىرىدا قارا ئاسفالتتەك نەرسىلەر بار، تاغ جىنىسلىرىنىڭ بىر قىسمى يۇمشاق، بۇ نېفىتنىڭ چىلىشىدىن بولغان، قىيانىڭ ئاستىدا ئاز مىقداردىكى نېفىتكە ئوخشاش قارا نەرسىلەر سۇ ئۈستىدە لەيلەپ تۇرىدۇ. قويۇق ۋە يېپىشقاق، كۆلچەكنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن پۈۋەكچىلەر ئۇزۇلمەي سۇدىن چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىكى شېغىلنىڭ كۆرۈنۈپ قېلىشى قاتلامنىڭ ئۇزۇلگەنلىكىدىن بولغان. نېفىت بۇ يەردىكى شېغىل قاتلىمىنىڭ ئاستىدىن چىقىدۇ، بۇنىڭ بۇ يەرنىڭ سەل - پەل ئاجرىلىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ئەمەس. كۆلچەكتىكى سۇ يەر ئاستىنىڭ ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، سىرتقا ئېقىپ ئۇزاققا بارمايلا قۇملۇقتا يوقاپ كېتىدۇ.

ئۇرۇن II ۋە ئۇرۇن III بىر كىچىك كۆلچەك بو-

لۇپ، دىئامېترى بىر مېترچە كەلمەيدۇ، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسى تار جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئەتراپىدا كۆرۈنۈپ تۇرغىنى ساپلا قىزىل ياكى يېشىل چىمز، شې-غىل كۆرۈنمەيدۇ. بۇ يەر ئالدىدىكى I ئورۇن بىلەن بىر كىچىك تاغ ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، ئارىلىقى 10 مې-ترغا يەتمەيدۇ. كۆلچەكتە قارا رەڭلىك نېفىت كۆلچەكنىڭ چېتىدە يېغىلىپ لەيلەپ تۇرىدۇ، تەبىئىي گاز پۇۋەكچىلى-رى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، بونداق پۇۋەك-چىلەر II ئورۇندا ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوت تەگسىلا كۆيىدۇ.

چوڭ كۆلچەك بار جاي قاقاسلىقتىن 10 مېترچە پەستە بولۇپ، بۇ كۆلچەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 مېتر، كەڭلى-كى 10 مېتر، سۈيى زۇمرەتتەك سۈزۈك، كۆلچەكنىڭ شەرقىي قىرغىقىنىڭ ئاستىدىكى شېغىل قاتلىمىنى ئوچۇق كۆر-گىلى بولىدۇ. بۇ كۆلچەك جايلاشقان يەرنىڭ ئانتىكلىنال-نىڭ مەركىزى ئىكەنلىكىنى ئۇقۇۋالغىلى بولىدۇ. كۆلچەك-تە تەبىئىي گاز پۇۋەكچىلىرى ئۈزۈلمەي كۆتۈرۈلۈپ تۇرى-دۇ، نېفىت ئىزلىرى كۆرۈنمىدى. كۆلچەكنىڭ قىرغىقىدىكى جايلاردا خېلى كۆپ قىيپاش تۇرغان ئەسكى تاشلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، بۇ ئېھتىمال بۇرۇن قۇدۇق قېزىپ تاشلىۋېتىلگەن تاشلار بولۇشى مۇمكىن. مەزكۇر قۇدۇق سۇنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن سۇ ئاستىدا قېلىپ كۆلچەك بو-لۇپ قالغان.

ب: نېفىت چىلاشقان قۇم جىنىس

......

ئانتىكلىنالىنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى يېڭى قۇدۇقنى

قەشقەر دىۋىزىيە شتابى قازغان. قۇدۇق قېلىنلىقى تۆت مېتىر بولغان تېيىز كۆلرەڭ شېغىللىنى بويلاپ يەر ئاستىغا يانتۇلاپ كىرىدۇ، چوڭقۇرلىقى 20 مېتىرغا بارغاندا سۇغا دۇچ كېلىپ توختاپ قالغان.

5. يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قېزىش

رايون ئىچىدە قېزىلىپ بىكار قىلىنغان قۇدۇقتىن ئىككىسى يەنى يېڭى قۇدۇق ۋە كونا قۇدۇق بار. سۇ بېسىۋالغان كېرەكسىز قۇدۇقتىن ئىككىسى بولۇپ، بىرى چوڭ كۆلچەك، بىرى كونا قۇدۇقنىڭ يېنىدىكى كۆلچەك، سۇ بېسىۋالغان قۇدۇقنىڭ قېزىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئۇققىلى بولمايدۇ. يېڭى قۇدۇقنى كۆرگەنلىكىمىز ئالدىدا بايان قىلىندى، نېفىت چىقىش مۇمكىنچىلىكى يوق. كونا قۇدۇقنى تەكشۈرگەن چاغدا بىر ئۇيغۇر قۇدۇققا چۈشمەكچى بولغان ئىدى، ئۇنىڭغا يول قويدۇق، بۇ كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، كونا قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 جاڭ كېلىدۇ، سۇ كۆتۈرۈلۈپ قۇدۇقنى يېرىمىغىچە بېسىۋالغان، سۇ يۈزىنى لەيلەپ تۇرغان قارا نېفىت قاپلىۋالغان. نېفىت ئالدىغانلار قۇدۇق ئاغزىدىن تىك شوتا بىلەن نېفىت ئۈستىگىچە چۈشۈپ، قاپاق بىلەن ئالىدۇ. ھەر ئايدا 15 تۆڭچە (ھەر بىر تۆڭى بەش گاللون كېلىدۇ) نېفىت ئالغىلى بولىدۇ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ئاپىرىپ چەككىلەيدۇ. ھەر 18 تۆڭدىن تۆت تۆڭ چىراغ يېغى ئالغىلى بولىدۇ، نېفىت تۇتۇق قارا رەڭدە بولۇپ، يورۇقلۇقتا قوڭۇر رەڭ كۆرۈنىدۇ، چىراغ يېغىمۇ قوڭۇر رەڭدە، يېرىم سۈزۈك، پارافىن

تەركىبى خىلى يۇقىرى، تەكشۈرگەندە چىراغ يېغىنىڭ ھەر جىڭى شىنجاڭ پۇلىغا 2.5 يۈەنگە سېتىلىدۇ، ئۈلۈغچات ۋە قەشقەردىكى ئورگانلارنىڭ چىراغ يېقىشىغا بېرىلىدۇ.

گۇەنشىسۇڭ: «ئۈلۈغچات ناھىيىسىدىكى غانجۇغان نېفىتلىكى» (1945 - يىل 7 - ئاي. مايلىق باسمىسى)

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىدىن چىقىدىغان نېفىتنىڭ ئىنتايىن موللۇقىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇندىن توققۇزىنىڭ قېزىلمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

چىڭ لودىڭ: «شىنجاڭ مەسىلىسى» (ھۆججەت كىتابخانىسى 1949 - يىل).

شىنجاڭدىكى نېفىتلىكلەرنىڭ ئەڭ يېڭى ماتېرىياللارغا ئاساسەن تۈزۈلگەن جايلىشىش ئەھۋالى جەدۋىلى

نامىلەر	كان رايونى	يەر ئۈستىدىكى ئالامەتلەر	ئىزاھات
شىخو	مايتاغ	قېزىلىشتىن بۇرۇن نۇرغۇن گاز بار، جىلغىدا دائىم ماي كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.	قېزىلمىغان
	يەنسەن	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	//
	جانجۇنغول	نۇرغۇن ماي ئېقىپ چىققان ھەم پارافىن بار	//
	ئوتتاغ جىلغىسى	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	//
يەنسىخەي	يەنسىخەي	ئاز مىقداردا ماي، گاز بار	//
	جەنۇبىي بەش كىلومېتىر		//
ماناس	خوگگو ۋە تۇزلۇق ئۈستەڭ	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	يەرلىكلەر جىلغىدىن ماي ئالغان
كۇچا	مىسكان تېغى	نېفىت، گاز، پارافىن ھەممىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
يەكەن	شاگۇۋپۇ	يۇقىرىقىغا ئوخشاش	قېزىلمىغان
ئۇلۇغچات	ئۇلۇغچات بازىرىنىڭ جەنۇبى	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەممىسى بار	//
ئاقسۇ كونىشەھەر	تاغلاق كەنتى	نېفىت، گاز	يەرلىك ئۇسۇلدا قازغان
سانجى	تۇدۇڭخى	نېفىت	قېزىلمىغان
ئۈرۈمچى	سوداچى	نېفىت	//
	شۈيمىگو	گاز	//
	ـــاگو		//
ساۋەن	شاۋگوۋەي	نېفىت، گاز، ئاسفالت ھەممىسى بار	يەرلىك ئۇسۇلدا قېزىلغان
چۆچەك	چىگشىشا	يۇقىرىقىدەك	قېزىلمىغان

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكى

خابىدۇللا

هەر قانداق تارىخ داۋاملىشىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى مايتاغ نېفىتلىكىنى ئېنىقراق سۆزلەش ئۈچۈن، بۇ مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئەھۋاللارنى ئاددىي قىلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشۈمگە توغرا كېلىدۇ.

1941 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مەن مايتاغقا كېلىپ ئىشچى بولدۇم، ئىككىنچى يىلى، يەنى 1942 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا يىلىغا 70 مىڭ توننا نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارىغا ئىگە بىريۈرۈش تۈرۈبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىلغار نېفىت ئايرىش قۇرۇلمىسى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكىنىدىن كېيىن، 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇسۇلدا نېفىت ئايرىيدىغان ئىككى قازان ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلدى. يېڭى قۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشى بىلەن مەن كوچىگار بولۇپ تەقسىم قىلىندىم. مەن بىلەن بىللە كوچىگار بولغانلاردىن يەنە ئىبرائىم زۇنۇنۇم بار ئىدى. بۇ ئادەم هازىر شىخو ناھىيىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

شۇچاغدىكى تۈرۈبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش

سېخىدا 30 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى. سوۋېتلىكلەردىن ئىرىسچى زاۋۇتنىڭ باش ئىنژېنېرى، ۋارلوف بىلەن سادىكوفلار مۇئاۋىن باش ئىنژېنېر ئىدى. سېختا جۇڭگو تەرەپتىن ۋېي شيۇتاۋ، لۇ دەي، ياڭ چىمىن قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا نورمال بېسىمدا چەككىلەش سېخىدىن باشقا يەنە تەجرىبىخانا، رېمونت سېخى، يەتكۈزۈپ بېرىش سېخى (5 دانە پار قازان، ئىككى دانە دىزېل ماشىنىسى بار)، ماي چىقىرىش سېخى، ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇرغىلاش، نېفىت ئېلىش، ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن نېفىت كېنىدا 700 — 800 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى.

1943 - يىلى 3 - ئايدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئىشتىن پۈتۈنلەي توختىدى. 6 - ئايدا سوۋېت تەرەپ تۈرۈبىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى چۇۋۇپ يۆتكەپ چىقىپ كەتتى. سوۋېت تەرەپ يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە تەگمىگەنلىكتىن، ئۇ ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ قالغانىدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمى زاۋۇتنىڭ كۈيتۇڭ يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئاپىرىلدى، يەنە بىر قىسمى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلدى. شۇ ۋاقىتتا تۈرمىگە قامالغان خەنزۇ ئىشچىلاردىن لاۋدەن قاتارلىق كىشىلەر، مىللىي ئىشچىلاردىن غوپپا، بەكرى غازى، زارىپ، ئەيسا ۋە مۇسايوپ قاتارلىقلار ئىدى.

مەن كۈيتۇڭ يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئەمگەك قىلىشقا ئېلىپ بېرىلغانىدىم، بىر كۈنى شادىيەنزىگە بېرىپ يەر ھەيدەۋاتقاندا كېسەل بولغانلىقىمدىن ساپاننى يۆلەپ ماڭالماي يىقىلىپ چۈشتۈم. موللاق ئىسسىلىك ئىش بېشى

هازامزادىلىك قىلىۋاتىسەن، دەپ ئۇرۇپ، تېپىپ دۇمبالىدى. مەن بىلەن بىللە يەر ھەيدەۋاتقان قازاق، ئۇيغۇر قېرىنداشلار چىداپ تۇرالماي ئۇلىشىپ كېلىپ، ئىش بېشىنى راسا ئەدەبلەپ قويدى. موللاق مەيدان باشلىقىغا مېنىڭ ئۈستۈمدىن ئەرز قىلغاچقا، مەيدان ساقچى ئەۋەتىپ مېنى ئۇدا بىرنەچچە قېتىم سوراق قىلدى. مەن بىر ئاز قورقتۇم، كۆپچىلىكمۇ ماڭا نەسىھەت قىلىپ، يەنىلا بۇ يەردىن كەتكىنىڭ تۈزۈك، بولمىسا ئۇلار سېنى تۇتۇپ كېتىدۇ، دېيىشتى. 1943 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، مەن كۆيتۈڭ مەيدانىدىن قېچىپ چىقىپ شىخوغا بېرىپ، دەيىۋفۇ ئىسىملىك خەنزۇ بايغا تاكى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە يىللىقچى بولۇپ ئىشلىدىم.

1943 ـ يىلى 6 ـ ئايدا سوۋېت تەرەپ تۇرۇپ بىلىق نورمال بېسىمدا چەككىلەش قۇرۇلمىسىنى يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، نېفىت ئايرىش زاۋۇتى ئاساسىي جەھەتتىن پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنىلا ماي ئىشلىتىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئىشچىلارنى قايتىدىن يىغىپ، 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان يەرلىك ئۇسۇل بىلەن نېفىت ئايرىيدىغان ئىككى قازاننى تاكى 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايغا قەدەر ئىشلەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسى شىخو، مايتاغنى ئېلىش ئالدىدا، زاۋۇت تەرەپ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىكى ئىشچىلارنى ئۇرۇمچىگە بېرىشقا مەجبۇرلاپ، پاتىخە قاتارلىق مىللىي ئىشچىلارنى شىخو تۈرمىسىگە قامىغانىدى، كېيىن مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىندى.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي قوشۇنىنىڭ پولكوۋنىكى ئەيداربېك قىسمىنى باشلاپ مايىتاغقا كىرىپ، مايىتاغ نېفىت كانىغا قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويدى. شۇ ۋاقىتتا مايىتاغ نېفىت كانىدا بىرمۇ ئىشچى قالمىغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، بۇرۇن نېفىت كانىدا ئىشلىگەن ئىشچىلارنىڭ زاۋۇتقا قايتىپ كېلىشىنى چاقىردى. 50 ـ 60 كىشى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، زاۋۇتقا قايتىپ كەلدى، مەنمۇ شىخودىن مايىتاغقا قايتىپ كەلدىم. ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بىز نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈردۇق.

شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنى ئىشقا كىرىشتۈرۈشكە 20 دىن كۆپرەك ئىشچى قاتناشقان بولۇپ، مەسئۇل كىشىلەر توختارغازى بىلەن مىرزىباي ئىدى. يەنىلا 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان ئىككى دانە نېفىت ئايرىش قازىنى ئىشلىتىلدى. بىر قازانغا تۆت يېرىم توننىدىن ئىككى قازانغا توققۇز توننا نېفىت قاچىلىغىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن ئۈچ توننا بېنزىن، بىر يېرىم توننا كىرسىن، يېرىم توننا دىزېل مېيى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم قويۇق نېفىت قالدۇقى ئايرىۋالغىلى بولاتتى. ئىشقا كىرىشتۈرۈش بىرقەدەر ئوڭۇشلۇق بولغانلىقتىن، مەھسۇلات چىقىشى بىلەن، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى توختارغازى بىلەن مىرزىبايغا كۈمۈش مېدال مۇكاپىتى بەردى، باشقىلارغا ماددىي مۇكاپات تارقىتىپ بەردى.

لېكىن، توختارغازى بىلەن مىرزىباي زاۋۇتنى ياخشى باشقۇرۇپ كېتەلمىدى. 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەن نې-

فىت ئايرىش سېخىغا مۇئاۋىن مودىر ۋە تېخنىك بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى ئۆتكۈزۈۋالدىم.

ئېسىمدە قېلىشىچە، شۇ چاغدا نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدا بېنزىن، كېروسىن، دىزېل مېيى ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا يەنە يەرلىك ئۇسۇل بىلەن سىلىقلاش مېيى بىرىكمىسىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قاتناش ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان مايغا كاپالەتلىك قىلىنغان. ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە باشقۇرۇشىدا، مايتاغدا كان رايونى قۇرۇلدى.

كان رايونى ئاپپاراتىنىڭ ئەھۋالى تۆۋەندىكىدەك:

1. نېفىت ئايرىش سېخى — ئىشچىسى 30 نەپەر ئەتراپىدا.

2. نېفىت تەييارلاش سېخى — ئىشچىسى 35 نەپەر ئەتراپىدا ئىدى، سېخ مۇدىرى ۋارىس سىدىق بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمەت نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغانلىقتىن ئالتۇن مېدال مۇكاپىتى ئالغان.

3. بۇرغۇلاش، رېمونت ئەترىتى — ئەترەت باشلىقى سابا بولۇپ، ئىشچىسى 20 نەپەر ئەتراپىدا ئىدى.

4. رېمونت سېخى — ئىشچىسى 40 نەپەر ئەتراپىدا، سېخ مودىر پاتىخە، تۇمۇر بولۇپ، مۇئاۋىن سېخ مۇدىرى سېرىدىمكەيدەي.

5. ترانسپورت پونكىتى — پونكىت باشلىقى سېيىتغازى تىلەيبايوپ بولۇپ، سەككىز دانە ئاپتوموبىل، 3 ـ 4 تراكتور، 25 تەك ئادىمى بار. شۇ چاغدىكى شوپۇرلار كېرىم ساقى، پاكار كېرىم، ۋالتاي، نۇر سېيىت قاتارلىقلار. بۇ پونكىت يەنە نېفىت ئايرىش زاۋۇدى ۋە كان رايونىنى

توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ماتور ئارقىلىق توك تارقىتاتتى.
6. سېتىش گۇرۇپپىسى — گۇرۇپپا باشلىقى ئەلىيوپ بولۇپ، ئامبار مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. ئىشچىسى 15 نەپەر ئەتراپىدا.
7. سۇ بىلەن تەمىنلەش گۇرۇپپىسى — سۇ پونكىتىدىن سۇ يەتكۈزۈپ بېرەتتى، گۇرۇپپا باشلىقى سىيىتقان سالىقبايوپ، ئىشچىسى 15 نەپەر.
8. خوجىلىق بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى رەخمەتجان، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ۋارىسجان تۇردى. كۆيتوك شادىيەنزە دېھقانچىلىق مەيدانى خوجىلىق بۆلۈمىگە قارايتتى، مەيدان باشلىقى ۋېسكىن (رۇس)، مۇئاۋىن باشلىقى مۇلۇك بولۇپ، مەيداندا 500 تۇياق قوي، 200 تۇياق ئات، 500 تۇياق كالا، 40 — 50 تۆگە بېقىلاتتى.
9. دوختۇرخانا — دوختۇرخانا باشلىقى ئىماش، دوختۇر، سېستىرا بولۇپ 20 نەپەر ئەتراپىدا.
10. قوغداش بۆلۈمى — بۆلۈم باشلىقى موللا ئابدۇللا، 20 ئەتراپىدا ئادىمى بار.
11. ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى — ئەترەت باشلىقى ئۆمەر ئوزاق، 10 ئەتراپىدا ئادىمى بار. ئۆمەر ئوزاق 1947 ـ يىلى تاقىقا چىقىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ئارمىيىسىگە يولباشلاپ ماڭغاندا، دۈشمەننىڭ يوشۇرۇن زەربىسىگە ئۇچراپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى.
12. كان رايونى ئىشخانىسى — 60 — 70 خىزمەتچىسى بار. 1945 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە بولغان كان رەھبەرلىرى (دىرېكتور) ئەيدارېك، غاپپارخان، پالتاۋسكى

قاتارلىقلار؛ 1947 ـ يىلدىن 1948 ـ يىلغىچە ئەنۋەر سابىر ھاجىيوپ، ئىمىن موللايوپ، باۋتوڭكو قاتارلىقلار؛ 1948 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە كىرىز يېرجايوپ، ھەبىبۇللا قاتارلىقلار. شۇ چاغدىكى كان رايونى ئىشخانىسى ھازىرقى 1 ـ مېھمانخانىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، كېيىن ئوت ئاپىتى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن. ھازىرقى 1 ـ مېھمانخانىنىڭ بىناسى، ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدە جۇڭگو ـ سوۋېت شېرىكلەشكەندىن كېيىن قايتا سېلىنغان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ ئىشخانىسى، كان رايونى ئىشخانىسى يېنىدىكى يەتتە كورپۇس ئۆيىنىڭ ئورنىدا ئىدى.

1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن (ئەمەلىيەتتە 1943 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن) 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرغىچە مايتاغدا بۇرغۇلاش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغاچقا، قۇدۇق بۇرغۇلانمىدى. شۇ چاغدىكى ماي ئالىدىغان قۇدۇقلارنىڭ ھەممىسى 1943 ـ يىلىدىن بۇرۇن بۇرغۇلانغان. يۈز مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى ئون نەچچە قۇدۇققا قول بىلەن ئايلاندۇرۇپ ماي چىقىرىدىغان ماشىنا ئورنىتىلغان. مىڭ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى بىر قەدەر چوڭ ماي قۇدۇقلىرى 20 ـ، 36 ـ، 43 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقلار بولۇپ، بۇ ئون نەچچە ماي قۇدۇقىنىڭ يەتتە، سەككىزىدىن ئاز ـ تولا ماي چىقىپ، ھەر كۈنى ئۈچ تونىا ئەتراپىدا نېفىت ئالغىلى بولاتتى. نېفىت ئاز بولغاچقا زاۋۇتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالماي، دائىم ئىش توختاپ قالاتتى. پۈتۈن كاندىكى ئاھالە 30 كورپۇستەك ئۆيدە ئولتۇراتتى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، مايتاغ كان رايونىغا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كىرىپ تۇردى. شۇ چاغدا بۇ يەردە 200 ئەتراپىدا ئادەم

بار ئىدى. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قوماندان ۋاڭ جىـن
قاتارلىق ئۇن نەچچە كىشى مايتاغقا كېلىپ نېفىت ئايرىش
زاۋۇتى ۋە نېفىتلىكنى كۆزدىن كەچۈردى ھەم ئېلىپ كەلـ
گەن چايلىرىنى ئىشچىلارغا بۆلۈپ بېرىپ، كۆپچىلىكتىن
ھال سورىدى. 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پارتىيە مايتاغ
نېفىت كېنىغا جاپپېمۇ باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىـ
سىنى ئەۋەتتى. 9 ـ ئايدا شىخو ناھىيىسىدە چاقىرىلغان
ئامما ۋەكىللىرى يىغىنىغا مايتاغدىن يولداش ۋارىس سىـ
دىق ۋەكىل بولۇپ يىغىنغا قاتنىشىپ، شەرەپ بىلەن جۇڭـ
گو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى ھەم
كۆكسىگە قىزىل گۈل تاقاپ، ئالقىش مەدھىيىلەر ئىچىدە
مايتاغقا قايتىپ كەلدى. شۇندىن باشلاپ خىزمەت گۇرۇپپىـ
سىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كان رايونىدا پارتىيە گۇرۇپپىسى
قۇرۇلدى. 10 ـ ئايغا كەلگەندە، ۋارىسجان سىدىقتىن كېـ
يىن يەنە ۋارىسجان تۇردى، نۇر ئەخمەت، پاتىخە قاتارلىق
بىر نەچچە يولداشلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. مەنمۇ 10 ـ
ئايدا ئىچكىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىنلا پارتىيىگە
كىرىشكە ئىلتىماس يازدىم. يولداش جاپپېمۇ ۋە ۋارىسجان
سىدىق قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن 1950 ـ يىلى 12 ـ
ئايدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم.

1950 ـ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا، غەربىي شىمال بەش
ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى شىئەندە
داغ ـ دۇغىلىق چاقىرىلدى، مەن مايتاغ نېفىتلىكىگە ۋەـ
كىل بولۇپ، شەرەپ بىلەن بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايغا قاتناشـ
تىم. قۇرۇلتايدا مەن ۋە شىنجاڭلىق ئۇن نەچچە نەپەر
ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى غەربىي شىمال رايونلۇق باش

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندۇق. قۇرۇلتايدىن كېيىن بىزنى بېيجىڭ، تيەنجىن، تاڭگۇ قاتارلىق شەھەرلەرنى بىر ئايدىن كۆپرەك ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. بىز بېيجىڭدا ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋ زېدۇڭ، ليۇ شاۋچى، جۇ دې، جۇ ئېنلەي قاتارلىق پارتىيە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى كۆردۇق. 1950 يىلى 10 - ئايدا مەن مايتاغقا قايتىپ كەلدىم ۋە مايتاغ، شىخو، كۈيتۇڭ قاتارلىق جايلاردا غەربىي شىمال بەش ئۆلكە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى تەشۋىق قىلدىم.

1951 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ نېفىت ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. مايتاغ نېفىتلىكىدىكى بىرىنچى پارتىيە ئەزاسى، نېفىت ئىشچىسى يولداش ۋارىسجان سىدىق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى، شى جىنشى بىلەن مەن مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندۇق ھەم مەن مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى چەكلەش سېخىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدىم.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

مايتاغ — شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى

ئەلىيوپ

يېرىم ئەسىر ئىلگىرىكى كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، بۇرغۇلاش ماشىنىلىرىنىڭ گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان كىچىككىنە بىر زېمىننى ئويغاتتى. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ قاقاس چۆللۈك ياشلىق باھارىنى ئۇرغۇتتى، گېئولوگىيە ئەترىتى، بۇرغۇلاش ئەترىتى، ئاپتوموبىل ئەترىتى ۋە تراكتور ئەترىتى بۇ يەرگە كېلىشكە باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، 200 — 300 كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر قوشۇن، شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ ئاساسي بولغان مايتاغ نېفىت كېنىنى قۇرۇپ چىقتى.

ماشىنا بىلەن بۇرغۇلاشتىن ئىلگىرى، مايتاغدا نېفىت ئېلىش ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ئىدى. نېفىت گازى كۆرۈنگەن جايغا ئۇزۇنلۇقى بەش چاڭ كېلىدىغان ئىككى دانە خەندەك كولاپ، ئاندىن يەنە خەندەك ئىچىگە چوڭقۇرلۇقى يەتتە چىدىن بىر چاڭغىچە بولغان بەش، ئالتە تىك قۇدۇق قېزىلاتتى. يەر ئاستىدىن ئېقىپ چىققان نېفىت بىلەن سۇ بۇ قۇدۇقلارغا يىغىلاتتى. ئاندىن كېيىن يىغىلغان ماي چېلەك بىلەن تارتىپ ئېلىناتتى. ياز كۈنلىرى ھەر

كۆنى 500 جىڭ ئەتراپىدا ماي ئالغىلى بولسىمۇ، لېكىن
قىش كۈنلىرى، پەقەت 70 ـ 80 جىڭلا ماي ئالغىلى
بولاتتى.

مايتاغدا لاي ۋولقان تېغى بولۇپ، تاغ تۆپىسىدە
نۇرغۇنلىغان پاتقاق ئېتىلىپ چىقىدىغان ئېغىزلار بار ئى-
دى. بۇ ئېغىزلاردىن يېشىل، كۆل رەڭ ياكى گۆش رەڭدىكى
ماي، سۇ، گاز ئارىلاش پاتقاق ئېتىلىپ چىقاتتى. مانا
بۇ نېفىت ئالامەتلىرى بولۇپ، خەندەك كولاپ نېفىت ئې-
لىشتا ئۇنىڭغا تايىنىلاتتى. مايتاغ نېفىتى — سۇس يېشىر-
رەڭ. يېنىك ماي تەركىبى كۆپ بولۇپ، سۇ ئۈستىگە لەي-
لىگەنلىكى ئۈچۈن ناھايىتى ئاسانلا ئالغىلى بولاتتى. شۇ
ۋاقىتلاردا ئېلىنغان نېفىتلەر ئۈرۈمچىگە توشۇلاتتى.

1938 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئۈرۈمچى كۆزىتىش ئىدا-
رىسى سەككىزىمىزنى مايتاغقا خىزمەتكە ئەۋەتتى. شۇ ۋا-
قىتتا مايتاغنىڭ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا سوۋېتلىك مۇتەخە-
سسىلەر مەسئۇل ئىدى. رەھبەرنىڭ ئىسمى مىخائىل سې-
رىكى بولۇپ، بۇندىن باشقا يەنە رۇس تىلىنى بىلىدىغان
جاۋ فامىلىلىك دۇڭبېيلىق كىشى زاۋۇت باشلىقى ئىدى.
پۈتۈن زاۋۇتنىڭ 200 — 300 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولۇپ،
پەقەت تۆت ـ بەش كورپۇسلا ئۆيى بار ئىدى. قالغانلى-
رى گەمە ياكى دوڭغۇل ئۆيى ئىدى.

سوۋېتلىك مۇتەخەسسىسلەردىن يەنە مىتىلوپ، نېرتىك
قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلار دائىم كىچىك ماشىنىغا
ئولتۇرۇپ، قۇدۇق جازىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ تەكشۈرەت-
تى. بۇ كىچىك ماشىنىلار پەقەت تېخنىك خادىملار ئۈچۈن
ئىشلىتىلەتتى، باشقىلار ئاتلىق ماڭاتتى. شۇ ۋاقىتتا يەنە

بىر نەچچە ئاتخانىمۇ بار ئىدى.

ئۇ ۋاقىتلاردىكى مايتاغ، مەيلى خىزمەت شارائىتى ياكى تۇرمۇش شارائىتى جەھەتتىن بولمىسۇن، ناھايىتى نا-چار ئىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پەقەت بىرلا ئاش-خانىسى بولۇپ، كىنوخانا ۋە باشقا ھېچقانداق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى يوق ئىدى. پۈتۈن زاۋۇتتا پەقەت 20 ئاپتوموبىل، ئالتە تراكتور بار ئىدى. بۇ ماشىنىلارنى ترانسپورت بېكىتى باشقۇراتتى. زاۋۇتتا ئىشخانا، گېئولو-گىيە بۆلۈمى، قۇدۇق چارلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمى، ما-شىنىسازلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن باش-قۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى.

مايتاغقا يېڭى كەلگەن ۋاقتىمىزدا مۇتەخەسسىس مىخائىلوۋسكى بىزگە دەرس بەردى، ماي قۇدۇقى ئۇسكۈنى-لىرىنى قانداق باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشنى ئۆگەتتى. بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇرغۇلاش، ماي ئېلىش جەھەتتىكى بى-لىملەرنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇرغۇلاش ئەترىتىگە بېرىپ خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى جۇڭگو تەرەپنىڭ گېئولوگىيە ئەترىتى، توك بىلەن ئۆلچەش ئەترىتى ۋە قۇ-راشتۇرۇش ئەترىتىدىكى رەھبەرلىرىنى يىغىپ، يەنە بىر قېتىم تېخنىكىلىق تەربىيىلەش ئېلىپ باردى. پراكتىكا جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى بىزنى توس-تاي، شىخو، چىڭگىل، شىخەنزە، تۆتتۈپ تېرەك قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بار-دى. شۇندىن كېيىن مەن كارتىگۇراپ، لايىرانت ۋە توپ-لىغۇچى بولدۇم.

1938 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، نېفىت ئايرىش زاۋۇتىدىن شىخاباغا قەدەر ئالتە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سۇ يولى يا- سىلىپ، كۆيتۈك دەرياسىنىڭ سۈيىنى باشلاپ كېلىپ، ئىش- لەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى. 1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1940 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە، سو- ۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر قىسىم چوڭ قۇدۇق جازىلىرى يۆت- كەپ كېلىندى. بۇ يېڭى ئەپكەلگەن قۇدۇق جازىلىرى، بۇر- غۇلاش ماشىنىلىرى ئارقىلىق 700 — 800 مېتىر چوڭقۇرلۇق- تا قۇدۇق بۇرغۇلاشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مايتاغ- دا ئىشلىتىلگىنى 100 مېتىرلىق تېيىز بۇرغۇلاش ماشىنىلىرى بولۇپ، 17 ـ، 20 ـ، 36 ـ، 39 ـ، 40 ـ، 41 ـ، 42 ـ نومۇرلۇق ماي قۇدۇقلىرىنى قازغان.

1941 ـ يىلى، خېلىلا ئىلغار بولغان نېفىت ئايرىش زاۋۇتى قۇرۇلدى. لېكىن 1943 ـ يىلغا كەلگەندە سوۋېت- لىكلەر ئۇنى بۇزۇۋېتىپ، ئۈسكۈنىلىرىنى سوۋېتقا يۆت- كەپ كەتتى.

1942 ـ يىلى مېنىڭ نېفىتلىككە ۋە بۇ خىزمەتكە تازا قىزىقىۋاتقان ۋاقتىم ئىدى، لېكىن 10 ـ ئايدا مەن نېفىت كېنىدىن ھەيدەلدىم.

1943 ـ يىلى قوۋۇقتىكى ئاكامنىڭ يېنىغا باردىم. مەن قوۋۇقتا بىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەكسىيەتچى ھۆكۈ- مەت ئەۋەتكەن ئادەملەر مېنى سوۋېت ئىشپىيونى، دەپ قولغا ئالدى. مەن چۆچەك تۈرمىسىدە 11 ئاي يېتىپ، 1944 — 1945 ـ يىللىرى ئۈرۈمچى تۈرمىسىگە قامالدىم.

1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىدىن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدىم. شۇ ۋاقىتتىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىدىكى يولداشلار مېنى مايتاغقا بېرىپ خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مايتاغقا قايتىپ كېلىپ تېخنىك بولدۇم. ئۇ چاغدا مايتاغنىڭ رەھبىرىي ۋارىسجان سىدىق ئىدى. دەسلەپتە سوۋېتلىكلەر ئاچقان ھەم كېيىن ئۇلار ئېتىۋەتكەن ماي قۇدۇقلىرىنى ئېچىپ، يېڭىباشتىن ماي ئېلىشقا كىرىشتۇق.

1948 ـ يىلى 36 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنى ئېچىۋاتقان ۋاقتىمىزدا، ھادىسە يۈز بەردى. مەن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان نېفىت گازى ئىچىدە قالدىم، ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. يولۋاس قاتارلىق بىر نەچچە پېشقەدەم ئىشچىلار ماڭا ئارقان تاشلاپ بېرىپ، مېنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى، مەن ئامان قالدىم، لېكىن بىر كۆزۈم نېفىت گازى بىلەن زەخىملەندى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابىي» جەريانىدا قىيىن ـ قىستاققا ئۇچۇرغانلىقىم ئۈچۈن، كۆزۈمگە تېخىمۇ زور زىيان يەتتى، ھازىر ھەر ئىككى كۆزۈم كۆرۈش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقتىن ھېچ نەرسىنى كۆرەلمەيمەن.

1947 ـ يىلدىن 1949 ـ يىلغىچە، مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ نېفىت ئايرىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ ئىشلىدىم. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو ـ سوۋېت نېفىت شىركىتىنىڭ تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش بۆلۈمىدە خىزمەت قىلدىم. كېيىن تېخنىك ئەسۋابلار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسى قۇرۇلدى. مەن بۇ باشقارمىدا ئۈچ يىل ئىنژېنېر بولدۇم.

1954 ـ يىلى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كومپۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردىم. ئارقىدىنلا قاراماي تېخنىك ماتېرىيال‌لار بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسىغا يۆتكىلىپ، مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولدۇم.

ھازىر شىنجاڭنىڭ نېفىت سانائىتى ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، كۈنساناپ ئۆزگىرىپ بارماقتا. دېمەك شىنجاڭ نېفىت سانائىتىنىڭ بۆشۈكى — مايتاغ.

ئابدۇراخمان مامۇت تەرجىمىسى

14 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ قالدۇق قىسمى 268 ـ بەت
(شىنجاڭ يېڭى گازارمىسى) نىڭ كەچۈرمىشلىرى...
.... يۇ شىنخۇا
جاۋدەننىڭ شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ... ۋاڭ ۋېيىي
يىاڭ زېڭشىننىڭ تارىخىغا ئائىت غەيرى رەسمىي
ۋەقەلەر .... جاڭ چىيىڭ
شېڭ شىسەي دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي
كادىرلار كۇرسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ......
.... چېن فاڭبەي
ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىككى قېتىم شىن-
جاڭغا بارغانلىقىم ھەققىدە خاتىرە ... سۇن يۆچى
«تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ـ شىمالىي» توغرىسىدا ......
.... لى فەنچۇن
بوۋام لى گېنيۈەننىڭ 1938 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىشى-
تىكى جەريانى توغرىسىدا .... لى چېڭجىڭ
«شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى خەلق ئۇيۇشمىسى»
ۋە باشقىلار توغرىسىدا ...... خې يۈجۇ، كاڭ بىڭلىن
ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم كىرىشى ۋە
جىمسارنى قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ...
.... جاڭ ئەنيىڭ
مەن قاتناشقان بىر نەچچە قېتىملىق جەڭنىڭ ئەمە-

لىي ئەھۋالى .... جىن گوجىن

شىنجاڭ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى ...
.... شىن خۇڭدى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئىبادەتخانا،
ساراي مەرھۇملار سارىيى .... لىيۇ دېخې

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرى-
نىڭ قىسقىچە تارىخى .... شۇ شۇتوڭ

يولۋاس توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم .... شۇجىز

جىيۇ چۇەن قوزغىلىڭىنىڭ ئالدى - كەينىدە ......
.... پېڭ مىڭدىڭ

ماتېرىيال:

جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدىكى
ئەمەل ناملىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىسىملىكى ......

15 - سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭدا «11 بىتىم» نىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ بۇ-
زۇلۇشى .... خېۋىر تۆمۈر

11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىم ۋە ئاتالمىش دېموكراتىك
سايلامنىڭ سىرى .... خەلپەت سۆزۈك ھاجىيوپ

تىنچلىق بىتىم مەزگىلىدىن ئازادلىق ھارپىسىغىچە
خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ...... جاپپار ئەمەت

1945 - يىلى 8 - ئايدىن 1947 - يىلى 8 - ئايغىچە
يەكەندە بولغان ۋەقەلەر........ئىسرايىل ئەسقەرى

كۇچا ھورۇنباغ ۋەقەسى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... ساۋۇت بەكرى

1947 ـ يىلدىكى پىچان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئۆتـ
مۈشى .... تىيىپ پولات
شىنجاڭ تىنچ ئــازاد بولۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە
گومىنداڭ ئـەكسىيەتچى ھـەربىيلىرىنىڭ قاراشەھەر،
كۇچادا يۈرگۈزگەن بـۇلاڭچىلىق ۋەقەلىرى توغرىـ
سىدا .... زاكىر نىياز رەتلىگەن
ما فۇشىڭ (ماتىنتـەي) توغرىسىدا ئەسلىمە ....
.... مۇھەممەد ئىمىن قۇربان
قاغىلىق تارىخىغا دائىر ئەسلىمەلەردىن پارچىلار ......
.... ئابدۇرىشىت خوجاخمەت
سۈرگۈن ۋە نوم .... ئىمىنوپ ئىلاخۇن
گومىنداڭ ـــ جياڭ جېيشىنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى
«جۇڭتۇڭ» ۋە «جۇنتۇڭ» توغرىسىدا..............
ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا تـارقىتىلغان گېزىت ـ
ژۇرناللار .... ئەركىن ھۆشۇر رەتلىگەن

16 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

ئـەجدادلارنىڭ روھىدىن ئـۆگىنىپ، جۇڭـخۇا ئېلىنى
گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشايلى .... چى گو
ئـۈچ ۋىـلايـەت ئىنـقىلابىي ھـەقـقىدە ....
.... ياسىن خۇدابەردى
شىنجاڭ ئـۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دـائىت ئەھۋالـلار
ھەققىدە ئـەسلىمە .... ساۋدانوپ زاھىر
ئـۈچ ۋىلايەت مىلـلىي ئـارمىيە 1 ـ سۈيدۈڭ پىيادە
پـولكىنىڭ دۇنيـاغـا كېلىشـى ۋە ئـۇنىڭ بېسىپ

، يولـلىرى تـوغرىسىدا ئـەسلىمە ....
ئىسمائىلوپ مۇھەممەد ....
سىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلىقىم
توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە ...... تۇرغانوۋ ئوسمان
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى ھەققىدە ئەسـ
لىمە .... قۇربان ئىبلى ئوسپانوۋ

17 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

1933 ـ يىلدىن 1937 ـ يىلغىچە قـەشقـەر، خوتـەن،
ئـاقسۇلاردا بولـۇپ ئۆتـكەن ۋەقـەلەر ....
ئابدۇقادىر ھاجى ....
خوتەن قوزغىلىڭى توغرىسىدا ئەسلىمە ....
دوختۇر مۇھەممەد ياقۇپ بۇغرا ....
ما خۇسەن قوشۇنـلىرىنىڭ خوتەن خـەلقىغـە قىلغان
زوراۋانلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق ئىشلىرىدىن ئەسلىمـ
لەر .... مـەمتىمىن توختى
مىللەتچى شىڭ شىسەي دەۋرىدە ھەر مىللەت زىيا
لىيلىرىنىڭ سۈرگۈن قىلىنىش ئـەھۋالى توغرىسىدا
ئەسلىمە .... خالىق ساقى

18 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

ھەرىپقـان كۆكـەدايىۋ توغرىسىدا ئەسلىمە ....
مۇقاش جاكە قوغلى ....
كۆكتوقاي قوزغىلىڭى توغرىسىدا يادىمدا قالغان بەزى

ۋەقەلەر .... غازىز ئاقىت
بارىكۆل ۋەقەلىرى ھەققىدە ئەسلىمىلەر ....
............................قۇربان ئەلىي ئوسپانوۋ
شىنجاڭ ئۆلكىلىك چۆنجى، جىمسار، مورى مۇستەقىل
ئاتلىق ئەسكەر تىنچلىقىنى ساقلاش چوڭ ئەترى
تىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتى ....
.... ساغدۇللا ئارالباي ئوغلى
چىيەنەي پارتىزانلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ....
.... ئابدۇلكېرىم مەھمۇدوپ

19 ـ سانىنىڭ مۇندەرىجىسى

شىنجاڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىكى كۈنلەر ...
..................................شياۋ شيەنچىڭ
1930 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەتتە قۇدۇقتا بولغان
ئۇرۇش ئاپىتى .... شىن جۇگدې
1932 ـ يىلىدىكى تۇرپان ئۆزگىرىشى ....
...سەي جېڭسىڭ يېزىپ قالدۇرغان، سەي خېڭسىڭ
رەتلىگەن ....
ئاچچىقسۇ ۋەقەسى .... ليۇ يىڭلىن
1933 ـ ، 1934 ـ يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھەرنى
قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئەھۋالى .... جىن گوجېن
شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا
دائىر قىسقىچە ئەسلىمە ....سەي خېڭسېڭ
شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقى
رىش ئەھۋالى توغرىسىدا ....سەي خېڭسىڭ

قۇتۇبى ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇن-
چىلىرىغا قارشى پائالىيەتلەردىن پارچىلار ......
.... ليۇ خۇگېيىڭ
«دۆلەت ئاتىسى نامىلىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش
ئۆمىكى» نىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋە
كېيىنكى ئەھۋالى .... لۇ گۇيسېڭ
1944 - يىلى دۇنخۇاڭدىن چاقىلىقىچە بولغان يىپەك
يولى سەپىرىم .... لۇ گۇيسېڭ
بەيتىڭ ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ جەريانى...... خەن يۈۋېن
«كۈرەش گېزىتى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ
كېيىنكى ئەھۋالى .... لى ۋېنخۇا
كۇچا ۋەقەسىنىڭ باش ئاخىرى ....لى رۇخەن
نەنسەندىكى باندىتلارنى يوقىتىش خاتىرىسى ....
.... يۈەن شيۇكەي
دۇ جۇڭيۈەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيان-
كەشلىككە ئۇچراش جەريانى ھەققىدە بىلىدىغانلى-
رىم .... لى مىڭجاڭ
يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات ....
قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەقىقەتكە قايتقان گېنېرال جاڭ
فېڭيى توغرىسىدا ....چېن شىمىڭ
چېن يەنچيۇ شىنجاڭدا .... جاڭ ۋېنجۇڭ
ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبيىنى سېغىنىمەن ... لۇ گۇيسېڭ
فۇكاڭ ئاق ھارىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى ....
.... خې زاۋشىن
ئۈرۈمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمىنىڭ تەرەققىياتى ......
.... ۋاڭ ۋېنجۇڭ

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى قەشقەر مائارىپىنىڭ قىسقىچە
تارىخى .... ئۆمەر ئەمەت
خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مەدەنىي ـ
مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ......
.... جاپپار ئەمەت
يەكەندە مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى
دەۋرى ۋە تەرەققىياتى ...... ئابدۇرىشىت يۈسۈپ
كۇچا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە .... ئىمىن مۇھەممەت، ئابلىمىت نىياز
گۇچۇڭ ناھىيىسىدە مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ
مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا
ئەسلىمە ....
... ئابدۇقادىر ئابدۇسەمەت ھاجى، ئابلا ئەخمەتنىياز
ئاستانە يېزىسىدا يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپىنىڭ
بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى ....
...(تۇرپان ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى تۈزگەن)
يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ تەرەرققىياتىدىن ئەس-
لىمە .... ئىگەم خېلىل
ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىنكى ئىلى مائارىپى ھەققىدە
ئەسلىمە .... نەسرىدىن ناسىرى
شايا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ تارىخىدىن قىس-
قىچە ئەسلىمە .... روزى ئىبراھىم
گۇما ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ
تەرەققىياتى توغرىسىدا ئەسلىمە ....

.... ھۇشۇرمەت بارات، تۇرسۇنمەت ھۈسەيىن
خوتەندە ئۇيغۇر مەدەنىي - مائارىپى ۋە يېڭىچە ئە-
دەبىي - سەنئەتنىڭ تۇنجى قېتىم مەيدانغا كې-
لىشى .... مەتتىمىن توختى

كۇچا ناھىيىسىدە ھازىرقى زامان سەھنە (تىياتىر)
سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلى-
شى .... نىياز مەھمۇت

قاراشەھەردە دەسلەپكى سانايى نەپىسە ئىشلىرى توغ-
رىسىدا ئەسلىمە .... ئەيسا مۇسا

شىنجاڭدا 30 - يىللاردىكى ئوقۇغۇچىلار پائالىيىتى...
.... خالىق ساقى

پېشقەدەم كوممۇنىست — يولداش شۆي لياڭ توغرى-
سىدا ئەسلىمە .... غوپۇر ياقۇپ

يەكەندە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پەننىي مەكتەپ مەت-
لەئەل ئىرپان ھەققىدە ئەسلىمە ....
...........................مۇھەممەت ئابدۇللا

ئاقسۇ كونىشەھەر مائارىپ تەزكىرىسى ....
.... ئابدۇراخمان مامۇت دىيار

باي ناھىيىسىدە پەننىي مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى
ۋە تەرەققىي قىلىشى ...... ئابلىز مۇھەممەت سايرامى

新疆文史资料选辑(24)(维吾尔文)
中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市建中路54号)
新疆新华书店发行　新疆新华印刷三厂印刷
787×1092毫米　32开本　14印张　1插页
1988年2月第1版　1988年4月第1次印刷
印数：1——10,000

ISBN7—228—00518—X/K·44　定价：1.50元
(内部发行)

责任编辑：哈力克·沙克
阿布利孜·穆罕默德·沙依拉米

ISBN 7—228—00518—X
K·44(民文)　定价：1·50元
（内部发行）